Fiyatı : 35 Lira

KÜLTÜR
BAKANLIĞI
YAYINLARI
226

A. Yu.
YAKUBOVSKİ

ALTIN ORDU
VE
ÇÖKÜŞÜ

Çeviren
Hasan Eren

1976

KÜLTÜR BAKANLIĞI
Yayınları : 226

Dünya İlim Eserlerinden Tercümeler : 1

A. Yu. Yakubovskiy

ALTIN ORDU ve ÇÖKÜŞÜ

Çeviren

Hasan Eren

İKİNCİ BASILIŞ

KÜLTÜR BAKANLIĞI
Yayınları : 226
Dünya İlim Eserlerinden Tercümeler : 1

A. Yu. Yakubovskiy

ALTIN ORDU ve ÇÖKÜŞÜ

Çeviren

Hasan Eren

İKİNCİ BASILIŞ

DEVLET KİTAPLARI

MİLLİ EĞİTİM BASIMEVİ — ANKARA 1976

Kültür Bakanlığının 1/9/1975 tarih ve 1308 sayılı kararıyle ikinci defa 7000 adet basılmıştır.

Ö N S Ö Z

Türk tarihine ait değerli araştırmalarıyle ün kazanan A. Yu. Yakubovskiy, 1937'de B. D. Grekov ile birlikte Zolotaya Ordı (Leningrad, 1937) adlı bir eser neşretmişti. Oçerk istorii Ulusa Djuçi v period slojeniya i rascveta v XIII - XIV vv. ikinci adı altında çıkan bu eser, iki bölüme ayrılmıştı. Doğrudan doğruya Altın Ordu tarihine ait olan ilk bölüm, Yakubovskiy tarafından yazılmış, Altın Ordu - Rus münasebetlerine ayrılan ikinci bölüm ise Grekov tarafından kaleme alınmıştı.

Büyük bir bilimsel ihtiyacı başarı ile karşılayan bu eser, bilindiği gibi, 1939'da François Thuret tarafından Fransızcaya çevrilerek bastırılmıştı (La Horde d'Or. Paris, 1939).

Bu güzel eserden Payot kitabevinin tarih külliyatı arasında çıkan bu tercüme vasıtasıyle haberdar olan Türk tarihçileri, Yakubovskiy'in çalışmalarını ilgi ve takdirle karşıladılar. M. Fuad Köprülü, Türk Tarih Kurumunun çıkardığı Belleten'de (V, 397-436) uzun bir yazı yazarak, bu eserin millî tarihimizin büyük bir boşluğunu doldurduğunu söyledi. Köprülü'ye göre, "Hammer'den sonra yapılan ilk tecrübe olarak bu eseri memnuniyetle ve takdirle karşılamak vazifemizdir."

Büyük Türk bilgininin bu fikrine katılmamak imkânsızdır. Gerçekten bugüne kadar batı dillerinde de Altın Ordu'ya ait bu mahiyette bir eser neşredilmemiştir.

Yakubovskiy ile Grekov'a borçlu olduğumuz bu eserin 1950'de üçüncü baskısı yapıldı. Kitabın ilk baskısı ile üçüncü baskısı arasında büyük farklar vardır. Bir defa, bu baskıda Köprülü'nün bahsettiği yanlışların büyük bir kısmı düzeltilmiş, yeni ve önemli ilâveler yapılmıştır. Bundan başka, kitaba Altın Ordu'nun çöküşünü anlatan 169 sahifelik yeni bir bölüm de ilâve edilmiştir.

Bugün, millî tarih kültürünü artırmak isteyen Türk okuyucularına sunduğumuz bu tercüme, eserin 1950'de çıkan son baskısına dayanmaktadır. Kitabın, Altın Ordu - Rus münasebetlerine dair Grekov tarafından yazılan bölümüne gelince: Rus şairi

Puşkin'in "İspanya'yı fetheden Müslümanlarla Tatarlar arasında hiçbir ortak cihet yoktur; onlar Rusya'yı fethettiler, fakat ona ne cebri, ne de Aristo'yu öğrettiler" cümlesiyle başlayan bu bölüm bizi doğrudan doğruya ilgilendirmez. Bu sebeple, onu çevirmeğe lüzum görmedik.

HASAN EREN

GİRİŞ

Bundan yüz yirmi üç yıl önce, 1826'da Rus Bilimler Akademisi, yüz çervoneçten ibaret bir mükâfat mukabilinde, Rusya'nın Moğollar tarafından alınmasının sonuçları üzerine bilimsel bir eser yazılması için Rusya ve Batı Avrupa bilginleri arasında bir yarışma açmış ve bunun için üç yıllık bir mühlet vermişti. Bu konuya ait bu mühlet içinde gönderilen eser, akademi kurulu tarafından dikkate lâyık bulunmayarak reddedilmişti. Müspet bir sonuç vermeyen bu ilk teşebbüsten altı yıl sonra Bilimler Akademisi, Doğu Avrupa'nın Moğollar tarafından alınması meselesine ait yeni bir yarışma açmış ve bu defa konuyu genişlettiği gibi, mükâfatı da artırmıştı. Birinci mükâfat şimdi iki yüz çervoneç olarak ilân olunmuştu. Bu münasebetle 1832'de Bilimler Akademisi, Frähn'in mufassal bir raporunu neşretmişti. Bu raporda yarışmaya konulan araştırmanın mahiyetini Frähn açıkça göstermişti: "Cuçi ulusunun, yani Altın Ordu'nun tenkidî tarihini yazmak ve bunun için bir yandan doğu (özellikle İslâm) tarihçilerine ve bu sülâlenin hanlarına ait sikkelere, bir yandan da eski Rus, Leh, Macar v.b. kroniklerinde ve çağdaş Avrupa bilginlerinin eserlerinde tesadüf olunan malûmata müracaat etmek."[1] Frähn'in raporu, yalnız Altın Ordu tarihinin en önemli meselelerini sıralamakla

[1] V. G. Tiesenhausen, Sbornik materialov, otnosyaşçixsya k istorii Zolotoy Ordı, I. c., II. ilâve (Frähn'in raporu), 557. s.

kalmıyor, kaynakları sınıflara ayırarak, en önemlileri üzerine esaslı surette dikkati çekiyordu. Bu raporun dikkate değer bir noktası, Altın Ordu tarihi üzerine ortaya konulan meseleler arasında sosyal ve ekonomik meselelerin büsbütün ihmal edilmesidir. Yarışmaya cevap olarak, Bilimler Akademisi 1835'te Alman uzmanı Hammer - Purgstall tarafından gönderilen büyük bir eser almıştı. Akademi üyelerinden Frähn, Krug ve Schmidt'ten kurulan akademi kurulu, Hammer'e hiçbir mükâfat vermek imkânını görmemişse de, bu 1272 sayfalık büyük eserin yazarının önemli kusurları yanında birtakım meziyetleri olduğunu kabul etmek mecburiyetinde kalmıştı. Akademi kurulunda uğradığı başarısızlıktan dört yıl sonra, bu eser Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak. Von Hammer - Purgstall adı altında sahibi tarafından neşredilmişti. Yazar eserle birlikte akademinin raporu ile kendi sert savunmasını da neşretmişti.[1] Şimdi, bu yarışmadan yüz yıl sonra, büyük kusurlarına rağmen, Hammer'in eserinin bir gelişme teşkil ettiğini ve başında fiilen Frähn gibi tanınmış bir bilginin bulunduğu bir bilim kurulunun tasvibine lâyık olduğunu haklı olarak söyleyebiliriz.

İkinci "başarısızlık"tan sonra Bilimler Akademisi yarışmayı yenilememişti. Buna rağmen, Altın Ordu tarihine ait araştırmalara son verilmemiş, arasıra onun siyasî ve kültürel hayatına ait yazı ve hattâ kitaplar çıkmıştır. Altın Ordu tarihine ait eserlerin bibliyografyası henüz yazılmış olmamakla beraber, yararlı bir konu teşkil eder. Çünkü bu yolda yapılan başarısız araştırmalar bile

[1] Bu mesele üzerine etraflı bilgi edinmek için, bakınız: V. G. Tiesenhausen, a. y., Giriş.

dikkate değer. Altın Ordu tarihine ait araştırmaların hem yazılı kaynaklara, hem maddî kalıntılara dayandığını ilâve edelim. Bu kalıntılar, ilk Rus arkeologlarından Tereşçenko'nun bundan yüz yıl önce Altın Ordu'nun ikinci başşehri Saray Berke alanında yapılan kazılar sayesinde ele geçmişti.

Rus uzmanları doğrudan doğruya veya dolayısıyle Altın Ordu problemlerine değinmişlerdir. Burada sadece en büyük adları sıralayalım: Grigor'ev, Savel'ev, Berezin, Vel'yaminov - Zernov, Sablukov, Patkanov, Tiesenhausen, Veselovskiy. Fakat hiç kimse Altın Ordu tarihi üzerine toplu bir eser yazmamıştır. Şimdiye kadar Rus dilinde bilimsel bir plana göre yazılmış böyle bir eser kaleme alınmadığı gibi, **populaire** mahiyette bir kitap da yazılmamıştır. Halbuki yukarıda zikredilen akademi yarışmasından beri geçen yüz yıllık süre içinde neşredilen kaynaklardan Altın Ordu tarihine ait zengin malzeme elde edildiği gibi, araştırılıp da henüz neşredilmeyen yazmalarda da değerli kayıtlara tesadüf edilmiştir. Sonra yukarıda zikredilen yazarların yazılarında da bol malzeme vardır. Fakat hiç kimse, ömrünün büyük bir kısmını doğu (Arap ve Acem) kaynaklarında tesadüf edilen haberleri toplamağa hasreden V. G. Tiesenhausen kadar Altın Ordu üzerine malzeme toplamamıştır. Onun Sbornik materialov, otnosyaşçixsya k istorii Zolotoy Ordı, t. I. İzvleçeniya iz soçineniy arabskix adı altında 1884'te çıkan ve bugün maalesef mevcudu kalmayan bu eseri, XIII - XV. yüzyıl Arap — özellikle Mısır — yazarları tarafından Altın Ordu üzerine verilen bilgileri ihtiva eder.

V. G. Tiesenhausen, eserin I. (Arapça) cildini müteakıp II. (Farsça) cildini neşretmek istiyordu. Ne yazık

ki yazar, birçok sebeplerden dolayı bu emelini gerçekleştirememişti.

V. G. Tiesenhausen'in topladığı Farsça metinleri ihtiva eden ve Rus Bilimler Akademisinin Doğu Enstitüsü arşivinde muhafaza edilen bu cilt, 1941'de A. A. Romaskeviç ile S. L. Volin tarafından neşredilmiştir.[1] Bu eseri neşreden araştırıcılara teşekkür etmek borcumuzdur. Altın Ordu tarihine ait araştırmaları ilgi ile takip edenlerin bu eseri ne büyük bir minnettarlıkla karşıladıklarını izaha lüzum yoktur. Bu eserin neşrinden beri geçen birkaç yıl, bu kitabın ne büyük bir ihtiyacı karşıladığını göstermiştir. Gerçekten, son yıllarda çıkan tarih araştırmalarında bu eser sık sık zikredilmiştir. Yüz yıldan uzun bir süre içinde bu büyük ve karışık mesele üzerine Rus ve Batı Avrupa bilginleri tarafından yazılan yazılar toplu olarak göz önüne getirilecek olursa, Rus bilgini V. G. Tiesenhausen'in devamlı ve esaslı araştırmalarını takdirle karşılamak gerekir. Onun topladığı malzemeye dayanmadan Altın Ordu tarihi üzerine hiçbir araştırma yapılamaz.

Bundan yüz yıl önce olduğu gibi, Altın Ordu problemi bütün genişliği ile tekrar karşımıza çıkmış bulunuyor.

Frähn'in, Grigor'ev'in ve Savel'ev'in yaşadıkları devirde Altın Ordu tarihi ile ancak Rus tarihi araştırıcıları ve doğu uzmanları ilgilenmiştir. Mamafih Altın Ordu ve onun Rus tarihinde oynadığı rol üzerine o devirde bile

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y. II. c. (İzvleçeniya iz persidskix soçineniy, sobrannıe V. G. Tizengauzenom i obrabotannıe A. A. Romaskeviçem i S. L. Volinım). Moskva - Leningrad, 1941.

doğru nokta-i nazarlar ileri sürülmüştür. Burada Frähn'in 1832'de söylediği sözleri zikredelim: "Bizde Altın Ordu, Müslümanlarda Cuçi ulusu adı ile tanınmış olan Moğol sülâlesinin hemen hemen iki buçuk yüzyıl süren hâkimiyeti, Rusya için bir afet ve felâket teşkil etmiş, onu kayıtsız şartsız bir esaret altına alarak prenslerinin hayat ve mukadderatıyle oynamıştı; bu hâkimiyetin, yurdumuzun mukadderatına, müesseselerine, teşkilâtına, âdetlerine ve diline az çok tesir etmesi gerekir."[1] Fakat Altın Ordu tarihinin yalnız bu bakımdan araştırılmasıyle yetinilemez. Altın Ordu hanlarından ve onlarla ilgili beylerden başka, Altın Ordu'da büyük bir yerleşik halk kütlesi yaşıyor, şehirlerde sınaî faaliyet ve kültürel hayat gelişiyordu. Özet olarak, Altın Ordu'da Tatarlardan başka, yerli bir halk kütlesi de yaşıyordu. Karışık bir etnik manzara gösteren bu kütle, ayrı bir hayat sürüyordu. Bu hayatın izleri, maddî kültür ve sanat abidelerinde, bir de komşularla olan karşılıklı kültürel münasebetlerde muhafaza edilmiştir.

Rusya sınırları içindeki milletlerin tarihi ve her şeyden önce Rus tarihi bakımından Cuçi ulusu veya Altın Ordu, ayrı bir değer arz eder; Moskof devletinin kuruluşunu anlamak için Altın Ordu tarihini bilmek lâzımdır. Rus milleti Altın Ordu ile kahramanca mücadele etmiştir. Fakat son zamanlara kadar Rus tarihçileri Altın Ordu tarihine ait zengin kaynaklardan yararlanmamışlardır. Çünkü bu kaynaklara dayanan sistemli, bilimsel toplamalar yapılmamıştı. Bugüne kadar Altın Ordu'nun

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., II. ilâve (Frähn'in raporu), 555. s.

tarihi üzerine büyük bir eser vücuda getirilememiştir.[1] A. N. Nasonov'un Rus kroniklerine ve doğu kaynaklarının tercümelerine istinaden yazılan Tatarı i Rus' adlı eseri, bu boşluğu bir dereceye kadar doldurabilir.

Doğrudan doğruya Altın Ordu tarihine temas etmekle beraber, İ. P. Petruşevskiy'in araştırmaları Altın Ordu tarihi bakımından çok dikkate değer: a) K voprosu o prikreplenii krest'yan k zemle v İrane v êpoxu mongol'skogo vladiçestva. Voprosı istorii, 1947, No. 4; b) Oçerki po istorii feodal'nıx otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI - naçale XIX v. Leningrad, 1949. Ayrıca bakınız: A. A. Ali - Zade, Bor'ba Zolotoy Ordı i gosudarstva İl'xanov za Azerbaydjan. İAN AzSSSR, 1946, No. 5, 7.

Orta Asya kavimlerinin özellikle XV. yüzyıldan sonraki tarihini anlamak için de Altın Ordu tarihini bilmek gerekir. Özbek hanlarının Orta Asya'yı hâkimiyetleri altına almalarının, Altın Ordu'nun XV. yüzyılın ortasında dağılmasıyle sıkı sıkıya ilgili olduğunu biliyoruz.

Son olarak, Altın Ordu tarihini bilmeden Kazan, Kırım ve Ejderhan hanlıklarının tarihi de anlaşılamaz. Çünkü bu hanlıkların kuruluşu Cuçi ulusunun dağılmasıyle ilgilidir. "Güney Rus bozkırları"na, Kuzey Kafkasya'ya ve Hazar Denizi ile Aral gölü arasındaki bozkırlara gelin-

[1] Hammer'in yukarıda zikredilen eseri çoktan beri her bakımdan eskimiştir. 1943'te kitapçı Otto Harrassowitz, Leipzig'de büyük bir kitap neşretti: B. Spuler, Die Goldene Horde - Die Mongolen in Russland (1223 - 1502). Mamafih birçok kaynaklara dayanan bu eserin yukarıda zikredilen boşluğu dolduramayacağını ilâve edelim. Akademik bir şekil taşıyan bu kitap, bilimsel bir eser sayılamaz. Çünkü Spuler'in kitabı Rus tarihinin seyrini ve Rusların Tatarlarla yaptıkları mücadeleyi değiştirmiştir.

ce, bu kuvvetli devletin kucakladığı bu geniş alanların tarihi de Altın Ordu tarihi ile ilgilidir. Sonra, Tatar Cumhuriyetinin tarihi de Altın Ordu tarihi ile bağlıdır. Bugün bu alanda oturan ve her şeyden önce eski Bulgarların torunu olan Tatarlarla Altın Ordu arasında gerek siyasî, gerek kültürel bakımdan sıkı bir münasebet vardır. Bu durum karşısında, Altın Ordu tarihini yazmak, tarihçiler için eski bir borç teşkil eder.

XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın ilk yarısında zengin malzeme toplandığı göz önüne getirilecek olursa, ilk bakışta bu eserin artık kolaylıkla yazılabileceği ileri sürülebilir. Fakat bu, yalnız ilk bakışta böyledir. Çünkü kaynak ve malzemeler, bir bakıma göre bol, bir bakıma göre de azdır. Bu durumu izah edelim. Altın Ordu tarihine ait birçok kaynaklar vardır. Bu kaynaklar muhtelif dillerde — Rus, Yunan, Latin, Çek, Arap, Ermeni, Türk, Acem, Gürcü, Moğol, Çin v.b. — yazılmıştır. Tarihî vakayinameler, gezginlere borçlu olduğumuz hatıralar gibi yazılı kaynaklardan başka, han yarlıkları, resmî muhabere örnekleri gibi belgeler ve maddî kültür ve sanat abideleri gibi arkeolojik eserler vardır.

Bundan yüz yıl önce, Altın Ordu başşehri Saray Berke'nin harabeleri alanında, Carev adlı ufak Rus kasabasının bulunduğu yerde ilk Rus arkeologlarından Tereşçenko tarafından birkaç yıl süre ile sistemli olarak kazılar yapılmıştı. Bu kazılarda elde edilen eşyanın büyük bir kısmı, Ermitaj Müzesinde muhafaza edilmektedir. Doğu şubesinin büyük sergi salonlarından birini dolduran bu eşyalar fevkalâde büyük bir önem taşır. Çünkü bunlar bize Altın Ordu şehirlerinin kültürel durumu üzerine yazılı kaynaklardan fazla bilgi verirler.

Bugünkü bilimsel şartlar karşısında Altın Ordu tarihine ait bütün kaynakları bir tek araştırıcının okuyup anlamasına imkân yoktur. Çünkü saydığımız kaynakların dilini anlayacak hemen hemen hiçbir araştırıcıya rastlanamaz. Böylelikle, yalnız bu durum dahi bu problem üzerinde toplu olarak çalışmak mecburiyetini doğuruyor. Mamafih kaynakların çokluğuna rağmen, Altın Ordu tarihinin bütün sosyal ve siyasî yönlerinin etraflı surette anlaşılamadığını acınarak söyleyelim. Kaynakların mahiyetini bilen tarihçiler arasında son zamanlara kadar hüküm süren — yersiz — bir nokta-i nazara göre, Altın Ordu'nun gelişme devrinde, yani XIV. yüzyılda bile sosyal münasebetlerin ana çizgilerini gösteren bir tablo çizilemez. Gerçekten, Altın Ordu'da birçok önemli iç teşebbüslerin tarihi kesin olarak tespit edilemez. Her halde, bugün Altın Ordu'nun iç ve dış hayatına ait olayları kronoloji sırasıyle anlatmak imkânsızdır. Hanların saltanatına ait kronoloji meselelerinde bile henüz kesin bir açıklık yoktur. Altın Ordu tarihine ait araştırmalarda tesadüf edilen bu güçlükler, müteveffa W. W. Barthold gibi birtakım tarihçileri yersiz bir karamsarlığa sürüklemiştir. Onun yazıları arasında Altın Ordu ile ilgili konulara tahsis edilen araştırmaların azlığı kısmen bu şekilde izah edilebilir. Karamsar olmak için ortada birtakım sebepler bulunmakla beraber, W. W. Barthold'ün haksız olduğu muhakkaktır.

Cuçi ulusu üzerine bir kitaba muhtaç olduğumuzu takdir eden bu satırların sahibi, Altın Ordu'nun kuruluş, gelişme ve çökme tarihini (XIII - XV. yüzyıl) yazmak gibi ağır bir ödev almıştır. Doğrudan doğruya kaynaklara dayanılarak yazılan bu eser, bu meselede bilimin bugünkü durumunu yansıtmaktadır. Mümkün olduğu kadar fazla

kaynaktan yararlanmaya çalışan yazar, yalnız yazılı kaynaklarla yetinmeyerek, arkeolojik verilerden de yararlanmıştır. Yazar bu eserde sadece en önemli oluş ve olayları tasvir etmekle kalmayarak, ayrıca XIII - XV. yüzyıllarda Altın Ordu'da, Rusya'da ve Orta Asya'da göze çarpan sosyal ve siyasî gelişmeyi de izaha çalışmıştır. Bir yandan Rusya'nın, bir yandan da Orta Asya devletlerinin gelişmesini bilmeden Tatar devletinin — Altın Ordu'nun — ne gelişmesi, ne de çökmesi anlaşılamayacağı muhakkaktır. Bu eser, bu tarihî nokta-i nazarı göz önünde tutmak suretiyle kaleme alınmıştır.

Altın Ordu, herhangi bir kavmin normal gelişmesi sonunda kurulmuş bir devlet sayılamaz. Bu devlet, yabancı toprakların cebren işgaliyle ortaya çıkmış sunî bir kuruluştur.

Tatarlar, Doğu Avrupa'da, eski bir kültüre ve karışık bir etnik teşekküle dayanan kıyı şehirleriyle Kırım'ı, Bulgar prensliğini, alım satım faaliyeti yapan medenî Volga köy ve şehirlerini, meselâ karışık yerli halk kütlesi (Hazarların, Alanların, Oğuzların ve yerleşik hayata geçen Kumanların kalıntıları) ile Saksın'ı ve Kumanların işgal ettikleri geniş Güneydoğu Avrupa bozkırlarını almışlardı. Bu bölgelere zengin şehirleriyle medenî Hârizm ve Kuzey Kafkasya da ilhak edilmişti. Bütün bu bölgelerde Tatarların hâkimiyeti altında bir devlet kurulmuştu. Tatar hanları, başlangıçtan beri Altın Ordu bozkırlarında göçebe ahalinin artmasıyle sayıca çoğalan kuvvetli Moğol - Türk birliklerine dayanıyorlardı. Hükümdarlar, yukarıda zikredilen medenî bölgelerden gelen gelirler, Rus topraklarından, çiftçilik yapan köy ve şehirlerden alınan vergiler ve nihayet Tatar hanlarının, Müslüman tacirlerin yardımıyle komşu ülkelerle yaptık-

ları ticaret sayesinde büyük bir servet toplamışlardı. Volga boyundaki Altın Ordu şehirlerinin gelişmesi, üretim kuvvetlerinin normal gelişmesinden ziyade, başka kavimleri istismar etmek suretiyle elde edilen servetlere dayanıyordu. Altın Ordu'da gördüğümüz maddî ve manevî kültürün, Tatar kuvvetleriyle değil, işgal edilen alanlardaki kavimlerin eli, bilgisi ve kabiliyetiyle yaratıldığını da ilâve edelim.

Altın Ordu gibi bir devletin ancak cebir sayesinde, işgal edilen alanlardaki kavimleri soymak suretiyle yaratıldığı muhakkaktır. Ancak, bu devlet Rus prensliklerinin ve çalışkan halkın gelişmesini engelleyememiştir. Fazla olarak, Rusya, sadece Tatarlara karşı mukavemet göstermekle kalmamış, ayrıca Altın Ordu'ya ciddî darbeler indirmiştir.

Altın Ordu'nun çökmesinin başsebebi olarak, Rusya'da XIV - XV. yüzyıllarda köy ve şehir hayatının gelişmesi, sınaî faaliyetin ve siyasî olgunluğun artması gösterilebilir.

Başka bir sebep olarak da, Orta Asya'da yaşayan yerleşik kavimlerin gelişmesi anılabilir. Bu kavimler için önemli bir engel teşkil eden Altın Ordu, akın ve seferleriyle Maveraünnehir köy ve şehirlerini sürekli olarak tehdit ediyordu.

Rusya ile Timur ve Timurlular devleti, Altın Ordu devletinin dağılıp yıkılmasında büyük bir rol oynamışlardır. Tatar hanlarının bütün kuvvetine, Tatar ordusunun Rusya'ya karşı yaptığı akınlara, göçebe bozkırın sağladığı süvari ve piyade askerlerinin çokluğuna ve nihayet zaptedilen alanlardan alınan vergilerin büyüklüğüne rağmen, Altın Ordu kültür bakımından gelişmiyor, üretim kuvvetleri artmıyordu. XIV. yüzyılın son yarısında ve XV. yüzyılda Rusya, feodalleri yenerek merkezî bir feodal devlet kurmuştu. Halbuki Altın Ordu karışıklıklardan kurtulamamış ve muhtelif kısımlara ayrılmıştı.

İşte eserimizi yazarken bu esas prensipleri göz önünde tutmuş bulunuyoruz.

Okuyucunun takdirine sunulan bu kitap, üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm, Altın Ordu'nun kuruluş ve gelişme devrini (XIII - XIV. yüzyıllar), üçüncü bölüm Altın Ordu'nun çökme devrini ihtiva ediyor. Birinci bölümü A. Yu. Yakubovskiy, ikinci bölümü B. D. Grekov, üçüncü bölümü A. Yu. Yakubovskiy yazmıştır.

Bu defa birinci ve ikinci bölümlere önemli ilâveler yapılmıştır. Üçüncü bölüm ilk defa olarak neşrediliyor.

Kitaba ilâve edilen endeksler Ermitaj Müzesi memurlarından K. A. Rakitina tarafından düzenlenmiştir. K. A. Rakitina, Altın Ordu tarihine ait bibliyografyanın toplanmasına da katılmıştır.

A. YAKUBOVSKİY

BİRİNCİ KİTAP

XIII - XIV. YÜZYILLARDA

ALTIN ORDU'NUN KURULUŞU VE GELİŞMESİ

BİRİNCİ BÖLÜM

XI - XIII. yüzyıllarda Moğolların gelişinden önce Deşt-i Kıpçak (Kıpçak bozkırı)

Dnepr'den başlayarak Volga'nın doğu tarafına kadar uzanan "güney Rus bozkırları" adlı geniş alan, XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar doğu (Arap ve Acem) kaynaklarında "Deşt-i Kıpçak", yani Kıpçak bozkırı adını taşımıştır.[1] Kıpçak adı Rus kroniklerinde geçmediği gibi, Bizans kroniklerinde de anılmaz. Bunun yerine eski Rus kroniklerinde "Polovcı" tabiri, Bizans kroniklerinde ise "Kuman" adı kullanılmıştır. Latin dilinde yazan yazarlar da bu tabiri kullanmışlardır. Kumanların etnik teşekkülü meselesi bilimsel araştırmalarda sık sık ele alınmıştır. Son olarak bu mesele hakkında Marquart, W. W. Barthold, D. Rossovskiy ve Ponomarev taraflarından birtakım fikirler ileri sürülmüştür. Fakat bu hususta her şeyin aydınlatıldığı iddia edilemez.[2] Doğuda Kıpçak adını taşıyan bu kavmin "Polovcı" adını nasıl aldığını tenvire girişmeyerek, bu kavmin XI. yüzyılın sonunda bütün

---

[1] W. W. Barthold'ün izah ettiği gibi, Kıpçaklar daha 1030'da Hârizm'e komşu olan alanlarda oturuyorlardı (V. V. Bartol'd, Novıy trud o polovcax. Russkiy istoriçeskiy jurnal, 7. c., 148. s.). Yine W. W. Barthold'ün izah ettiği gibi, "Deşt-i Kıpçak" tabirine ilk olarak XI. yüzyıl yazarlarından Nasır-i Hüsrev'de rastlanır (a. y. 148. s.).

[2] Marquart, Über das Volkstum der Komanen. — Bakınız: W. Bang und J. Marquart, Osttürkische Dialektstudien. Berlin, 1914. — V. V. Bartol'd, a. y. 1. not. — D. Rossovskiy, Proisxojdenie polovcev. Seminarium Kondakovianum, VII. ve müt. c. Praha. — A. Ponomarev, Kuman-polovcı, VDİ, 1940, No. 3 - 4.

Deşti Kıpçak'a hâkim olduğunu belirtelim. Doğu bilimleri uzmanlarının ve Rus tarihçilerinin bu yoldaki gayretlerine rağmen, Kumanların Güneydoğu Avrupa'da ortaya çıkmalarının kesin tarihini araştırmak boş yere emek sarf etmek olur. Kumanların, yani Kıpçakların büyük siyasî olaylara karışmaları ancak XII. yüzyılın ilk yıllarında başlar.

Marquart "Über das Volkstum der Komanen" adlı eserinde, Kıpçakların (Polovcı, Kumanlar) Gürcülerle birleşerek Kafkasya Müslümanlarına hücum ettikleri sırada, 1120 - 1121'den itibaren büyük bir siyasî güç olarak ortaya çıktıklarını ispat etmiştir. Lâkin eski Rus kronikleri Kumanları XI. yüzyılın ortasından itibaren artık sık sık zikreder. Lavrent'evskaya letopis'e göre, Kumanların iştirakiyle ilk göçebe akını, 1054'te yapılmıştır.[1] Kimeklerin batı kolunu teşkil eden Kumanlar, Volga ile Dnepr arasındaki bozkır bölgesinde Peçeneklerin yerine geçmişlerdir. Peçenekler hakkında gerek doğu kaynaklarında, gerek eski Rus kroniklerinde bilgi vardır. XIII. yüzyılın başında, yani Tatarların gelişine doğru Deşt-i Kıpçak Kumanlar tarafından o kadar kuvvetle benimsenmiş idi ki burada birkaç göçebe beyliğin varlığından söz edilebilir. Ne yazık ki bize kadar erişen kaynakların azlığından dolayı bugünkü durumda bu toplumun siyasî ve içtimaî teşkilâtı hakkında tam bir fikir vermek şöyle dursun, bunun **schématique** bir tablosunu dahi çizemeyiz. Buna rağmen, Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren hayatın birtakım çizgileri oldukça açık olarak anlaşılıyor.

Her şeyden önce sınırlar, ekonomi ve nüfus durumu hakkında bir fikir edinilebilir. Deşt-i Kıpçak'ın sınırlarını kesin olarak tayine imkân yoktur. Bunun yegâne sebebi, kaynaklarda sınırlar hakkında XII. yüzyıla ait kayıtların azlığı değildir. Çağdaşların bu hususta bir fikir sahibi olmadıkları düşünülürse, sınırların kesin olarak tayininin ne kadar güç olduğu anlaşılır. Her halde, Güney-

[1] Letopis' po Lavrent'evskomu spisku, 1910, 158. s.

doğu Avrupa sınırları içinde Dnepr'e kadar uzanan topraklar, güneyde Kırım, kuzeydoğuda Bulgar bölgesine kadar orta Volga havzası, güneydoğuda Volga ağzı ile birlikte Kıpçak topraklarının Avrupa bölümünü teşkil ediyordu.

Rus tarihleri Kumanları genel olarak halis göçebe sayarlar. Bunun büyük bir hata olduğu muhakkaktır. Kumanların esas kütlesi göçebe hayatı sürüyordu. Ancak, Kumanlar arasında yerleşik hayata geçiş **processus**'ü artık yer yer başlamıştı. Esasen bunun başka türlü olmasına imkân yoktu. Feodalleşmekte olan bir düzene tabi bulunan göçebelerin, tarım bölgelerine bitişik alanlarda yerleşik hayata geçtiklerini biliyoruz. Bu olay, Yedisu ve Hârizm tarihinde müşahede edilmiştir. Yedisu'da IX-XI. yüzyıllar arasında Türkeşler, Oğuzlar, Karluklar gibi göçebelerin dikkate değer yerleşme **processus**'ünü görüyoruz. Bu olayı yerleşik Soğd halkının Türkleşmesi takip etmiştir.[1] Hârizm'e gelince, aynı **processus,** bir yandan Oğuzlar (Türkmenler), bir yandan da Kıpçaklar gibi göçebelerin Türkleşmesinde göze çarpar. Bu olay, Hârizm'e bitişik alanlarda olduğu gibi, Hârizm'de de müşahede edilmiştir. Uzun zaman devam eden bu **processus,** aşağıda göreceğimiz gibi, bu ülkede konuşulan Hârizm dilinin XIII. yüzyılda kuvvetle Türkleşmesine yol açmıştır.[2] Aşağı Volga havzasının, Don alanının, Kırım'ın, kısmen Dnepr havzasının ve hattâ Bulgar bölgesinin tarım alanlarıyle doğrudan doğruya temasta bulunan Kumanların da aynı **processus**'ü geçirdikleri muhakkaktır.

[1] V. V. Bartol'd, K voprosu o yazıkax sogdiyskom i toxarskom. İran, I. c., 36 - 38. s. - Kâşgarlı Mahmut, I. c., 30 ve 391. s.

[2] Plano Carpini kendi devrinde Hârizm'de artık Kumanca, yani Kıpçakça konuşulduğunu anlatıyor (Plano Karpini, İstoriya mongolov. — Vil'gel'm Rubruk, Puteşestvie v vostoçnıe strani, A. İ. Malein tercümesi, S. Peterburg, 1911, 24. s.). S. P. Tolstov'un arkeoloji kurulu tarafından Hârizm'de yapılan keşiflerle ilgili olarak, son yıllarda Hârizm dili üzerine birkaç yazı çıkmıştır.

N. Aristov'un daha 1877'de çıkan "O zemle poloveckoy" adlı monografisi, bu mesele ile ilgili en değerli araştırma sayılıyordu.[1] Yazılı kaynakların ve arkeolojik malzemenin azlığından doğan büyük güçlüklere rağmen, o zamandan beri buna benzer bir araştırma yapılabilirdi. Nihayet uzun bir beklemeden sonra, 1948'de K. V. Kudryaşov'un "Poloveckaya step" adlı kitabı çıktı. Tarihî ve coğrafî maksatlarla yazılan bu kitap, esas bakımından Kıpçakların göç alanlarını ve Kıpçak hanlarının karargâhlarını tayin ettiği gibi, Kıpçak alanlarıyle Rus prenslikleri arasındaki yolları da tasvir ediyor. Kitabın sekizinci bölümü bu bakımdan çok dikkate lâyıktır: "XII. yüzyılda Kıpçak bozkırı". Bu bölümde K. V. Kudryaşov, aşağıdaki göç alanlarını tespit ediyor: "Tuna ile Dnepr arasında 'körfez' veya 'Tuna' Kıpçakları otururdu. Dnepr körfezinde, çağlayanların her iki yanında, Dnepr veya Zaporoj'e Kıpçaklarının alanları uzanırdı." Dnepr ile aşağı Don arasında deniz Kıpçakları otururdu. "Sever' Donec'i ile Tor arasında, Şarukan, Sugrov ve Balin şehirlerinin bulunduğu alanda, Donec Kıpçakları yerleşmişti. Don havzasında Don Kıpçakları otururdu." Orel ile Samara arasında, Dnepr'in doğu kolları alanında, Orel Kıpçakları yerleşmişti.[2] Aşağı Volga havzası, hiç olmazsa, istiklâlini 965'te kaybeden Hazar krallığı devrinden başlayarak faal bir hayat geçirmişti. Burada şehirlere, ekilmiş tarlalara rastlandığını, canlı bir ticaret yapıldığını biliyoruz. 965'te Svyatoslav'ın, Hazar krallığının başşehri İtil'i tahrip etmesinden sonra kültür hayatı burada sona ermemişti.[3] Aşağı Volga havzasını ve Volga ile

---

[1] N. Aristov, O zemle poloveckoy (İstoriko - geografiçeskiy oçerk). Kiev, 1877.

[2] K. V. Kudryaşov, Poloveckaya step'. ZVGO, Yeni seri, 2. c., Moskva, 1948, 134. s.

[3] Letopis' po Lavrent'evskomu spisku, 1910, 63 - 64. s. Hazar kağanlığının çökmesinden Arap coğrafyacılarından İbn Havkal de söz etmişse de, başka bir tarih (969) vermiştir; mamafih Lavrent'evskaya letopis'e inanmak gerektiği anlaşılıyor. BGA, II. c., 281, 284, 286. s.

Dnepr arasındaki bozkır alanlarını işgal eden Kumanlar, önceki devirden zengin bir miras aldılar. Al-Omarî'ye göre, Altın Ordu'da ve Volga boyunda birçok işlenmiş topraklar vardı. Aşağı Volga boyunda çiftçilikle uğraşan Hazar köyleri sıralanmıştı. Bu alanlarda yavaş yavaş Kumanlar da bu hayat şeklini benimsemişlerdi. XII - XIII. yüzyıllarda Hazarlardan hemen hemen hiç söz edilmemesi, ancak bu suretle izah olunabilir. 1240'ta Moğolistan'a giderken Deşt-i Kıpçak'tan geçen Plano Carpini'nin anlattığına göre, Kırım şehirlerinde, Bulgar alanında ve hatta Hârizm'in başşehri Ürgenç'te Hazar tüccar ve esnafına tesadüf etmek mümkündü.[1] Hazar köylülerine gelince, bunlar dillerini ve hatta ayrı etnik tiplerini de yavaş yavaş kaybediyorlardı. Don ve aşağı Volga havzasında kısmen yerleşik hayata geçmiş olan Kumanların gerek lisanî, gerek etnik bakımdan daha kuvvetli oldukları anlaşılıyor. Sovyetler Birliğinin Güneydoğu Avrupa bölümünde, Kumanlar devrinde, Hazarlardan başka, birçok Alan zümrelerine tesadüf ediliyordu.

Gerek doğu ve Bizans kaynaklarından, gerek Rus kroniklerinden anlaşıldığına göre, XI - XIII. yüzyıllarda ve hatta XIII. yüzyılda, yani Tatar devrinde, Alan tüccarları ticaret hayatında önemli bir yer tutuyordu.[2] Bu devirde Bulgar alanı ile Orta Asya, Kafkasya, İran ve Uzak Doğu arasında Volga yolu vasıtasıyle büyük bir ticaret yapıldığı gibi, Kırım'a giden bozkır yolunda da geniş bir alım satım faaliyeti olurdu. Kırım ile bir yandan Trabzon, bir yandan da İstanbul arasında büyük bir ticaret yapılırdı. Rus prenslikleriyle de ticaret kurulmuştu.

Hazarlardan başlayarak Altın Ordu devrinin sonuna, yani VIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Güneydoğu

---

[1] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 24. s.

[2] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y. 24. s. — V. G. Tiesenhausen, a. y. I. c., 47. s. (Arapça metin), 55. s. (Rusça tercüme).

Avrupa'nın hayatında önemli bir rol oynamış olan birinci yol üzerinde biraz duralım. İtil'in Svyatoslav tarafından 965'te tahribine rağmen, Volga yoluyle yapılan ticaret, geçici olarak azalmakla beraber, büsbütün yıkılmamıştı. Volga yoluyle yapılan ticaret meselesi — özellikle X. yüzyıl bakımından — doğu uzmanları tarafından oldukça etraflı surette araştırılmıştır. Orta Asya tarihinin en büyük araştırıcısı W. W. Barthold'ün "Turkestan v êpoxu mongol'skogo naşestviya" adlı eserinde, X. yüzyıl Bulgar alanından Volga yoluyle Hârizm'e sevk edilen malların bir listesi zikredilmiştir. Bu dikkate değer liste, X. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan bir Arap coğrafyacısından — al-Makdisî — alınmıştır. Bu listeyi Barthold'ün tercüme ettiği şekilde aktarıyoruz: "Samur, kakım, gelincik, zerdeva, sansar, tilki, kunduz, tavşan ve keçi kürkleri; mumlar, oklar, akkavak ağacı kabuğu, kalpaklar, balık tutkalı, balık dişleri, kunduz yağı, amber, işlenmiş at derileri, bal, ceviz içi, doğanlar, kılıçlar, zırhlar, kayın ağacı kabuğu, Slav esirleri, koyunlar, inekler... Bütün bunlar Bulgar alanından gelir."[1] Bu listeden anlaşıldığına göre, bu ticaret, kürk gibi lüks eşyaya inhisar etmekten uzaktı. Kürklerin yanında "işlenmiş at derilerine", deri işlenmesine yarar kabuklara, esirlere ve hayvanlara rastlanıyor. Bilindiği gibi, Kumanlar devrinde geniş ölçüde büyüyen Bulgar, yalnız kürk ticaretiyle değil, deri ticaretiyle de zenginleşmişti. Hatta bu mallardan hangisinin en önemli gelir kaynağı olduğu tartışılabilir. Visu, Viru, Yura kabilerinin oturduğu "karanlıklar ülkesinden" Bulgar alanına gelen kürklere karşılık, Kafkasya'dan madenî eşya gelirdi. Bu eşya arasında Al-Garnatî Azerbaycan kılıçlarını kaydeder ki yapım yerinde bunların dördü bir dinar ederdi. Bir dinar beş altın ruble tuttuğuna göre bir kılıcın fiyatı 1 ruble 25 kopekti.[2]

[1] V. V. Bartol'd, Turkestan v êpoxu mongol'skogo naşestviya, II. c. 295. s.

[2] Al - Andalusi al - Garnati; Ferrand baskısı, Paris, 1925, 118. s.

Bunun gibi, özel bir önemi olan esir ticaretini de zikretmek icap eder. İran'a, Orta Asya'ya ve diğer doğu memleketlerine giden esirler, büyük kafileler halinde Bulgar ve İtil pazarlarından geçerdi. Bunlar arasında Slavlar, Ruslar, Bulgarlar, Burtaslar, Peçenekler ve Doğu Avrupa'nın yerleşik ve göçebe kavimlerine mensup başka esirler bulunurdu. Hemen bütün Arap coğrafyacıları, eserlerinde, esir ticaretinin Volga yolundaki alım satım hareketlerinde oynadığı büyük rolü belirtmişlerdir. Arap coğrafyacısı İbn Rusta (X. yüzyıl)[1] ile Acem coğrafyacısı Gardizî (XI. yüzyıl)[2], Volga havzasında oturan kavimlerin birbirlerini esir etmek maksadıyle aralarında savaştıklarını ve esir ettikleri düşmanlarını, esas alıcıları doğu tüccarları olan yukarıdaki pazarlarda sattıklarını anlatırlar. Bulgar'dan Volga yoluyle yapılan ticaret Kumanlar devrinde kesilmemişti. Bu ticaretin gerek mahiyet, gerek eşya bakımından herhangi bir değişikliğe uğramadığını ileri sürebiliriz. Yalnız, bu ticaretin merkezleri değişmişti.

Volga ağzındaki İtil'in tahribinden sonra, bu şehrin yerini Saksın şehri almışsa da, bunun hakkında kaynaklarda maalesef az bilgi vardır. Bilimsel eserlerde bu şehrin yeri konusunda şimdiye kadar uzlaşılamamıştır. Westberg ile Barthold'ün fikri, bana doğru gibi geliyor.[3] Onlara göre, Saksın, Volga ağzının yakınlarında, yani bugünkü Ejderhan civarında, muhtemel olarak eski İtil'in yerinde bulunuyordu. Saksın hakkında hemen hemen en önemli bilgiyi, XII. yüzyıl başında Volga ülkelerini Volga ağzından Bulgar'a kadar dolaşan Arap gezgini al-Andalusî al-Garnatî vermiştir. Al-Garnatî Volga hav-

[1] BGA, VII. c., 145 - 146. s.

[2] Gardizî, göçebelere ait Farsça metin ve tercümesi (V. V. Bartol'd, Otçet o poezdke v Srednyuyu Aziyu s nauçnoy cel'yu v 1893 - 1894 gg., 120 s.).

[3] V. V. Bartol'd, Oçerk istorii Turkmenskogo naroda. "Turkmeniya", I. c., ayrı basım, 38 - 39. s. - Vestberg, İAN, 1899, 291. s.

zasında birkaç yıl kalmıştı. Bu sebeple, verdiği haberler itimada lâyıktır. Ne yazık ki Al-Garnatî, Saksın'ı çok iyi tanımış olmasına rağmen, notlarında orada kalıp kimlerle karşılaştığını anlatmakla yetinmiş, şehrin camilerini, pazarlarını ve anıtlarını andığı halde, Saksın'ı tasvir etmemiştir.[1]

Saksın ahalisinin çokluğunu Guzların teşkil ettiğini de al-Andalusî al-Garnatî'den öğreniyoruz. Burada kırk Guz (yani Türkmen) kabilesi kastediliyor.[2] Saksın ticaret bakımından Hazarların İtil'i rolünü oynamağa çalışır ve Güneydoğu Avrupa'nın en önemli pazarlarından birini teşkil ederken, kuzeydoğuda ticaret, önceki devirde olduğu gibi, X. yüzyıla nispetle önemli bir gelişme gösteren Bulgar'ın elinde bulunuyordu. Bulgar'ın ve Bulgar emirinin zenginliğini göstermek için ufak bir örnek verelim. "Tarih-i Beyhak" sahibine göre, Bulgar emiri Abu İshak İbrahim 415'te (= 1024 — 1025) Sebzvar ve Hüsrevcird şehirlerinde cami yaptırmak için para gönderdiği gibi, Horasan hâkimine de büyük hediyeler yollamıştı.[3] Kroniklerdeki bilgilere bakılırsa, Bulgar'ın son derece büyük bir şehir olması icap eder. Bu şehrin kalıntıları, Muhtar Tatar Cumhuriyetinde, Volga Uspenskoesine bağlı bugünkü Bolgarı köyü civarında bulunmaktadır. İpat'evskaya letopis', Suzdal' prensi Vsevolod Georgieviç'in 1182'de Bulgar'a karşı yaptığı seferi hikâye ederken, Rusların, müfrezenin bir kısmını kıyıda bıraktıktan sonra, "Bulgar topraklarına at sırtında girdiklerini ve Bulgar şehrine yaklaştıklarını" kaydeder. "Rus kıtalarının çokluğu karşısında mukavemet edemeyeceklerini anlayan Bulgarlar, şehre çekildiler. Genç prensler şehrin kapılarında savaşmaya karar verdiler."[4]

[1] Al - Andalusi al - Garnati, 1925, 116. s.
[2] Zakariya Kazvini, Wüstenfeld baskısı, II. c., 402. s. — V. V. Bartol'd, Oçerk istorii Turkmenskogo naroda. 39. s.
[3] Abu-l Hasan Beyhaki (İbn-Fandak), Tarih-i Beyhak. Tahran, 1313 ş. h. 53. s.
[4] İpat'evskaya letopis', 1871, 422 - 423. s.

Bu hikâye, Bulgar'ın yalnız büyük bir şehir olmakla kalmayarak, ayrıca tahkim edilmiş olduğunu da gösteriyor. Yukarıda zikdedilen — XII. yüzyılın başlangıcında yaşayan — Arap coğrafyacısı, aşağıdaki değerli bilgi ile İspat'evskaya letopis'i bütünlüyor: "Bulgar, çam ağacından inşa edilmiş bir şehirdir; surları ise meşe ağacındandır; civarda sayısız Türk kabileleri (oturur)."[1]

Şu halde, Bulgar — anlaşıldığına göre — sık sık yangına maruz kalan büyük bir şehirdir. 6737'ye (1229) ait bir kayıt bu bakımdan dikkate değer: "Tanrı dinsizlerden yakında öç alacaktır; çünkü onların Büyük (Bulgar) şehirleri yanmağa başladı ve şehrin büyük kısmı harap oldu."[2] XIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olup Cengiz hanın kazandığı zaferlerin tarihini yazan Acem tarihçisi Cüveynî de Bulgar'ın son derece kalabalık ve fetholunmaz bir şehir olduğunu belirtmiştir.[3] Bulgar'ı Volga yoluyle Saksın'a ve Hazar Denizine bağlayan yol (Arap coğrafyacısı Yakut'un ifadesine göre, XII ve XIII. yüzyıllarda Saksın'dan Mangışlak'a denizden gidilirdi[4]) tamamıyle Kumanların elinde bulunuyordu. Bunlar, IX - X. yüzyıllarda Hazarların yaptıkları gibi, ticaret gemilerinden vergi alırlardı. Bu suretle, Kuman hanlarına büyük bir gelir sağladıkları anlaşılıyor. Rus gemilerinin XII. yüzyılda Volga'dan Hazar Denizinin kıyılarına kadar geldikleri hakkında kayıtlar vardır. Yalnız ticaret gemileri değil, hatta savaş gemileri de gelirdi. W. W. Barthold, "Kafkaz, Turkestan, Volga" adlı yazısında (7. s.) şöyle diyor: "XII. yüzyılda Müslümanlar Derbent'i ve hatta Derbent'in güneyinde bulunan bazı eyaletleri geçici olarak kaybettiler. Bu savaşlara Ruslar da katılıyordu. 1175'e doğru Rus donanmasının Bakû yakınında bozguna uğradığından söz edilir."

[1] Al - Andalusi al - Garnati, 236 - 237. s.
[2] Polnoe sobranie russkix letopisey, VII. c., 136. s.
[3] Juwayni, Gibb Memorial Series, XVI. c., I. bölüm. 224. s.
[4] Yakut, Coğrafya sözlüğü, Wüstenfeld baskısı, IV. c. 670. s.

Bu devirde Volga havzası ile doğu arasındaki kültür ve ticaret ilişkileri o kadar kuvvetli idi ki Kuman ordusunda, Orta Asya'nın, İran'ın, Kafkasya'nın feodal devletlerinde geniş ölçüde kullanılan mancınıklar vardı. İpat'evskaya letopis'te (1184) Kuman ordusunda Müslüman ustalarının yardımıyle mancınık kullanıldığı hakkında son derece değerli kayıtlar vardır. "Konçak, Rusya'ya hücum etti. Rus şehirlerini almak ve yakmakla övünüyordu; çünkü anlattıklarına göre, canlı ateş atan Müslümanlara rastlamıştı. Kumanlarda sağlam yaylar vardı. Bu yayları ancak 50 kişi kullanabilirdi."[1]

Bu kayıt, Kuman ordusunda mancınıkların bulunduğunu kesin bir şekilde ispat ediyor. Bu mancınıklar kolay alev alan mermiler atardı. Bu mermilerin esasını neft yağı teşkil ederdi. Slovo o polku İgoreve'de, Acem tabirleriyle adlandırılan bu silâhların kullanıldığı hakkında açık kayıtlar vardır.[2]

Bu kayıtlar vaktiyle Rus Türkoloğu P. Melioranskiy'in gözüne çarpmıştı.[3]

Bu makineleri kullanan ustaların Hârizm'den veya Kafkasya'dan hicret eden Müslümanlar olduğu muhakkaktır. Neft yağı Kafkasya'dan (Bakû'dan) gelirdi. Müslüman göçmenlerinden kronikte de açıkça söz edilmiştir: "Çünkü canlı ateş atan Müslümanlara rastlamıştı." Bu "topçu sınıfı"nın doğuda ne kadar yayılmış olduğu, Moğollardan önceki devre ve Moğol devrine ait bütün Acem ve Arap kaynaklarının şehir kuşatmalarını tasvir ederken ateş makinelerinden söz etmelerinden anlaşılıyor.[4]

Ticaretle birlikte doğudan İslâmlık da Volga havzası şehirlerine nüfuz etti. X. yüzyılda Bulgar'ın artık çoğun-

[1] İpat'evskaya letopis', 428 - 429. s.

[2] Slovo o polku İgoreve, Dubenskiy baskısı, 98, 150. s.

[3] Tureckie êlementı v yazıke "Slova o polku İgoreve". İORYS Akad. Nauk, VII. c., 296 - 301. s. ; ZVO, XIV, XXII. s.

[4] Rasskaz İbn-al-Bibi o poxode maloaziyskix turok na Sudak, polovcev i russkix v naçale XIII v. adlı yazıma bakınız. Vizant. Vrem. Akad. Nauk SSSR, XXV. c., 57, 70. s.

lukla bir Müslüman şehri olduğunu biliyoruz; İtil'e gelince, X. yüzyıl Arap coğrafyacılarından İbn Havkal'in ifadesine göre, İtil'de[1] otuz cami vardı. XIII. yüzyılın ortalarına doğru Moğolistan'a giderken Volga havzasından geçen G. Rubruquis, Bulgar hakkında şöyle diyor: "Muhammet'in dinini buraya hangi şeytanın getirdiğine şaşıyorum."[2] G. Rubruquis, Volga havzasının tarihini bilmiyordu; yoksa böyle bir soru sormazdı. Volga havzasının — özellikle Bulgar ve İtil (sonraları Saksın) gibi büyük merkezlerin — İslâmlaşması, bu bölgeye kütle halinde gelen ve hatta bu alana yerleşen tacir ve esnafların eseridir. Bu sebeple, Volga havzasının İslâmlaşması, yalnız halife Muktedir'in 921 - 922'de Bulgar emirine gönderdiği resmî elçilik kuruluna atfolunamaz.[3]

Volga havzası ve göçebe Kuman bozkırı, Dnepr ile Oka havzalarında bulunan Rus prenslikleriyle hemen hemen fasılasız ticaret münasebetlerinde bulunmuştu. Bozkır ve aşağı Volga havzası, Orta Asya, Kafkasya ve İran pazarlarında büyük bir rağbet gören buğday ile keteni yalnız Bulgar'dan değil, Ryazan ve Dnepr topraklarından sağlardı. Arap ve Acem coğrafyacılarına göre, Derbent pazarları X. yüzyılda, yani daha Hazar devrinde Doğu Avrupa'dan gelen esirlerin[4] ve Rus keteninin ticaret merkezi olarak tanınmıştı.

Göçebe Kumanların Rus topraklarına yaptıkları devamlı akınların hikâyesi eski Rus kroniklerinde (Lavrentius ve İpatius rivayeti) büyük bir yer tutar. Bu bakımdan Lavrent'evskaya letopis'in (1093) aşağıdaki kaydı son derece önemlidir: "Kumanlar birçok seferler yaparak Torklar'ın memleketlerine döndüler; ve şehirde ahali açlıktan zayıfladı, ve onlara teslim oldu; şehri alan

[1] Daha doğrusu İtil'in "Hazaran" adlı ticaret mahallesinde.

[2] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y. 96. s.

[3] Puteşestvie İbn-Fadlana na Volgu, pod red. akad. İ. Y. Kraçkovskogo, 1939.

[4] İstahri, BGA, I. c., 184. s. - İbn - Havkal, BGA, II. c., 242. s.

Kumanlar onu ateşe verdiler ve ahaliyi paylaştılar..."[1] Başka bir yerde de (1094) şu kayıt vardır: "Hıristiyanlar katliama maruz kaldılar, birçokları esir edilerek muhtelif memleketlere dağıldılar..."[2] Kuman akınlarının çokluğundan söz eden kroniğe inanmamak için ortada hiçbir sebep yoktur. Feodalizm devrinde[3] tarım ülkeleri ile göçebeler arasında ciddî bir savaş yapıldığını biliyoruz. Rus prenslikleriyle Kumanlar arasında da birçok savaşlar yapılmıştır. Göçebe akınlarını bayağı bir olay saymak iktiza eder. Göçebeler, ekonomilerinde önemli bir yer tutan ganimeti bu akınlar sayesinde sağlardı. Kroniklerde Kuman akınlarına ait birçok hikâyeler vardır. Bu akınlarda Kumanlar, ellerine geçen her şeyi (hayvan, insan v.b.) toplayıp götürürlerdi. Mamafih Rus prensliklerivle göçebe bozkırı arasındaki münasebetlerin sürekli bir savaştan ibaret kaldığını veya prenslerin Deşt-i Kıpçak derinliklerine yaptıkları akınların, Kuman hanlarının "Rus topraklarına" yaptıkları akınları takip ettiğini sanmak büyük bir yanlış olur. Güneydoğu Avrupa bu bakımdan istisnaî bir durum arz etmez. Feodalizm devrinde, tarım bölgeleriyle göçebeler arasında yapılan savaşlardan sonra ticaret münasebetleri başlardı. Orta Asya, Moğolistan ve Çin tarihi bu türlü olaylarla doludur. Hatta Rus prensleriyle Kuman hanları arasında yapılan savaşlar, münasebetlerin normal seyrini takip etmesini engellemezdi. Tacirler, hiçbir düşman hücumu ile karşılaşmak tehlikesine düşmeksizin mallarıyle birlikte bir yandan öbür yana serbestçe geçerlerdi. İpat'evskaya letopis', bu yolda dikkate değer bir olay veriyor: "Sefere başladıktan sonra Kumanlardan gelerek (Ruslara) giden tacirlere rastladılar. Bu tacirler onlara Kumanların... Xorol ırmağı boyunda olduklarını haber verdiler..."[4] Bu olayda hiçbir fevkalâdelik yoktur. Kervanların düşman or-

[1] Letopis' po Lavrent'evskomu spisku, 1910, 217. s.
[2] A. y. 219. s.
[3] Burada feodalizmin ilk devirleri göz önünde tutuluyor.
[4] İpat'evskaya letopis', 429. s.

dugâhları arasında serbestçe gidip gelmesi feodal doğu âlemi için son derece karakteristik bir olaydır. Haçlı seferleri devrine (XII. yüzyılın sonuna) ait bir olay daha zikredelim. İbn Cubeyr'in anlattığına göre, Müslümanlarla Haçlılar arasındaki savaşlar, kervanlarla yapılan ticarete sekte vermemiştir. Müslümanların elinde bulunan Şam'ın tacirleri, o sırada Haçlıların hâkimiyeti altında bulunan Akkâ'ya mallarıyle beraber tam bir güven içinde geçerlerdi. Sırası gelmişken, İbn Cubeyr'in bizzat bu yolculuğu yaptığını ilâve edelim. İbn Cubeyr'e göre bu geçme serbestîsi, muhasamata katılan tarafların zımnî bir anlaşmasına dayanır.

Volga havzasından ve Rus prensliklerinden Kırım'a ve Trabzon'a giden yol, bu devirde ticaret münasebetlerinde önemli bir yer tutardı. Trabzon'a kürk, keten ve esirlerden başka, bu büyük müstahkem kıyı şehrinin muhtaç olduğu Rus buğdayı da sevk edilirdi. Bundan önce, yani X. yüzyılda olduğu gibi, ticaret alanı Trabzon'dan Hemedan, Tebriz ve başka yerlere kadar uzanırdı. Bu ticaret hakkında iki hikâye anlatmak isterim. Bunlardan birini XIII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan bir Arap tarihçisine, diğerini Moğolistan'a giderken 1253'te Kırım'dan geçen meşhur **franciscain** misyoneri G. Rubruquis'e borçluyuz. Arap tarihçisinin sözleri henüz Kuman devrine aittir. Rubruquis'in gözlemleri ise Moğollardan önceki devre o kadar yakındır ki bu iki metin Kuman devri hakkında açık bir fikir verebilir. Cebe ile Sübödey'in seferi hakkında (1223) İbn-ül-Esir bakınız ne diyor: "Onlar Sudak şehrine geldiler. Sudak bir Kıpçak (Kuman - A. Ya.) şehridir. Onlar mallarını Hazar Denizi kıyısında bulunan bir şehirden alırlar. Buraya giyecek yüklü gemiler yanaşır. Bunlara karşılık cariye ve esirler, Burtas kürkleri ve onların ülkelerinde bulunmayan kuduz, sincap v.b. gibi eşya alınır."[1] Bundan otuz yıl sonra G. Rubruquis Sudak'tan geçmiştir. "Sinop'un karşısında bulunan Soldaia'ya (Sudak'a) Türkiye'den geçip

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y. I. c., 26. s.

kuzey ülkelerine yönelmek isteyen bütün tacirler geldiği gibi, Rusya'dan ve kuzey ülkelerinden geri dönüp Türkiye'ye gitmek isteyenler de buraya uğrarlar. Bir kısmı kakım, sincap kürkleri ve başka değerli kürkler getirir; diğer bir kısmı da pamuklu kumaşlar, bombax (gumbasio), ipekli kumaşlar ve baharat getirir."[1] Bu ticaret, genel olarak, Anadolu'lu Türk, Arap veya Acem tacirlerinin elinde bulunurdu. Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu alım satım faaliyetinde Alan tacirleri de büyük bir rol oynarlardı. Bu ticarî ilişkiler, Kuman hanlarının idarî teşkilâtına ve bu teşkilâtta önemli görevler alan Kuman beylerinin ekonomik durumuna olumlu şekilde tesir etmiştir. Bu alım satım faaliyeti, Kumanlar tarafından yaratılmış değildi. Kırım'da, Bulgar'da, İtil'de ve sonraları Saksın'da gördüğümüz bu işlek ticaret hayatı, Kumanlara önceki devirden miras olarak kalmıştı. Bulgar ve çevresini, Kırım şehirlerini ve Volga havzasını siyasî hâkimiyetleri altında tutan Kumanların büyük kazançlar elde ettikleri muhakkaktır. Göçebe hayat şartları altında yaşayan Kuman hanları, XIII ve özellikle XIV. yüzyılda Moğolların seviyesine erişememişlerdi. Moğollar gerek Altın Ordu'da, gerek Hülegü devletinde[2] hemen hemen mükemmel bir merkezî idareye sahip bulunuyorlardı.

İbn-ül-Esir, XIII. yüzyılın ilk yıllarında Sudak'ın "bir Kıpçak şehri" olduğunu belirtmişse de, Sudak'ta çokluğu Kumanların teşkil ettikleri ileri sürülemez. Arap tarihçisi, bu sözleriyle, Kuman hanlarının hazinesi için alınacak vergilerin toplanmasını kontrol eden Kuman memurlarının Sudak'ta oturduklarını ifade etmek istemiştir. Moğol devrinde daruga adını alan ve esas görevleri işgal edilen ülkelerde vergilerin, kendi ülkelerinde de mükellefiyetlerin düzenli olarak toplanmasını kontrol ve muhtelif bölgeleri idare etmekten ibaret olan memurların daha Kumanlar devrinde mevcut oldukları ve belki

[1] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y. 66. s.

[2] İran'da Hülegü'nün kurduğu Moğol sülâlesine bu ad verilir.

de Türkçe baskak adını aldıkları tahmin olunabilir. Bu tabir, henüz kâfi derecede araştırılmamıştır. Türkçe baskak kelimesinin Moğol devlet teşkilâtında muayyen bir idarî anlamda kullanılabilmesi için, bu kelimenin günlük hayatta bu veya buna benzer bir anlamda kullanılması şarttır. Kuman devletinde vergiler önemli bir rol oynamıştır. Birçok Kırım şehirlerinden başka, zengin Bulgar ve aşağı Volga bölgelerinden de vergi alınırdı. Kuman devrinde baskak tabirinin kullanılıp kullanılmadığını kesin olarak kestiremiyoruz. Bu durum karşısında, Kuman devletinin idarî teşkilât sistemi hakkında da fazla bir şey söylenemez. Hatta "devlet" tabirinin Kumanlar arasında XIII - XIV. yüzyıl Moğolları arasında aldığı anlamdan farklı olduğunu belirtelim.

Kumanların Rus prenslikleri, Kırım şehirleri ve Bulgar prensliği gibi daha medenî komşularıyle olan münasebetleri hakkındaki fikirlerimiz bu merkezdedir. Halbuki V. A. Gordlevskiy, Kumanlara ait en son araştırmayı teşkil eden "Çto takoe 'bosıy volk'?" adlı yazısında, zengin malzemeye dayandığı ve birçok meselelere ait dikkate değer fikirler ileri sürdüğü halde, Ruslarla Kumanlar arasındaki münasebetler hakkında realiteye uymayan bir tablo çizmiştir.[1] Rus tarihçilerinin eski, fakat doğru görüşlerine rağmen V. A. Gordlevskiy Ruslarla Kumanlar arasında barış içinde geçen komşuluktan, dostane münasebetlerden ve karşılıklı iş birliğinden söz etmektedir. V. A. Gordlevskiy, göçebe Kumanların Rus topraklarında sebep oldukları kötülük ve afetleri "kilise nüfuzu altında yerleşmiş resmî iddialar" olarak göstermektedir.[2] Ona göre, "Kumanlar, kilise için, çok defa, Rus topraklarına hücum eden ve durmadan Hıristiyan kanı döken düşmanlardır. Prensler Kumanları yakından tanıdıkları zaman, onlara akraba gözüyle bakarlardı."[3]

[1] V. A. Gordlevskiy, Çto takoe "bosıy volk"? İzv. Akad. Nauk SSSR, OLiYA VI. c., fas., 1947. ve müt. s.

[2] V. A. Gordlevskiy, a. y., 323. s.

[3] V. A. Gordlevskiy, a. y., 323 - 324. s.

Rus tarihçilerinin bu görüşe katılmalarına imkân yoktur. V. A. Gordlevskiy'in "üç nesil boyunca göçebelere karşı gittikçe derinleşen bir temayül göze çarptığı" hakkındaki iddiasına da iştirak edilemez.[1] Kroniklerde gördüğümüz hikâyelerdeki Kuman akınları sonunda ortaya çıkan felâketlerle Rus kilisesinin görüşü değil, akrabalarını ve emek karşılığında elde edilen servetlerini kaybeden Rus köylülerinin ve şehir ahalisinin gerçek ıstırapları ifade edilmiştir. Orta Çağda göçebelerin tarım bölgeleriyle verimli ticarî münasebetlere girişmekten ziyade, bu bölgelere karşı yıkıcı akınlar yaptıklarını tarihçiler pek iyi bilirler.

Kaynaklarda gördüğümüz kayıtların azlığı, Deşt-i Kıpçak'ta kurulan içtimaî ve siyasî düzenin ana çizgileriyle olsun tespitine imkân bırakmıyor. Bugünkü bilgilerimize dayanarak, Kumanların, X. yüzyılda Hazarlar ve Guzlar gibi — XI. yüzyılda yaşayan Karakalpakları ve Peçenekleri bir yana bırakalım — feodal şartlara uygun bir şekilde yaşadıklarını söyleyebiliriz. Oğuz (Guz) beyleri arasında, yüz binlerce büyük ve küçük baş hayvana sahip olan[2] zenginlerin varlığı, otlaklardan ve hayvan sürülerinden ibaret büyük özel toprak mülkiyetinin mevcut olduğunu gösteriyor. Büyük toprak mülkiyeti ve ilk müstahsillerin mükellefiyetleri, bozkırda feodal ilişkileri yaratmıştır.

Maalesef bugün elimizde vakıalara dayanan bilgi bulunmadığı cihetle, bu ilişkileri anlatmaktan sarf-ı nazar etmek lâzımdır. XII. yüzyılın sonunda ve XIII. yüzyılın başında Moğolların içtimaî teşkilâtı hakkında rastlanan bilgi sayesinde bu noksan bir dereceye kadar azaltılabilir. Bu devirde, kültürel değer bakımından Moğolların Kıpçaklar, yani Kumanlarla hemen hemen aynı seviyede bulunması bunun değerini artırabilir.

---

1 A. y. 323 - 324. s.

2 İRAN, No. I - II, 1924, 246. s.; burada verilen yekûnun mübalâğalı olduğu açıktır.

XI - XIII. yüzyıllarda Kumanların fikrî seviyeleri ve özellikle ölü gömme törenleri hakkında elimizde biraz daha fazla bilgi vardır. Gözlem kabiliyetini bildiğimiz G. Rubruquis, Kuman mezarlarının klasik bir tasvirini çizmiştir: "Kumanlar, ölünün üzerine büyük bir tümsek yaparlar ve bunun üzerine yüzü doğuya dönük, elinde göbeğinin hizasında bir bardak bulunan bir heykel dikerler. Kumanlar, zenginler için ehramlar, yani sivri binalar yaparlar. Bazı yerlerde tuğladan büyük kuleler, bazı yerlerde de taştan evler yapıldığını gördüm. Halbuki bu ülkede taş yoktur. Yeni ölen birinin mezarına, her yöne dörder tane olmak üzere, uzun sırıklara on altı at derisi astıklarını ve önüne içmek için kımız, yemek için de et koyduklarını gördüm. Bu ölünün tanassur ettiğini söylüyorlardı. Doğu yönünde başka mezarlar da gözüme çarptı.[1] Yuvarlak ve dörtköşe taşlarla örtülmüş olan bu alan, dört yöne yöneltilmiş dört uzun taşla sarılmıştır. Biri hasta düştüğü zaman, yatağına girer ve hiç kimsenin gelmemesi için evine bir işaret koyar. Bundan dolayı, hastayı hizmetkârlarından başka hiç kimse ziyaret etmez. Büyük saraylara mensup biri hastalandığı takdirde, sarayın etrafında bekçiler bekler ve hiç kimsenin girmesine izin vermezler. Çünkü ziyaretçi ile kötü ruhların veya rüzgârın girmesinden korkarlar. Falcıları papaz gibi telâkki ederler."[2] Son satırlardan anlaşıldığına göre, Kumanlar arasında şamanizm hâkimdi. Bu tasvirin ilk bölümünde G. Rubruquis taş heykellerden söz etmiştir. Arkeologların bildikleri gibi, bu türlü heykellere Kuman bozkırlarında XI - XIII. yüzyıldan kalma zengin göçebe mezarlarında rastlanır. Sonra, Orta Asya'da, özellikle Kazakistan'da bulunan heykellerin çoğu daha eski devirlere çıkar. "Taş baba" adı da verilen bu

---

1 Bu mesele hakkında bakınız: V. V. Bartol'd, K voprosu o pogrebal'nıx obryadax turok i mongolov. ZVO, XXV, 60. ve müt. s.

2 Plano Karpini - V. Rubruk, a. y. 80. s.

heykeller (bu anlamda "balbal" tabiri de kullanılmıştır[1]), bulundukları mezara gömülen ölüyü değil, ölünün hayatta iken öldürdüğü düşmanları tasvir ederdi.

[1] 'Put' anlamına gelen Rusça "bolvan" kelimesi bu kelimeden çıkmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

XIII. yüzyılın başında Moğollar ve Moğol istilâsı

XIII. yüzyılın başlarında, Asya'nın derinliklerinde, insanlığın bir kısmının tarihinde önemli bir rol oynamış olan bir hareket başlamıştı. Bu hareket tarih kitaplarında Moğol yahut Tatar istilâsı adıyle tanınmıştır. Moğol istilâsı, Güneydoğu Avrupa'ya da yayılmıştı. Daha XIII. yüzyılın 30. yıllarında Deşt-i Kıpçak'ın kesin hâkimi olan Moğollar, burada geniş ve güçlü bir devlet kurmuşlardı. Bu devlet doğu kaynaklarında Cuçi ulusu yahut Gök Ordu, Rus kaynaklarında ise Altın Ordu adıyle tanınmıştır.

Yüz elli yıldan fazla bir süre içinde, Tatarlar (Moğollar), Rus tarihinde, feodal Rus toplumunun kuruluş ve gelişmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Bugün Tatarlara ayrı bir bahis tahsis etmeden XIII - XV. yüzyıl feodal Rusya tarihini yazmak cesaretini gösterecek bir Rus tarihçisi bulunamaz. Moğolların XIII - XV. yüzyıllardaki hayatları ve feodal Rusya tarihinin gelişmesi üzerine yaptıkları tesir hakkında kabil olduğu kadar fazla veriden yararlanmak icap ettiği genel olarak kabul edilmekle beraber, Rus tarihçileri (A. N. Nasonov'un Mongolı i Rus'[1] kitabı müstesna olmak üzere) şimdiye kadar batıda yetişen doğu uzmanları tarafından Moğolların tarihi üzerine yapılan araştırmaların sonuçlarından pek az faydalanmışlardır. XIX. yüzyılda Moğolların tarihine tahsis edilen birçok kitap ve yazılar çıkmıştır; fakat doğu uzmanları tarafından bu me-

[1] A. N. Nasonov, Mongolı i Rus' (İstoriya tatarskoy politiki na Rusi). Rus Bilimler Akademisi, 1940. — Bu kitapta doğu uzmanlarının yazılarına müracaat edildiği gibi, doğu kaynaklarından yapılmış tercümelerden de yararlanılmıştır.

sele hakkında yazılan eserlerin büyük meziyetlerine rağmen, gerek Moğolistan'da, gerek yeni kurulan Moğol devletlerinde, Orta Asya'da (Çağatay devleti), İran'da (Hülegü devleti) ve Güneydoğu Avrupa'da (Altın Ordu) Moğol toplumunun iç yapısı son zamanlara kadar pek az araştırılmıştı.

Müteveffa B. Ya. Vladimircov'un 1934'te çıkan kitabı, bu büyük boşluğu doldurarak, Moğolların iç tarihine ait meselelerle ilgilenenlere toplu bir şekilde zengin malzeme vermiştir. Obşçestvennıy stroy mongolov. Mongol'skiy koçevoy feodalizm adı altında çıkan bu eserle, müteveffa bilginin geniş bilgisi sayesinde, doğu uzmanları ve Rus tarihçileri nihayet birçok esaslı boşlukları doldurmak imkânını elde etmişlerdir. Mamafih Vladimircov'un bütün fikirlerine iştirak edilemez. Her halde, B. Ya. Vladimircov'un kitabı, Altın Ordu'ya veya Moğolistan'ın sınırları dışında kalan herhangi bir Moğol devletine ayrı bir bölüm tahsis etmediği halde, XIII - XV. yüzyıl feodal Rusya tarihi üzerinde çalışan ve Altın Ordu tarihini ilgi ile takip eden bilginler için önemli bilgiler ve dikkate değer fikirler verecek bir el kitabıdır. Bu kitapta en önemli nokta, Moğol toplumu meselesini nihayet bilimsel bir şekilde sağlam verilerle aydınlatmasıdır. Cengiz hanın yönetimi altında bulunan Moğol aristokrasisi, o zamanki medenî insanlığın büyük bir bölümünü işgal etmeğe ve kendi hükmü altına almağa muvaffak olmuştu.

B. Ya. Vladimircov'un ana tezine göre, Cengiz han imparatorluğunun kuruluşuna takaddüm eden günlerde Moğollar, patriarkal toplumdan feodalizme geçiş **processus**'ünü tamamlamış bulunuyorlardı.

"Şöyle bir tahminde bulunmak kabildir: Bozkır aristokrasisinin teşekkülü aristokratlar tarafından ortaya atılarak desteklenen başbuğ hanların zuhuru, kabile birliklerinin teşekkülü, küriyen şeklindeki göç tarzından ayil şekline geçilmesi olayına ve bununla ilgili olarak sürek avlarının düzenlenmesinde tatbik edilen usullerin değişmesine dayanmaktadır. Gerçekten Reşidüddin, Moğol

kamplarını (kürigen) tasvir ederken, bunun "eski zamanlarda" böyle olduğunu söylüyor. Cengiz hanın gençliğinde ve orta yaşlarında ayil halinde göçtükleri hakkında birkaç kaynak verilebilir."[1] Bu sözler, küriyen ile ayil'in Moğolların sosyal teşkilâtında tuttuğu önemli yeri ispata kâfidir. İlkel göçebe toplum ekonomisi küriyene, feodal göçebe toplumun ferdî ekonomisi ise ayil'e dayanmaktadır. XIII. yüzyılın sonlarına doğru küriyen'in yalnız askerî teşkilâtta saklanan bir kalıntı haline geldiği, XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başında yaşayan büyük İran tarihçisi Reşidüddin'in ifadesinden anlaşılıyor. Reşidüddin'in dikkate değer malzemesi, B. Ya. Vladimircov'un eserinin ana kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Reşidüddin bu hususta şöyle diyor: "Küriyen 'halka' anlamına gelir. Eski zamanlarda, bir kabile herhangi bir yerde kamp kurduğu vakit, en büyükleri halkanın ortasında bir noktaya benzerdi. Buna küriyen adını verirlerdi. Bu devirde düşman askerleri yaklaştığı takdirde, yabancının ve düşmanın ortaya sokulmasını engellemek için, bu şekilde durum alınırdı."[2]

Küriyen'in ilkel göçebe toplumunun bir şekli olduğu anlaşılıyor. Lâkin daha XI - XII. yüzyıllarda küriyen şekli yanında, Moğolların ayil şeklinde, yani ayrı ayrı aileler halinde göç ettiklerini görüyoruz. Eğer aile zengin ise kendisine tabi bir miktar insanla birlikte göç ederdi. Küriyen'den ayil'e, ferdî ekonomiye, yani sınıflara dayanan feodal topluma geçiş, tabiî olarak, her şeyden önce, küriyen'den zengin göçebelerin ayrılmasıyle başlamıştır. XIII. yüzyılda artık küriyen halinde yapılan göçlere rastlanmaz. İstilâ devrinde boylar, Moğolların hayatında büyük bir rol oynamıştır. Moğollar hakkında yazı yazan bilginlerin büyük bir kısmı, onların, imparatorluğun ku-

[1] B. Ya. Vladimircov, Obşçestvennıy stroy mongolov (Mongol'skiy koçevoy feodalizm). Rus Bilimler Akademisi, 1934, 86. s.

[2] B. Ya. Vladimircov, a. y. 37. s. — Ayrıca bakınız: Reşidüddin, İ. Berezin bas. TVO, XIII, 94 - 95. s.

ruluşundan önce ve sonra, aile teşkilâtına tabi oldukla-rını ileri sürmüşlerdir. Burada açık bir yanlışlık vardır. Aile kuruluşları eski zarf olarak saklanmakla beraber, artık yeni sınıf (feodal) münasebetlerinin tesiri başla-mıştı. B. Ya. Vladimircov, göçebe feodalizminin doğuşu sırasında Moğol ailesini bakınız nasıl tarif ediyor: "Mo-ğol boyları (obox), kankardeşleri tarafından kurulmuş **agnat** prensipine[1] ve **exogamie**'ye dayanan oldukça tipik bir birlikti. Eski **cognation** münasebetlerinin kalıntılarını saklayan bu patriarkal birlik, ferdî ekonomiye dayandığı halde, otlaklar boyun ortak malı sayılırdı. Büyük oğlun birtakım haklarını korumak şartıyle küçük oğula özel haklar veren bu birlik, öç müessesesi ve özel bir kabile **culte**'ü ile takviye edilmişti."[2]

Otlakların ortak olmasına rağmen, ekonominin fer-dî bir yönetime dayandığı bu ifadeden anlaşılıyor. XIII. yüzyılda, yani feodal Moğol imparatorluğunun kuruluşu devrinde, kabileler, yalnız sosyal bakımdan değil, dış şe-kil bakımından da dağılmağa devam ediyor. Kabilelerin muhtelif kollara ayrılarak, birbirlerinden alan bakımın-dan uzaklaştıklarını ve hattâ aynı otlakta türlü kabilele-re mensup birliklerin yer aldığını görüyoruz. Bu toplu-luklar bir feodalin (noyan, ba'atur) yönetiminde birleş-miştir.

Eski kabilelerin dağılması, zengin ayil'lerin küri-yen'den ayrılması ile, yani bir iç **processus** ile izah olu-namaz. Bu dağılma, bazan doğrudan doğruya bir istilâ sonucunda vuku bulmuştur. Reşidüddin'in yazdığına gö-re, "Cengiz han, Tayçiut kabilesini ve Urut ve Mankğut kabilelerini kayıplara uğratarak zayıf düşürdükten son-ra, itaati altına alınca, bunların büyük bir kısmını yok etmelerini, geri kalanlarını da köle olarak Cida noyana vermelerini emretti... Halbuki bunlar Cengiz hanla akra-ba idiler. Buna rağmen, Urut ve Mankğutlar onun fer-

[1] Üyeleri erkek tarafından akraba olan kabilelere *agnat* adı verilir.

[2] B. Ya. Vladimircov, a. y. 58. s.

manı ile köle oldular ve Urut ve Mankğut askerleri Cida noyan kabilesine o zamandan beri kölelik ederler."[1]

B. Ya. Vladimircov, eserinde buna benzer birçok olay-lar sıralamıştır. Bu olaylar, kabile birliklerinin dağılma **processus**'ünde, bir yandan göçebe feodal aristokrasisi-nin nasıl ortaya çıktığını, bir yandan da Moğolca unağan boğol adını taşıyan sınıfın nasıl arttığını inandırıcı bir şekilde gösteriyor. Vladimircov, unağan boğol tabirinin 'köle' diye tercüme edilmesini haklı olarak reddediyor. B. Ya. Vladimircov'un fikrine göre, unağan boğol tabiri xaraçu anlamına gelmez. Bunlar, feodal vassallık müna-sebetlerinin ayrı bir kategorisini teşkil ederler. XI - XII. yüzyılda Moğolistan'da kabile ve boyların feodal şefleri (ba'atur, mergen, seçen v. b.) arasında sürekli bir savaş yapılmıştır. Bu savaş, ganimet ve köle elde etmek amacı-nı güdüyordu. Bunun sonucu olarak, mağlûp kabile, mu-zaffer kabilenin kesin surette vassalı oluyordu.

Bir kabilenin başka bir kabileye vassal olması ne demektir? Bütün kabilelerin muhtelif sınıflara ayrıldık-larını biliyoruz. Bu sınıfların nasıl bir muamele gördük-lerini B. Ya. Vladimircov izah ve ispata muvaffak olmuş-tur. Unağan boğollar mütecanis bir kütle teşkil etmiyor-du. Bunların bir kısmı kabilenin yüksek sınıfına, bir kıs-mı ise aynı kabilenin xaraçu'larına mensuptu. Birinci grupun vassallığına "asil" bir hizmet adını verebiliriz; ikinci grupta ise ilk üreticinin alışılmış mükellefiyetleri ile karşılaşıyoruz. Bu muhtelif zümrelerin "mukadderat"ı da buna göre değişiklikler gösterir. Hayvancılıkla geçi-nen göçebe kabilelerde ana işçi kütlesini teşkil edenlere xaraçu adı verilir. B. Ya. Vladimircov, xaraçu'nun, yani kara, adi halkın, göçebe hayatının temelini meyhana ge-tiren hayvanlara sahip olup olmadığı sorusunu ortaya atıyor. Reşidüddin'in ifadesine göre, "adi, yani kara halk-tan bir adam şarap içmesini sevdiği takdirde, atını, sürü-sünü ve bütün malını elden çıkararak yoksul düşer." Xa-

[1] B. Ya. Vladimircov, a. y. 63. s.

raçu'lar hayvanlara, çalışma aletlerine sahip oldukları ve ayil içinde oturdukları halde, otlaklardan faydalanma hususunda kabile çerçevesi içinde bütün üretim şartlarını kontrol eden göçebe feodalin (ba'atur, seçen, mergen ve genel olarak noyan) arzu ve emirlerine göre hareket etmek zorunda idiler. Xaraçu'ların feodale karşı birtakım mükellefiyetleri de vardı. B. Ya. Vladimircov'un ifadesine göre, bu mükellefiyetler, göçebe hayat şartları altında "kesimlik küçük baş hayvan ve feodal kamplarına vade ile bir miktar sağmal hayvan, özellikle kısrak temininden" ibaretti.

Moğolistan'ın sınırları içinde ve dışında yapılan savaşlarda alınan esirler, Moğol toplumunda önemli bir yer tutarlardı. B. Ya. Vladimircov'a göre, "bunlar (esirler — A. Ya.) birçok hallerde, birdenbire olmasa bile, bir süre sonra, meselâ ikinci nesilde, vassal, boğol, unağan boğol durumuna geçiyorlar ve "adi halk"tan ayrılarak, bazan daha yüksek mertebelere çıkıyorlardı."[1] Unağan boğol'larla Moğolca nököd, yani 'arkadaşlar' (tekili nökör 'arkadaş') adını alan sınıfı karıştırmamak gerekir. Nököd'ler eski Rusların veya eski Germenlerin **drujina**'larından başka bir şey değildir.

Nökör'ler hangi sınıfa mensupturlar? Senyörlerine karşı ne gibi mükellefiyetleri vardır? Durumları nedir? Nihayet Moğol feodal toplumunda nasıl bir rol oynarlar? B. Ya. Vladimircov'un eserinde bütün bu sorular etraflı surette aydınlatılmıştır. Her şeyden önce nökör'lerin esas kadrosunun hâkim sınıfa mensup olduğunu belirtelim. Sözlü bir anlaşma ile hizmete karar verdikleri noyan'larını genellikle kendileri seçerler. Mamafih "and" veya "yemin" ile yapılan bu anlaşma, hommagium'a benziyor. Bazan, çocukların herhangi bir göçebe feodale nökör olması anababası tarafından kararlaştırılır. Cengiz imparatorluğunun kuruluşuna ait bütün olaylara bir efsane şekil ve süsü veren Gizli Tarih (XIII. yüzyıl), bu hususta

---

[1] B. Ya. Vladimircov, a. y. 118. s.

dikkate değer bir olay vermiştir: "Temücin[1] evine döndüğü zaman, ona Burkan dağından ihtiyar Carçi'utay geldi; omuzlarında demirci körüğü, yanında da Celme adlı oğlu vardı: "Deli'un Boldak mevkiinde dünyaya geldiğin zaman, sana samur dersiyle kaplı bir çocuk kundağı armağan etmiş, oğlum Celme'yi de sana vermiştim, dedi. Fakat oğlum o zaman henüz küçük olduğu için, onu yanıma alarak yetiştirdim. Şimdi onu sana veriyorum; varsın atını eyerlesin ve kapını açsın."[2]

Moğol feodalinin (noyan) **drujina**'sını meydana getiren nökör'ler, noyan'ın yanında fahrî hizmetler görürlerdi. Moğolların ekonomik hayatında önemli bir yer tutan avlara katılırlar, Moğolistan içinde ve yerleşik memleketler sınırlarında sık sık rastlanan akınlarda mücadele ederler, noyan'a muhafızlık ederler, ziyafetlerde ve kurultaylarda bulunurlardı. Aşağıda görüleceği gibi, Cengiz han, imparatorluğunun kuruluşu sırasında, bütün askerî ve mülkî yönetim amirlerini nököd sınıfından seçmiştir. Gizli Tarih sayesinde nökör'ler hakkında açık bir fikir edinilebilir. Biri, Cengiz'in en ciddî rakibi Camuka'ya sormuş: "Koyun sürüsünü ta ağıla kadar kovalayan kurtlar gibi bizimkileri takip edenler kimlerdir?" Camuka ona şöyle cevap vermiş: "Bunlar, benim Temücin'in insan etiyle beslenmiş dört köpeğidir. Temücin onları demir zincirle bağlardı. Bu köpeklerin alınları bakırdandır. Dişleri keskindir. Dilleri kunduracı bizine benzer. Yürekleri demirdendir. Kamçı yerine eğri kılıçları vardır. Çiğ süt içer, rüzgâra binerler. Savaş günlerinde insan eti yerler. Şimdi onlar zincirden boşanmışlardır. Tükürük saçarak neşeleniyorlar. Bu dört köpek: Cebe, Kubilay, Celme ve Söbödey'dir."[3]

İran, Kafkas ve Güneydoğu Avrupa sakinleri, Cebe ve Sübödey ile daha yakından tanışmak fırsatını elde et-

---

[1] Temüçin, yani Cengiz han.

[2] B. Ya. Vladimircov, a. y. 88. s. — Gizli Tarih, P. Kafarov tercümesi, 49. s.; S. A. Kozin tercümesi, 96. s.

[3] B. Ya. Vladimircov, a. y. 91. s. — Gizli Tarih, P. Kafarov tercümesi, 106. s.; S. A. Kozin tercümesi, 147. s.

mişlerdir. Cebe ile Sübödey, 1223'te Kalka muharebesinde Ruslarla Kumanları bozguna uğratan ordunun başında bulunmuşlardı.

B. Ya. Vladimircov'a göre, "sürekli bir askerî birlik teşkil ederek başbuğlarıyle beraber yaşayan nökör'ler bir ordu ve bir muhafız kıtası çekirdeği teşkil ederlerdi. Her nökör müstakbel bir subay ve kumandandı. Bu duruma göre, eski Moğol şefinin muhafız kıtası bir nevi askerî okul sayılabilir."[1] Nökör'lerin sayı ve kalitesi, başbuğların güç ve otoritesini tayin ederdi. Başbuğlar genellikle noyon (noyan) unvanını almakla beraber, ba'atur (bahadır), mergen (nişancı), bilge (hakim)... gibi unvanlar da kullanabilirlerdi. Daha iyi otlaklar edinmek, hayvan almak, komşu kavimleri kendi hâkimiyetleri altına geçirmek veya daha fazla unağan boğol elde etmek için bozkırda şefler arasında sürekli bir savaş hüküm sürerdi. Özetle, muhafız kıtasını teşkil eden nökörler, göçebe Moğol hayatının özel şartları altında, feodal yönetimi kolaylaştıran bir kaynak ve vasıta haline gelmişlerdi.

Cengiz hanın yönetimi altındaki büyük feodal devletin kurulduğu sırada, Moğolistan'da önemli bir savaş yapılmıştı. Esasen Moğol imparatorluğu bu savaş sayesinde kurulmuştu. Bu devletin kuruluşu ve bununla ilgili savaşlar hakkında Rus doğu uzmanları tarafından iki nokta-i nazar ileri sürülmüştür. Birinci nokta-i nazarı ortaya atan W. W. Barthold olmuştur. Ona göre, "Cengiz han imparatorluğunun kuruluşu hakkındaki Moğol rivayetinde, açıktan açığa göçebe aristokratları ile halk kütleleri arasında bir savaş yapıldığından söz edilmiştir... Göçebe hayat şartları altında bile, sınıf savaşı artmadan güçlü bir devlet kurulamaz."[2]

Moğol imparatorluğunun kuruluşu hakkında W. W. Barthold tarafından yapılan araştırmalar, bu nokta-i na-

[1] B. Ya. Vladimircov, a. y. 91. s.

[2] V. V. Bartol'd, Svyaz' obşçestvennogo bıta s xozyaystvennım ukladom u turok i mogolov. İSAİÊ pri Kazansk. Gos. univ. im. V. İ. Ul'yanova - Lenina, XXXIV. c., 3 - 4. fas., 3. s.

zara göre yazılmıştır. Barthold, Cengiz hanı göçebe feodal aristokrasisinin başı, rakibi Camuka'yı ise göçebe bozkırın demokratik çıkarlarının temsilcisi sayar.

Uzun zaman W. W. Barthold'ün bu fikirlerine katılan B. Ya. Vladimircov, son eserinde fikrini değiştirmiştir: "Bugün eski nokta-i nazarımı köklü olarak değiştirmek mecburiyetindeyim. XI - XII. yüzyıllarda Moğollar arasında müşahede edilen sosyal olayların tahlili, yukarıda gösterildiği gibi, beni, bozkır aristokrasisinin kuruluşunun ve karışık kabile birliklerinin kuruluşunda hâkim olan kabile düzeni şartları altında, aşağı sınıfların bu aristokratların hâkimiyeti altına geçmesinin, XII. yüzyılın sonunda doğru son bulduğunu kabule mecbur etmiştir. Bu sırada bozkır aristokratları güçlü ve kalabalık bir sınıf teşkil ediyorlardı... Açık bir demokratik hareket hakkında kaynaklarımızda hiçbir kayıt yoktur."[1] Bence, B. Ya. Vladimircov, W. W. Barthold'ün nokta-i nazarını reddedememiştir. XIII. yüzyılın ilk yıllarında Moğolistan'da başlayan o büyük savaşın, yalnız göçebe feodaller sınıfı içinde geçen bir savaş olarak telâkki edilmesine imkân yoktur. B. Ya. Vladimircov tarafından ortaya konulan zengin malzeme, feodal münasebetler uğruna girişilen savaşın XII. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın başında yapıldığını gösteriyor. W. W. Barthold, Obrazovanie imperii Çingis-xana (1896) adlı eski yazısında, Moğollar arasındaki iç savaşın ışığı altında, Gizli Tarih'in çok dikkate değer yerlerinden birini ustalıkla izah etmişti. Gizli Tarih'e göre, Camuka, daha gençliğinde Temücin'e şu sözlerle hitap etmişti: "Şayet dağın yamacında konaklarsak, at çobanlarımız çadırlara girerler; dere boyunda konaklarsak, koyun ve kuzu çobanlarımız karınlarını doyururlar."[2] W. W. Barthold'e göre, Gizli Tarih'in yazarı, bu sözleri açık bir sosyal anlamda kullanmıştır: "At çobanları bozkır aristokrasisini, koyun ve kuzu çobanları ise,

[1] B. Ya. Vladimircov, a. y. 83 - 84. s.

[2] V. V. Bartol'd, Obrazovanie imperii Çingis-xana. ZVO, X, 111. s.

yalnız karnını doyurmayı düşünen âdi halkı temsil ediyor. Camuka, Temücin'den farklı olarak halk tarafına geçmiştir."[1] B. Ya. Vladimircov, Camuka'nın "demokratik"[2] bir programa malik olduğu hakkındaki delillerin azlığından söz ediyor. Buna şöyle cevap verilebilir: Bu delilleri bulmak için, aramak kâfidir. Esasen bunun aksini ispat edecek deliller de hemen hemen hiç yok gibidir. Feodal toplumun ortaya çıkmasından önce, göçebe bozkır şartları altında, Moğol devleti gibi muazzam bir devletin sınıf mücadelesi yapılmadan ortaya çıkması tasavvur olunamaz. Bu bakımdan, Moğol feodalizminin tarihi üzerindeki eserinin değerini takdir etmekle beraber B. Ya. Vladimircov'un Moğolistan'daki iç mücadelenin sosyal anlamı üzerindeki fikirlerini geriye atılmış bir adım saymak gerekir.

Sınıf mücadelesi sonunda ortaya çıkan Moğol devleti, kurucusu ve şefi Temücin Cengiz hanın şahsiyetine de birçok şeyler borçludur. Göçebe feodallerden Yesügey bahadırın oğlu olan Temücin, 1155'te dünyaya gelmiştir.[3] On yaşında iken yetim kalmış, refah ve kudretlerinin yok olması üzerine kardeşleriyle birlikte hemen hemen yoksul denecek bir duruma düşmüştür. Çünkü annesi, aile başkanının ölümünden sonra yalnız geçim kaynaklarını değil, kendisini terk eden vassalların lüzumlu müzaharetini de kaybetmişti. "Mukadderat"ının bütün ağırlığına ve felâketine rağmen, şahsî kabiliyeti ve olayların elverişli bir şekilde gelişmesi sayesinde, Temücin kısa bir süre içinde kaybettiği mallarını (sürülerini) elde etmeğe muvaffak olduğu gibi, göçebe feodalin en önemli kuvvetini teşkil eden nökerlerini de kazandı. Yaptığı birçok akınlardaki başarılarını siyasî olgunluğu ile sağlayan Te-

[1] V. V. Bartol'd, a. y. 111. s.

[2] "Demokratik" kelimesini tırnak işareti içine almak icap eder. Çünkü Cengiz'in rakibinin eski oymak teşkilâtına dönmek için çalıştığı anlaşılıyor.

[3] Cengiz'in doğum tarihi kesin olarak bilinmiyor. Onun bu tarihten sonra doğduğunu ileri sürenler de vardır.

mücin, etrafına topladığı muhafız kıtasıyle bütün Moğolistan'da ün kazandı. Kendine benzer birçok şefleri yendikten sonra, ilk olarak, Kereyit hükümdarı Vang-hanla başarılı bir mücadeleye girişti. Bundan sonra en önemli ve en güçlü rakipleri olan Naymanlar ve Camuka ile mücadele etti.

1206'da Onon ırmağı boyunda Moğolistan'ın en seçkin göçebe feodallerinin iştirakiyle toplanan kurultayda (meclis) Temücin, Cengiz han (kağan) adıyle Moğol kağanı ilân edildi. Göçebe Moğol devletinin resmen bu tarihten itibaren faaliyete geçtiği kabul edilebilir. Göçebe Moğol feodal sisteminde bu devlet şöyle kurulmuştu: "Keçe çadırlarda oturan oymakların", yani Moğol kavminin başında Cengiz han kabilesi bulunuyordu. Bütün Moğol kavim ve kabileleri onun ulusu[1], oturdukları alan ise yurdu sayılıyordu.

Devletin muhtelif kısımları Cengiz ailesinin üyelerine verilmişti. Bu alanlarda göçebe hayatı süren noyanlar, nöker'leri ve onlara feodal bağlarla bağlı ayil'leri ve esirleriyle, bu aile üyelerine tabi idiler. Feodal hiyerarşiye dayanan bu toplum aynı zamanda askerî bir teşkilâttı; çünkü tümen (10,000), bin, yüz ve on gibi kısımlara ayrılmıştı. Tabiî bu sayılar, her zaman bu grupların gerçek kadrosunu ifade etmeyerek, Moğol feodal ordusunun bellibaşlı askerî gruplarını gösterir. Bu gruplar, ayil'lere dayanırdı. Çünkü sürek avlarının da dahil olduğu iktisadî mahiyetteki feodal mükellefiyetler dışında, ayil'lerin, senyörlerine (noyan) askerî hizmetleri de vardı. Ayil'ler için onların, yüzlerin, binlerin... kadrolarını doldurmak mecburiyeti vardı. Büyük grupların (bin, tümen) başında bizzat göçebe feodaller bulunurdu. Bunlar, Cengiz kabilesine mensup prenslerin veya Cengiz hanın ilk daveti üzerine askerleriyle gelirlerdi. Büyük feodal ordusunun başında Cengiz hanın meşhur muhafız

[1] B. Ya. Vladimircov'a göre (a. y. 97. s.): "Eski Moğollarda bir başbuğ (han, noyan veya ba'atur...) tabi olan soy, oymak, kabile birliklerine 'ulus' adı verilirdi."

kıtası (keşig) bulunurdu. B. Ya. Vladimircov'un bu yolda Gizli Tarih'ten naklettiği dikkate değer kısmı burada tekrarlamak istiyorum: "Cengiz dedi ki: "Eskiden seksen kişilik bir bekçi kıtasıyle yetmiş kişilik bir muhafız kıtasına (sanban) sahiptim. Şimdi, Tanrı bütün milletlere hükmetmemi emredince, benim muhafız kıtam (sanban) için tümenlerden, binlerden, yüzlerden on bin kişi toplasınlar. Benim yanımda bulunacak olan bu adamları, çevik, metin ve sağlam olmalarına dikkat ederek memurlardan ve serbest sınıf mensuplarından seçsinler. Bin beyinin oğlu, kardeşlerini ve on arkadaşını getirecektir; yüz beyinin oğlu, kardeşini ve beş arkadaşını getirecektir..."[1]

Cengiz han ordusu akınlara ve istilâ seferlerine katılır, keşiğ kıtaları ise iç düzeni muhafaza ederdi. Fakat sefere Cengiz han katıldığı zaman, keşig kıtaları da iştirak ederlerdi. Bu kıtaların birçok imtiyazları vardı. Keşig kıtasına mensup askerler, Gizli Tarih'e göre, ordunun kumandanlarından yüksek bir yer tutarlardı. (Cengiz han - A. Ya.): "Benim keşigten'im bin beyinin bütün şeflerinden yüksek sayılsın" dedi.[2]

Cengiz hanın Moğol devleti, hâkim sınıfın, noyanların çıkarlarına uygun bir şekilde noyanlar ve onların nökerleri sayesinde teşekkül etmiştir. XII. yüzyılın sonunda ve XIII. yüzyılın başında noyanların feodal sınıfı henüz tamamıyle teşekkül etmemiş, Moğol feodalizminin teşekkül **processus**'ü henüz son safhasına erişmemişti. Bu **processus** ancak Cengiz hanın halefleri zamanında, Moğol imparatorluğunun gelişme devrinde (1227-1259) sona ermiştir. Moğol devlet sisteminin bir günde kurulmadığı muhakkaktır. Büyük istilâ akınlarına başlandığı sırada bu sistem henüz kesin bir şekil almamıştı. Mamafih devlet teşkilâtının ana çizgileri daha Çin seferi sırasında, yani 1211'den önce teşekkül etmişti.

[1] Gizli Tarih, P. Kafarov tercümesi, 125. s.; S. A. Kozin tercümesi, 168. s.

[2] A. y., S. A. Kozin tercümesi, 170. s.

Bu ordu ve sıkı bir teşkilâta dayanan muhafız kıtası sayesinde Cengiz han büyük askerî teşebbüslerini kolaylıkla gerçekleştirebilmiştir. Bu akınların çoğu önceden düşünülmeden yapılmıştı. Bunlar Cengiz'in içinde bulunduğu mücadelenin tabiî bir devamı sayılabilir. Bu akınlarara en önemli sebep olarak, göçebe aristokratlarının ve Cengiz hanın ganimet ve medenî memleketlerden vergi almak gayesi gösterilebilir. Bu akınları yapan Moğolların, Çin'de ve Orta Asya devletlerinde gördüğümüz medenî hareketlere, özellikle askerî teknik alanında kazanılan bilgilere yabancı kalmadıkları göze çarpar.

Daha Cengiz handan önce Çinli ve Müslüman tacirlerin Moğolistan'ı ziyaret ettiklerini biliyoruz. Ticaret kervanları ile Moğolistan'a birçok esnaf da gelmiştir. Büyük Moğol kabile şeflerinin (han, noyan, ba'atur v.b.) saraylarında yerleşen bu esnaf, göçebe aristokratlara muhtelif bilgi ve itiyatlar vermişlerdi. Orta Asya tacirlerinin tesiri Cengiz hanın faaliyete başladığı sıralarda özellikle artmıştı. Cengiz Orta Asya ve Yakın Doğu memleketleri üzerine bu tacirlerden birçok bilgiler edinmişti. Cengiz, Moğolistan'ın sınırları dışında düşmanlarıyle yaptığı mücadelede de bu tacirlerin yardımından çok yararlanmıştı.

Cengiz hanın Çin'i ve Orta Asya'yı işgal etmesi **processus**'ü bu eserin çerçevesi içinde ana çizgileriyle bile anlatılamaz. Bu olağanüstü başarının, yalnız Moğol ordusunun yüksek kalitesi ve Cengiz hanın derin kabiliyeti ile izah edilemeyeceği açıktır. Moğolların medenî doğu memleketlerinden gelen esnafın sürekli akını sayesinde, büyük şehirlerin fethi için zarurî olan kuşatma aletlerine sahip olmaları da bu ciheti izah edemez. Orta Asya'nın fethi gibi kesin bir teşebbüsün gerçekleşmesini Hârizmşah devleti[1] oldukça kolaylaştırmıştı. Askerin çoklu-

[1] Bu devirde Müslüman doğuda en büyük devlet Hârizmşahlar devleti idi. Bu devletin merkezi Ürgenç idi. Orta Asya'dan (Sırderya'ya kadar) başka, İran'ın büyük bir kısmı ve Kuzeybatı Afganistan bu devlete giriyordu.

ğuna, hazinenin zenginliğine, sarayın debdebesine, şehirlerin kültürüne, sanayi ve ticaretin gelişmesine rağmen, hâkim sınıf arasında hüküm süren fikir ayrılıkları karşısında ciddî bir mukavemet gösterilemezdi. Hârizmşah Muhammet (1200 - 1220) büyük askerî kuvvetleri bir yere toplamaktan çekiniyordu. Çünkü askerî şeflerine güvenemiyordu. Esasen, şeflerin ayaklanmasından korkması da sebepsiz değildi. Bu sebeple, Cengiz hanın esas kuvvetlerine karşı hiçbir yerde ciddî bir mukavemet gösteremezdi. Cengiz, hasmını parça parça yenerek, askerlerini en uygun gördüğü şekilde sevk ediyordu. Esasen, bütün Orta Asya'nın fethi bu şekilde yapılmıştı. Muhasım taraflar arasında genel bir taarruza yer verilmemişti. Buhara, Semerkant, Merv, Ürgenç ve daha birtakım Orta Asya şehirleri, kötü bir savunmadan sonra birer birer fethedildi. Hemen her yerde yalnız halk kütleleri köy ve şehirlerini hararetle savunuyorlardı. Hâkim sınıfın yüksek tabakalarına (memurlar, tacirler, İslâm ulemasının yüksek mümessilleri) gelince, bunlar Moğollara bir an önce baş eğmek için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlardı. Çünkü bu suretle hayat ve mallarını kurtaracaklarını umuyorlardı.

Orta Asya, üç yıldan kısa bir süre içinde (1219 - 1221) fethedilmişti. Bu olaylar W. W. Barthold'ün Turkestan v êpoxu mongol'skogo naşestviya adlı büyük eserinde etraflı surette tasvir edilmiştir.

Aşağıda görüleceği gibi, Moğol istilâsı Orta Asya'yı bir kasırga felâketi gibi tahrip etmiş, maddî değerler yanında yüz binlerce insanın hayatını da mahvetmişti. Moğol işgalini takip eden ilk yıllarda şehir ve köyler, yıkıntı yığını halinde bulunuyordu. Bunların yeniden kurulması ne Moğolların yerleşmesinden birkaç yıl sonra başlandı. Mamafih Merv ve Merv vahası gibi birkaç bölgede medenî hayat hemen hemen Moğol devrinin sonuna kadar canlanamadı.

Orta Asya'dan kaçan Hârizmşah Muhammet'i takip etmek üzere Cengiz han tarafından 1220'de gönderilen

Cebe ve Sübödey'in Moğol askerleri[1], hemen hemen bütün Kuzey İran'ı ateş ve kılıçtan geçirmişler, sonra Kafkasya'ya çıkarak birçok şehirler fethetmişler, Gürcistan askerî kuvvetlerini yenmişler ve önemli bir ganimet elde ederek "Şirvan boğazı" yoluyle Kuzey Kafkasya'ya, Alan ve Kıpçak topraklarına çıkmışlardı. Muhteif vaitlerde bulunmak suretiyle Kıpçakları Alanlarla yaptıkları ittifaktan caydırmağa muvaffak olan Moğollar, önce Alanları yenmişler, sonra anlaşmalarını bozarak, Kıpçaklara hücum etmişlerdi. Bozguna uğrayan Kıpçaklar, yurtlarını terk ederek, yardım görmek ümidiyle Güneydoğu Avrupa'da Volga ile Dnepr arasında yaşayan Kıpçakların yanına çekilmişlerdi. Arkalarından gelen Tatarlar, Kırım'a vararak Sudak şehrini fethetmişlerdi.

Bu olayların çağdaşı olan İbn-ül-Esir, Sudak'ın fethinden çıkan sonuçlar üzerine bakınız ne diyor: "Tatarlar Sudak'a gelerek şehri fethettiler; ahali dağıldı; bir kısmı çoluk çocuğu ve mallarıyle dağlara çıktılar, bir kısmı ise denize yönelerek, Kılıç Arslan sülâlesine mensup Müslümanların elinde bulunan Rum diyarına[2] gittiler."[3] Fakat Sudak'ın fethi Tatarlara yağma edilen mallardan başka bir şey vermedi. Şimdi, Tatarların, ortak düşmanları karşısında bile feodal anlaşmazlıklarını unutmayan Kuman ve Rusların birleşmiş kuvvetleriyle savaşmaları icap ediyordu.

Sergey Solov'ev, dış siyasetle ilgili olaylar konusundaki güvenilir verilerinin bolluğu ile haklı bir ün kazanan İstoriya Rossii s drevneyşix vremen adlı eserinde, Ta-

[1] Bu olay, XIII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Arap tarihçisi İbn-ül-Esir tarafından etraflı surette anlatılmıştır. Bu hikâyenin, Cebe ile Sübödey'in seferine ait kısmı V. G. Tiesenhausen tarafından tercüme edilmiştir (Sbornik materialov..., I. c., 25 - 28. s.).

[2] Selçuk sülâlesinin hâkimiyeti altındaki Konya devleti.

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 26. s.; İbn-ül-Esir, XII. c., 253. s.

tarların ilk akınları ve Kalka muharebesi meselesi konusunda büyük bir yanlışlığa düşmüştür: "1224'te Cengiz hanın Cebe ve Subut adlı iki başbuğu, göçebelerin Hazar Denizi ile Ural dağları arasındaki eski geçitlerinden geçerek, Yas ve Obez kabilelerini esir etmiş ve Kuman topraklarına gelmişlerdi. Kumanlar Yuriy Konçakoviç adlı kuvvetli hanlarıyle Moğollara karşı koymak istemişlerse de, yenilerek Rus sınırlarına, Dnepr'e doğru kaçmak mecburiyetinde kalmışlardı."[1] Moğolların, S. Solov'ev'in zikrettiği — "Hazar Denizi ile Ural dağları arasındaki" — yoldan değil, Kuzey İran ve Kafkasya yoluyle geldiklerini yukarıda gördük. Bu seferin tarihinde de bir yıllık bir yanlışlık vardır. Moğollar Deşt-i Kıpçak'a 1224'te değil, 1223'te girmişlerdir. Başta İbn-ül-Esir[2] olmak üzere bütün doğu kaynaklarında h. 620 tarihine tesadüf edilir ki bu, 4 şubat 1223 ile 23 ocak 1224 arasındaki devreye tekabül eder.

Bu meselede İbn-ül-Esir'in verdiği sağlam bilginin, onun eseriyle ilgili olmayan doğu kaynaklarına borçlu olduğumuz verilere tamamıyle uyduğunu ilâve edelim. Bilindiği gibi, Cebe ile Sübödey'in seferi, aynı yıl içinde, Ruslarla Kumanların kesin olarak bozguna uğramalarıyle sona eren meşhur Kalka muharebesine yol açmıştır. Mamafih Kalka, Moğollara Güneydoğu Avrupa hâkimiyetini sağlamıştı. Çünkü Orta Volga ve Kama ağzı yönündeki ilerlemeleri, Bulgar'da kesin bir bozgunla olmasa da, oldukça büyük bir başarısızlıkla sona ermişti. Bulgar'da mağlûbiyete uğradıktan sonra, Volga boyunu takip ederek Saksın'a ve Hazar Denizinin kuzey kıyılarındaki bozkırlara indiler. Moğollar bütün Deşt-i Kıpçak'a hâkim olmakla beraber, yalnız Kuman göçebelerine değil, Güneydoğu Avrupa'da yapılan geniş alım satım faaliyetine de geçici olarak büyük bir darbe indirdiler.

[1] S. Solov'e v, İstoriya Rossii s drevneyşix vremen, I. c., 642. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 26. s., İbn-ül-Esir, XII. c., 253. s.

İbn-ül-Esir, Cebe ile Sübödey tarafından yapılan seferin sonuçları konusunda bakınız ne diyor: "Moğolların gelmesiyle [Deşt-i Kıpçak'la-A. Ya.] [bağlantı] yolları kesilmiş ve Kıpçaklardan ne Burtas kürkleri, ne sincap, ne kunduz derileri gelmemişti. [Tatarlar] bu memleketten ayrılıp yurtlarına dönünce, yollar açılmış ve mallar tekrar [eskisi gibi] gelmeğe başlamıştı."[1]

1219 - 1221'de Orta Asya'nın Moğollar tarafından istilâsı ve Cebe ile Sübödey'in Kuzey İran'a, Kafkasya'ya ve Güneydoğu Avrupa'ya seferi (1222 - 1224) çağdaş milletler üzerinde son derece kuvvetli bir tesir bırakmıştır. XIII. yüzyılın 20 ve 30. yıllarında, bütün Orta Asya, Kuzey Afrika ve Avrupa memleketlerinde Moğollar, o zamanki âlemin uğradığı en büyük felâket gibi telâkki ediliyorlardı. XIII. yüzyılın başında yaşayan Arap tarihçilerinin en büyüğü ve Cengiz hanın ve seferlerinin çağdaşı olan İbn-ül-Esir'in (İbn-ül-Esir, 1160'ta doğmuş, 1233'te ölmüştür) aşağıdaki tavsifi bu bakımdan dikkate değer. Ona göre, Moğol istilâsı "gecelerin ve gündüzlerin doğurmadığı, bütün ahaliye, özellikle Müslümanlara şamil korkunç bir musibettir; eğer bir kimse "âlem, Tanrının insanı yarattığı günden bu ana kadar böyle bir felâket görmemiştir" derse, gerçeği ifade etmiş olur. Gerçekten, tarihlerde buna benzer bir olaya rastlanmaz. Onların anlattıkları en korkunç olay, Buhtunasr'ın İsrail oğullarını öldürmesi ve Beytimukaddes'i yıkmasıdır. Fakat bu melûnların yıktıkları, Beytimukaddes'ten kat kat büyük şehirlerle dolu olan bu memleketlere nispetle Beytimukaddes nedir? Onların öldürdüklerine nispetle İsrail oğulları nedir? Çünkü öldürülen bir tek şehir ahalisi [bütün] İsrail oğullarından çoktu... [Tatarlar] hiç kimseyi bırakmadılar, kadınları, erkekleri, çocukları öldürdüler, gebe kadınların karınlarını yardılar ve ana karnındaki yavruları öldürdüler." Bundan sonra Orta Asya'nın Cengiz han tarafından istilâsını anlatmağa başlayan İbn-ül-Esir, bunun "kıvıl-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I., c., 28. s.; İbn-ül-Esir, XII. c., 254. s.

cımları [bütün memleketleri] sarmış, zararı herkese dokunmuş ve rüzgârın kovaladığı bir bulut gibi memleket memleket dolaşmış bir felâket" olduğunu belirtmiştir.[1]

İstilâdan sonraki ilk yıllarda Orta Asya'da hayatın genel tablosu, korkunç bir tesir yapıyordu. Sayısız yağma ve yangınlar sonunda şehirler harap olmuştu. Ahalinin bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da (özellikle esnaf sınıfı) fatihler tarafından Yedisu'ya, Uyguristan'a ve Moğolistan'a sevk edilmişti. Köylülerin büyük bir kısmı yardımcı askerî güç olarak Moğol ordusuna alınmıştı. İlk yıllarda Moğollar, Hârizmşahların ve Karahanlıların eski devletleri gibi, karışık bir iktisadî, içtimaî ve siyasî hayata malik olan bu büyük memleketi yalnız başlarına idareye muvaffak olamadılar. Bunun başlıca sebebi de, gereken tecrübeye sahip olmamaları idi.

Zerefşan ile Kaşkaderya boyundaki medenî alanlara resmen sahip olan Çağatay ulusu, başlangıçta İli ırmağı vadisinde göçebe hayatı sürmekle iktifa ediyordu. Çağatay ve ailesi, ilk yıllarda Maveraünnehr'i (Türkistan'ı) fiilen idare etmiyordu. Maveraünnehir, gelirlerinden bir kısmını Çağatay ailesine veren büyük hana tabi idi. Büyük tacir ve murabahacı Mahmut Yalavaç, Ögedey han (1229 - 1241) (Cengiz han 1227'de ölmüştür) tarafından Maveraünnehir hükümdarlığına getirildi. Hocent şehrini hükümet merkezi yapan Mahmut Yalavaç, kendisine verilen memleketi buradan idare ediyordu. Baskakların yönetiminde bulunan Moğol askerî birlikleri, Mahmut Yalavaç'ın emrine verilmişti. Baskaklar yalnız askerî kumandan olmakla kalmıyor, ayrıca çiftçilerden, esnaf ve tacirlerden alınan bütün vergileri de topluyorlardı. Bu birlikler şehirlerde ve civarında yerleşir, baskaklar da mahallî yöneticileri kontrol ederler, bütün vergilerin gecikmeden ve gizlenmeden hükümdar hazinesine gönderilmesini sağlamaya çalışırlardı.

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 2. s.

Orta Asya şehirlerinde hayat yavaş yavaş yoluna giriyor, sanayi ve ticaret faaliyeti tekrar canlanıyordu. Tahrip edilen şehirlerin yerinde veya yakınlarında yeniden kurulmuş şehirler meydana çıkıyordu. Semerkant, Buhara ve hatta Ürgenç süratle canlanıyordu. Yalnız Merv şehri harabe halinde kalmıştı. Şahruh (1404 - 1447) devrinde, 1409'da Merv'i canlandırmak teşebbüsüne girişilmişti. Bozuk yollar düzeltiliyor, köprüler yapılıyor veya onarılıyordu. Cengiz handan bir yıl sonra bütün Orta Asya'dan geçen Çin gezgini Çan-Çun[1], Çu ırmağından bir tahta köprüden, Talas ırmağından ise bir taş köprüden geçtiğini anlatıyor.[2] Özet olarak, Maveraünnehir ve Hârizm, eski canlı iktisadî hayatlarını yavaş yavaş yenilemişlerdi.

Yedisu'da tamamıyle ayrı bir durumla karşılaşıyoruz. Burada Çağatay'a tabi göçebe halk ve askerler, bu alanda hiç olmazsa son dört yüzyıldan beri devam eden ziraî kültürün gerilemesine sebep oldular. Mamafih Orta Asya'nın refahı yalnız dış görünüşten ibaret kalıyordu. Hayatın yeniden canlanmasından yalnız yüksek sınıflar, yani toprak sahipleri, tacirler ve Müslüman uleması istifade ediyorlardı. Önceki devirlerde olduğu gibi, yüksek sınıflar, fatihlerin hâkim zümreleriyle kolayca uzlaşmağa muvaffak olmuşlardı. On yıl gibi kısa bir süre içinde, bunların hükümdar ailesine tamamıyle sadık oldukları anlaşılmıştı.

Reşidüddin'e borçlu olduğumuz inandırıcı bilgilere göre, Cengiz han, Ögedey han (1229 - 1241), Güyük han (1246 - 1248) zamanlarında, Moğol prens ve prensesleri toprak sahiplerine, memurlara ve tacirlere birtakım fermanlar (yarlık ve payza) dağıtırlardı. Bu fermanlar, ahaliye muhtelif hizmet ve mükellefiyetler yüklerdi. Bunların ağırlığı altında köylülerin ve esnaf zümrelerinin duru-

[1] Çan - Çun', Opisanie puteşestviya na zapad. P. Kafarov tercümesi (Trudı çlenov Ross. dux. missii v Pekine, IV, 304. s.).

[2] Çan - Çun', a. y. 308. s.

mu yıldan yıla kötüleşiyordu. İşlenmiş topraklardan alınan vergilerden, yani Moğollar devrinde kalan adını alan haraçtan başka, köylüler her türlü hizmet ve mükellefiyetler yüklenmek mecburiyetinde kalmışlardı. Elçi'ler, zengin tacirler, Müslüman uleması, hükümdar ailesinin uzak ve yakın üyeleri v.b. yarlık ve payzalarını ibraz ederek, oturacak yer, yiyecek, yem, binek atı... talep ederlerdi. Şehirlerde de aynı şey yapılırdı. Bu devirde her yerde askerî birlikler bulunurdu. Bunlara içecek, yiyecek ve giyecek sağlamak lâzımdı. Büyük askerî birliklerin bakımı için bol gelire ihtiyaç vardı. Sonra memurlar ve saray halkı da gelir kaynaklarına muhtaçtı. Gıda maddelerinden başka, birçok sanayi mamulâtı talep edilirdi. Memurlar, hemen hemen bütün sanayi şubelerini sayıma tabi tutarlar ve kesin olarak tayin edilmiş süre içinde, mükellefiyet olarak, hazine ve saraya muayyen miktarda mamulât vermeğe mecbur ederlerdi. Bu devirde silâh, deri, dokuma sanayii mahsulleri gibi birtakım mamulât, esnafa özellikle ağır geliyordu. Bütün bunlara suiistimalleri de ilâve edelim. Kaynaklar bu yolda tafsilâtla doludur. Kanunlara aykırı vergiler, bazan kanunî vergilerden bile çoktu. Birçok yerlerde vergiye tabi olanların kaçtıklarını görüyoruz. Çünkü resmî makamların talep ettikleri her şeyi verdikten sonra, üreticiye hayatını temin için hiçbir şey kalmıyordu.

1238'de Buhara ve çevresinde çıkan ve tarihte Tarabî kıyamı diye anılan köylü ve esnaf ayaklanması, bu şartlar altında patlak vermişti.

Moğol hâkimiyetine, mültezimlere, yerli feodallere ve yüksek Buhara ulemasına karşı yöneltilen bu ayaklanma tam anlamıyle bir halk hareketi idi. Elek yapmakla meşgul olan Mahmut Tarabî'nin yönettiği bu hareket, başlangıçta muvaffak olmuşsa da, sonradan Moğollar tarafından korkunç bir katliamla bastırılmıştı.[1]

---

[1] A. Y. Yakubovskiy, Vosstanie Tarabi v 1338 g. Dokladı gruppı vostokovedov na sessii Akad. Nauk SSSR 20 marta 1935 g., Trudı İnst. vostokoved., XVII. c., 101 - 135. s.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Altın Ordu'nun kuruluşu (Cuçi ulusu)

Cebe ile Sübödey'in 1223'te Volga havzasında Bulgarlara karşı uğradığı büyük başarısızlık, bilindiği gibi, Güneydoğu Avrupa'nın Moğollar tarafından işgalini geciktirmekten başka bir şeye yaramamıştır.

Cengiz hanın başhatunundan dört oğlu olduğunu biliyoruz: Cuçi, Çağatay, Ögedey, Tuluy. Büyük oğlu Cuçı, ulus ve yurt olarak Moğolistan'ın batısında bulunan en uzak toprakları almıştı. Bu toprakların esas çekirdeğini Deşt-i Kıpçak teşkil ediyordu. Mamafih Cuçi'nin sağlığında bütün Deşt-i Kıpçak ona yalnız ismen tabi olmuştu. Çünkü Kıpçak bozkırlarının en büyük kısmı henüz işgal edilmiş değildi. Kurultay, Güneydoğu Avrupa seferi meselesini iki defa (1229 ve 1235'te) ortaya atmışsa da, bu bölgenin işgali ancak 1236'da gerçekleşmişti. Bu sefer, Cuçi'nin oğlu Batu tarafından idare edilmişti. Kalka muharebesinden tanıdığımız Sübödey, Güneydoğu Avrupa'yı bildiği için Batu'ya yardımcı olarak verilmişti. Tespit edilen program birkaç yıl içinde gerçekleşmiş ve Deşt-i Kıpçak, Bulgar bölgesi, Kırım ve Derbent'e kadar uzanan Kafkasya toprakları Moğolların (veya Tatarların) eline geçmişti. Hatta 1238'de Ryazan, Vladimir gibi birtakım Rus prenslikleri de işgal edilmişti. Novgorod'a harp ilân edildi ise de, suların taşmasına, bataklıkların ortaya çıkmasına yol açan güzün yaklaşması dolayısıyle artık zayıf düşen Moğol birliklerinin bunun işgalinden vazgeçmesi icap etti. 1240'ta Kiev de alındı. Bundan sonra, batıya giden yollar Batu için açılmıştı. 1242'de Batu'nun askerleri Polonya, Macaristan ve Dalmaçya'yı tahrip ettiler. Lâkin Batu bu memleketleri muhafaza etmeyerek, 1242 - 1243'te

Eflak ve Buğdan üzerinden Deşt-i Kıpçak'a dönmüştü. W. W. Barthold'ün fikrine göre, Batu'nun batı seferine son vermesine sebep, bir yandan onun askerî birlikleri arasında bulunan prenslerden Güyük (Ögedey'in oğlu) ve Böri (Çağatay'ın torunu) ile giriştiği kavgalar, bir yandan da Ögedey hanın ölümüne ait haberdi.

Bu olayların önemi inkâr olunamaz. Lâkin Tatarların doğuya dönüşlerinin en önemli sebebi, Rus prenslikleriyle yapılan mücadele sonunda artık çok zayıf düşmeleri idi. Bu sebeple, Çek kralının askeriyle ve Avusturya dükünün birlikleriyle kesin bir muharebe yapabilmek için eski kuvvetleri kalmamıştı.

Volga bölgesinin zaptından sonra, Bulgarlar ve Kumanlar ortak olarak kahramanca bir mukavemet göstermişlerdi. Bu, Batu'nun batı seferi sırasında, Tatar ordusunun gerisinde tam anlamıyle bir ayaklanma teşkil ediyordu.

Bu ayaklanma üzerine iki Acem kaynağında (Cüveynî[2] ve Reşidüddin[3]) tafsilât vardır.

Bulgar başbuğlarından Bayan ve Ciku, Alirlik (al-Burli)[4] kabilesine mensup Kuman kumandanı Baçman ve As (Alan) kumandanı Kaçir Ukule bu ayaklanmanın başına geçmişlerdi. Burada Baçman'ın en enerjik rolü oynadığı anlaşılıyor. Ayaklanmayı bastırmak için, o zaman Batu'nun ordusunda bulunan Sübödey ve Mengü gönderilmişti. Tatarlar bu millî hareketi hemen bastıramamışlar, hatta Baçman'ın karargâhına ve esas birliklerine yetişmeğe bile muvaffak olamamışlardı. Ormanlarda gizlenen Baçman, Tatar askerlerinden vaktinde kaçabilmişti. Tuluy'un oğlu Mengü, İdil'in (Volga'nın) sol kıyısında

---

[1] W. W. Barthold, Encyclopédie de l'Islam: Batu-Khan maddesi, 699. s.

[2] Cüveynî, GMS, XVI, III, 9. s.; V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 24. s.

[3] Reşidüddin, Blochet bas., 44-46. s.; V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 35-36. s.

[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 44. s.

ilerlerken, Baçman'ın karargâhını ancak uzun gayretlerden sonra bulabilmişti. Baçman ırmak üzerindeki adalardan birinde gizlenmişti. Cüveynî'ye ve Reşidüddin'e inanmak gerekirse, bir fırtınada ırmağın sol kıyısından sular çekilmiş ve Tatarlar, Baçman'ın beklemediği bir sırada karadan adaya çıkarak, ayaklananların çoğunu öldürmüşlerdi. Yakalanan Baçman da öldürülmüştü.

Tatarların Baçman'la giriştikleri mücadelenin şiddeti, Baçman'ın ve müttefikleri olan Bulgar ve Alanların Moğol fatihlerine birçok karışıklık ve zorlukar çıkardığını gösteriyor.

Moğolların seferleri sonunda Deşt-i Kıpçak'ta ve ona bitişik bölgelerde büyük bir imparatorluk kurulmuştu. Doğu kaynaklarının Cuçi ulusu veya Gök Ordu dedikleri bu devlete, Rus kronikleri Altın Ordu adını veriyorlar. Lâkin bu sonuncu adın bu devlete verilmesinin sebebi şimdiye kadar izah edilememiştir.

Rus tarihlerinde, kroniklerle diğer Rus kaynaklarında rastlanan "Altın Ordu" tabiri yerleşmiştir. Bu tabir, Doğu Avrupa'daki Tatar devleti için bol bilgi veren Arap kaynaklarında kullanılmaz.

Acem kaynaklarında "Altın Ordu" adına çok seyrek olarak tesadüf edilir. P. Savel'ev, Reşidüddin'den ve Vassaf'tan "Orda-i zarin" tabirini almışsa da, bu adın geçtiği metni zikretmemiştir. P. Savel'ev, Reşidüddin'de "Altın Ordu diye anılan Sıra Orda" cümlesini, Vassaf'ta ise "Sır Orda adı verilen Altın Orda" cümlesini bulmuştur.[1] Adı geçen yazarların eserlerinde biz bu yerleri bulamadık. Fakat Reşidüddin'de "Altın Ordu" adı, başka bir yerde, Cengiz hanın hayatında, daha Altın Ordu devletinin kuruluşundan önce zikredilmiştir. Reşidüddin, Cengiz hanın Tacik alanlarından doğduğu yerlere dönüşünü anlatırken, Bukas Ciku mevkiinde Ordu-i Buzurg zarin, yani

---

[1] P. Savel'ev, Ekaterinoslavskiy klad. TVO, 1857, III. bölüm, 2. fas., 354. s.

Büyük Altın Ordu kurulmasını emrettiğini belirtiyor.[1] Bunun, Acem kaynaklarında "Altın Ordu" tabirine ait en eski kayıt olduğu anlaşılıyor. Bu kayıt, "Altın Ordu" tabirinin başlangıçta Cengiz hanın ordusu için kullanıldığı ve sonradan anlamını değiştirerek, esasen Cuçi'nin oğlu Batu tarafından kurulan Cuçi ulusuna verildiği fikrini ortaya çıkarıyor. "Büyük Altın Ordu" tabirinin Çin devletinin (Kuzey Çin'in) tesiri altında çıkmış olması ihtimali de vardır. Çünkü Reşidüddin, bu devletin imparatoruna Altan han, yani Altın han adını verir.

Müteveffa değerli Sinolog V. N. Kazin, bu tabir üzerinde durmuş ve Çin ve Moğol kaynaklarını araştırarak bu konuda ayrı bir yazı yazmağa başlamıştı. Ne yazık ki bu yazıyı bitirip bitirmediğini ve hatta bu mesele üzerine ne gibi sonuçlara vardığını bilmiyoruz. Bu suretle, bu mesele bilimsel bakımdan şimdiye kadar aydınlatılamamıştır.

İslâm kaynaklarında (Arap, Acem, Türk) üç tabire tesadüf edilir: Cuci ulusu, Gök Ordu, Ak Ordu. Bunlardan bir kısmı Altın Ordu anlamına gelir. Bir kısmı ise Altın Ordu'nun muhtelif alanlarını kucaklar. Cuçi ulusunun sınırları, özellikle Cuçi'ye verilen yurdun esas kısmını teşkil eden geniş bozkırlarda kesin olarak kestirilemez. Kuzeydoğu Altın Ordu'ya Bulgar bölgesi dahil bulunuyordu. Kuzeyde sınır Rus prensliklerinden geçiyordu. Güneyde bir yandan Kırım'ı ve kıyı şehirlerini, bir yandan da Derbent'e ve bazan Bakû'ya kadar uzanan Kafkasya topraklarını ve Ürgenç şehriyle Hârizm'i, batıda Dnestr'e ve daha öteye, doğuda Batı Sibirya'ya ve aşağı Sırderya alanına kadar uzanan bozkırları kucaklıyordu. XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Arap tarihçisi al-Omarî, burada bulunan Bedreddin Hasan ar-Rumî adlı bir tacirin ifadesine dayanarak bu sınırları bakınız nasıl belirtiyor: "... Ceyhun[2] tarafından Hârizm, Sağanak[1], Sayram[2], Yarkent[3], Cent[4], Saray, Macar şehri[5], Azak[6], Akçakermen, Kefe, Sudak, Saksın, Ükek[7], Bulgar, Sibir eyaleti, İbir, Başkırt ve Çulıman bu ülkenin sınırlarını teşkil eder... Dedi ki Bakû şehri, Şirvan ülkesi şehirlerinden biridir. Türklerin Demirkapı dedikleri Bab-ül-hadit onun yanındadır."[8] Doğu (Arap ve Acem) kaynakları bile Rus topraklarını Cuçi ulusuna katmıyordu. Rus prenslikleri, Altın Ordu'ya tabi oldukları ve vergi verdikleri halde, prenslere, yani ayrı kuvvete sahip bulunuyorlardı.

[1] Bu kayda dikkatimi çeken O. İ. Smirnova'ya teşekkürü bir borç sayarım.

[2] Amuderya.

Lâkin Altın Ordu hanları, yeni Moğol imparatorluğunun gerçek kurucusu olan Batu'dan itibaren, yeni bir devletin kurucusu olarak geldikleri Güneydoğu Avrupa'nın ekonomik bakımdan ifade ettiği değeri tamamıyle idrak ediyorlardı. Göçebe oldukları için, Hârizm ve Kırım gibi bölgelerdeki şehir halkına nazaran kültür bakımından daha alçak bir düzeyde bulunan Moğolların feodal şefleri, bütün bu alanların zenginliğini ve o zamanki dünya ticareti için arz ettikleri değeri tamamıyle takdir ediyorlar, yönetici olarak da kendi çıkarlarını biliyorlardı. Böyle olmakla beraber, bu yerler Tatar istilâsının ağır felâketlerinden kurtulamamıştı. Al-Omarî Volga havzası konusunda bakınız ne diyor: "Bu memleket en büyük topraklardan biridir; suları ve otlakları çoktur; [buğday] ekildiği vakit bol mahsul verir. Lâkin bunlar [ahali] göçebedir; hayvan sahibidir; ekin ekmekle, ağaç dikmekle uğraşmaz. Memleket Tatarların eline geçmeden önce

[1] Bu şehir, Sırderya'nın sağ kıyısında, Tümenarık demiryolu istasyonu çevresinde bulunur. Bakınız: A. Yu. Yakubovskiy, Razvalinı Sıgnaka. Soobşçeniya GAİMK, 1929.

[2] Çimkent'ten 12 km uzaklıkta bulunan İsficap.

[3] Bu şehir yanlışlıkla zikredilmiştir.

[4] Harabeleri Sırderya boyundadır.

[5] Kafkasya'da.

[6] Azov.

[7] Volga boyunda, Saratov yakınlarında.

[8] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 215. s. (Arapça metin), 236. s. (Rusça tercüme).

tamamıyle mamurdu; şimdi burada bu mamurluğun [yalnız] bakıyeleri kalmıştır."[1]

Volga bölgesini Cuçi ulusunun merkezi yaptıktan sonra, Batu ve halefleri Volga'nın sağ ve sol kıyılarında ekonomik hayatı kalkındırmak için çok çaba sarf etmişlerdi. Lâkin Batu, şehir hayatının ve bununla ilgili olarak, hazinesine büyük gelirler sağlayan ticaretin kalkınmasına ayrı bir değer vermişti.

Müslüman tacirleri, Batu ve halefi Berke han devrinde gördükleri saygıyı ve elde ettikleri kazancı Moğol imparatorluğunun hiçbir yerinde bulamamışlardı. Burada bu bakımdan son derece değerli iki gözlemden söz etmek istiyorum. Bunlardan biri, XIII. yüzyılda yaşayan al-Cuzcanî'ye aittir. Tabakat-i Nâsıri adlı Farsça bir eser yazmış olan bu yazar, Moğolların Güneydoğu Avrupa'ya yaptıkları akının çağdaşı sayılabilir. Çünkü al-Cuzcanî, XIII. yüzyılın 60. yıllarında ölmüştür. Tabakat-i Nâsıri sahibi şöyle diyor: "Son derece âdil bir adam olan Batu, Müslümanlara[2] dostça muamele eder, onun himayesi altında Müslümanlar rahat bir hayat sürerlerdi. Ordugâhında ve kabilesinde, cemaati, imamı ve müezzini bulunan camiler kurulmuştu. Onun hâkimiyeti ve ömrü süresince, gerek [kendi] arzusuyle gerek ona tabi olanların ve onun askerlerinin müdahalesiyle İslâm memleketlerinde hiçbir felâket olmadı. Türkistan Müslümanları[3] onun himayesi altında büyük bir refah ve sağlam bir güvenlik içinde yaşıyorlardı. Moğol hâkimiyeti altına giren İran alanlarında ona [Batu'ya] ayrı bir kısım tahsis edilmişti; onun ulusu olan bu yerlere onun amirleri tayin olunmuştu."[4]

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 212. s. (Arapça metin), 233. s. (Rusça tercüme).

[2] Burada "Müslüman" tabiri Müslüman tacirleri için kullanılmıştır.

[3] Burada Altın Ordu'ya giren Kuzey Hârizm toprakları göz önünde tutulmuştur.

[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 15. s.

Al-Cuzcanî'nin Moğol hâkimiyeti dışındaki alanlarda yazan ve fatihlere karşı sempatiden çok nefret duyan bir yazar olduğunu unutmayalım.

Tarih-i Cihanguşay adlı eserinde Moğol hâkimiyetine karşı açık bir sempati gösteren ve bazan doğrudan doğruya Moğolların övgüsünü yapan Acem tarihçisi Cüveynî (1283'te ölmüştür), Batu ve siyaseti üzerine dikkate değer düşünceler ileri sürmüştür. Cüveynî'nin, ömrünün büyük bir kısmını Moğol hükümdarlarının saraylarında geçirdiğini ve Moğolistan'dan başlayarak, Hülegü devletinin en batı şehri olan Bağdad'a kadar hemen bütün Moğol devletlerinde bulunduğunu belirtelim. Ona göre, "İdil alanındaki karargâhında Batu, bir yer tayin ederek bir şehir yaptırmış ve buna Saray adını vermiştir. Onun hâkimiyeti bütün [bu] devletlere yayılmıştı. Din ve mezheplerden hiçbirine riayet etmediği gibi, Tanrı hakkında bilgi edinmeğe de çalışmazdı..."

"...Tacirler her yandan ona [Batu'ya] mal getirirlerdi; her ne olursa olsun alır ve değerinden birkaç kat fazla bir fiyat verirdi. Rum, Suriye gibi memleketlerin sultanlarına muafiyet fermanları ve yarlıklar verirdi; ona hizmete gelenler, kazanç elde etmeden dönmezlerdi."[1] Tarihçi, Cüveynî'nin Moğollara karşı tarafsız kalamayacağını düşünmekle beraber, bu satırlarda büyük bir gerçek payı olduğunu kabul etmek mecburiyetindedir. Gerçekten Batu'dan, Berke'den Özbek hana kadar bütün Altın Ordu hanlarının siyaseti, aşağıda izah edeceğim gibi, şehir hayatını, sanayi ve ticareti en geniş ölçüde geliştirme amacını güdüyordu.

Moğol fütuhatının çağdaşı olan tanınmış Ermeni tarihçisi Gence'li Kirakos'un (XIII. yüzyıl) da bu noktayı —ticaretin teşvik edilmesini ve tacirlere birçok imtiyazlar verilmesini— belirtmesi dikkate değer. Raban Ata adlı birinden söz ederken Kirakos, bunun Moğol hanı ta-

[1] Cüveynî, GMS, XVI. c., I. bölüm, 222-223. s. — A. Yu. Yakubovskiy, K istorii remeslennoy promışlennosti Saraya Berke. İzvestiya GAİMK, VIII. c., 2-3. fas., 5. s.

rafından bir yarlık aldığını ve özel imtiyazlara sahip bulunduğunu zikreder. "Tamga, yani nişan ve mektup sahibi bulunan adamları ise her yerde serbestçe dolaşabilirler ve Raban'ın adamları olduklarını söyledikleri zaman onlara hiç kimse dokunmazdı. Moğol şefleri bile ona elde ettikleri ganimetten hediyeler takdim ederlerdi."[1] Bu olaylar, XIII. yüzyılın 40. yıllarında, yani Cuzcanî ile Cüveynî'nin söz ettiği devirde, Ermenistan'da geçmiştir.

Kirakos, biraz aşağıda şu bilgiyi veriyor: "Bundan sonra hükümdar ve prensler, bey ve tacirler ve bütün haksızlığa uğrayanlar ve yersiz yurtsuz kalanlar Batu'ya gelmeğe başladılar. O, âdil hükümler vererek, bunlara yurt ve prensliklerini iade eder, yarlıklar verirdi; ve onun arzusuna hiç kimse karşı koyamazdı."[2]

Güneydoğu Avrupa'nın ve özellikle Kıpçak bozkırlarının etnik karakteri konusunda şimdiye kadar yanlış bir fikir hüküm sürüyordu. Dest-i Kıpçak adı Moğol devrinde muhafaza edilmekle kalmayarak, o zamanki kültür âleminde Çin'den Endülüs'e kadar geniş ölçüde yayılmıştı. Batu ile beraber Deşt-i Kıpçak'a önemli bir Moğol (Tatar) kütlesinin geldiği ve göçebe halk arasında Moğolların çokluğu teşkil ettiği ileri sürülüyordu. Aileleri ve bütün malları, özellikle hayvanları ile beraber Cuçi ulusuna gelen Moğolların sayıca az olmadıkları şüphesizdir. Lâkin bu toprakların işgaliyle sıkı sıkıya bağlı olan bu hareket, hiçbir suretle bir göç gibi telâkki edilemez. Moğolların esas kütlesi Moğolistan'da kalmıştı. Bu durum karşısında işgal olunan memleketlerin, Kıpçak bozkırlarının Moğollaşmasından söz edilmeyeceği tabiîdir. Güneydoğu Avrupa'da eski Türk unsurlarının kuvvetli oldukları, Kıpçakların Deşt-i Kıpçak'ta esas göçebe kütlesini teşkil ettikleri al-Omarî'nin aşağıdaki ifadesinden anlaşılıyor: "Bu devlet [Altın Ordu - A. Ya.] eskiden Kıpçakların yurdu idi. Lâkin Tatarlar tarafından işgal edilince, Kıpçaklar onlara tabi oldular. Sonra [Tatarlar] onlarla [Kıpçaklarla] karıştılar ve akraba oldular. Toprak, onların [Tatarların] tabiat ve soylarına galip geldi. [Tatarlar] tamamıyle Kıpçaklaştılar. Çünkü Moğollar [ve Tatarlar] Kıpçak topraklarında yerleştiler, onlardan kız aldılar ve onların [Kıpçakların] yurtlarında kaldılar."[1]

[1] K. P. Patkanov, İstoriya mongolov po armyanskim istoçnikam, II. bölüm, 50. s.

[2] K. P. Patkanov, a. y., 74. s.

Al-Omarî'nin ifadesi, Moğol fatihlerinin Türkleşmesi olayının çağdaş aydınlar tarafından çok güzel müşahede edildiğini gösteriyor. Moğolların Kıpçak bozkırlarında yaşayan esas halk kütlesine nispetle sayıca pek fazla olmadıkları görülüyor. Esasen bunun başka türlü olmasına da imkân yoktu. Bu Türkleşme olayının ne kadar süratli ve geniş olduğu, XIV. yüzyılda Cuçi ulusunda (Altın Ordu'da) Moğolca yerine Türkçe bir edebî dilin teşekkül etmesinden anlaşılıyor. Bu dil, Kıpçak ve Oğuz lehçelerinin özelliklerini taşıyordu. Oğuzlar, aşağı Sırderya alanında ve Hârizm'de yerleşmişlerdi. Halbuki Altın Ordu şehirlerinde, hatta aşağı Volga havzasında bile, Türkler — biraz sonra göreceğimiz gibi — hâkim unsur olmaktan uzaktı. Buna karşılık bozkırlarda Kıpçaklar çokluğu teşkil ediyordu. Burada Cengiz hanın büyük oğlu Cuçi hanedanına mensup hanların yönetiminde bulunan ve aileleriyle beraber gelen Moğol fatihleri, 20 - 30 bin kişilik bir askerî zümre teşkil ediyordu.

Güneydoğu Avrupa'nın sonraki tarihi gösteriyor ki Moğolların, daha doğru bir tabirle Tatarların yalnız adı kalmış, dilleri unutulmuştur. XV. yüzyılda artık hiç kimsenin Moğolca konuşmadığı anlaşılıyor. Fazla olarak, hanların yarlık diye anılan resmî fermanları bile ya XV. yüzyıl Orta Asya edebî Türk dilinde (Toktamış hanın 1332'ye ait yarlığı), yahut da "yerli Kıpçak dilinde"

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 213 - 214. s. (Arapça metin), 235. s. (Rusça tercüme).

(Toktamış hanın 1393'e ait yarlığı) yazılmıştır.[1] Fakat diğer taraftan XIII. yüzyılda diplomatik muhaberelerde Moğol dilinin kullanıldığını da biliyoruz. 1283'te Altın Ordu hükümdarı Tudamengü tarafından Mısır'a, Mısır sultanına gönderilen elçilerin (Kıpçak fakihlerinin) Moğolca yazılmış ve Arapçaya çevrilmiş bir mektup getirdikleri birçok Arap kaynaklarında (Kalavun Rükneddin Baybars'ın biyografileri, an-Nuveyrî, İbn-al-Forat v. b.) belirtilmiştir.[2] Fakat bu âdet yavaş yavaş ortadan kalkmış ve sonradan büsbütün kaybolmuştur. Çokluğu Kıpçakların (Kumanların) teşkil ettiği bozkırlarda böyle bir durum hâkim olduktan sonra, diğer alanlarda Moğolların, önceki devirden kalma mirası, Kırım ve Volga havzasındaki karışık etnik karakteriyle aynen aldıkları muhakkaktır. Volga havzasında ve Kırım'da — özellikle şehir halkı arasında — eski devirlerden Alanların, Hazarların ve Yahudilerin kaldıklarını belirtelim.

Moğol hanları, Güneydoğu Avrupa'da sağlam bir siyasî hâkimiyet kurduktan sonra, devletin ticarî ve sınaî gelişmesi ve bununla ilgili olarak, şehir hayatının kalkınması için şuurlu bir faaliyet gösterdiler. (Bu devletin teşkilâtından ayrıca söz edeceğiz.) Altın Ordu tarihinin en iyi aydınlanmış yönlerinden biri budur. Yazılı kaynaklarda tesadüf edilen bilgilerin ve maddî bakıyelerin çokluğu sayesinde, Altın Ordu tarihinin bu cephesini diğer cephelerinden daha iyi biliyoruz. Batu'dan itibaren Altın Ordu hanları ticaret ve sanayi meselelerine çok gayret ve dikkat sarf etmişlerdir. Berke han (1255 - 1266) ile Özbek han (1312 - 1340) zamanı bu bakımdan özellikle anılmaya değer. Cuzcanî ile Cüveynî'nin Batu hakkındaki sözleri, daha geniş ölçüde, Berke ile Özbek için de kullanılabilir. Altın Ordu hükümdarları, ticaret ve sanayiden her türlü vergi biçiminde han hazinesine girecek olan gelirleri hesapladıkları için böyle hareket ediyorlardı. Yoksa şehirlerin gelişmesinin kültürel değerini düşünmüyorlardı. Hanlar, buradaki eski ticaret yollarından elde edilen yararları çok çabuk anladılar. Bulgar bölgesinden, Rus prensliklerinden, Kırım'dan ve aşağı Volga havzasından Hârizm'e (ve buradan Orta Asya'ya, Moğolistan'a ve Çin'e) giden eski yollara büyük bir önem verdiler. Aşağıda da göreceğimiz gibi, Asya ile Güneydoğu Avrupa ve onun vasıtasıyle Batı Avrupa arasında yapılan ticaret, hiçbir zaman Altın Ordu devrindeki kadar genişlememişti.

Batu ile Berke gibi ilk hanlar, aşağı Volga havzasının özel önemini anladıkları için, başşehirlerini de burada kurdular. Yeni devletin merkezi olan Volga havzasının birçok üstünlükleri vardı. Bir yandan anılan kervan ticaretinin ana yolu buradan geçiyordu. Diğer yandan Volga havzası, öteki Moğol devletlerine ve bu arada bütün Moğol imparatorluğunun merkezi olan Moğolistan'a da yakındı. Sonra, aşağı Volga boyundaki kültür alanları, tarım bölgeleri ve şehirleriyle bozkıra o kadar yakındı ki burada yerleşik ve göçebe ekonomisini birleştirmek kolaydı. Özbek hana gelinceye kadar Cuçi ulusuna başkent olan bu büyük şehir, Altın Ordu'nun kurucusu Batu han tarafından tesis edilmişti. Bu şehir sonradan, Batu hanın kardeşi Berke han tarafından kurulup Saray Berke adını taşıyan ve Özbek han zamanında başkent olan diğer Saray ile karıştırılmamak için, Saray Batu adını aldı. Tarih kitaplarında bu şehirler Eski ve Yeni Saray diye anılırdı. Bunların asıl adları, son zamanlarda özellikle Acem kaynaklarından anlaşılabilmiştir.[1] Bugün her iki şehrin yalnız

[1] Aşağıda göreceğimiz gibi, dil tarihi bakımından büyük bir kıymet arz eden bu yarlıklarda Altın Ordu'nun içtimaî teşkilâtı bakımından çok değerli kayıtlar vardır.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 66. s. (Arapça metin), 68. s. (Rusça tercüme); 82 - 83. s. (Arapça metin), 106. s. (Rusça tercüme); 143 - 144. s. (Arapça metin), 165. s. (Rusça tercüme); 355. s. (Arapça metin), 362. s. (Rusça tercüme).

[1] A. Yu. Yakubovskiy, K voprosu o proisxojdenii remeslennoy promışlennosti Saraya Berke. İzvestiya GAİMK, VIII. c., 2 - 3. fas., 1931, 6 - 7. s.

harabeleri kalmıştır. Birincisinin harabeleri Ejderhan civarında bugünkü Selitrennoe mevkiindedir; ikincisinin harabeleri ise, Stalingrad civarında, Volga'nın Aktuba adlı kolu üzerindedir ki bugün o mevkide Carev kasabası vardır.

Yeni kurulan şehre daha Batu zamanında ne büyük değer verildiği, Cüveynî ve G. Rubruquis gibi en eski yazarlara borçlu olduğumuz kayıtlardan anlaşılıyor.[1] Saray Batu'nun yerinde daha Moğollardan çok önce bir şehir bulunduğu arkeolojik araştırmalar ve 1922'de Prof. F. V. Ballod tarafından yapılan kazılar sonunda meydana çıkmıştır. Esasen bunun başka türlü olması imkânsızdı. Çünkü tamamıyle boş (yani gayrimeskûn) yerlerde kurulan şehirlere pek az tesadüf olunur. Bundan başka, aşağı Volga havzasında yeni şehirler kurulurken, Moğollara önceki devirden miras olarak kalan meskûn yerlerin büsbütün ihmal edilmesi de pek muhtemel değildir. Siyasî şartların yardımıyle bu iki Saray'ın, Berke handan başlayarak ta Özbek hana gelinceye kadar — özellikle Özbek hanın siyaseti sonunda — nasıl yavaş yavaş büyük bir sanayi, ticaret ve kültür merkezi olduğunu aşağıda izaha çalışacağız. Bu iki şehir, özellikle Saray Berke, Altın Ordu tarihinde önemli bir rol oynamıştı. Bu bakımdan, bu şehirler üzerinde etraflı surette durmak icap edecektir.

[1] Cüveynî, GMS, XVI. c., I. bölüm, 222. s. — Plano Karpini — V. Rubruk, a. y., 166-168. s. — G. Rubruquis'e göre: "Bu yeni bir şehir olup Batu tarafından İdil boyunda kurulmuştur... Saray ve Batu'nun karargâhı ırmağın doğu kıyısındadır."

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Altın Ordu'nun siyasî tarihi

Yazılı kaynaklardaki bilgilerin azlığı dolayısıyle, Altın Ordu tarihinin bellibaşlı olaylarını kronolojik bir sıra takip ederek toplu bir şekilde anlatmağa imkân yoktur. Bu acıklı durum, siyasî tarih olaylarını içtimaî ve iktisadî hayatın esas vakalarından ayırmak mecburiyetini doğurmuştur. XIII - XIV. yüzyılların şu veya bu yılında memleketin iç hayatında ne gibi değişiklikler yapıldığını bile kestiremediğimizi acınarak itiraf etmekten çekinmeyelim.

Yukarıda birkaç defa zikredildiği gibi, Altın Ordu'nun Cuçi ulusu adını taşımasına rağmen, Cuçi Altın Ordu devletinin mukadderatında fiilen hiçbir rol oynamamıştır. Esasen Altın Ordu'nun ilk hanı, Doğu Avrupa'yı fetheden ve bu suretle Altın Ordu'yu kuran Batu idi. Saltanatı 1224'ten 1255'e kadar sürmüştür. Mamafih bunu 1236'dan, yani bütün Kıpçak bozkırlarının fethi yılından başlatmak daha doğru olur. Batu hakkında elimizde az bilgi vardır. Onun yalnız, istilâ seferlerinin gayretli başbuğu ve yeni kurulan devletin büyük bir teşkilâtçısı olduğunu biliyoruz. Bu devirde yeni çıkan uluslar, esas kısımlarını teşkil ettikleri birleşik Cengiz han imparatorluğu ile henüz sıkı sıkıya bağlı bulunuyorlardı. Batu, Cengiz hanın ölümünden (1227) sonraki en karışık yıllarda faaliyette bulunmak mecburiyetinde kalmıştı. Ögedey han (1229 - 1241) zamanında imparatorluğun hayatında faal bir rol oynamış ve 1251'de Tuluy ailesinin yükselmesi ve Cengiz hanın tahtına Tuluy'un oğlu Mengü'nün (1251 - 1259) çıkması gibi sonuçlar doğuran saray suikastine fiilen katılmıştı. Bu suikast sırasında yalnız

Ögedey sülâlesinin değil, Çağatay ailesinin de kayıplara uğradığını biliyoruz. Batu bu durumdan yararlanarak Mengü han ile anlaşmış ve Maveraünnehr'e fiilen hâkim olmuştu. Cuçi ulusunun sınırı şimdi eskiden olduğu gibi Amuderya'dan değil, Yedisu'da Çu ırmağının yakınlarında bulunuyordu. Batu, yeni kurulan devlet içinde Volga havzasının önemini tamamıyle anlıyordu. Karargâhını Volga havzasına yerleştirmesi ve ulusun başşehri Saray'ı aşağı Volga bölgesinde kurması sebepsiz değildi. G. Rubruquis: "Saray ve Batu'nun karargâhı ırmağın doğu kıyısında bulunuyor" derken Batu'yu kastetmiştir.[1]

Batu, Moğolların (Tatarların) bütün bellibaşlı askerî hareketlerine katılıyor ve elde edilecek ganimetlerden kendisine düşen hisseyi almak ümidiyle birliklerini esas orduya yardıma gönderiyordu. Cuzcanî'ye göre, "Moğol hâkimiyeti altına giren İran topraklarında ona [Batu'ya] ayrı bir kısım tahsis edilmişti; onun mülkü olan bu yerlere onun kendi amirleri tayin olunmuştu."[2] Aşağıda göreceğimiz gibi, sonradan Cuçi ailesi buna dayanarak Azerbaycan'a hâkim olmak istemiştir.

Göçebe bir feodal olup şaman inançlarına sadık kalan ve şehirli Müslümanların gözünde tamamıyle kültürsüz bir adam olan Batu, Güneydoğu Avrupa'nın Moğollar tarafından işgali üzerine ortaya çıkan yeni devletin karışık durumu karşısında şaşırmamıştı. Aralarında birçok Müslüman tacirleri de bulunan müşavirlerine dayanarak, gelirlerini en geniş ölçüde artırmak maksadıyle birderbire sert bir durum almış ve her türlü şiddet kullanmaktan çekinmemişti. İşgal edilen Rus prensliklerini vergiye bağlamış, bu maksatla Moğol birlikleriyle acıklı hatıralar bırakmış olan daruga adlı memurları göndermiş, çiftçi ve göçebe halktan olduğu gibi, Kırım'da, Bulgar alanında, Volga havzasında, Hârizm'de ve Kuzey Kafkasya'da bulunan şehirlerdeki esnaf ve tüccar sınıfından da türlü

1 Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 168. s.
2 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 15. s.

feodal vergileri toplamak için ayrı bir teşkilât kurmuştu. Nihayet, Moğol işgali sonunda şiddetli bir tahribe uğrayan eski ticaret hayatını bütün tabi alanlarda canlandırmağa çok çalışmıştı. Batu, bütün bu işlerde ciddî bir kabiliyet ve basiret göstermişti. Ne yazık ki bu hususta kaynaklarda pek az bilgi vardır. Kaynaklarda rastlanan kısa kayıtlar, idarî tedbirlerden hiçbirini kesin olarak Batu'ya bağlamamıza imkân bırakmıyor. Mamafih sonradan karşılaştığımız birçok şeylerin Batu tarafından ihdas edildiği şüphesizdir. Moğol imparatorluğunun hayatında Batu'nun oynadığı önemli rol, Müslüman ve Ermeni kaynaklarında belirtilmiştir. G. Rubruquis'in aşağıdaki sözleri de boş yere sarf edilmiş değildir: "İtaate mecbur olduğu imparatordan (yani büyük handan — A. Ya.) sonra, Batu bütün Tatar prensleri arasında en kuvvetlisidir."[1]

Batu, 1256'da 48 yaşında iken ölmüştür. Cuzcanî'ye göre, "onu Moğol âdetine göre gömmüşlerdi. Bu kavimden biri öldüğü zaman, yer altında, cehenneme yönelen melûnun rütbesine göre, eve veya hücreye benzer bir yer yaparlar. Bu yeri yatak, halı, kap gibi birçok şeylerle süslerler; onu silâh ve bütün mallarıyle birlikte buraya gömerler. Onunla beraber birkaç hatun ve hizmetçisini, sonra herkesten çok sevdiği adamı da buraya gömerler. Bundan sonra, geceleyin bu yeri örterler ve mezarın üzerinde en ufak bir [gömme] izi kalmayıncaya kadar at koştururlar."[2]

Batu devrinde Altın Ordu ile Moğol imparatorluğunun merkezi arasındaki ilişkiler tamamıyle düzelmişti. Ögedey (1229 - 1241) zamanından başlayarak, bütün Moğol imparatorluğunda posta normal bir şekilde çalış-

1 Plano Karpini — V. Rubruk, a. y., 47. s.
2 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 116. s. — Moğol imparatorluğunun sınırları dışında yaşayan Cuzcanî, Moğollar konusundaki fikirlerini açıkça yazmaktan çekinmemiştir. Bundan başka, Cuzcanî'nin koyu bir Müslüman olarak, başka dinlere karşı müsamaha göstermediğini de ekleyelim.

mıştır. Gizli Tarih, Cüveynî, Reşidüddin v. b. postadan söz ederler. Karakurum - Pekin kesiminde posta çok düzenliydi. Reşidüddin'e göre,[1] bu yolda 5 fersahlık (25 - 30 km) aralarla 37 yam (posta durağı) vardı. Her durakta 1000'er bekçi bulunurdu. Bunlar, durağı, geçen elçilerin yollarını, maiyetlerini ve tatarlarını korurlardı. Bu yolda günde 500 büyük araba gidip gelirdi. Karakurum'a erzak (buğday, pirinç v. b.) taşıyan bu arabalara altışar öküz koşulurdu. Her durakta ambarlar bulunur ve bunlarda yedek erzak saklanırdı. Çağatay ve Cuçi uluslarının yollarındaki posta teşkilâtı hakkında buna benzer tafsilât kalmamıştır. Lâkin bu yolda da dikkate değer verilere tesadüf olunur. Gizli Tarih'e göre, "elçilerimizin hal-i hazırdaki seyahat şekilleri, hem geç kalmalarına, hem de ahaliye yük olmalarına yol açıyor. Bu sebeple, bu hususta kesin bir usul yerleştirelim. Her yanda bin'lerden posta durakları için bekçiler (yamçin) ve tatarlar (ulaçin) ayıralım. Muayyen yerlerde duraklar (yam) ihdas edelim. Elçiler olağanüstü bir sebep olmadığı takdirde behemehal durakları takip etsinler ve ulus arasından geçmesinler."[2]

Gizli Tarih, biraz aşağıda, her durakta 20'şer ulaçin bulundurmak icap ettiğini belirtiyor. Bundan başka, duraklarda bir miktar at, koyun bulundurmak icap ettiği gibi, "yolcuların iaşesi için sağmal kısrak ve koşum için öküz ve araba" bulundurmak da lâzım geliyordu.[3]

Bu suretle, Batu zamanından başlayarak Altın Ordu ile imparatorluk arasında Çağatay ulusu vasıtasıyle sağlam bir bağlantı kurulmuştu.

Batu'nun ölümünden sonra, Altın Ordu'nun idaresi oğlu Sartak'ın eline geçmişti. Sartak, Batu'nun ölümü

---

[1] Reşidüddin, Blochet bas., 49. s. — Marco Polo'da Moğol posta teşkilâtının dikkate değer bir tasviri vardır. Bakınız: İ. P. Minaev, Puteşestvie Marko Polo. S. Petersburg, 1902, 147 - 150. s.

[2] Gizli Tarih, S. A. Kozin tercümesi, 197 - 198. s.

[3] Gizli Tarih, S. A. Kozin tercümesi, 198. s.

sırasında Mengü hanın karargâhında bulunuyordu. Tahtı ona Mengü han vermiti. Lâkin Sartak Altın Ordu'yu fiilen yönetmeye muvaffak olamamıştı. Çünkü 1257'de Altın Ordu'ya gelirken yolda ölmüştü. Yerine (Batu'nun oğlu?) Ulakçı geçmişse de, o da aynı tarihte ölmüştü.

1257'de Berke (1257 - 1266) Altın Ordu hanı oldu. A. N. Nasonov, Rus kroniklerinin verilerine dayanarak, Berke'nin 1258'de tahta çıktığını ileri sırıyor. Yukarıda belirtildiği gibi, Berke han, Saray Berke yahut Yeni Saray adını taşıyan ikinci Saray'ı kurmuştu. Berke han hakkında Batu'dan çok bilgiye sahip bulunuyoruz.

Mısır sultanı Baybars'ın Berke hana gönderdiği elçilik kuruluna dair tafsilât veren Arap yazarı Al-Mufaddal sayesinde elimizde hanın portresini çizen son derece değerli birkaç satır bulunduğunu söylemek kâfidir: "Berke han bu tarihte 56 yaşında idi. Seyrek sakallı, büyük yüzlü, sarı renkli, saçı kulaklarının arkasına kadar taranmış idi. Bir kulağında üzerinde (sekiz köşeli?) değerli bir taş bulunan bir altın halka, sırtında bir ipek kaftan, başında kalpak, belinde değerli taşlarla süslenmiş yeşil Bulgar derisinden bir kemer, ayaklarında kırmızı şagrenden yapılmış çizmeler vardı. Belinde kılıç yoktu, fakat kemerinde altına batırılmış eğri siyah boynuzlar vardı."[1]

Berke han zamanında Altın Ordu artık büyük bir devlet halini almıştı. Onun saltanatı zamanında Moğol imparatorluğunun hayatında önemli değişiklikler olmuştu. Mengü hanın (1251 - 1259) ölümünden hemen sonra, 1260'ta imparatorluğun başşehri Karakurum'dan Pekin'e nakledilmişti. Böylelikle, Moğol hanı imparatorluğun diğer kısımlarından uzaklaşmış ve bütün Moğol devletlerinin hanı iken Çin imparatoru olmuştu. Altın Ordu'nun daha Batu ve Berke devirlerinde fiilen bağımsız olduğu anlaşılıyorsa da, ancak 1260 olaylarından sonra bağımsız bir devlet olduğu söylenebilir. Berke, yalnız Volga boyunda şehir hayatını kurmak ve Güneydoğu Avrupa'-

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 193. s.

da ticaret faaliyetini genişletmek ve derinleştirmekle kalmamış, Hülegü ailesi (İran Moğolları) ile ağır bir mücadeleye girişmiş ve Memlûkler yönetimindeki Mısır'la diplomatik ilişkiler kurmuştu. Doğu Avrupa'nın Batu orduları tarafından işgalinden tam yirmi yıl sonra, İran'a Mengü hanın (1251 - 1259) kardeşi Hülegü hanın emri altında bulunan büyük bir Moğol ordusu gönderilmişti. 1256'dan itibaren iki buçuk yıl içinde bütün İran'ın işgali tamamlanmış, 1258'de Bağdad zaptolunmuş ve eski önemini kaybeden Arap halifeliği kesin olarak tasfiye edilmişti. XIII. yüzyılın ortasında İran topraklarında yeni bir Moğol devleti kurulmuştu. Hülegü ailesinin yönetiminde bulunan bu devlete bugünkü Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan gibi Kafkasya toprakları da dahil bulunuyordu. Hülegü devleti son derece zengin ve medenî alanlara sahip bulunuyordu. XIII. yüzyılın 50. yıllarından 90. yıllarına kadar, yani Gazan hanın (1295 - 1304) ve ıslahatının ortaya çıkmasına kadar bu alanlar, tehditle para alan memurlar, mültezimler ve her türlü soyguncular tarafından sistemli bir tahribe uğramıştı. Yukarıda belirtildiği gibi, İran'ın işgaline Cuçi ulusuna mensup Moğol birlikleri de fiilen katılmışlardı. Bu birlikler Hülegü ordusunda ayrı bir zümre teşkil ediyorlardı.

İran'da yapılan savaş sona erer ermez, iki Moğol sülâlesi — Cuçi ve Hülegü aileleri — arasında anlaşmazlık çıktı. Anlaşmazlığın konusunu Azerbaycan sorunu teşkil ediyordu. Hülegü (1256 - 1265) bu alana özel bir değer veriyordu. Kendi sülâlesi zamanında önemli bir gelişme gösteren Tebriz'i Hülegü başşehir yapmıştı. Bu zamana kadar Tebriz'in çevresi altı bin adımdı. Gazan han (1295 - 1304) devrinde ise yirmi beş bin adımdı. Hülegü, Azerbaycan'ın güzel otlaklarına değer veriyordu. Bu bakımdan Moğollar Kür'ün aşağı alanında bulunan Mugan bozkırını kışlak olarak, Karadağ'ın eteklerindeki otlakları da yaylak olarak çok sevmişlerdi. Son olarak, Hülegü ve halefleri, Azerbaycan şehir ve köylerinin sanayiine — özellikle dokumacılığa — da büyük önem veriyorlardı. Berke han, Azerbaycan'ı Altın Ordu'ya ilhak etmek için çalışıyor ve kendi birliklerinin İran'ın işgaline ve Bağdad'ın zaptına katıldıklarını sebep gösteriyordu. Azerbaycan'ı mükâfat, yani elde edilen ganimetten bir pay olarak istiyordu. Bu sorun etrafında yapılan görüşmeler hiçbir sonuç vermemiş ve iki Moğol devleti arasında askerî çarpışmalar başlamıştı. Bu iki devlet arasında sınır fiilen Derbent'ten başlayarak Kafkas sırtları çizgisini takip ediyordu. Bu mücadele, fasılalarla hemen hemen yüz yıl sürmüştür.[1] Zaman zaman kanlı savaş halini alan bu mücadele, Moğolları son derece yoruyordu. Bu savaşlar, Arap (özellikle Mısır) ve Acem tarihçileri tarafından etraflı surette tasvir edilmiştir. Bu mücadeleden Ermeni kaynaklarında da sık sık söz edildiğini unutmayalım. İlk büyük savaş, 1263 - 1264'te, Kür ırmağının sol kıyısı civarında olmuştur. İbn Vasıl'a göre, "Berke han savaş meydanına gelip korkunç dövüşü görünce: 'Allah Moğolları, Moğolların kılıcıyle öldüren Hulavun'u (Hülegü'yü — A. Ya.) utandırsın. Eğer beraber olsaydık, bütün yeryüzünü fethetmiş olurduk' demişti."[2]

Kür ırmağı boyundaki mücadele önemli ve ağır sonuçlar vermiş ve her şeyden önce Cuçi ulusu ile Hülegü devleti arasındaki ticaret ilişkilerine tesir etmişti. Acem tarihçisi Vassaf'a (1257 - 1327) göre, Hülegü "Berke - Oğulun Tebriz'de ticaretle ve ticarî muamelelerle uğraşan ve büyük ve sayısız zenginliklere sahip bulunan tacirlerinin öldürülmesini ve yanlarında bulunan malların hazine için müsadere edilmesini emretti... Bunlardan çoğu paralarını ve değerli eşyalarını Tebriz'in eşrafına emanet etmişlerdi. Tacirlerin öldürülmesinden sonra bu eşyalar bunların elinde kaldı. Berke - Oğula gelince, misilleme

¹ Bu devirde Azerbaycan tabiri altında bugünkü Rus ve İran Azerbaycanı anlaşılırdı.

[1] 1946'da İzvestiya Akad. nauk Az. SSR'de (No. 5, 7) Ali-zade'nin "Bor'ba Zolotoy Ordı i gosudarstva il'xanov za Azerbaydjan" adlı özel bir yazısı çıkmıştır.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 75. s.

maksadıyle (Hülegü) han devletine mensup tacirleri öldürdü ve aynı şekilde hareket etti. Gidiş geliş yolları ve tacirlerin seyahatleri ve sanayi faaliyeti birdenbire kesildi."[1]

Çok geçmeden Hülegü hayattan ayrıldı. 1265'te Abaga (1265 - 1282) tahta çıktı. İlk zamanlarda iki muhasım taraf arasında anlaşmaya varılmış gibi görünüyordu. Hattâ Cuçi ailesi Tebriz'den ve Meraga'dan birtakım gelirler bile aldı. Lâkin Berke han bununla yetinmedi. Birçok konularda sağlam bilgi sahibi bulunan XIV. yüzyıl Arap tarihçisi Al-Omarî, sonraki olayları şöyle anlatıyor: "Hülegü ölüp yerine oğlu Abaga han olunca, onlar (Cuçi ulusu mensupları — A. Ya.) hanları Berke'nin Tebriz'de bir cami yaptırmak istediğini söyleyerek, onu aldatmağa çalıştılar. [Abaga] da onlara yetki verdi; onlar cami yaptılarsa da, üzerine Berke hanın adını yazdılar. Sonra kendileri için bir kumaş fabrikası (yani imalâthane — A. Ya.) yapmak istediler. [Abaga] buna da yetki verdi. Onlar da Berke han için kumaş yapmağa başladılar. Aralarında mücadele başlayıncaya kadar bu durum böylece devam etti. Karşılaştıkları zaman, Berke Abaga'yı yenince, Abaga kızdı ve fabrikaları (imalâthaneleri — A. Ya.) yıktı."[2] Bu hikâyede Berke hanın adını taşıyan cami konusunda verilen bilgi, çok dikkate değer. Berke han, Tebriz ahalisini kendisine alıştırmağa çalışıyor ve onların kanunî hanları olduğunu hissettirmek istiyordu.

Berke hanın Hülegü ve Abaga ile yaptığı uzun ve çetin mücadelenin sonucu olarak, Altın Ordu ile XIII. yüzyılın son yarısında ve XIV. yüzyılda Memlûk sultanlarının hâkimiyeti altında bulunan Mısır arasında sıkı diplomatik ilişkiler kurulmuştu. Bu ilişkiler, Berke hanın ve özellikle Memlûk sultanı el-Melik ez-Zahir Rükneddin

---

[1] Hammer - Purgstall, Geschichte Wassaf's, 98. s. (Farsça metin).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 239. s.

Baybars'ın (1260 - 1277) enerjik katılmasıyle başlamıştı. Mısır, İran Moğollarıyle Altın Ordu arasında yapılan mücadelenin uzaması ve hattâ derinleşmesi şartıyle, kendisinden uzak bulunan Cuçi ulusunun genişlemesini ve refaha kavuşmasını temenni ediyordu. Memlûk sultanı Baybars'ın hesapları son derece basitti. Hülegü ailesinin hâkimiyeti altında bulunan İran, Mısır'la komşu idi ve Suriye'ye de hâkim bulunuyordu. Sınırlar Mesopotamya'dan geçiyordu. Güçlü İran devleti Memlûk sultanlarını tehdit ediyordu. Bu durumda iki Moğol devleti arasındaki mücadeleden daha tesirli bir çare bulunabilir mi? Bu sebeple, Memlûk sultanları tarafından takip edilen bütün dış siyasetin esas gayesi, her ne pahasına olursa olsun bu mücadeleyi sürdürmek ve kabil olduğu takdirde derinleştirmekten ibaretti. Bu şartlar altında Baybars'la Berke han arasında sık sık elçiler gidip gelmiş, Mısır'ın başşehri Kahire'den son derece değerli hediyeler gönderilmiş ve nihayet Altın Ordu'nun İslâmlığı kabul etmesi için ısrarlı teklifler yapılmıştı. Mısır'da yazılmış Arap kronikleri bu ilişkilerle ilgili verilerle doludur. Baybars ile Berke han arasındaki diplomatik haberleşmenin gerçek mahiyetini öğrenmek yararsız olmayacaktır.

Sultan Baybars'ın kâtibi Arap kronikçisi İbn Abdüzzahir, Memlûk sultanının Berke hana gönderdiği mektubu şöyle anlatıyor: "660'ta [1262] [el-Melik ez-Zahir], büyük Tatar hanı Berke'ye bir mektup yazdı. Adına yazdığım bu mektupta onu Hulavun'a karşı kışkırtıyor, aralarına düşmanlık ve nefret sokuyor, Tatarlarla (İran Moğolları — A. Ya.) cihada girişmenin üzerine vacip olduğunu belirtiyordu. Çünkü onun [Berke'nin — A. Ya.] Müslüman olduğu konusunda birçok haberler geliyordu. Bu durum karşısında kendi ailesinden olsa bile kâfirlerle cihat görevi ona düşüyordu. Çünkü peygamber — sallallahu aleyhi ve sellem — en yakın akrabasıyle çarpışmış, Kureyşîlerle savaşmıştı; ona "Allahtan başka Allah yoktur' deyinceye kadar halk ile savaşması emrolunmuştu.

Müslümanlık yalnız sözden ibaret değildir; cihat, Müslümanlığın rükünlerinden biridir."[1]

Sultan tarafından Mısır'dan Altın Ordu'da Berke hana gönderilen hediyelerin listeleri de çok dikkate değer. Yukarıdaki mektubun yazıldığı tarihte el-Melik ez-Zahir, Berke hanın elçilerini kabul etmiş, onları ağırlamış, görüşmeler ve türlü törenler yapıldıktan sonra Berke hana hediyeler yollamıştı. XIV. yüzyıl Mısır kronikçisi Rükneddin Baybars'a göre, sultan "Berke için türlü türlü güzel hediyeler hazırladı: bir mushaf-ı şerif ki söylendiğine göre Osman bin Affan yazısıyledir; türlü türlü yastıklar ve namaz seccadeleri; Venedik bezleri ve doğu kumaşları; hayvan postundan ve sahtiyandan döşemeler, kakmalı Kalcur kılıçları; altın kaplı topuzlar; Frenk tulgaları ve altın yaldızlı kalkanlar; fenerler; şamdanlar; makineler [erganunlar?], ayakları kaplamalı çift el kandilleri; Hârizm eyerleri; namaz seccadeleri; altın ve gümüş ile işlenmiş gemler; halkalı yaylar, gülle atan yaylar, neft atan yaylar; kamış mızraklar ve süngüler; oklar ve okluklar; taştan yapılmış tencereler; gümüş yaldızlı zincirleriyle beraber altın yaldızlı kandiller, siyah hizmetçiler ve aşçı kadınlar; yürük Arap atları ve Nubya hecinleri; eşkin yük hayvanları; maymunlar, papağanlar ve türlü türlü eşyalar."[2] Arap tarihçisi Al-Mufaddal, bu listeye fil, zürafa, Mısır eşekleri, Çin çanak çömlekleri, İskenderiye elbiseleri, altın işlemeli eşya gibi şeyler ekliyor.[3]

Bütün bu hediyelerin Altın Ordu hanı Berke'nin sarayında en büyük bir tesir yaptığını söylemeye lüzum var mıdır? Berke ve sarayı, İslâm kültürünün düzeyine erişmek için sarf edilen bütün çabalara rağmen, Mısır hükümdarlarının gözünde hâlâ yarı vahşî gibi kalmışlardı. Altın Ordu'nun İslâmlaşması Berke han zamanında başlamıştı. Bu kitabın sonunda, Altın Ordu medeniyeti bölümünde bu sorun ayrıca aydınlatılmıştır. Bu bakımdan, burada yalnız bilinmesi gereken tafsilât verilmiş, sonra iki üç çizgi ile Berke hanın hükümdar olarak tavsifine çalışılmıştır.

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 55. s.
[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 100. s.
[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 189. s.

Berke hanın İslâmlığı kabul etmesinin siyasî sebeplere dayandığı anlaşılıyor. Altın Ordu bir yandan Ürgenç, Buhara gibi Orta Asya şehirleriyle ilişki kurmuştu. Sanayi, ticaret ve kültür bakımlarından gilişmiş olan bu şehirlerden her iki Saray'a — Saray Batu'ya ve Saray Berke'ye — ustalar, tacirler, sanatkârlar, bilginler ve o zamanki İslâm âleminin aydın sınıfının muhtelif temsilcileri gelirdi. Diğer yandan dostluğu Altın Ordu için o kadar değerli olan Mısır Memlûkleri, İslâmlığın kabulü yolunda yaptıkları tekliflerde ısrar ediyorlardı. Bu şartlar karşısında, Altın Ordu hanlarının İslâmlaşması siyasetini himaye etmek mecburiyetinde kaldıkları muhakkaktır. Lâkin Berke hanın İslâmlığı yerleştirmek için sarf ettiği bütün çabalara rağmen, yalnız hâkim sınıfın ileri gelenleri, özellikle han ailesi ile yakından temas edenler İslâmlığı kabul etmişlerdi.

Berke hanın İslâmlığı kabulü konusunda Müslüman yazarları tarafından verilen bilgilerden onun hesapla hareket eden bir siyaset adamı olduğu anlaşılıyor. Geniş bir nüfuz sahibi olan Müslüman din adamları, çiftliklerden ve şehirlerdeki gayrimenkul emlâkten aldıkları gelirlerle önemli bir servet edinmişlerdi. Bunlar daha çok güç kazanmağa çalışıyorlar ve bu sebeple her vasıtaya müracaat ederek, bazı hususlarda yönetim mekanizmasından üstün olduklarını göstermek istiyorlardı. Özellikle İslâmlığı yeni kabul edenlere karşı bu şekilde hareket ediyorlardı. İbn Haldun,[1] Al-Aynî[2] gibi Arap tarihçilerinin anlattıklarına göre, Berke hana İslâmlığı kabul ettiren tanınmış Buhara şeyhi Al-Baherzî, kendisiyle görüşmek maksadıyle gelen Berke'yi kabul etmeden önce onu hâneka-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 379. s.
[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 507. s.

hının kapısında üç gün bekletmişti. O zaman henüz otoriter bir prens olan Berke han gibi kudretli bir hükümdar, tahkir edilen hanlık şerefini bastırmağa muvaffak olmuş ve bu suretle bütün İslâm âlemi karşısında İslâmlığın otoritesine karşı duyduğu saygı ve bağlılığı ifade etmişti. Bu hikâye doğru ise — doğruluğuna inanmamak için elimizde bir sebep yoktur — Berke hanın siyasî hesaplarla şahsî ve siyasî izzetinefisini bastıracak kadar akıllı ve ihtiyatlı olduğunu ifade eder. Sonra, Altın Ordu'nun bu devirde Amuderya ve Sırderya arasındaki ve hatta daha uzaklardaki alanların bütün siyasî hayatını fiilen tanzim ettiğini unutmayalım. Rus kroniklerine göre, Berke han itiraz kabul etmez bir itaat bekleyen sert bir hükümdardı.

Berke han devrinde 1257'de feodal Rus prensliklerinde, vergi ve haraca bağlı bütün halkın sayısını tayin ve tespit etmek maksadıyle sayım yapılmıştı. Bu sayım ve vergilerin baskaklar ve kolları tarafından toplanması, tabi halk arasında çok defa infial uyandırmış ve ayaklanmalara yol açmıştı. Berke han tarafından tertiplenen bu sayım karşısında 1259'da Novgorod ahalisinin ayaklandığını biliyoruz. Bundan üç yıl sonra, 1262'de, Rostov, Suzdal', Yaroslav gibi şehirlerde de ayaklanma çıkmıştı. Bu hareketin Aleksandr Nevskiy'in katılmasıyle başladığı düşünülebilir. Tafsilât için A. N. Nasonov'un Mongolı i Rus' adlı kitabına bakınız.[1]

Berke hanın saltanatı devrinde Moğol imparatorluğunun hayatında çıkan olaylar, gerek imparatorluk gerek Altın Ordu için önemli sonuçlar vermişti. 1259'da Mengü han ölmüştü. Onun ölümü, Moğol imparatorluğunun hiç bilmediği karışıklıklara yol açtı. Mengü'nün oğulları Kubilay ve Arıkbuğa arasında kağanlık tahtı için mücadele başladı. İki kardeş kağan ilân edildi: Kubilay Kuzey Çin'de, Arıkbuğa Moğolistan'da kağan oldu. Bu mücadele bütün imparatorluğu zayıflattı. Mengü devrinde ikinci derecede bir rol oynayan Çağatay ve Ögedey aileleri, karışıklıklardan yararlanarak eski uluslarını elde etmişler-

[1] A. N. Nasonov, Mongolı i Rus', 52. s.

di. Bunun sonucu olarak, Cuçi ailesi Maveraünnehir'deki bütün nüfuzunu kaybetmiş, askerî birliklerini ve memurlarını çekmek mecburiyetinde kalmıştı. Kardeşler arasındaki mücadele, Kubilay'ın zaferiyle sona ermişti. Kubilay Moğolistan'ı terk ederek başşehrini Karakurum'dan Kuzey Çin'e, Moğolca Hanbalık (han şehri) adını alan Pekin'e nakletmişti. Berke hanın sağlığında çıkan bütün bu olaylar, Moğol imparatorluğunun hemen hemen tamamıyle dağılmasına sebep olmuştu.

Kubilay kağan, uzakta, Pekin'de bulunuyordu. Buradan geniş imparatorluğu yönetmek hemen hemen imkânsızdı. Altın Ordu'ya ve diğer uluslara gelince, bunlar bağımsız bir hayat sürüyorlar, ayrı çıkarlar güdüyorlar ve hanlar azamî istiklâl arıyorlardı. Gerçekten saltanatının sonunda Berke han Kubilay'ı ancak şeklen tanıyordu. Altın Ordu artık fiilen bağımsız bir devlet olmuştu.

Berke han, Hülegü'ye karşı yaptığı Kafkasya seferinde, Tiflis'ten ayrıldıktan sonra, 1266'da ölmüştü. Ölüsü Saray Batu'ya gönderilerek oraya gömülmüştü. Altın Ordu'da şimdi 1266'dan 1280'e kadar saltanat süren Mengü Timur tahta çıkmıştı.[1] Mengü Timur devrinde Altın Ordu'nun siyasî ve kültürel hayatında anılmaya değer bir değişiklik olmamıştır. Berke han gibi, o da Hülegü hanedanına mensup Abaga han (1265-1282) ile savaşmıştı. Bizim için yabancı olmayan Memlûk sultanı el-Melik ez-Zahir Baybars bu konuda ona da tesir yapmıştı.

Mengü Timur zamanında Altın Ordu Tatarları 1271'de İstanbul'a da bir sefer yapmışlardı.[2] Bizans imparatoru Laskaris, Altın Ordu'nun ve Mısır Memlûklerinin kuvvetlenmesini istemiyor ve Hülegü devletini himayeye çalışıyordu. Cuçi ailesiyle Memlûk sultanları arasındaki anlaşmayı bozmağa çalışan Laskaris, iki taraf arasında elçi

[1] Mengü Timur'un 1282'ye kadar saltanat sürdüğünü gösteren deliller vardır.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 362. s. (Arapça metin), 380. s. (Rusça tercüme).

teati edilmesini engellemek istiyordu. Meselâ Berke hanın saltanatının sonunda böyle bir olay çıkmıştı.[1]

İbn Haldun'a inanmak lâzım gelirse, Mengü Timur'un seferi muvaffakıyetle sonuçlanmıştı. Çünkü Laskaris savaşı kabul etmemiş ve barış istemişti. Berke hanın Rus prensliklerine karşı güttüğü siyaseti sürdürmeğe çalışan Mengü Timur, Rus prensliklerinde ikinci bir nüfus sayımı yapmıştır. Arapça yazan hemen bütün Mısır kronikçileri, Mengü Timur'un habis bir boğaz çıbanından öldüğünü kaydederler. Mengü Timur zamanında Altın Ordu toplumunda birkaç önemli olay olmuştur: Bir yandan Kırım'ın sonraki tarihinde önemli bir rol oynayan Ceneviz ticaret kolonisinin Kefe'ye (bugün Feodosiya) gelmesi, bir yandan siyaset sahnesine Nogay gibi önemli bir şahsiyetin çıkması.

Nogay ile ilk defa olarak Berke devrinde karşılaşmıştık. Nogay, han ailesiyle olan yakın akrabalık bağları ve Hülegü ordusuyle yapılan muharebede tümen beyi sıfatıyle Moğol birliklerini muvaffakıyetle sevk ve idare etmesi sayesinde devletin en yüksek mevkilerine çıkmıştı. Büyük teşkilâtçılık kabiliyeti, seciyesinin sertliği, şiddete ve hattâ bazan doğrudan doğruya hileye temayülü, kuvvet ve servete karşı büyük bir hırs besleyen Nogay'a geniş imkânlar açmıştı. Kırk yıl süreyle Altın Ordu'nun siyasî hayatında o kadar büyük bir rol oynamıştı ki yabancı hükümdarlar onu han olarak telâkki etmişler, ona elçiler ve hediyeler göndermişler, elçilerini hükümdar elçisi gibi karşılamışlardı. Nogay resmen yalnız tümen beyi olup Kıpçak bozkırlarının Don ile Dnepr arasındaki batı alanlarını yönetiyordu. Bu topraklara ek olarak, Tokta (1290 - 1312) zamanında, zengin ticaret şehirleriyle Kırım'ın yönetimini de eline almıştı. Mengü Timur ve özellikle Tudamengü (1280 - 1287) devirlerinde ve Tokta'nın (1290-1312) ilk yıllarında, Nogay bütün kuvveti eline almış ve hanlardan birini tahttan indirmişti. Esasen, Altın Ordu'nun siyasî işlerine durmadan karışmak suretiyle Nogay birçok anlaşmazlıklara sebep olmuş, feodal kavgalarını kolaylaştırmıştı. XIV. yüzyılın ilk yarısında Tokta ve Özbek han (1312 - 1340) devirlerinde yarım yüzyıllık bir fasıladan sonra, bu kavgalar XIV. yüzyılın son yarısında tazelenmiş ve başka âmillerle birlikte Altın Ordu'nun kesin çökmesine ve siyasî bakımdan dağılmasına yol açmıştı. Tudamengü'nün (1280 - 1287) ve kısmen Tulabuğa'nın (1287 - 1290) saltanatları, siyasî bir masaldan başka bir şey değildir. Her halde, Nogay olmadan oları anlamak imkânsızdır.

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 353. s. (Arapça metin), 359. s. (Rusça tercüme).

Tudamengü için en çok bilgi veren Arap tarihçisi Rükneddin Baybars'a göre,[1] Tudamengü zamanında, selefleri devrinde olduğu gibi, Memlûk sultanlarıyle sıkı ilişkiler devam etmiş, Altın Ordu'ya türlü türlü değerli hediyeler gönderilmiştir. Yalnız hana ve han ailesine değil, hanın en nüfuzlu başbuğlarına da hediyeler veriliyordu. Hediyeler arasında bazan camiler veya başka binalar yapmak için malzeme de bulunuyordu. Meselâ İbn al-Forat'ın verdiği bilgiye göre, 1287'de Mısır sultanı el-Melik el-Mansur "Kırım'da (Solhat'ta) yapılmakta olan cami için iki bin dinar değerinde türlü türlü malzeme gönderdi. Bu camie sultan el-Melik el-Mansur'un adı yazılmıştı. Adı geçen camie sultanın unvanlarını yazmak için ... bir taşçı da yollamıştı. Onlarla [elçilerle] yağlı boya da gönderilmişti."[2]

Tudamengü'nün tahta çıkmadan önce şamanist olduğu ve ancak tahta çıktıktan sonra İslâmlığı kabul ettiği Rükneddin'in ifadesinden anlaşılıyor. Demek ki bu devirde Altın Ordu'nun İslâmlaşması — iki Saray ahalisini saymayalım — henüz başlangıç safhasında bulunuyordu. Aynı yazara göre, 1287'de Tudamengü "delilikle devlet

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 104. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 363., 435. s. — El-Melik el-Mansur tarafından Solhat'ta (Eski Kırım'da) bir cami yaptırıldığını İbn Batuta da bildirmiştir (a. y., 281. s.).

işleriyle uğraşmaktan vazgeçmek, şeyhlere ve fakirlere bağlanmak, aza kanaat etmek gibi haller gösterdi. Ona: 'Böyle olmaz, devletin yönetimi için bir hükümdara ihtiyaç vardır' dediler. O da artık tahttan feragat ettiğini bildirerek, kardeşinin oğlu Tulabuğa'nın tahta çıkarılmasını tavsiye etti. Bundan dolayı gönlü hoş oldu. Hatunlar, kardeşleri, amcaları, akraba ve yakınları buna muvafakat ettiler."[1]

Reşidüddin, Tudamengü'nün yönetim işlerinden çekilmesi hakkında daha kesin bir dil kullanmıştı. Ona göre, Mengü Timur'un oğulları, Tudamengü'yü deliliği dolayısıyle tahttan indirmişler ve devleti 5 yıl süreyle birlikte yönetmişlerdi.[2]

Tulabuğa'nın (1287 - 1290) kısa saltanatı, feodal karışıklıklarla dolu idi. Bu devirde Altın Ordu'da hükümdarın nüfuzu korkunç bir tehdit altında bulunuyordu. Bütün bu entrikalar tümen beyi Nogay tarafından çevriliyordu. Nogay bu kavgalarda faal bir rol oynuyordu. Tulabuğa'nın en yakın akrabalarında o kadar ihtiras, o kadar ümit ve birbirlerine karşı o kadar nefret duyguları uyandırmağa muvaffak olmuştu ki her an bir saray suikasti beklenebilirdi. Mengü Timur'un on oğlu vardı: Burlük, Saraybuğa ve Tudan Tokta'nın, Alguy, Toğrulca (Özbek hanın babası), Malağan, Kadan ve Kutuğan da Tulabuğa'nın taraftarı idiler. Nogay, Tokta'yı kudretli grupu ile beraber Tulabuğa'ya karşı harekete geçirmeğe muvaffak oldu. Aralarında yapılan çarpışma, Tulabuğa'nın ölümüne ve Tokta'nın tahta çıkmasına sebep oldu. Bu suretle, Nogay Altın Ordu'da siyasî hayatı kesin olarak kontrol etmeğe başladı. Rükneddin Baybars'a göre, "Nogay, uzun süre memlekette hâkim kesilmişti. Berke ailesini tahakkümü altında tutmuş, hanlardan hoşnut olmadığını tahtından indirmiş, dilediğini tahta çıkarmıştı."[3] Hanlar onun elinde oyuncak olmuştu.

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 105 - 106. s.
[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 69. s.
[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 110 - 111. s.

Bu kadar kudretli olan Nogay'ın niçin yönetimi açıkça kendi eline almadığı ve kendisini han ilân etmediği sorunu ortaya çıkabilir. Moğolların bulunduğu siyasî şartlar altında bunun anlaşılması kolaydır. Bu devirde Cengiz han adının ve onun ailesinin otoritesi o kadar kuvvetli idi ki yalnız Cengiz han ailesine bağlı bir şahsın han olabileceği konusundaki inanca karşı gelebilecek bir şahıs çıkamazdı. XIII - XIV. yüzyıllarda bu inancın ne büyük kuvvetle devam ettiğini göstermek için, meşhur Timur'un (Timurlenk, Tamerlan) (1370 - 1405) han unvanını almayıp, kendisine emir rütbesini verdiğini, gürgen adını taşımaktan gurur duyduğunu[1] ve bu suretle kendisini Cengiz ailesine bağlı farz ettiğini ekleyelim. Tokta'nın (1290 - 1312) ilk yıllarında Nogay gerçekten istediği şekilde hüküm sürmüştü. Tokta onun emirlerini tereddüt etmeden yerine getiriyordu.

Nogay'ın, kendisine düşman saydığı Altın Ordu beylerinden (noyanlarından) birçoklarının öldürülmesini Tokta'dan talep etmesi, bu bakımdan dikkate değer bir olaydır.[2] Tokta bu isteği yerine getirmişse de, kendi durumunu şiddetle sarsmıştı. Fakat çok geçmeden diktatöre karşı ayaklanmak için kendisinde kâfi derecede kuvvet ve cesaret bulabilmiştir. Bu fırsat kolaylıkla ele geçmişti. Nogay, Tokta'dan kaçan âsi emirleri (beyleri, noyanları) kabul etmiş ve onları iade etmek istememişti. Bu suretle aralarında savaş çıkmıştı. Uzun ve çetin bir mücadeleden sonra Nogay ordusu bozguna uğramış ve Nogay 1300'de öldürülmüştü. Nogay kırk yıl Altın Ordu'da siyasî hayatın bütün alanlarına hâkim kalmıştı. N. İ. Veselovskiy, Nogay ve zamanı adlı kitabında, Nogay'ın Altın Ordu tarihinde oynadığı rol konusunda şu hükmü veriyor: "Askerî işlerde tecrübe sahibi olduğu için bir yandan Altın Ordu'nun topraklarını artırmıştı; bir

[1] "Gürgen" kelimesi "damat" anlamına gelir, Timur, emir Hüseyin'in dul kalan karısı ile evlenmişti. Hüseyin'in karısı, öldürülen Kazan hanın kızı idi. Kazan han, Cengiz han ailesine mensuptu.
[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 109. s.

yandan da devletin dağılmasına yardım etmiş, bu suretle — şüphesiz, bilmeyerek — Altın Ordu'ya ilk darbeyi indirmişti."[1] Tokta, Nogay'ın ölümünden sonra, nihayet bağımsız bir han olabilmişti. Nogay'ın hayatının son yıllarında Kırım'da Kefe (Feodosiya) şehrinde Moğollarla Cenevizliler arasında olaylar çıkmıştı.

Rükneddin Baybars'ın anlattığına göre, 1298'de Nogay, Tokta'yı yendikten sonra torunlarından birini "tarh edilen vergiyi toplamak üzere Kırım'a gönderdi. O da Ceneviz Frenklerinin elinde bulunan Kefe şehrine geldi... ve ahaliden para istedi. Onlar ona yemek için aş ve içmek için şarap verdiler. Alıp şarabı içti; sarhoş olunca üzerine atıldılar ve onu öldürdüler. Dedesi Nogay, onun öldürüldüğünü haber alınca, büyük bir ordu gönderdi. Askerler şehri yağma ettiler, yaktılar, birçok Kırımlıları öldürdüler, orada bulunan Müslüman, Alan ve Frenk tacirlerini esir ettiler, mallarını aldılar, Sarukerman, Kırkyeri [Çufutkale], Kerç ve sair şehirleri yağma ettiler."[2] 1299 yılı yalnız Kefe'ye değil, zengin bir ticaret şehri olan Sudak'a da felâket getirmiştir. Al-Mufaddal'a göre,[3] Nogay kendi taraftarlarına mallarıyle birlikte şehirden çıkmalarını emretmiş, bundan sonra şehir kuşatılarak alınmış, yağma edilmiş ve yakılmıştı. Şehir ahalisinin büyük bir kısmı telef olmuştu. Kırım ve özellikle zengin kıyı şehirleri için karışık günler başlamıştı. Kaynaklara göre, Moğollarla Cenevizliler arasındaki gerginlik artmış, iki taraf arasındaki düşmanlık uzun zaman devam etmiş ve bu mücadele sonunda her iki taraftan birçok esir alınmış ve esir pazarlarında satılmıştı. Aşağıda izah edileceği gibi, düşmanlık ilişkileri Tokta han (1290 - 1312) zamanında da devam etmişti. 1300'de Nogay'ı yendikten sonra, Tokta kendisini Altın Ordu'nun kesin hâkimi sayabilirdi. Tokta, ağır ve karışık siyasî şartlar altında yönetimi ele almıştı. Nogay ile yapılan mücadele çok

1 N. Veselovskiy, Nogay i ego vremya, 50. s.
2 V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 111 - 112. s.
3 V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 195. s.

kuvvet ve paraya mal olmuş, zafer uzun ve çetin bir mücadeleden sonra elde edilmişti. 1300'de Altın Ordu'da üç yıl kadar süren bir kuraklık başlamıştı. Al-Makrizî'ye göre, "kuraklığı at ve koyunlar arasında bir ölüm salgını takip etmiş ve onlar çocuk ve yakınlarını tacirlere satmışlardı. Bunlar Mısır'a ve başka yerlere sevk edilmişlerdi."[1]

Şartların bütün ağırlığına rağmen, XIV. yüzyılın ilk yıllarında Altın Ordu'da üretim kuvvetlerinin arttığını görüyoruz. Bu devirde idarî ve içtimaî düzen, muntazam bir askerî feodal sistemi şeklini almıştı. Bu sistemin ana çizgileri aşağıda ilgili bölümlerde tespit edilmiştir. Bu devirde iki Saray — Saray Batu ve Saray Berke — büyük ve zengin sanayi ve ticaret şehirleri olmuştu. Kaynaklara göre, Tokta Müslüman olmayıp, putperest,[2] yani Buddhistti. Fakat bu, Müslümanları himaye etmesini engellemiyordu.

İran Moğollarıyle Tokta arasındaki ilişkiler sorunu, seleflerini olduğu gibi, onu da uğraştırmıştı. Tokta'nın saltanatı zamanında İran'da Keyhatu (1291 - 1295), Baydu (1295 - 1295), Gazan han (1295 - 1304) ve Ölceytü (1304 - 1316) hüküm sürmüştür. İki Moğol devleti arasında ilişkiler geçici olarak düzelmiş, tacirler ve malları için uzun yıllar kapalı kalmış olan Kafkasya yolu tekrar açılmıştı. Acem tarihçisi Vassaf bakınız ne diyor: "Mengü Timur'un yerine Tokta (1290 - 1312) geçtiği zaman, karşılıklı olarak elçiler gönderilmiş, mektuplar yazılmış ve tacirlerle bankacılar için yollar [tekrar] açılmıştı. Yolcuların güvenlik ve rahatı sağlanmıştı. Arran vilâyeti[3] araba ve çadırlarla, at ve koyun sürüleriyle dolmuş, uzun bir fasıladan sonra bu memleketlerin mal ve nadide eşyası büyük bir rağbet görmüştü."[4] Tokta zamanında Memlûk sultanlarıyle karşılıklı elçi gönderilmesine de devam edilmişti. Yalnız, elçilik kurulları eskisi kadar çok olma-

1 V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 436., 513. s.
2 V. G. Tiesenhausen, a. y., 174., 206., 277., 437. s.
3 Rus Azerbaycanında bir eyalet.
4 Hammer - Purgstall, Vassaf, 99. s. (Farsça metin).

dığı gibi, hediyeler de azalmıştı. Mısır, bu devirde Hülegü ailesiyle anlaşmıştı. Bu bakımdan 1306'da beklenmedik bir olay bile çıkmıştı. Tokta'nın elçileri el-Melik en-Nasır Muhammet'e (1299 - 1309) gidip Hülegü ailesine karşı ortak bir hakette bulunmalarını Tokta adına teklif ettikleri zaman, — bu sırada Moğol devletleri arasında geçimsizlik tekrar başlamıştı — Mısır sultanı bu teklifi nazik bir şekilde reddetmişti. Tokta zamanında Kefe'de ve diğer Kırım şehirlerinde bulunan Ceneviz kolonileriyle düşmanlık ilişkileri devam etmişti. Cenevizliler ve diğer Frenkler (Moğollar o zamanda Bizanslılardan başka bütün Avrupa'lılara bu adı veriyorlardı) sık sık Moğollara hücum ediyor, esirler alıyor ve bunları esir olarak satıyorlardı.[1] Tokta, Kefe'de Cenevizlileri yakalamak istemişse de, Mısır kronikçisine göre, "Frenkler askerlerin geleceklerini haber almışlar, gemilerini hazırlayıp kendi memleketlerine gitmişlerdi. Tatarlar onlardan bir tekini bile ellerine geçiremediler. Bunun üzerine Tokta onların Saray şehri ve civarında bulunan mallarını yağma etti."[2]

Bundan önce de zikredildiği gibi, XIV. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Altın Ordu'da üretim kuvvetleri artmağa başlamıştı. Tokta'nın son günleri, Altın Ordu devletinin Özbek han (1312 - 1340) devrindeki askerî kudreti için bir hazırlık teşkil ediyordu. Al-Birzalî'ye göre, Özbek han tahta çıktığı zaman otuz yaşında idi. "Akıllı, yakışıklı, boyu bosu yerinde, gerçek bir Müslümandı."[3]

Özbek, Mengü Timur'un torunu Toğrulca'nın oğlu idi. Altın Ordu tahtına çıkmak hakkına malik değildi. Tarih-i Üveys sahibine göre, Özbek, Kutluğ Timur'un en güçlü emirlerinden (noyanlarından) birinin yardımıyle Tokta'nın oğlu İlbasmış'ı öldürmüş ve Altın Ordu tahtına çıkmıştı.[4]

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 436. s.
[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 120., 162. s.
[3] V. G. Tisenhausen, a. y., I. c., 175. s.
[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 100. s.

Özbek han ilk günlerden başlayarak kesin ve şiddetli bir siyaset güttü. Özbek'i tahta çıkardıktan sonra Kutluğ Timur, her şeyden önce Hârizm valisi olarak, memleketin yönetim hayatında büyük bir rol oynamağa başladı. Al-Aynî'ye göre, ilk zamanlarda "yönetim mekanizmasını ve vergilerin toplanmasını kontrol etti."[1]

Kutluğ Timur'un nasihatleri sayesinde, Özbek han kısa bir zamanda birçok rakip ve düşmanlarından kurtulmuş, en tehlikeli olanları korkunç surette yok etmişti. Berke han gibi, Özbek de İslâmlaştırma siyasetine şiddetle devam etmiş, kabil olduğu kadar kısa bir süre içinde bu sorunu halletmeğe çalışmıştır. Tahta çıktıktan iki yıl sonra Özbek han Mısır sultanı el-Melik an-Nasır Muhammet'e,[2] Altın Ordu'da pek az kâfir kaldığını bildirmişti.[3] Şüphe yok ki bu, gerçek duruma uymuyordu. Özbek han halk kütleleriyle göçebeleri değil, hâkim sınıfları göz önüne alıyordu.

Özbek han şehir hayatına büyük bir değer veriyordu. Saray Berke onun zamanında büyümüş, genişlemiş ve süslenmişti. Özbek devrinde başşehir Saray Batu'dan resmen buraya nakledilmişti. Bu adımın, Saray Berke'nin üretim ve kültür hayatında yeni bir gelişme göstermesini son derece kolaylaştırdığı muhakkaktır. Aşağıda görüleceği gibi, Saray Berke'nin en güzel tavsifi de yine Özbek han devrinde Arap gezgini İbn Batuta tarafından yapılmıştı. İbn Batuta 1333'te burada bulunmuştu. Açık bir ifade ile kaleme alınan bu gözlemlerde Altın Ordu başşehrinin zenginliği kesin olarak kaydedilmiştir. Özbek han geniş bir yapım faaliyeti göstermiştir. Onun emriyle Saray Berke'de camiler, medreseler, türbeler, saraylar yapılmıştır. Ne yazık ki bütün bunlardan yalnız toprak altında ötede beride birtakım temeller ve özellikle mozaik ve boyalı çiniler gibi bazı tezyinî sanat eserleri kalmıştır. Özbek han yalnız Volga boyunda değil, Kırım'da

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 515. s.
[2] El - Melik an-Nasır Muhammet fasıla ile 1309'dan sonra da saltanat sürmüştür.
[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 163. s.

da yapılar yapmıştır. Eski Kırım'da (Solhat'ta) yaptırdığı cami bugüne kadar muhafaza edilmiştir. Bu anıtın güzel taş kapısında yapıldığı tarih ve Özbek hanın adı da yazılırdı.[1] Onun devrinde akrabasından Kutluğ Timur da Ürgenç'te yapılar yaptırmıştı.[2] Dış siyasete Özbek han esik geleneğe sadık kalmıştı. Önceki devirlerde olduğu gibi, Altın Ordu Memlûk imparatorluğu ile ticarî, kültürel ve diplomatik alanlarda sıkı ilişkiler kurmuştu. Bu ilişkilerde önceki devirlere nazaran birbir yenilik olmamıştır. Yalnız, Mısır sultanı el-Melik an-Nasır'ın Cengiz han ailesine mensup bir Altın Ordu prensesiyle evlenmesi dikkate değer.

İki hükümdar ailesi önce karşılıklı hediyeler göndermekle işe başlamışlardı. Özbek han, Moğol prensesi için büyük bir kalın istemiştir. Bu sorun üzerinde yapılan konuşmalar birkaç yıl sürmüştür. Hatta Mısır sultanı bir aralık Moğol prensesiyle evlenmekten vazgeçmeğe bile hazırdı. Çünkü Moğollar Tunacı'nın kızı Tulunbay için fazla kalın istiyorlardı. Evlenme konusundaki konuşmalar daha 1314'te başlamıştı. Bir gün Mısır'dan âdet olduğu veçhile bir elçi gelmişti. Özbek han artık her şeyi hazırladığını, şimdi yalnız kalını vermek ve düğün eğlencelerine başlamak gerektiğini elçiye haber verince, elçi şaşırmış, yanında para ve hediye bulunmadığını söyleyerek af dilemeğe başlamışsa da, Özbek han elçiye tacirlerden — bazı kayıtlara göre — yirmi bin dinar,[3] diğer bazı kayıtlara göre ise, otuz bin dinar[4] almasını teklif etmiş. Elçi bu teklifi kabul ederek, düğün için de ayrıca yedi bin dinar daha bulmuştu. 1320'de büyük düğün ku-

---

[1] V. Smirnov, Arxeologiçeskaya êkskursiya ve Krım 1888 g. ZVO, I. c., 279. ve müt. s.

[2] A. Yu. Yakubovskiy, Razvalini Urgença, 36. ve müt. s.

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 519. s.

[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 438. s. — Kebek hanın (1318 - 1326) yaptığı reformlardan itibaren Maveraünnehir'de olduğu gibi, Altın Ordu'da da bu devirde bir gümüş dinar altı dirhem olup 50 altın kopek değerinde idi.

rulu Mısır'a hareket etmişti. Kurul İstanbul'da bir süre kalmış ve burada imparator Laskaris kurul şerefine birçok parlak şenlikler düzenlemişti. 10 mayıs 1320'de Moğol prensesi İskenderiye'ye varmıştı. Al-Aynî'ye göre, "hatun gemiden çıktığı zaman üzerinde altın yaldızlı bir çadır bulunan bir arabaya bindirildi ve köleler tarafından İskenderiye'de sultan sarayına götürüldü. Sultan, ona hizmet için birçok hacipler ve sultan hareminden on sekiz kadın yollamıştı... Bundan sonra otuz bin miskal üzere nikâh kıyıldı. Bundan evvelce verilen yirmi bin dinar muacceldi."[1] Mısır sultanıyle evlenen Moğol prensesi Tulunbay'ın alın yazısı korkunçtu. Aradan beş yıl geçmeden "Özbek han, sultanın Moğol prensesiyle evlendiğini, fakat birkaç gün sonra onu kovduğunu ve kölelerinden birine verdiğini [haber] almış." Bu haber, Özbek hanı son derece öfkelendirmiş ve bir elçi vasıtasıyle bütün memnuniyetsizliğinin bildirilmesini istemişti. Çünkü "senin gibi bir adama han kızlarını yok etmek yakışmaz." El - Melik an-Nasır buna olumsuz bir cevap vermişti. Bütün bunların yalan olduğunu, Allahın prensesi hayattan ayırmasından dolayı hiç kimsenin sorumlu olmayacağını ileri sürüyordu.

Özbek han ile Mısır sultanı el-Melik an-Nasır arasında İran Moğollarıyle yapılan savaşlar da sık sık diplomatik konuşmalara konu teşkil etmişti. Özbek'in askerleri türlü vesilelerle yalnız İran sınırlarında değil, İran topraklarında da faaliyette bulunmuşlardı. Mamafih Cuçi ailesinin bütün çabalarına rağmen, Azerbaycan elde edilememişti. Azerbaycan, XIII. yüzyılın son yarısında ve XIV. yüzyılın ilk yarısında Moğolların hâkimiyeti altında bulunan İran'ın elinde yüz yıl kadar kalmıştı.

Tokta ve özellikle Özbek han devirlerinde Moğol toplumu kesin şeklini almıştı. Bu içtimaî ilişkiler aşağıda anlatılmıştır. Yalnız, Özbek han veya diğer hanlar tara-

---

[1] V. G. Tisenhausen, a. y., 520. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 527. s.

[3] V. G. Tisesenhausen, a. y., I. c., 527. s.

fından girişilen içmaî teşebbüsler konusunda kaynaklarda hiçbir kayıt yoktur. Halbuki gerek Özbek hanın gerek ondan önceki hanların önemli içtimaî değerler taşıyan birçok yarlıklar çıkardığı muhakkaktır.

Özbek han devrinde Özbeklerden (Uzbekân) ilk defa olarak söz edildiğini görüyoruz. XIV. yüzyıl Acem tarihçi ve coğrafyacısı Hamdullah Kazvinî, 1335 - 1336'da Azerbaycan'a yapılan seferden söz ederken Özbek hanın askerlerine bu adı vermiştir. Burada Kazvinî, Altın Ordu'yu da Mamlakat-i Uzbeki, yani Özbek devleti adı altında anmıştır.[1]

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 93. s.

BEŞİNCİ BÖLÜM

XIII - XIV. yüzyıllarda Altın Ordu'nun sosyal ve ekonomik hayatı

1246'da Deşt-i Kıpçak'tan geçen Plano Carpini, Kıpçak bozkırlarındaki göçebelerin zenginliğini şöyle anlatır: "Deve, sığır, koyun, keçi ve at gibi hayvanları çoktur. Bütün dünyada bu kadar çok yük hayvanı bulunmadığını sanıyorum."[1] Bu sözlerle Carpini, Deşt-i Kıpçak'ta oturan Moğolları göz önünde tutmuştur. Göçebe ahalinin küçük bir kısmını teşkil eden Moğollar, yukarıda izah edildiği gibi, yavaş yavaş Kıpçak kütlesi arasında eriyordu. Carpini'nin bu sözleri Kıpçaklara da teşmil edilebilir. Moğolların göçebe hayat şekillerini, yani göçebe ekonomisini Güneydoğu Avrupa'ya da getirdikleri muhakkaktır. Bu nizam ile kültür bakımından Moğollardan fazla yüksek bir seviyede olmayan Kıpçakların teşkilâtı arasında büyük bir fark yoktu.

Ulus ve yurt kelimelerinin Moğollar arasında aldığı anlamı yukarıda izah etmiştik. Bu kelimeler, B. Ya. Vladimircov tarafından gayet iyi tahlil edilmiştir.[2] Altın Ordu, Cuçi ailesinin ulus'u sayılıyordu. Binaenaleyh bütün ahali — göçebe, köylü ve şehirliler — başta han olmak üzere, Cuçi ailesinin malı gibi telâkki ediliyordu. Ulus'un işgal ettiği alan, yani yurt, han ailesine bağlı "prensler" ve büyük noyanlar — Kıpçak - Moğol feodalleri — arasında taksim edilmişti. Genel olarak hemen handan sonra gelen prensler ve noyanlar, aynı zamanda yüksek mülkî ve özellikle askerî memuriyetler (tümen beyi, bin beyi,

---

[1] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 7. s.
[2] B. Ya. Vladimircov, a. y., 97. s.

yüz beyi) işgal ediyorlardı. Göçebe ekonomisi bütün Moğol imparatorluğunda olduğu gibi, Altın Ordu'da da feodal bir mahiyet taşıyordu. Otlaklar feodaller arasında kesin olarak taksim edilmişti. Plano Carpini bu konuda şöyle diyor: "Hiç kimse imparatorun tayin ettiği yaylaktan başka bir yerde kalamaz. İmparator başbuğların, başbuğlar tümen beylerinin, bin beyleri yüz beylerinin, yüz beyleri on beylerinin yaylaklarını tayin ederler."[1] B. Ya. Vladimircov, Carpini'nin "başbuğ" kelimesi altında Moğol prenslerini anladığını haklı olarak ileri sürmüştür.[2] Burada, yaylakların feodallere, derecelerine göre taksim edildiği yolunda çağdaş bir gezginin gözlemlerini görüyoruz. G. Rubruquis, Carpini'nin gözlemlerine ilâve olarak, şöyle diyor: "Onların daimî konakları (civitatem) yoktur ve yarın nerede olacaklarını bilmezler. Onlar Tuna'dan gün doğusuna kadar uzanan İskit topraklarını (Cithiam) aralarında taksim etmişlerdi. Her şef (capitaneus), kendisine tâbi olan insanların sayısına göre, otlaklarının sınırlarını, yaylak ve kışlaklarını bilir."[3] Rubruquis'in bu kaydı dikkate değer. Çünkü bize, göçebe feodallerin, metbuuna karşı birtakım mükellefiyetleri olan muayyen miktarda insanlara sahip olduklarını anlatıyor. B. Ya. Vladimircov'un eserine istinaden, Moğolistan göçebelerinin içtimaî teşkilâtından söz ederken, Moğolistan'da göçebe ekonomisinin ayil'e dayandığını belirtmiştim.

Bütün bozkır feodal sistemi, kendine mahsus bir ekonomisi olan ayil'e, yani göçebe ailesine dayanır. Ayil'in, şef (han, prens, noyan, bey, ba'atur, tümen beyi, bin beyi, yüz beyi v. b.) tarafından tayin edilmiş otlakları vardır; bu ekonomi şartları içinde metbuuna karşı mükellef olduğu muhtelif vazifeleri yapar ve mallarını şehrin pazarına götürüp mübadele edebilir. Gezginler, böyle bir göçebe ailesinin XIII. yüzyılda neler ürettiği konu-

[1] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 23. s.
[2] B. Ya. Vladimircov, a. y., 112. s.
[3] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 60. s.

sunda dikkate değer tafsilât verirler. G. Rubruquis'e göre, "Onlar [Moğollar] keçe de yaparlar ve evlerini örterler. Erkekler yaylar ve oklar yaparlar, üzengi ve gemler imal ederler, eyerler yaparlar, atları sürerler ve kısrakları sağarlar, kımız, yani kısrak südü döverler, kımız saklamak için tulumlar dikerler, develeri güderler ve yüklerler. Koyun ve keçileri birlikte sürerler ve bazan erkekler, bazan kadınlar sağarlar. Derileri yoğurtla işlerler."[1] Biraz yukarıda Rubruquis, Moğol ekonomisinde kadınların rolünden söz eder: "Kadınların görevi, arabaları kullanmak, çadırları arabalara yüklemek ve indirmek, inekleri sağmak, yağ ve yoğurt yapmak, deri işlemek ve dikmek gibi şeylerdi. Derileri sinirden yapılmış ipliklerle dikerlerdi. Sinirleri ince saplara ayırırlar ve sonra bunları uzun bir sap halinde örerlerdi. Sandal (sotulares), başmak ve başka giyim eşyası da dikerler."[2] Göçebeler, özellikle ormanlar çevresinde yaşadıkları takdirde, sürek avları düzenlerlerdi. Altın Ordu Moğollarının hayatında av önemli bir yer tutuyordu. Avcının, metbuuna karşı mükellef olduğu vergiler ağırdı. Yine G. Rubruquis'e göre, "onlar [Moğollar] avlanmak istedikleri zaman, büyük gruplar teşkil ederler ve av hayvanı bulunduğunu bildikleri yerleri kuşatırlar ve hayvanları çevirinceye kadar bir daire biçiminde yavaş yavaş birbirlerine yaklaşırlar; bundan sonra hayvanları oklarla öldürürler."[3]

G. Rubruquis'in bu sözleri, Tarih-i Cihanguşay adlı eserinde Cengiz han yasasını, yani bu devirde bütün Moğol hükümdarlarının tatbik ettikleri Moğol hukukunu özetleyen Cüveynî tarafından da tamamıyle teyit edilmiştir.

Cüveynî, yasanın bir bölümünde, sürek avlarından etraflı surette söz eder. Sürek avlarının yalnız iktisadî değil, askerî önemi de vardı. Sürek avları, askerin yetişmesini kolaylaştıran askerî talim gibi telâkki edilirdi. Yasa, sürek avlarını bakınız nasıl tasvir ediyor. Sürek

[1] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 23. s.
[2] B. Ya. Vladimircov, a. y., 112. s.
[3] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 76. s.

avları genel olarak kışın yapılırdı. Han, ava hazırlanmak için ordulara ve karargâhlara gereken emirleri verir, av için kaç kişi ayrılması lâzım geldiğini bildirirdi. Ordunun onlu teşkilâtına uygun olarak, sürek avına ayrılan birlikler, onlar, yüzler, binler teşkil ederler. Âdete göre, süvari birlikleri, bir ay, bazan daha uzun bir süre hanın kumandası altında, geniş bir alanı kuşatırlar. Kuşatma halkası, metodik bir şekilde, acele edilmeden, daraltılmaya başlar. Han ve yardımcıları, düzenin bozulmamasına dikkat ederler, daralmakta olan halkadan çıkan onlara, binlere ağır cezalar verirlerdi. Bu suretle, Moğollar, bazan avlarını iki üç ay takip ederler ve av hayvanlarının toplu olarak öldürülmesi kolaylaşıncaya kadar halkayı daraltırlardı. Genel olarak hayvanları vurmaya önce han ve onun yakınları başlar, onlardan sonra rütbelerine göre, askerî şefler, nihayet askerler gelirdi.

Han, canı sıkıldıktan veya hayvanların vurulmasına iştirakten çekildikten sonra, yüksek bir yere yerleşerek avı takip eder. Av, ganimetin sayılması ve paylaşılması ile sonra erer. Bu avlarda elde edilen etin ve derilerin, göçebelerin hayatı için önemli bir iktisadî değer taşıdığını izaha lüzum yoktur.[1]

Plano Carpini ve G. Rubruquis, göçebelerin keçe çadırlarını uzun uzun tasvir etmişlerdir. Ne yazık ki yalnız zengin çadırlar etraflı surette tasvir edilmiştir. Carpini'den birkaç satır nakledelim: "Evleri çadır biçiminde yuvarlaktır ve çubuklardan ve ince değneklerden yapılmıştır. Evin üst tarafında yuvarlak bir pencere vardır. Çadır bu pencereden aydınlanır ve duman buradan çıkar; çünkü onlar ortada daimî surette ateş yakarlar. Duvarlar ve çatılar keçe ile örtülüdür; kapılar da keçeden yapılmıştır. Bu evler, sahiplerinin değer ve rütbelerine göre, büyük veya küçüktür. Bunların bir kısmı kolaylıkla bozulur ve tekrar kurulabilir ve yük hayvanlarının sırtında taşınabilir. Bir kısmı bozulmazsa da, arabalarla taşınabilir.

[1] C ü v e y n î, Gibb Memorial Series, XVI, I. bölüm, 19 - 20. s.

Küçük evlerin araba ile taşınması için bir öküz kâfidir; büyük evler, arabanın büyüklüğüne göre, üç, dört ve hattâ daha fazla öküz tarafından çekilir. İster sefere çıksınlar, ister başka bir yere göçsünler, evlerini her zaman yanlarında taşırlar."[1]

G. Rubruquis daha geniş ve daha güzel bir tavsif yapmış[2] ve bu evlerin yalnız boyunu tayin etmekle kalmayarak, ayrıca sanatkârane süslerini de tasvir etmiştir. Bu devirde evleri süsleme sanatının oldukça gelişmiş olduğu anlaşılıyor. G. Rubruquis'e göre, "keçelere asma, ağaç, kuş ve yırtıcı hayvan tasvirleri işlerlerdi."[3]

Göçebeler, göçebe ekonomisi, göçebe yaşayışı Altın Ordu'nun hayatında büyük bir rol oynardı. Güneydoğu Avrupa'nın işgali, Tatarların hayatında büyük bir önem kazanmıştır, Tatarlar, Volga ile Dnepr ve hatta Tuna arasında geniş otlakları ve suları bulunan gayrimeskûn topraklar bulmuşlardı. Burada, ırmak kıyılarındaki ufak ziraî bölgelerden sonra, Tatarlar göçebe ekonomisinden ayrılmadılar. Tatarların, Altın Ordu göçebeleri arasında ufak bir grup teşkil ettikleri yukarıda belirtilmişti. Göçebelerin ana kütlesini Kumanlar teşkil ediyordu.

Tatarlar, Kumanlar arasında yalnız imtiyazlı bir sınıf teşkil ederlerdi. XIII. yüzyılın sonunda ve XIV. yüzyılın başlangıcında yazan ve İran Moğolları ile Altın Ordu devleti üzerine çok sağlam bilgilere sahip olan Reşidüddin'e göre,[4] Altın Ordu'da Moğol ordusunun ana çekirdeğini, Cengiz hanın Cuçi'ye ayırdığı 4.000 kişinin çocukları teşkil ediyordu. Bunlar üç kabileden (Sayçiut, Kinkit ve Huşin) ibaretti. Tokta (1290 - 1312) hanın saltanatı devrinde ordunun esasına bu kabilelerin teşkil et-

[1] Plano K a r p i n i - V. R u b r u k, a. y., 6., 7. s.
[2] Plano K a r p i n i - V. R u b r u k, a. y., 69., 70. s.
[3] Plano K a r p i n i - V. R u b r u k, a. y., 69. s.
[4] R e ş i d ü d d i n. "Materialov po istorii Zolotoy Ordı" (Farsça metinler) adlı eserden alınmıştır. — V. T i e s e n h a u s e n, a. y., II. c., 33. s.

mesi dikkate değer. Bu kabilelerden başka, Tokta'nın ordusunda Kıyat kabilesine bağlı birlikler de vardı.

Tokta'nın tümenlerinden biri tamamıyle bu kabileye mensuptu.[1] Nogay'ın askerleri arasında çok sayıda Mangıtlara tesadüf edilirdi.

Yukarıda zikredilen Moğol kabilelerinden başka, Altın Ordu'da başka Moğol kabileleri de vardı. Meselâ, kroniklerde Kangurat ve Alçi Tatar kabilelerinin adlarına rastlanır. Tokta'nın karısı da Kangurat kabilesine mensuptu.

Göçebeler (Kumanlar ve Moğollar) Altın Ordu nüfusunun çokluğunu mu teşkil ediyorlardı? Yaylalarda nüfusun azlığı ve Altın Ordu alanı içindeki şehirlerle ziraî bölgeler ahalisinin çokluğu göz önünde tutulursa, bu soruya olumlu bir cevap verilemez. Bulgar bölgesi, Kırım ve onun kıyı şehirleri, Kuzey Kafkasya, yüksek bir ziraat kültürüne ve şehir hayatına malik bulunan Hârizm ve nihayet, büyük ölçüde yerleşik ahalisi olan aşağı Volga havzası, Altın Ordu'nun bölgeleri içine giriyordu. Kırım, Anadolu'ya ve İstanbul'a ve oradan da Suriye'ye ve Mısır'a giden yolların transit merkezi olması, Bulgar alanı ise Altın Ordu'nun en önemli ziraat bölgesi bulunması bakımından büyük bir değer taşıyor. Bulgar bölgesinin değerli kürkler ve büyük miktarda deriler sağladığı fikri çok yayılmıştır. Esasen bu, inkâr edilemez. Moğollar devrinde, gerek XIII gerek XIV. yüzyıllarda, Bulgar pazarlarında kürk ticareti azalmıştı. Altın Ordu devletinin hayatında, Bulgar alanı sağladığı buğdayla da önemli bir değer kazanmıştı. Burada başka yerlere göre ziraî faaliyetin çoktan beri büyük bir gelişme gösterdiğini biliyoruz. Bulgar bölgesinin ileri bir ziraate sahip olması önemlidir. Çünkü buğday ürünü buradan su yoluyle kolayca ve ucuz şekilde bütün aşağı Volga hav-

[1] Reşidüddin, Tokta zamanında Altın Ordu askerî kuvvetlerinin tümenlere, binlere ve yüzlere ayrıldığını anlatıyor. Bu bilgilere ek olarak, Reşidüddin Tokta'nın ordusunda Moğollardan başka, Rus, Çerkez, Kıpçak, Macar v. b. birliklerinin bulunduğunu belirtiyor.

zasına ve özellikle Saray Berke ve Saray Batu şehirlerine sevk edilirdi. Gerek güney Rus prensliklerinden (meselâ Ryazan'dan), gerek Müslüman doğuda geniş bir üne sahip Kafkasya bölgelerinden gelen buğday, bu hususta Bulgar bölgesiyle rekabet edemezdi. Al-Omarî'ye göre, "bu memleketin sultanına Çerkezler, Ruslar, Aslar (Alanlar) hizmet ederler. Şehirleri mamur ve kalabalıktır; dağları ağaçlık, yemişliktir. Bu topraklarda buğday yetişir, süt sağılır [yani hayvan beslenir], sular akar, meyveler devşirilir."[1]

Kazan müzesinde ve Ermitaj'ın doğu şubesinde Bilyar'a (Bulgar bölgesine) ait demir oraklar ve saban demirleri muhafaza edilmektedir. Bu aletler, birçok emarelere istinaden uzmanlar tarafından XIV - XV. yüzyıllara, yani Altın Ordu devrine çıkarılmıştır. Ne yazık ki bunlar üzerine şimdiye kadar bilimsel bir araştırma yapılmamıştır. Bunun gibi, Bulgar alanındaki ziraat kültürünün dinlenme usulünü tatbik edip etmediği meselesi gibi önemli bir problem de bugüne kadar ortaya atılmamıştır. Eski Saratov ve Penza illerinin kuzey bölümlerindeki topraklar ve Mordva'ların oturdukları Nijegorod ilinin güney bölümü, Altın Ordu devlet sisteminde önemli bir yer tutuyordu. A. A. Krotkov, K voprosu o severnıx ulusax Zolotoordınskogo xanstva adlı yazısında Mokşa ırmağı boyundaki topraklarla Sura ırmağının orta bölümlerindeki alanların Altın Ordu bakımından taşıdığı önemi özellikle belitmiştir: "Mordvalar tarafından işgal edilen bu alanlar, eskiden beri büyük ormanlarla örtülü bulunuyordu. Bu bakımdan yalnız dar bozkırları ve daha çok ziraate elverişli alanları bulunan bu bölgeler, Altın Ordu'nun göçebe ahalisi için bir değer teşkil etmiyordu. Fakat Mordva topraklarının buğday, bal, balmumu gibi ürünleri, av hayvanlarından elde edilen deriler, Altın Ordu hanları için önemli idi."[2]

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 210. s. (Arapça metin), 231. s. (Rusça tercüme).

[2] A. A. Krotkov, K voprosu o severnıx ulusax Zolotoordınskogo xanstva. İzv. Obşç. obsled. i izuç. Azerbaydjana, No. 5, 1928, 77. s.

Altın Ordu ekonomisinde balıkçılığın da önemli bir rol oynadığını görüyoruz. Volga'da, Kama'nın ağzında, Yayık'ta, aşağı Amuderya, Hazar Denizi ve Karadeniz kıyılarında balıkçılık yapılırdı. Ermitaj Müzesinin doğu şubesinde bir demir olta iğnesi ve kemik zıpkınlar vardır. Bunlar, XIX. yüzyılın 30. yıllarında Saray Berke'de Tereşçenko tarafından yapılan kazılarda bulunmuştu. Altın Ordu'da ticaret ve sanayi hayatı üzerine elimizde her şeyden fazla bilgi vardır. Ticaret üzerine yazılı kaynaklarda, özellikle doğu yazmalarında bol bilgiye tesadüf edilir. Tereşçenko'nun Saray Berke'de yaptığı kazılardan elde edilen arkeoloji malzemesi sayesinde ise sanayi üzerine bilgi ediniyoruz. Altın Ordu şehirleri hakkındaki bölümde bundan söz edilecektir.

Altın Ordu devletinin sosyal ve politik yapısı hakkında doğu ve Avrupa kaynaklarında mahdut bilgilere tesadüf olunur. Fakat hanların bize kadar gelen yarlıkları sayesinde bu yolda açık bir fikir edinilebilir. Yarlıklar üzerine Rus bilginleri tarafından birçok araştırmalar yapılmıştır. Bu yarlıklar Toktamış'ın 1382'ye ve Timur Kutluğ'un h. 800'e (=1398) ait tarhanlık yarlıkları ve Toktamış'ın 1393'e ait — Litvanya prensi Jagiello'ya verilen — yarlığıdır.[1] Saadet Girey'in daha sonraki zaman-

[1] Bu yarlıklar üzerine yapılan en önemli araştırmaları sıralayalım: İ. N. Berezin, Xanskie yarlıki, II. c.; Tarxannıe yarlıki Toxtamışa, Timur - Kutluga i Saadet - Gireya. Kazan 1851. — V. V. Radlov, Yarlıki Toxtamışa i Temir - Kutluga. ZVO, III. c., 1. fas., 1 - 40. s. - Yarlıki Toxtamış-xana i Seadet - Gireya, perev. Y. Yarceva s primeç. V. V. Grigor'eva. Odessa, 1844. — Ayrıca bakınız: Neskol'ko popravok k yarlıku Timur-Kutluga. İRAN, 1918, 1119 - 1124. s. — Neskol'ko popravok k izdaniyu i perevodu yarlıkov Toxtamış-xana. İzv. Tavriç. obşç. ist., arxeol. i êtnograf., I. c., 1927. — Bu meselelerin ortaya atılmasına D'Ohsson'un Histoire des Mongols'ü ve Quatremère'in Histoire des Mongols'ü gibi — sosyal tarih konularına birçok sayfalar tahsis eden — önemli eserlerin çıkması yol açmıştır. Akdes Nimet Kurat'ın 1940'ta İstanbul'da yaydığı Altın Ordu ve Kırım hanlarına ait mektup ve yarlıklar arasında o zamana kadar bilim âlemince bilinmeyen bilgiler de vardır.

lara ait yarlığı da bunlara ilâve edilebilir. Altın Ordu hanları tarafından Rus metropolitlerine verilen yarlıkların ayrı bir önemi vardır. Bu yarlıkların yalnız Rusça tercümeleri bize kadar gelmiştir. Özel tercümanlar tarafından yapılan bu tercümelerin asıllarına uymadıklarını belirtelim. Bu sebeple, bu tercümelerden yararlanmak güçtür. Adı geçen yarlıklar arasında Timur Kutluğ'un tarhanlık yarlığı bizim için çok önemlidir. Bu yarlığa sık sık müracaat edeceğiz.

Altın Ordu'ya ait kaynakların çokluğuna rağmen, onun sosyal teşkilâtı üzerine şimdiye kadar hiçbir şey yazılmamıştır.[1] İ. Berezin'in Oçerk vnutrennego ustroystva Ulusa Djuçieva adlı eserinde bir şeyler bulunabilir. Lâkin Berezin bu eserinde siyasî teşkilâtı aydınlatmağa çalışarak daha çok memuriyetleri ayrı ayrı sıralamış, toplu bir tablo çizmemiştir. Bu boşluk tesadüfe verilemez. Bu eserin yazıldığı devirde, Rusya'da doğu uzmanları bu meselelerle ilgilenmezlerdi. Bundan dolayı Altın Ordu toplumunun sosyal yapısı üzerine şimdiye kadar sağlam bir terminoloji meydana gelememiştir.

Altın Ordu, ahalisi yalnız göçebelerden ibaret bir devlet değildi. Etnik bakımdan karışık olan nüfusun bir kısmı yerleşik hayata geçmişti. Moğolların sayıca az olduklarını ve yavaş yavaş dillerini bile unuttuklarını yukarıda görmüştük. Bozkırlarda, Deşt-i Kıpçak'ta XIII ve

Altın Ordu hanı Uluğ Muhammet'in Türk sultanı II. Murat'a gönderdiği 14. III. 1428 tarihli mektupla Mengli Girey'in hekim Yahya'ya verdiği h. 857 (= 1453) tarihli tarhanlık yarlığı bizim için özellikle önemlidir. Bana bu belgelerin mükemmel tercümelerini veren A. N. Kononov'a teşekkür ederim. Akdes Nimet Kurat'ın kitabı Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler (İstanbul, 1940) adı altında çışmıştır.

[1] R. Sablukov'un Oçerk vnutrennego sostoyaniya Kıpçakskogo carstva adlı araştırması göz önüne alınamaz; çünkü bu eser, bu bakımdan henüz pek az malzeme toplandığı bir sırada yazılmıştır. Buna rağmen, Sablukov'un araştırması, o sırada (XIX. yüzyılın 40. yılları) Altın Ordu'nun iç teşkilâtına ait verdiği tafsilât bakımından dikkate değer. O devirde bu meselelere değinen tarihçilerin sayısı mahduttu.

hatta XIV. yüzyıllarda bu tablo, Cengiz han istilâsının arifesinde Moğolistan'da görülen durumdan pek farklı olamaz. Altın Ordu hanları bakımından Cuçi ulusu, Moğol feodal hukukuna göre Cuçi ailesine bağlı aile, boy ve kabilelerin teşkil ettikleri bir birliktir. Batu'nun yakınları hisse olarak Altın Ordu'da büyük bölgeler aldılar. Nogay, Karadeniz kuzeyindeki bütün batı uluslarını, Şeyban ise Deşt-i Kıpçak'ın doğu bölümünü idare ediyordu. En büyük feodaller şüphesiz han ailesinin üyeleri arasından çıkıyordu. Bunlar, yalnız kalabalık büyük ve küçük baş hayvan sürülerine, geniş otlaklara sahip olmakla kalmayarak, ayrıca ziraî bölgelerde toprak da elde etmişlerdi. İster Tokta han zamanında kuvvete müracaat suretiyle olsun, ister ondan hediye yoluyle olsun, Nogay'ın Kırım'a sahip olduğunu biliyoruz.[1]

Han ailesinin mensupları, kendi topraklarında büyük toprak sahibi olarak hemen hemen tamamıyle serbest kalmışlardı. Bu bakımdan en güzel bir örnek olarak yine Nogay'ı gösterebilirz. Yukarıda belirtildiği gibi, elli yıla yakın bir süre içinde Altın Ordu hanlarını birçok zahmetlere sokan Nogay'ı bazı bilginler tamamıyle bağımsız bir han olarak telâkkiye çalışmışlardı. Özbek han zamanında ün kazanan vali Kutluğ Timur da dikkate değer bir kişidir. Kutluğ Timur, han ailesine mensup olmakla beraber prens değildi. Ürgenç'te inşa edilen minarenin kitabesinde kendisine: "kudretli melik, Arap ve Arap olmayan hükümdarların başbuğu, yeryüzünün ve dinin güneşi, İslâmlığın ve Müslümanların ulusu, büyük Necmüddevleveddin'in oğlu Kutluğ Timur..."[2] adını vermiştir. Halbuki onun yalnız vali olduğu malûmdur. Esasen, bu, caminin sultan Özbek han zamanında yapıldığı yolundaki kitabe ile de teyit edilmiştir.

Han ailesi mensuplarının sarayda oynadıkları büyük

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 111. s. (Buradaki nota da bakınız.)

[2] A. Yu. Yakubovskiy, Razvalini Urgença. İzv. GAİMK, VI. c., 2. fas., 36. s.

rolden ve hatta bütün iç ve dış siyaseti kontrol ettiklerinden söz etmek lüzumsuzdur. Han ailesi üyelerinden sonra büyük bey'ler (Türk unvanı) ve noyan'lar (Moğol unvanı) gelirdi. Bunlar yarı göçebe aristokrasisinin esas çekirdeğini teşkil ederlerdi. Bunlardan bir kısmı, özellikle ziraî bölgelerde toprak sahibi olarak tarhanlık yarlıkları alırlardı. İ. Berezin, Oçerk vnutrennego ustroystva Ulusa Djuçieva adlı eserinde bize bunların az çok tam bir listesini vermiştir: oğlanlar[1], beyler, ulus beyleri[2], noyanlar ve tarhanlar. Bu sonuncuların her zaman feodal senyör olması gerekmezdi. Tarhanlar arasında orta halli kimseler de bulunurdu. Altın Ordu'da tarhan unvanını almak çok yararlı idi. Çünkü bu unvan, vergilerden muaf tutulmak ve ilk dokuz suçtan sorumlu olmamak gibi birçok haklar verirdi. Gerçekten bizi ilgilendiren devirde tarhanlar vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutulurlardı.

Han ordusunun kumandanları da Altın Ordu toplumunun bu yüksek sınıfından çıkardı. Bu "ordu"nun kuruluşu ve hiyerarşisi Moğolistan'da Cengiz han devrinde gördüğümüz askerî kuvvetlerden hemen hemen farksızdı. XV. yüzyıl Acem tarihçilerinden Abdürrezzak Semerkandî'de[3] Timur'un (1370 - 1405) h. 793'te (= 1391) Deşt-i Kıpçak'ta Toktamış hana karşı yönelttiği kuvvetlerin teçhizatı üzerine dikkate değer bir kayıt vardır. Buna göre, "süvari ve piyadeler eski ve yeni âdetlere uyarak" yanlarında bir yıllık erzak bulundurmak mecburiyetinde idiler.

Her askerin bir yay, otuz ağaç ok, bir okluk ve bir

[1] "Oğlan" tabiri "prens", yani hanedan üyesi anlamında kullanılmıştır. Oğlan olarak prenslerin ayrı ulusları vardı. Bu duruma göre, oğlanların büyük askerî kuvvetleri (kol veya tümen) vardı.

[2] İ. Berezin, Oçerk vnutrennego ustroystva Ulusa Djuçieva. TVO, VIII. c., 433. ve müt. s.

[3] M. Charmoy, Expedition de Timour-i-Lénk ou Tamerlan contre Togtamiche. Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St. Petersbourg, VI série, III. c., 245 - 246. s. (Farsça metin); 422. s. (Fransızca tercüme).

kalkan alması lâzımdı. Her iki askerin bir at, her on askerin de bir çadır, iki kürek, kazma, orak, testere, balta, nacak, yüz iğne, ip, kazan almaları şarttı.

Abdürrezzak'ın bu kaydı çok değerlidir. Çünkü bize Moğol devrinde ordunun teçhizatı meselesi üzerine bilgi veriyor. Bu teşkilât da Cengiz hana kadar çıkar. Timur'un düşmanlarının, yani Toktamış hana bağlı Altın Ordu kuvvetlerinin de bu şekilde kurulduğu ve bu teçhizatı kullandığı muhakkaktır. Birçok yeniliklere rağmen, Timur'un askerî teşkilâtı, Moğolların tecrübelere dayanan rasyonel askerî geleneklerine sadık kalmıştı. Bunu gösteren birçok deliler vardır. Bu gelenek, Altın Ordu hanları tarafından da olduğu gibi devam ettirilmiştir.

Cengiz han zamanındaki Moğol ordusu üzerine Cüveynî'nin eserinde son derece değerli bir tavsif vardır. Yasanın özetini veren metinden anlaşıldığına göre, barış zamanında birçok görevler alan Moğol halkı, savaş zamanında onlara, yüzlere, binlere ve tümenlere (10.000) ayrılan bir ordu şeklini alır.

Her asker muhtaç olduğu silâh ve teçhizatı (bayrak, iğne, ip, yük ve binek hayvanları v.b.) temin ederdi. Askerlerin getirdiği teçhizat daha yüksek rütbeli kumandanlar tarafından kontrol edilirdi. Erkeklerin askere alınması, cephe gerisinde kalan ailelerinin han hazinesine verilecek vergileri ödemelerine engel olmazdı. Erkek askere gidince, evde ve ailede onun yerini kadın alırdı. Yasaya göre, ordunun toplanması için gereken emir çıktığı zaman, askerlik çağındaki erkeklerin hiç gecikmeksizin gösterilen yere gelmeleri lâzımdı. Ordudaki disiplin göze çarpacak kadar sertti. Disipline riayet etmeyenler şiddetle cezalandırılırdı. Ağır bir suç işleyen askerler ve hattâ en yüksek şefler (bin beyleri ve hatta tümen beyleri) derhal büyükler tarafından lâyık oldukları şekilde cezalandırılırlardı. Yasa, onluk sisteme göre teşkil edilmiş olan Moğol ordusunun bir özelliğini özel olarak belirtmiştir. Hiç kimse bir onluk, yüzlük veya binlik birlikten başka bir birliğe geçemez ve hiçbir şef geçilmesine müsaade edemezdi. Bu emre riayet etmeyenler cezalandırıldığı gibi, buna müsaa-

de edenler de cezasız kalmazdı. Meselâ, birincisi idam edilir, ikincisi ise zincire vurulurdu. Cengiz han şuurlu bir şekilde savaşta askerlerini şiddete alıştırırdı. Yasaya göre, savaşta askerler yarı aç bırakılırdı. Çünkü "tok köpekten fena av beklenirdi", yani tok askerden savaşta az yarar sağlanırdı.[1]

Elde edilen ganimet, Cengiz hanın ordusunda özel bir kaideye göre paylaşılırdı. Cengiz hanın çağdaşı Men-hun'un anlattığına göre[2], "şehirlerin işgalini müteakıp ganimetler şefler ve askerler arasında eşit nispetlerde taksim edilirdi. Ganimet ister büyük, ister küçük olsun, Cengiz hana takdim edilmek üzere bundan daima bir pay ayrılırdı." Yine Men-hun'un haber verdiğine göre, savaşta her askerin birkaç atı vardı. Atlar münavebe ile kullanılır ve bu suretle "atlar yorulmaz ve telef olmazdı."[3]

Altın Ordu devletinde askerî kuvvetlerin kuruluşu Cengiz han ordusundan farksızdı. Bu orduda da tümen beyleri, bin beyleri, yüz beyleri, on beyleri vardı. Timur Kutluğ meşhur yarlığının başında "sağ ve sol kol oğlanlarına, sayısız iyi şeflere: bin beylerine, yüz beylerine, on beylerine" hitap etmiştir.[4] Kıpçak ve Moğol feodallerinin büyük bir kısmının yönetim mekanizmasında yüksek memuriyetler veya orduda kumandanlık görevleri aldıkları güvenle ileri sürülebilir. Ancak, bununla Altın Ordu'da askerî görevlerin feodal münasebetler sisteminden ayrıldığını belirtmek istemiyoruz. Moğol imparatorluğunda ve Altın Ordu'da ulus ile onun sağladığı askerî birlik

---

[1] C ü v e y n î, a. y., XVI, 1. 21 - 24. s. — Moğol hâkimiyeti devrinde vassallık münasebetlerinin anlaşılması bakımından yasanın önemi konusunda bakınız: İ. P. P e t r u ş e v s k i y, O prikreplenii krest'yan v İrane v êpoxu mongol'skogo vladıcestva. Voprosı istorii, 1947, No. 4.

[2] Mên - xun, V. P. Vasil'ev tercümesi, TVO, IV. c., 225. s. (Bu eserin Cao-hun tarafından yazıldığı şimdi anlaşılmıştır.)

[3] A. y., 226. s.

[4] V. R a d l o v, Yarlıki Toxtamışa i Temir - Kutluga. ZVO, III. c., 20. s.; Mengli Girey'in h. 857'ye (= 1453) ait yarlığına da bakınız.

birbirinden ayrılmaz. Ulus'un şefi askerî birliği de idare ederdi. Lâkin han, memnun olmadığı takdirde, askerî şefi (tümen beyi, bin beyi) değiştirebilirdi.

Kıpçak - Moğol feodalleri arasında ziraî bölgelerde toprak sahibi olan birçok feodaller de vardı. Bunların yanında, Kırım'da, Kuzey Kafkasya'da, Bulgar alanında, aşağı Volga havzasında ve Hârizm'de yerleşik feodallere de tesadüf edilirdi. Meselâ Hacı Bayram oğlu Muhammet adlı biri,[1] Kırım'da Sudak civarında geniş topraklara sahip bulunuyordu. Timur Kutluğ, Muhammet'e bir tarhanlık yarlığı vermiştir. Bu çeşit feodaller, toprak ve sulara, bağ ve bahçelere, hamam ve değirmenlere, köylere ve bunlara benzer mallara sahip bulunuyorlardı.[2] Bunların esas kuvvetini vassallık münasebetleri teşkil ederdi. Çünkü bu suretle, kendilerine bağlı insanları, yani geniş bir halk kütlesini istismar ederlerdi.

Önce Altın Ordu toplumunun göçebe kütlesini ele alalım. Sağlam bir gözlem kabiliyetine malik olan Plano Carpini, hanlara, han ailesi mensuplarına ve başbuğlara, yani feodallere bağlı köylü halkın hizmetlerini şöyle özetliyor: "Han tarafından gönderilen bütün elçilere derhal araba ve erzak verdikleri gibi, hana gönderilen tahsildar ve elçilere de at, araba ve erzak verirlerdi."[3] Bundan sonra Plano Carpini şöyle devam ediyor: "Halk bütün başbuğlara buna benzer hizmetlerde bulunurdu. Çünkü Moğollarla beraber bütün halk kütlesi, başbuğlar arasında taksim edilmişti. Halk başbuğlar tarafından gönderilen elçilere de araba ve erzak vermek mecburiyetinde idi. Ayrıca itiraz etmeden atlara bakmak ve elçilere yardımda bulunmak lâzımdı. Başbuğlarla birlikte bütün halk kütlesi vergi olarak imparatora kısraklar vermek mecburiyetinde idi. İmparator, bu suretle bir, iki veya üç yıl için süt ihtiyacını karşılardı. Başbuğlara bağlı olanlar da metbularına karşı aynı görevi

[1] A. y., 1123., 1124. s.: V. Radlov (21. s.) bu adı Mehmet diye yazmıştır.

[2] V. Radlov, a. y., 21. s.

[3] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 23. s.

yapmakla mükellef bulunuyorlardı. Çünkü bunlar arasında serbest insanlar yoktu. Özet olarak, imparator ve başbuğlar halkın mallarını istedikleri şekilde kullanabilirlerdi. Sonra halk kütlesini de hiçbir kayda tabi olmadan istismar edebilirlerdi."[1] Bu satırlar kendine mahsus bir ekonomisi olan ve metbularının emriyle yaylaklarını değiştiren göçebelerin, metbularına karşı mükellef oldukları görevleri mükemmel surette tayin etmiştir.[2] Kaynaklar, acınarak söyleyelim, göçebelerin elinde bulunan mallar üzerine fazla bir şey bildirmiyor. B. Ya. Vladimircov, Reşidüddin'in aşağıdaki sözlerini naklediyor: "Basit bir adam, içkiye düşkün olursa, sürüsünü ve bütün malını feda ederek yoksul düşer."[3]

Rubruquis'in notları arasında tesadüf edilen dikkate değer bir kayıt, bozkır zenginlerine (prenslere) bağlı insanların sayısından söz eder. Rubruquis, Deşt-i Kıpçak'ta Batu'nun akrabası olan Skatay ile karşılaşmıştı:[4] "Sabahleyin Skatay'ın arabalarına rastladık. Bu arabalara evler yüklenmişti. Ben, karşımda büyük bir şehir bulunduğunu sanmıştım. Öküz, at ve koyun sürülerinin çokluğu da beni şaşırtmıştı. Bunları güden çobanların sayıca pek az olduklarını da gördüm. Bu sebeple, Skatay'ın kaç kişiye sahip olduğunu öğrenmek istedim. Bana bunların beş yüzden fazla olmadığını ve yarısını başka bir durakta gördüğümüzü söylediler."[5] Yerleşik hayata geçen halkın da aynı vassallık şartları içinde yaşadığını görüyoruz.

Oldukça mahdut olmakla beraber, Altın Ordu köylüleri meselesi üzerine en önemli ve en değerli kaynakları yarlıklar teşkil eder. Timur Kutluğ'un Hacı Bayram oğlu Muhammet'e verdiği tarhanlık yarlığı bu bakımdan özellikle önemlidir. Muhammet'in Sudak çevresinde geniş toprakları olduğunu yukarıda belirtmiştik. Timur Kutluğ,

[1] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 23. s.

[2] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 23. s.

[3] B. Ya. Vladimircov, a. y., 113. s., 6. not.

[4] Plano Karpini - V. V. Rubruk, a. y., 81. s.

[5] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 82. s.

Muhammet'in tarhanlık imtiyazına malik olduğunu, yani topraklarının hana ve idareye karşı her türlü vergiden muaf bulunduğunu tekrarlamaktadır. Bu yarlıkta sabancı ve ortakçı adları altında iki köylü zümresinden söz edilmiştir. İ. Berezin, sabancı'ların bir feodal senyöre bağlı çiftçiler olduğunu haklı olarak ileri sürmüştür.[1] Gerçekten, bunların feodallere karşı mükellef oldukları görevlerin büyük bir kısmı bu yarlıktan anlaşılmaktadır. Bu yarlığın W. Radloff tarafından yapılan tercümesinden birkaç satır alalım: "Bağ vergileri..., ambar resimleri, harman ücretleri, halktan alınan ark yasakları, vergiler ve kalan adlı borçlar alınmasın... Hayvanlar arabalar koşulmak için alınmasın... Evlerinde kalınmasın ve onlardan ne içecek, ne yiyecek talep edilmesin. Serbest olsunlar ve her türlü baskıdan uzak kalsınlar ve vergi vermesinler."[2] Burada kalan tabiri anılıyor. Bu kelime, W. W. Barthold'ün Persidskaya nadpis' na Aniyskoy meçeti Manuçe adlı araştırmasında esaslı surette izah edilmiştir.[3] Barthold'e göre, kalan "işlenmiş toprak vergisi" genel olarak yerleşik haktan alınan bir vergidir. Buna karşılık kopçur,[4] Quatremère'in işaret ettiği gibi, otlaklardan ve sürülerden alınan % 1 oranındaki vergiye verilen addır." Bu listede köylülerin devlete ve memurlara karşı mükellef oldukları — ve Hacı Bayram oğlu Muhammet'in kendisine verilen tarhanlık yarlığı ile muaf tutulduğu — vergiler sıralanmıştır. Böyle bir yarlık aldıktan sonra Muhammet köylülerin devlete verdikleri birtakım vergileri şimdi kendi alacak, yalnız bunlardan bir kısmına yeni bir şekil verecekti.

Acaba Altın Ordu'da köylüler senyörün toprağına bağlı mı idiler? Altın Ordu toplumu üzerine bize kadar

1 İ. Berezin, TVO, VIII. c., 437. s.

2 V. Radlov, a. y., 21. s.

3 Aniyskaya seriya, No. 5, 32. s.

4 A. A. Ali - zade'nin K istorii feodal'nıx otnoşeniy v Azerbaydjane. Termin "kupçur" (İzv. Akad. Nauk Az. SSR, 1945, No. 5, 87 - 102. s.) adlı yazısına bakınız.

gelen kaynaklarda buna dair bir açıklık yoktur. Lâkin Reşidüddin'e göre, XIII. yüzyılın sonunda, Hülegü ailesine mensup Moğolların hâkimiyeti altında bulunan Kuzey İran'da köylülerin büyük bir kısmı toprağa bağlanmıştı. Hülegü sülâlesine mensup Gazan han (1295 - 1304) 1303'te askerî iktalar üzerine bir yarlık çıkararak, kaçak köylüleri aramak için otuz yıllık bir süre vermişti.[1]

İ. P. Petruşevskiy O prikreplenii krest'yan v İrane v êpoxu mongol'skogo vladıçestva adlı önemli yazısında şöyle diyor: "Senyörlerin elinde bulunan topraklara bağlı köylüleri toprak sahiplerinin özel mülkiyeti sayan Moğol anlayışının yayılması sonunda, Moğol devrinde İran'da köylülerle köleler arasında çok defa hiçbir fark gözetilmemiştir. İslâm ülkelerinde eskiden böyle bir anlayış tasavvur olunamazdı."[2] Yukarıda sıraladığımız verilere dayanarak, Altın Ordu'da da buna benzer bir durumun hüküm sürdüğünü söyleyebiliriz. Çünkü Moğol hâkimiyetini temsil eden hanlar ve noyanlar, Carpini'nin teyit ettiği gibi, ahalinin yalnız mallarına değil, hayatına da tasarruf ederlerdi.

Timur Kutluğ'un yarlığında şöyle deniliyor: "Onlar Kırım'a[3] ve Kefe'ye [Feodosiya] geldikleri veya döndükleri vakit bir şey alır veya satarlarsa, onlardan [damga] resmi ve kantar vergisi almasınlar, yol parası ve ka-

1 Doğu Enstitüsü yazmasına bakınız: D - 66, 424 b v.; Reşidüddin, Sborn. letop., III, 283. ve müt. s.; İ. P. Petruşevskiy'in Xamdallax Kazvini kak istoçnik po social'no - êkonomiçeskoy istorii Vostoçnogo Zakavkaz'ya (İzv. Akad. Nauk SSSR, OOON, 1937, No. 4, 887 ve müt. s.) adlı yazısına bakınız.

2 İ. P. Petruşevskiy, O prikreplenii krest'yan k zemle v êpoxu mongol'skogo vladıçestva. Voprosı istorii, 1947, No. 4, 63, 64 ve 69. s.

3 Bugün Eski Kırım veya Solhat adını verdiğimiz Kırım şehri.

ravul ücreti istemesinler."[1] Timur Kutluğ'un yarlığı yerleşik bir feodale tarhanlık veriyor. Her halde, yarlıkta sıralanan ve üreticiden alınan vergiler, ziraî kültür damgasını taşıyor.

Toktamış hanın 1382'de Bey Hacı'ya verdiği yarlık[2] başka bir olaydan söz eder. Burada tarhanlık, tamamıyle olmasa bile, henüz birçok konularda göçebe olan bir feodale veriliyor. Tarhanlık hakkı verilen maddelerde bir göçebe üreticinin, daha doğru bir tabirle söyleyelim, yarı yerleşik bir üreticinin vergileri göze çarpıyor: "Şürakül kabilesinden vergi almasınlar, araba istemesinler, çift aletlerinden ücret talep etmesinler, toplu göçlerde mükellefiyetleri toplarken, hiçbir baskı yapmayarak, onları korusunlar..."[3]

Bu liste, Timur Kutluğ yarlığına göre daha kısa olmakla beraber, göçebelerin devlete karşı mükellef oldukları görevlerin — meselâ elçi ve memurlara posta atı veya araba vermek gibi birçok hallerde — yerleşik halkın görevlerinden farksız olduğu görülüyor. Altın Ordu iktisadî sisteminde üreticinin ne kadar büyük bir vergi yükü altında bulunduğu, yarlıkta anılan memurların adlarından kolaylıkla anlaşılıyor. Bunların tarhanlık hakkı alan toprakları bilmeleri lâzımdı. Bellibaşlı vergiler sıralandıktan sonra — bunlar yukarıda zikredilmişti — Timur Kutluğ'un yarlığında "iç köy darugaları", "kadılar", "müftiler", "sufîler", "saray kâtipleri", "gümrükçüler", "tahsildarlar", "yaya ve atlı elçiler", "arabacılar", "yemciler", "doğancılar", "parsçılar", "kayıkçılar", "köprücüler", "pazarcılar"... anılıyor.

Mengli Girey'in h. 857'de (= 1453) hekim Yah-

[1] V. Radlov, a. y., 21. s. — W. Radloff'un tercümesinde birtakım tartışmalı noktalar vardır. Buna rağmen, esas itibarıyle doğru olan bu tercüme en sağlam bir kaynak olarak kullanılabilir. Yalnız Neskol'ko popravok k yarlıku Timur - Kutluga (İRAN, 1918, 1009 - 1024. s.) adlı yazıda ileri sürülen düzeltmeleri göz önünde tutmak şarttır.

[2] Yarlıki Toxtamış-xana i Seadet - Gireya. Perev. Y. O. Yarceva, vvedenie V. V. Grigor'eva, Odessa, 1844.

[3] A. y., 2. s.

ya'ya verdiği meşhur tarhanlık yarlığında yukarıda zikredilen bütün bu memuriyetler en etraflı bir şekilde kaydedilmiştir.

Burada "tümen beyleri", "bin beyleri", "yüz beyleri", "on beyleri", "duruga beyleri", "müderrisler", "kadılar", "mühtesipler", "şeyhler", "divan bitikçileri" (divan kâtipleri), "damgacılar", "kantarcılar", "ambarcılar", "yaftacılar" (vergileri ilân eden memur), "yasakçılar", "kalancılar" (kalan vergisini toplayan memurlar), "bukavullar", "sınır bekçileri" (tutakavullar), "şehir kapılarının bekçileri" (kabakçılar), "karavullar", "doğancılar", "parsçılar" v.b. anılmıştır.

Yarlıktan zımnen anlaşıldığına göre, bizce görevleri henüz tamamıyle malûm olmayan bu memurlar, köylülerden birtakım vergiler almak hakkına malik bulunuyorlardı.

XIII. yüzyıl sonu Moğol devletlerinin idarî durumu üzerine sağlam bilgilere sahip olan Acem tarihçisi Reşidüddin, yönetim mekanizmasında göze çarpan suiistimalleri özellikle belirtmiştir: "[Mengü han], elçilerin sebepsiz olarak hiçbir şehir veya köye gitmemelerini ve ahaliden tayin edilen miktardan fazla yem ve erzak almamalarını emretti; çünkü baskı ve zulüm son derece artmış, mükellefiyetlerin, vergilerin ve fevkalâde vergilerin çokluğu karşısında çiftçilerin yükü son haddini bulmuştu. Onların elde ettikleri ürün ile bu vergilerin yarısı bile karşılanamazdı. Bu sebeple, [Mengü han] tacir ve memurların onlara tabi olan kimselere karşı müsamaha ve şefkat göstermelerini emretmişti. Cengiz hanın ve hanın [Ögedey'in] yarlığı gereğince vergilerden [yani mükellefiyetlerden] muaf tutulan kimseler müstesna, ahalinin kendisinden talep edilen mükellefiyeti, varlık ve durumuna göre, çekinmeksizin ve bahane ileri sürmeksizin [yani gecikmeksizin] vermesi icap ediyordu..."[2]

[1] Akdes Nimet Kurat, a. y., 64. s.

[2] Reşidüddin, A. Blochet bas. GMS, XVIII, 2, 312. ve müt. s.; A. Yakubovskiy, Vosstanie Tarabi v 1238 g. Trudı İnstituta Vostokovedeniya, XVII. c., 1936, 115. s.

Altın Ordu alanında yaşayan göçebe ve köylülerin (sabancı) durumu bu merkezde idi. Anlaşıldığına göre, sabancılar ziraî faaliyetin esas kütlesini teşkil ederlerdi. Kırım'da, Bulgar bölgesinde ve aşağı Volga'nın sağ ve sol kıyısında bulunan şehir ve meskûn yerlerle dolu alanlar, bu sabancıların eliyle işlenirdi. Anlaşıldığına göre, Timur Kutluğ'un yarlığında ortakçı adı verilen sınıf, yukarıda kaydedilen bütün bu mükellefiyetleri yüklenmiş bulunuyordu. W. W. Radloff bu tabiri "yarıcı" diye çevirmiştir.[1] Bunlar ürünün yarısını, yahut da üçte, dörtte birini veya daha küçük bir kısmını alırlardı. Bu işçiler, toprak sahibi feodalden tohumluk, öküz, saban v. s. gibi şeyler de alırlardı. Ne yazık ki kaynaklarda bu yolda Altın Ordu üzerine yukarıda zikredilen tabirden başka bir şey muhafaza edilmemiştir.

Kutb'un Altın Ordu saray hayatını yansıtan "Hüsrev ve Şirin" (XIV. yüzyıl) adlı mesnevîsinde, yukarıda zikrettiğimiz yarlıklarda geçmeyen birtakım tabirlere tesadüf edilir. Meselâ, bu mevnevîde çiftçilere "ekinci" adı verilir.[2] "Ekinci"nin "sabancı" veya "ortakçı" kelimelerinin karşılığı olup olmadığı şimdilik kesin olarak kestirilemez. Bunun gibi, "kabala" tabiri de dikkate değer.[3] Rus tarihçilerinin büyük bir kısmı bu tabirin Arapçadan alındığından habersiz kalmıştır. "Kabala" kelimesi Orta Çağda Müslüman Doğu'da çok yayılmıştı. Bu kelimenin Rusçaya Altın Ordu devrinde geçtiğine hükmolunabilir.

Altın Ordu'nun sosyal - ekonomik hayatında kölelerin oynadığı rol meselesine gelince: Altın Ordu'da kölelerin büyük bir kütle teşkil ettikleri muhakkaktır. Fakat genel olarak savaş esirleri arasından çıkan bu köle-

[1] V. Radlov, a. y., 21. s.

[2] Kutb'un "Hüsrev ve Şirin" mesnevisinde ekinci tabirine tesadüf edildiğini bana bildiren A. T. Tagirdjanov'a teşekkür ederim.

[3] Belazurî'nin Kitab futuh al-buldan adlı eserine ilâve edilen Glossarium'a bakınız (De Goeje baş. 1863 - 1868, 84. s.). — A. Yu. Yakubovskiy, Ob ispol'nıx arendax v İrake v XIII v. Sov. Vostokoved., IV, 174. ve müt. s.

lerin üretim hayatında önemli bir yer tuttukları ileri sürülemez. Bütün doğu ülkelerinde olduğu gibi, köleler her türlü işlerde kullanılır; göçebe, yarı göçebe ve yerleşik feodallerin evlerinde çalışırlardı. Kölelerin çocukları çok defa yerleşik hayata geçerek, üretim araçları elde ederler ve sabancı ve ortakçılar arasına karışırlardı. Savaş esirlerinin çok büyük bir kısmını, ülkelerinin işgali üzerine yerlerini terk eden zanaatçılar teşkil ederdi. Yeni bir şehre savaş esiri olarak yerleştikten sonra, yavaş yavaş hürriyetlerini elde ederlerdi. Altın Ordu alanında işçi olarak esas rolü oynamamakla beraber, ticaret malı olarak büyük bir yer tutarlardı.

Bu bakımdan birkaç örnek vermek isterim. Rükneddin Baybars, Nogay'ın 1299'da Tokta'nın askerleri tarafından bozguna uğratılmasından söz ederken, mağlûp edilen esilerin ailelerinin mukadderatı üzerine aşağıdaki tafsilâtı veriyor: "Kadınları ve çocuklarından birçokları ve sayısız bir kalabalık esir edildi. Onlar ötede beride satılığa çıkarılarak [yabancı] ülkelere gönderildiler. Mısır diyarında sultan ve emirler, tacirlerin getirdikleri esirlerden birçoklarını satın aldılar."[1] Başka bir örnek daha verelim. An-Nuveyrî'ye göre: "707'de [1307-08] Mısır diyarına şu haber geldi: Tokta, Kırım, Kefe ve kuzey eyaletlerindeki Ceneviz Frenklerinin Tatar çocuklarını tutup Müslüman ülkelerine sattıklarını haber alınca, onlara öfkelendi."[2] Bu suretle, köle alım satımı ile Avrupalıların da meşgul oldukları anlaşılıyor. Cenevizliler için XIV. yüzyılın başında Kırım kıyılarında köle alım satımı çok büyük kazançlar sağlıyordu. Köle avcılığı sık sık tesadüf edilen bir şeydi. Al-Omarî'ye göre : "Bunlar [Kıpçaklar] Çerkez, Rus, Macar ve As askerlerini yenmekle beraber, bu kabileler onların çocuklarını kaçırarak

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 91. s. (Arapça metin), 114., 122. s. (Rusça tercüme).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 140. s. (Arapça metin), 162. s. (Rusça tercüme).

tacirlere satarlardı."[1] Öte yandan Tatarlar da aynı şekilde mukabele ederlerdi. Al-Omarî'nin yazdığına göre: "[Özbek han - A. Ya.] çok defa onların erkeklerini öldürür, kadın ve çocuklarını esir olarak satardı."[2] Ahali arasıra kendi çocuklarını esir olarak satmak mecburiyetinde de kalıyordu. Yine al-Omarî, 1338'de Altın Ordu'da ve Bulgar bölgesinde bulunan Kerbelâ'lı tacir Şerif Şemseddin Muhammet al-Hüseyin adlı bir tacirin ifadesine dayanarak şöyle diyor: "Onun bana anlattığına göre, bu seyahatinde, ailelerinden erkek ve kız çocukları satın almıştı. Çünkü İran diyarına akın etmeleri için hanları tarafından verilen emir karşısında [paraya] ihtiyaç duyuyorlardı. Bu sebeple, kendi çocuklarını satmak mecburiyetinde kalmışlardı. Onlardan en iyi ve en pahalı köle ve cariyeleri almıştı."[3] Deşt-i Kıpçak Türkleri (yani Kıpçaklar) için al-Omarî şöyle diyor : "Açlık ve kuraklık zamanında onlar, erkek çocuklarını satarlar. Bolluk zamanında kız çocuklarını seve seve satarlar, fakat erkek çocuklarını ancak büyük bir ihtiyaç karşısında satarlardı."[4]

Bu köleler nereye ve ne maksatla sevk ediliyordu? En kuvvetli ve en sağlam gençler, doğu hükümdarlarının ordularında kullanılırdı. Bu bakımdan Mısır'da Deşt-i Kıpçak Türklerine büyük bir değer verilirdi. Al-Omarî'ye göre: "Mısır ordusunun büyük bir kısmını onlar [teşkil ederlerdi], çünkü [El-melik] El-kâmil'in oğlu El-melik Es-salih Necmeddin Eyyub'un Kıpçak kölelerini satın almağa başladığı zamandan beri Mısır diyarının sultan, emir ve as-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 213. s. (Arapça metin), 234. s. (Rusça tercüme).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 210. s. (Arapça metin), 231. s. (Rusça tercüme).

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 213. s. (Arapça metin), 235. s. (Rusça tercüme).

[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 219. s. (Arapça metin), 241. s. (Rusça tercüme).

kerleri hep onlardandı."[1] Esirlerin Moğollar tarafından büyük kütleler halinde köle olarak satıldığını Reşidüddin de sık sık andığımız eserinde belirtmiştir. Onun haber verdiğine göre, İran'da vassallık münasebetlerini derinleştirmek gayesiyle büyük gayretler sarf eden Gazan han, bu utandırıcı ticareti engellemeğe çalışmıştır. Lâkin Gazan han, bu planını Moğollar için bile gerçekleştirememişti.[2] Erkek ve kadın köleler yarlıklarda da zikredilir. Bu bakımdan Mengli Girey'in h. 857'ye (= 1453) ait yarlığını anmak gerekir.[3]

Diğer doğu ülkelerine nispetle Moğol kadını tamamıyle özel bir yer tutardı. XIII-XIV. yüzyıl doğu yazarları ve Avrupa gezginleri bu yolda dikkate değer pek çok kayıtlar bırakmışlardır. XIV. yüzyılın 30. yıllarında Deşt-i Kıpçak'tan geçen Tanca'lı meşhur Arap gezgini İbn Batuta notlarında şöyle diyor: "Bu ülkede [Tatarlar] arasında kadınlara karşı şaşılacak kadar büyük bir saygı gördüm. Onlar erkeklerden çok saygı görürler."[4] Gerçekten, başka bir çevrede yetişmiş olan İbn Batuta'nın hayreti sebepsiz sayılamaz. Göçebe hayat sisteminde kadının sosyal üretim **processus'ünden** uzak kalamayacağı pek tabiîdir. Burada kadının rolü konusunda G. Rubruquis'in verdiği bilgiyi tekrarlayalım: "Kadınların görevi, arabaları kullanmak, çadırları arabalara yüklemek ve indirmek, inekleri sağmak, yağ ve yoğurt yapmak, deri işlemek ve dikmek gibi şeylerdi. Derileri sinirden yapılmış ipliklerle dikerlerdi. Sinirleri ince saplara ayırırlar ve sonra bunları uzun bir sap halinde örerlerdi. Sandal (sotulares), başmak ve başka giyim eşyası da dikerler."[5]

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 211. s. (Arapça metin), 232. s. (Rusça tercüme).

[2] D'Ohsson, IV. c., 430 - 431. s.

[3] Akdes Nimet Kurat, a. y., 64. s.

[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 288. s.

[5] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 78. s.

XV. yüzyıl Arap tarihçisi Makrizî sayesinde bize kadar gelen Moğol yasasında da kadınlardan söz edilir.[1] "(Cengiz han - A. Ya.) orduya refakat eden kadınların, erkekler savaşırken onların iş ve görevlerini görmelerini emretmişti."[2] Moğol kadını sosyal bakımdan da erkeklerle hemen eşit bir yer tutuyordu. Al-Omarî şöyle diyor: "Kıpçak halkı [Irak ve Acem halkı gibi] halifenin yaptığı kanunlara göre hareket etmez. Kadınlar onlarla [erkeklerle] birlikte yönetime katılırlar. Verilen emirler onlardan [yani han ve hatunlardan], hattâ daha çok hatunlardan çıkar... Gerçekten, bizim zamanımızda, bir kadının onun kadar hüküm sahibi olduğunu görmediğimiz gibi, bize yakın zamanlarda da buna benzer bir örnek işitmedik. Berke ve ondan sonra gelen hanlar tarafından verilmiş birçok yarlıkları görmek fırsatını buldum. Bu yarlıklarda 'Hatunlar ve hanlar buna el birliği ile karar verdiler' şeklinde kayıtlar vardır."[3] Al-Omarî'nin sözlerine güvenmek gerekiyor. Çünkü Rus metropolitlerine verilen ve tercümeleri bize kadar gelen yedi yarlıktan üçünde Taydula'nın adı anılmıştır: "Bu ikinci yarlığı Taydula hatun 6670 yılında metropolit İoan'a vermiştir."[4] "Bu dördüncü yarlığı Çenibek'in hatunu Taydula 6851 yılında metropolit Feognost'a vermiştir." Aşağıdaki satırlar özellikle dikkate değer: "Çenibek'in yarlığına ve Taydula'nın sözüne istinaden Tatarların ulus [ve ordu] emirlerine ve il ve şehir ve köy darugalarına ve damgacılara ve elçilere ve bütün memurlara..."[5]

[1] Cüveynî orduyu tasvir ettiği sırada, sefer zamanında kadınların yasa gereğince erkeklere düşen bütün görevleri yaptıklarını belirtir. Bakınız: Cüveynî, GMS, XVI, I, 22. s.

[2] İ. Berezin, a. y., 412. s.

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 208 - 209. s. (Arapça metin), 229. s. (Rusça tercüme).

[4] M. D. Priselkov, Xanskie yarlıki russkim mitropolitam, 57. s.

[5] M. D. Priselkov, a. y., 59. s.

Taydula'nın metropolit Aleksey'e verdiği altıncı yarlık da bu şekilde kaleme alınmıştır.[1] Bu suretle, emirlerin han ve hatunlar tarafından verildiği yolunda al-Omarî'nin verdiği bilgi tamamıyle teyit edilmiş oluyor.

XIII. yüzyıl Ermeni kaynaklarında da Moğol kadınlarının erkeklerle eşit haklara sahip oldukları belirtilmiştir. Sık sık andığımız Gence'li Kirakos şöyle diyor: "Tatarlar Ermenistan ve Albanya'daki kışlaklarında dinlendikleri sırada, Suriye'li Raban... Çarmağan'ın yokluğunda onun yerine yönetimi ele alan karısı Eltina Hatun'a..."[2]

Bundan sonra, Katolik rahibinin "büyük saraya yönelerek kendisini Eltina Hatun'a takdim ettiği, Eltina Hatun'un onu büyük sevgi ve saygı ile karşılayarak bütün memurlardan üstün tuttuğu" ve "ona hediyeler ve El-Tamga verdiği ve bu suretle onu her türlü zulümden uzak tuttuğu" haber veriliyor.

Han sarayına mensup kadınların, devletin siyasî hayatına katıldıklarından Plano Carpini de söz etmiştir. Güyük hanı ziyaret ettiği sırada, Güyük hanın annesinin Rus prensi Aleksandr Yaroslaviç'e kendi adına elçi gönderdiğini görmüştür.[3] Plano Carpini'ye göre: "İmparatorun (Güyük hanın - A. Ya.) annesi, orada bulunanların haberi olmaksızın Aleksandr'ın oğluna (Yaroslav'a - A. Ya.) Rusya'ya elçi göndermiş ve onu yanına davet ederek kendisine babasının topraklarını vermek istediğini bildirmişti. (Prens) gelmek istemeyince, yarlık göndererek babasının topraklarını almak üzere gelmesini haber ver-

[1] M. D. Priselkov, a. y., 61. s.

[2] K. P. Patkanov, İstoriya mongolov po armyanskim istoçnikam, 2. fas. 61 - 63. s.

[3] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 57. s.

mişti. Fakat geldiği takdirde onu öldüreceğine ve hatta esir edeceğine inanıyorlardı." Cengiz han sarayına mensup kadınların kurultaylarda faal bir rol oynadıklarını aşağıda göreceğiz.

ALTINCI BÖLÜM

Altın Ordu'nun siyasî teşkilâtı

Altın Ordu'nun diğer yönlerine nazaran en çok siyasî teşkilâtı araştırılmıştır. Cuçi ulusunun bu yönü, geçen yüzyılda İ. Berezin'in Oçerk vnutrennego ustroystva Ulusa Djuçieva adlı — sıkı sık zikredilen — eserinden beri en geniş bir şekilde aydınlatılmıştır. Lâkin bütün meziyetlerine rağmen, bu eserin XIX. yüzyılın 60. yıllarında elde bulunan bilgilere dayandığını unutmayalım. Bu eserde bu büyük imparatorluğun siyasî yönetimi konusunda derli toplu bir tablo aramak boştur.

Fiilî olarak tamamıyle bağımsız olan Moğol devletlerinin hukukî olarak birleşik Cengiz han imparatorluğunun birer kısmı sayıldıklarını biliyoruz. B. Ya. Vladimircov'a göre, "Cengiz han soyunun ulus üzerindeki hâkimiyeti, bu soy mensuplarının iştirakiyle toplanan mecliste (xuriltay, xurultay) altan uruğ (urux)[1] üyelerinden birini imparator, han (xan, xağan) seçmek suretiyle temin edilir; soyun diğer üyeleri, özellikle erkekler prens sayılırlar... ve miras olarak bir ulus alabilirler."[2]

1251 kurultayı bu bakımdan çok önemlidir. Bu kurultayda Cengiz ailesine mensup prensler askerî aristokratların aktif iştirakiyle üç yıllık bir fasıladan sonra Tulay'ın oğlu Mengü'yü büyük han (ka'an) seçmişlerdi. Kurultayda yapılan seçimin şartları, Cengiz ailesinin üyeleri arasında aday için yapılan savaş, prenslerin ulustan ulusa dolaşması ve entrikalar burada çok dikkate değer.

---

[1] "Yani 'altın boy'. Cengiz hanın boyuna bu adı vermeğe başlamışlardı." (B. Ya. Vladimircov'un notu, - A. Ya.).

[2] B. Ya. Vladimircov, a. y., 99. s.

Bütün bunlar, Moğol imparatorluğunda ve ona bağlı kısımlarda (uluslarda) büyük ve küçük kurultayların yapılması bakımından klasik bir örnek teşkil edebilir.

Mengü kağanın seçiminin nasıl yapıldığını Reşidüddin etraflı surette tasvir etmiştir. Cuçi ve Tulay aileleri Ögedey ve Çağatay ailelerine karşı birleşmişlerdi. Tulay'ın oğlu Mengü'yü Moğol imparatorluğu tahtına çıkarmak isteyen Batu han başrolü oynuyordu. Moğolistan'a yaptığı gezi ile Mengü'ye büyük bir hizmette bulunan kardeşi Berke ona bu yolda yardım ediyordu. Batu ilk olarak kurultayın Deşt-i Kıpçak'ta, yani Cuçi topraklarında toplanmasını istemiş, fakat buna muvaffak olamamıştı. Ögedey ve Çağatay ailelerine mensup prensler, kurultayın Cengiz han karargâhının bulunduğu geleneksel yerde, Kerülen (Kelüren) ırmağı kıyısında yapılmasını ısrarla ileri sürüyorlardı. Uzun konuşmalardan sonra kurultayın başşehir olan Karakurum'da toplanmasına karar verilmişti. Bu konuşmalara prenslerden başka, birliklerinin başında bulunan nüfuzlu tümen ve bin beyleri de karışmıştı. Mengü, Karakurum'da tahta çıkarılmıştı. Bu olayın siyasî öneminden yukarıda söz edilmişti. Büyük kurultaylar gibi, uluslarda prenslerin ve aristokratların iştirakiyle küçük kurultaylar yapmak gerekiyordu. Başlangıçta, büyük ulusların başında bulunan "prensler" büyük hanı metbu olarak tanıyorlardı. Lâkin 1259'da ölen Mengü'den sonra, bütün uluslar için mecburî olan kurultaylar toplanmamıştı.

W. W. Barthold'e göre, "imparatorluğun birliği daha Cengiz hanın sağlığında sarsılmıştı. Kendi topraklarında oldukça bağımsız bir yönetim kuran Cuçi'ye karşı Cengiz han savaşa hazırlanıyordu."[1]

Yukarıda gördüğümüz gibi, XIII. yüzyılın 60. yıllarına doğru Moğol imparatorluğunun birliğinden hemen hemen hiçbir şey kalmamıştı. Altın Ordu, Hülegü devleti ve Çağatay devleti bağımsız bir hayat sürüyorlar, siyasî bakımdan büyük bir hana uymaktan çekiniyorlardı.

[1] V. V. Bartol'd, İstoriya kul'turnoy jizni Turkestana, 87. s.

Altın Ordu devleti feodal bir monarşi olarak telâkki edilebilir. Cuçi'nin öldüğü 1227'den 1359'a kadar Batu ailesinin[1] elinde bulunan kuvvet, tam anlamıyle, Deşt-i Kıpçak'ta, aşağı Volga havzasında, Bulgar alanında, Kırım'da ve Hârizm'de bulunan göçebe, yarı göçebe ve yerleşik feodallerin elinde toplanmıştı. Bu feodal aristokrasinin başında, devletin en büyük (askerî ve mülkî) mevkilerini işgal eden hanedan üyelerinin bulunduğunu yukarıda kaydetmiştik. Sağ ve sol kol oğlanları, tümen beyleri[2] ve ayrı kısımların hükümdar veya valileri (Hârizm'de Kutluğ Timur gibi) bu aristokrasiden çıkmıştır. Nihayet, bunlar yeni han seçmek ve herhangi bir askerî teşebbüsü görüşmek maksadıyle toplanan kurultaylarda da en önemli rolü oynarlardı. Plano Carpini'ye göre, "imparatorun (büyük hanın — A. Ya.) ölümünden sonra başbuğlar toplanmış ve yukarıda anılan Cengiz hanın oğlu Okkaday'ı imparator seçmişlerdi. Okkaday prensleri toplamış ve orduyu taksim etmişti."[3]

XIII. yüzyıl Ermeni tarihçisi Mağakya'ya göre, Mengü han Hülegü'yü, İran'ı istilâya göndermeden önce kurultayı toplamağa karar vermişti. "Arguçiler, Mengü hanın emrine uyarak, kurultayı toplamışlar ve Hulavu ile gelen bütün şefleri çağırmışlardı."[4]

Kurultay konusunda dikkate değer bilgi veren Ermeni tarihçisi Vardan'a göre, "bu bayram günlerine hurultay, yani toplantı bayramı adını verirlerdi. Hurultaylar bir ay devam ederdi. Bu süre içinde Cengiz han ailesine mensup hanlar, gereken her şey üzerine imparatorla görüşmek için yeni kıyafetlerle gelirlerdi. Her gün ayrı ayrı

[1] Stênli Lên - Pul', Musul'manskie dinastii. W. W. Barthold tercümesi, 191. s.

[2] Altın Ordu tümen beyleri arasında Nogay büyük bir ün kazanmıştır.

[3] Plano Karpini- V. Rubruk, a. y., 24. s.

[4] İstoriya mongolov inoka Magakiya, XIII v. K. P. Patkanov tercümesi, 1871, 31. s. — Ayrıca 10. sayfada da dikkate değer bir yer vardır.

renklerde elbiseler giyerlerdi. Bu kurultay günlerinde tabi han ve sultanlar büyük hediyeler getirirlerdi."[1]

Yine Mağakya'nın anlattığına göre, Hulavu'nun ölümünden bir yıl sonra büyük bir kurultay toplanmış ve burada büyük oğlu Abaga (1265 - 1282) tahta çıkarılmıştı."[2] İşgal olunan ülkelerin muhtelif alanlarının Moğol kumandanları arasında taksimi meselesi de kurultaylarda halledilirdi. Meselâ Mugan bozkırına döndükten sonra Kafkasya ve İran'daki Moğol hâkimi Curmağun noyan veya (Mağakya'nın transkripsiyonuna göre) Çorma han, büyük bir kurultay toplamıştı. Mağakya'ya göre "Çorma hanın emri üzerine toplanan kurultayda bu yüz on kumandan bütün toprakları aralarında taksim etmişlerdi..."[3] Kurultaylarda kadınlar da bulunur ve çalışmalara faal bir şekilde katılırlardı. Hülegü hanlarının seçilmelerini anlatan Reşidüddin, bu seçimin, prenslerden ve başbuğlardan başka, hatunların da katıldıkları kurultayda yapıldığını kaydeder. Hiç olmazsa Argun (1284 - 1291), Keyhatu (1291 - 1295) ve Gazan han (1295 - 1304) bu şekilde seçilmişti.

Reşidüddin'in anlattığına göre, Argun han Yüzağaç ilinde, Şur ırmağı yanında, prenslerin, emirlerin ve hatunların katılmasıyle yapılan kurultayda seçilmişti.[4] Yine aynı yazara göre, Keyhatu han 23. VII. 1291'de Ahlat yakınında, prenslerin, emirlerin ve hatunların katılmasıyle toplanan kurultayda seçilmişti.[5] Nihayet meşhur Gazan han da yine prenslerin, emirlerin ve hatunların katılmasıyle Arran'da, Karabağ'da 3.XI.1295'te yapılan kurultayda seçilmişti.[6]

---

[1] K. P. Patkanov, İstoriya mongolov po armyanskim istoçnikam, 1. fas., 16. s.

[2] İstoriya mongolov inoka Magakiya, XIII v., 40. s.

[3] A. y., 11. s.

[4] Reşidüddin, Sborn. letop., III, 113. s. — D'Ohsson, IV, 2.

[5] Reşidüddin, a. y., 131. s. — D'Ohsson, IV, 32.

[6] Reşidüddin, a. y., 166. s. — D'Ohsson, IV, 152.

Diğer Moğol devletlerinde ve özellikle Moğolistan'da olduğu gibi, tümen kumandanından sonra gelen askerî kademeler, yani bin ve yüz kumandanlıkları noyanların ve beylerin elinde bulunurdu. Arap, Ermeni ve Acem kaynaklarında noyan veya beylerin bin kumandanı olduğu sık sık zikredilmiştir. Yukarıda kaydedildiği gibi, göçebe Kıpçak - Moğol toplumunda bin kumandanı ve yüz kumandanı gibi askerî rütbeler noyan (bey) unvanından ayrılamaz.

Cengiz hanın askerî teşkilâtında olduğu gibi, Altın Ordu'da da keşik adını taşıyan ve feodal aristokratlar sınıfından (özellikle gençlerden) alınan bir muhafız kıtası bulunduğu anlaşılıyor. Deşt-i Kıpçak'taki göçebe ve yarı göçebe halka dayanan ordunun kumandanlık görevini kendi ellerinde bulundurmakla Cuçi ulusu feodallerinin, kendilerini fiilî olarak devletin sahibi gibi telâkki ettiklerini ve hanın siyasetini tasvip etmedikleri takdirde, ona karşı sert bir durum aldıklarını izaha lüzum yoktur. Böyle bir kuvvete malik olan feodallerin bütün Altın Ordu devletine askerî bir karakter verdiği muhakkaktır. Gerçekten Altın Ordu, gerek komşularına, gerek doğrudan doğruya birtakım noyan ve emirlerine karşı arasız askerî hareketlerde bulunmuştu. Meselâ XIII. yüzyılın son yarısında Altın Ordu hanları meşhur tümen beyi Nogay ile uzun bir savaşa girişmişlerdi.

Savaşlar, akınlar, yağmalar, vergilerin toplanması, Altın Ordu devletinin en önemli cephelerinden birini teşkil eder. Toplumun yüksek sınıfları için, kazanç ve servet elde etmek bakımından bu, en kolay usullerden biridir. Altın Ordu hanlarının askerî kuvvetleri tarafından akınlarda elde edilen ganimetin o zaman için büyük bir yekûn tuttuğunu söylemek kâfidir. Ganimet olarak alınan kumaş, gümüş eşya, para, kürk, buğday, silâh gibi şeylerden başka, esirler de önemli idi. Savaş esirlerini pazarlarda satmak veya kuvvetlerinden istifade etmek kabildi. Feodalizm devrinde diğer doğu ülkelerinde olduğu gibi, Moğollar arasında da alınan ganimeti taksim için sıkı bir düzen vardı.

Moğol devletlerinde ve özellikle Altın Ordu'da bukavul adını taşıyan ayrı bir askerî memuriyet vardı. Muhammet İbn Hinduşah Nahcivanî'nin Celayir soyuna (1336 - 1411) mensup sultan Üveys (1356 - 1374) için yazdığı Dastur al-Kâtip[1] adlı dikkate değer belge örnekleri dergisinde, bukavullar üzerine aşağıdaki bilgiye tesadüf olunur. Askerî kuvvetlerin taksimi, kıtaların sevki, büyük divan tarafından verilen tayın bedelinin dağıtılması, ganimetin Moğol âdetlerine göre adilâne bir şekilde paylaşılması, askerler arasında hakaret ve haksızlıklara yer verilmemesi bukavula düşen görevlerdir. Emirler — tümen beyleri ve yüz beyleri — bu yolda bukavula itaat etmek mecburiyetindedirler. Bukavullara dolgun bir para verilirdi. Her tümende bir bukavul vardı.

Bukavul memuriyetinin Hülegü devletinde varlığı Hammer ve Berezin tarafından kaydedilmişse de, bukavulun görevleri kesin olarak aydınlatılmamıştır. Bu memuriyetin Altın Ordu'da da bulunduğu muhakkaktır. Her halde, Mengli Girey'in h. 857'den (= 1453) kalma yarlığında Kırım için bu tabir kullanılmıştır.[2]

Askerî rütbelerden (tümen beyleri, bin beyleri) sonra mülkî yönetim memurları gelirdi. Bunların başlıca görevleri, halktan alınan bütün vergileri toplamaktı. Altın Ordu'da askerî ve mülkî görevler kesin olarak ayrılmıştı. Lâkin yönetim mekanizması için aynı şey ileri sürülemez. Herhangi bir eyaleti yöneten bir amir, aynı zamanda ahaliden alınan vergileri de toplayabilirdi. Görev ve yetkilerin kesin olarak ayrılmadığını İ. Berezin de kaydetmiş, örnek olarak, İran'a gönderilen Curmağun noyanın "aynı zamanda askerî, idarî ve adlî görevler aldığını ve hasta olduğu zaman bu görevlerin — hakanın emri gereğince —

[1] Yani tarih araştırmaları için değerli bir kaynak teşkil eden resmî yazı örnekleri dergisi.

[2] Akdes Nimet K u r a t, a. y., 64. s. — N. İ. Veselovskiy'-in Mnimaya doljnost' bukaul'nogo tamgovşçika v imperii Çingisxana (ZVO, XXIV, 21. ve müt. s.) adlı yazısı bu memuriyetle doğrudan doğruya değil, dolayısıyle ilgilidir.

karısına ve çocuklarına düştüğünü" zikretmiştir.[1] İ. Berezin'in Altın Ordu'da da aynı durumun hüküm sürdüğünü iddia etmesi sebepsiz değildir.

Diğer Moğol ulusları gibi, Altın Ordu da merkezî ve mahallî yönetimini Moğol âdetlerine ve işgal edilen memleketin idarî şekline istinat ettirmiştir. Altın Ordu tarihine ait kaynaklarda vezir tabiri mülkî yönetim amiri hakkında kullanılır. Lâkin bu tabir, diğer idarî tabirlere nazaran az geçer. Vezir tabirine Arap ve Acem kaynaklarında tesadüf edilir. İbn Abdüzzahir, İdil (Volga) ırmağı kıyısında bulunan karargâhında Berke hanın, sultan Baybars'ın elçilerini kabul edişini tasvir etmiştir. Berke han, beyaz keçe ve ipek kumaşlarla örtülü büyük bir çadırda oturuyordu. Çadır 100 kişi alıyordu, "duvarlarında" duran kanapelerde 50 veya 60 emir oturuyordu. Tahtında oturan hanın yanında karısı bulunuyordu. Berke han sultanın mesajını vezirine okutmuştu.[2] Berke hanın Altın Ordu vezirini al-Mufaddal da anmış, hattâ onun adını da — Şerefeddin al-Kazvinî — vererek, Arapça ve Türkçeyi iyi bildiğini ilâve etmiştir.[3] Altın Ordu hanı Canıbek'in Saray Timur adlı vezirini bir Acem yazarı da zikretmiştir.[4] Lâkin vezirin faaliyeti, görev ve yetkileri, Muhammet İbn Hinduşah Nahcivanî'nin Dastur al-Kâtip adlı kitabından öğrenilebilir. Celayirler devletinde vezirliğe yapılan tayinlere ait yarlık örneklerinden birine göre, vezirin bütün divanları, özellikle hazine divanını kontrol ettiği anlaşılıyor. Merkezî yönetim mekanizmasını saray görevlerinden kesin olarak ayırmayan feodal anlayışına tamamıyle uygun olarak, vezirin divanlar yanında kârhaneyi (imalâthane), ahırı ve mutfağı kontrol etmesi lâzımdı. Altın mürekkep

[1] İ. B e r e z i n, a. y., 451. s.

[2] V. G. T i e s e n h a u s e n, a. y., I. c., 55. s. (Arapça metin), 64. s. (Rusça tercüme).

[3] V. G. T i e s e n h a u s e n, a. y., I. c., 181. s. (Arapça metin), 192. s. (Rusça tercüme).

[4] V. G. T i e s e n h a u s e n, a. y., II. c., 103. s.

hokkası, al mühür ve değerli taşlarla süslü kuşak, vezirlik görevinin sembolünü teşkil ederdi.

Kâtiplik yaptığı için memurların görevlerini mükemmel surette bilen Arap yazarı al-Kalkaşandî'ye göre, "İran'da olduğu gibi, bu devletin (Altın Ordu — A. Ya.) yönetimi de ulus emir ve vezirlerinin elinde bulunuyordu. Yalnız... bu devletin [Altın Ordu] ulus emir ve vezirlerinin elinde, orada olduğu gibi, hiçbir icra kuvveti yoktur, yani... bunların yetkileri, İran'daki ulus emir ve vezirlerinin yetkilerinden daha sınırlıdır."[1]

Vezirin yanında naip ('vekil') ile karşılaşıyoruz. Meselâ Hârizm valisi meşhur Kutluğ Timur Hârizm naibi unvanını taşıyordu.[2] Kutluğ Timur için naip tabirini İbn Haldun da bu anlamda kullanmış ve Tokta hanın ölümünden sonra Toğrılçı'nın oğlu Özbek'i tahta çıkardığını kaydetmiştir.[3] Naip tabirinin vezir yardımcısı anlamına geldiği de anlaşılıyor.

Moğol devletlerinde ve Altın Ordu'da daruga ve baskak adını taşıyan iki yüksek idarî memurun bulunduğunu biliyoruz. Bu iki tabir arasında anlam bakımından fark olmadığını söyleyen İ. Berezin'e göre, duruga ve baskak tabirleri 'baskıcı' anlamına gelir.[4] Türkçe bas kökünden çıkan baskak kelimesi Moğolca daruga anlamını ifade eder. A. A. Semenov, İ. Berezin'in fikrini kabul etmeyerek, baskak'ın 'baskıcı' değil, 'koruyucu' anlamına geldiğini ileri sürüyor.[5] Baskak ve daruga tabirleri henüz her bakımdan izah edilememiştir. Baskak tabirinin Altın Ordu alanında kullanılmadığını ve bu görevi yapan memura Moğolca daruga adının verildiğini ileri süren İ. Berezin'in haklı olduğu anlaşılıyor. Altın Ordu'ya vergi ve-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 411 - 412. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 318. s. (Arapça metin), 325. s. (Rusça tercüme).

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 371. s. (Arapça metin), 385. s. (Rusça tercüme)

[4] İ. Berezin, a. y., 453. s.

[5] A. A. Semenov, K voprosu o zolotordınskom termine "baskak". İzv. AN SSSR, OLİYa, 1949, No. 2, 137-147. s.

ren devletlere gelince, bu alanlarda her iki tabir de kullanılmıştır. Meselâ, Rus metropolitlerinin yarlıklarında kâh baskak tabirine (Mengü Timur yarlığı), kâh doroga (Tülek, Taydula yarlıkları) kelimesine rastlanır.[1] Baskak tabiri Kafkasya'da, özellikle Ermenistan'da ve Gürcistan'da da kullanılmıştır. Stefan Orbelian'da şöyle bir pasaj vardır: "703'te [1254] bütün [Tatar] alanlarında sayım yapan ve büyük han tarafından memleketimize hükümdar ve hazine vergilerine ve büyük Divan'a amir tayin olunan baskak vezir Argun'un yanında Tiflis'te taraftarlarıyle birlikte toplanarak, o [yani Gonca], büyük hediyeler vermek suretiyle Smbat'ı öldürmeğe ve bütün topraklarını müsadere ettirmeğe çalışıyordu."[2] Stefan Orbelian'ın bu sözleri, baskak tabirinin anılması bakımından dikkate değer. Ayrıca, baskakların vezir olarak en önemli idarî görevleri aldıklarını anlatıyor. Anlaşıldığına göre, daruga kelimesi, hazine gelirleri amiri anlamında Altın Ordu'da kullanılmıştır. Lâkin, darugalarla eyalet (Kırım, Kafkasya, Bulgar, Hârizm) hükümdarları arasındaki münasebetler kaynaklarda kesin olarak aydınlatılmamıştır. Darugaların bu sonunculara tabi oldukları düşünülebilir. Altın Ordu tarihinin sosyal ve politik yönleriyle ilgili birçok meselelerde olduğu gibi, burada da karanlık noktalar vardır. Bu noktalar uzun araştırmalar sayesinde aydınlatılabilir. Nispeten nadir birtakım hallerde darugaların görevleri valilere verilirdi. Fakat bu durumda da valilerin yanında daruga unvanını taşıyan memurlar bulunurdu. Daruga unvanı, yalnız hazine vergilerini kontrol eden yüksek memurlara verilmezdi. Ayrı ayrı bölgelerde, şehir ve köylerde daruganın ajanı sıfatıyle çalışan yardımcılarına da bu unvan verilirdi. Mengli Girey'in h. 857'den (=1453) kalma yarlığında daruga keli-

[1] M. D. Priselkov, Xanskie yarlıki russkim mitropolitam, 56 - 62. s.

[2] K. P. Patkanov, İstoriya mongolov po armyanskim istoçnikam, 1. fas., 41. s.

mesi bu anlamda kullanılmıştır. Yarlıkta Kırım'da bulunan Kırkyer darugası anılmıştır.[1]

XIII - XIV. yüzyıllarda Rusya'da baskak ve darugaların (dorogaların) görevleri üzerine A. N. Nasonov'un gözlemleri dikkate değer. Rus kaynaklarına göre, baskak, "ahalinin itaat etmesini" sağlayan başbuğ olarak telâkki edilebilir.[2]

Dorogalara veya darugalara gelince, "halkın sayımını yapmak, vergileri toplayıp saraya teslim etmek" görevi bunlara düşüyordu.[3] Baskakların yalnız Rusya'da başbuğ oldukları ve vergi toplamak görevini almadıkları anlaşılıyor.

Yönetim sisteminde divanlar kesin bir yer tutardı. Yönetim makinesinin merkezinde hanın divanları bulunurdu. Lâkin bu divanların sayısını kesin olarak bilmediğimiz gibi, ne zaman kurulduklarını da kestiremiyoruz. Divanlarda bitikçi (yazıcı) adını taşıyan kâtipler bulunurdu. Dastur al-Kâtib'de bitikçiliğe yapılan tayinlere ait yarlık örnekleri sıralanmıştır. Bu örneklerden bu memuriyetin İran'da Moğollar (Hülegü ve Celayir sülâleleri) devrinde önemli bir görev sayıldığı anlaşılıyor. Yarlıklarda, ulus emirlerinin, tümen beylerinin, bin beylerinin ve diğer büyük mülkî ve askerî memurların bitikçilere karşı saygı göstermeleri ve hakkı olan her şeyi kendisine ödemeleri gerektiği kaydolunmuştur. Burada büyük divanda bulunan başbitikçiden söz ediliyor.[4] Başbitikçiden başka, bütün divanlarda da bitikçiler vardı. Çok defa yönetim, fiilî olarak bunların elinde bulunurdu. Gelir ve giderleri denetleyen divan en önemliydi.

Bu divanda ayrı bir cetvel bulunurdu. Eyalet ve şehir vergilerini toplayan bu listeye defter adı verilirdi. Eyaletlerde vali ve darugaların ayrı divanları vardı. Bu divanlarda da defler'ler bulunurdu. İşgal edilen ülkelerde de defter'ler vardı. XIII. yüzyıl sonu Ermeni tarihçisi

[1] Akdes Nimet Kurat, 64. s., 8. satır.
[2] A. N. Nasonov, Mongolı i Rus', 12, 17, 23. s.
[3] A. N. Nasonov, a. y., 14, 104, 105. s.
[4] Akdes Nimet Kurat, a. y., 64. s., 11 - 12. satır.

Stefan Orbalian diyor ki: "(Ermenistan atabeyi Tarsaic — A. Ya.) Tiflis'e yöneldiği zaman, hükümdar divanından büyük Defter'i istedi ve onu sonuna kadar okudu. Defter'de vergi vermekle mükellef bütün Ermeni manastırlarının adları sıralanmıştı. Başdivanın kâtibini çağırarak, yüz elliden fazla manastırın adını sildikten sonra, ona Defter'in suretini çıkarttı. Bundan sonra eski Defter'i yaktı ve bu suretle bütün kiliselerimizi vergiden kurtardı."[1] Ermenistan ve Gürcistan gibi, o zaman Hülegü hanedanına bağlı olan ülkelerde karşılaştığımız bu durumun, Moğolların hâkimiyeti altında bulunan bütün alanlarda hüküm sürdüğünü ileri sürebiliriz. Han tarafından tayin edilmiş valilerin ve gelirleri toplamak görevini almış darugaların bulunduğu her eyalette, ahaliden alınan verileri toplayan defter'lere rastlanırdı.

Muayyen bir alandan ve hatta istilâ edilmiş bir ülkeden alınan vergileri arasıra ayrı tacirlere ve tacir kumpanyalarına iltizama verirlerdi. Gerek tacirler, gerek tacir kumpanyaları daha çok Müslümanlardan ibaretti. Bunlar arasında Hârizmlilerin adlarına da tesadüf edilir. Memleket içindeki darugalar ve istilâ edilen alanlardaki baskak ve darugalar da çok defa Müslüman tacirlerden seçilirdi. Hârizmli darugalar da vardı. İltizam sisteminin doğurduğu şantaj, rüşvet ve her türlü baskıyı anlatmağa lüzum yoktur. Bu devirden kalma kronikler bu hususta türlü türlü tafsilâtla doludur. Kendi yurdunda olup bitenleri gören XIII. yüzyıl Ermeni tarihçisi Kirakos'un anlattığına göre, "prensler, valiler onlara [mültezimlere] baskı ve zulüm yapmak konusunda yardım eder ve büyük kazançlar elde ederlerdi."[2] Bu durumun Altın Ordu'da da hüküm sürdüğü söylenebilir.

[1] K. P. Patkanov, İstoriya mongolov po armyanskim istiçnikam, 50 - 51. s.
[2] K. P. Patkanov, İstoriya mongolov po armyanskim istoçnikam, 79. s.

Sık sık anılan Reşidüddin'de, iltizam sisteminde çiftçilerin karşılaştıkları baskı üzerine çok geniş tafsilât vardır. Reşidüddin, Gazan hanın hâkimiyetine ayırdığı bölümlerde, XIII. yüzyıl sonunda İrak-ı Acem'de ve Azerbaycan'da mültezimlerin ve onlarla ilgili devlet memurlarının Moğol hâkimiyeti şartları altında bile göze çarpacak kadar büyük olan suistimallerini canlı bir tablo şeklinde anlatmıştır. Bu alanlarda Hülegü hanedanına bağlı hanlar tarafından kopçur ve tamga gibi birtakım vergi ve resimler alınırdı. Bu vergileri mültezimler toplardı. Valiler (hâkimler) mültezimlik ederlerdi. Tahsildar ve kâtipler çalıştırır, bazan naip ve hatta vezire kadar bütün memurlarla temas ederler, iş birliği yaparlardı. Tahsildarlar, cebirle yılda 10 ve hatta daha fazla kopçur alırlardı. Bu sebeple, ahali tamamıyle yoksul düşmüştü. Bu vergi ve resimlerin pek önemsiz bir kısmı hazineye teslim edilirdi. Hazineye verilmeyen vergiler de vardı. Çünkü bunlar mültezim ve memurların cebine girer veya rüşvet olarak verilirdi. Paraların, rüşvet verilmekle, tatarların iaşesine,[1] muhtelif resmî kişilerin ve askerî birliklerin yem ve erzakına sarf edildiği kaydedilirdi.

Gazan hanın veziri sıfatıyle bütün bu işleri bilen Reşidüddin, bunları tasvir ederken şöyle diyor: "Eyalet hâkimleri, vezirle olan anlaşmalarına ve vezirin nüfuzuna dayanarak, kendilerini kuvvetli hissediyorlar, küstahça hareket ederek her türlü baskı ve zulümden çekinmiyorlardı."[2]

Bu sistem, yirmi otuz yıl içinde Moğol hâkimiyeti altında bulunan İran'ın büyük bir bölümünde ciddî bir yoksulluk doğurdu. Raiyat (köylü) kütleleri yerlerini terk ederek, yabancı topraklarda daha iyi bir hayat aramağa başladılar. Birçok köy ve kasabalar tanınmayacak kadar ıssız kaldı. Gazan han, durumu ve her şeyden önce İran'daki Moğol hâkimiyetini kurtarmak için bu şartları kesin olarak değiştirmek ve birçok reformlar yapmak

[1] Reşidüddin, Sbornik letopisey, III. c., 250. s.

[2] Reidüddin, a. y., 251. s.

mecburiyetiyle karşılaştı. Bu reformları bir dereceya kadar gerçekleştirebilirdi. Bu olayları, iltizam sisteminin İran'da Hülegü sülâlesi devrinde yönetim alanında verdiği sonuçları anlatmak için örnek olarak sıraladık. Altın Ordu'da iltizam sistemi ve suistimaller üzerine kaynaklarda tafsilât yoktur. Lâkin bundan Altın Ordu'da suistimal yapılmadığı sonucu çıkarılamaz. Altın Ordu bu bakımdan bir istisna teşkil edemez.

Altın Ordu'nun adlî teşkilâtı üzerine hiçbir müstakil araştırma yapılmamıştır. Esasen bu yolda kaynaklarda rastlanan kayıtlar oldukça dağınıktır. İlk zamanlarda, yüksek sınıfların İslâmlığı kabul etmesine ve Moğol yönetiminin İslâmlaşmasına kadar Moğollara ait davalarda adlî teşkilât tamamıyle yasaya (Moğol hukukuna) dayanıyordu. İslâmlaşma devrinde davaların bir kısmı şeriat mümessillerine geçmişti. Lâkin sivil hayatın bazı hallerinde yasa da tatbik edilirdi. XIV. yüzyılın 30. yıllarında Hârizm'in başşehri Ürgenç'i, Altın Ordu devletinin en medenî alanını ziyaret eden İbn Batuta, bu alanın hâkimi Kutluğ Timur'un yanında kalmıştı.

Kabul merasimini ve onun evini uzun uzun tasvir ettiği sırada, İbn Batuta mahkeme meselesine de dokunmuştur: "Bu emirin (Kutluğ Timur'un — A. Ya.) bir âdeti vardı: Kadı her gün kabul salonuna gelir ve kendisine ayrılan yere otururdu. Onunla birlikte fakih ve kâtipler [gelirdi]. En büyük emirlerden biri, [diğer] sekiz emir ve arguci [yarguçi] adını taşıyan Türk şahsiyetleriyle birlikte, onun karşısında yer alırdı. Halkın davalarını bunlar hallederdi. Şer'î meselelere gelince, bunları kadı hallederdi; diğer [davalara] ise bu emirler bakardı."[1] XIV. yüzyılda, Özbek han devrinde Altın Ordu toplumunun yüksek sınıfları arasında İslâmlığın artık hâkim bir ideoloji olduğu sırada, davaların bir kısmının hâlâ yarguçilerin, yani Cengiz han yasasının (Moğol örfî hukukunun) hükümlerine dayanan hâkimlerin elinde bulunduğu bu ifadeden anlaşılıyor. Lâkin buna rağmen, şeriatın ve kadının rolü büyüktü.

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 311 - 312. s.

Muhammet İbn Hinduşah Nahcivanî, Dastur-al-Kâtib'inde yargu emirliğine, yani yasanın ve genel olarak örfî hukukun hükümlerine dayanan başhâkimliğe yapılan tayinlere mahsus üç yarlık örneği zikretmiştir. Bu görev genel olarak meşhur ve nüfuzlu Moğollara verilirdi. Yarlıkta hâkimin, yasanın hükümlerine göre, yarguçi olmağa lâyık olduğu, iki kişi arasında çıkacak anlaşmazlıkları kötülük, zulüm ve baskı yapmaksızın âdil bir şekilde halletmesi gerektiği kaydolunurdu. Kararların, Hülegü devletinde yarguname adını taşıyan ayrı bir tezkere şeklinde yazılması icap ederdi. Hülegü devletinde ayrı bir yargu divanı vardı. Altın Ordu'da da buna benzer bir divan bulunduğunu tahmin edebiliriz.

Adı geçen yarlık örnekleri, bu yarguçi'lerin gelirlerinin esas kaynağını da aydınlatıyor. Dava açanların yarğuçiye ve kâtibine (bitikçi) muayyen bir ücret vermeleri lâzımdı. Bütün feodal toplumlarda olduğu gibi, Altın Ordu'da da bütün adlî teşkilâtın, feodallerin ve onlara bağlı memurların elinde bulunduğunu izaha lüzum yoktur. Kadılar ve yarguçiler, yani şeriat hükümlerine dayanan hâkimler ve Cengiz hanın yasasına istinat eden hâkimler arasında toprakları, sürüleri veya şehirlerde taşınmaz malları bulunan büyük toprak sahipleri bulunduğu gibi, mahkeme gelirleriyle geçimini sağlayanlar da vardı. Bu gelirlere kanunî ücretlerden başka, rüşvet, tehditle alınan paralar gibi her türlü kanuna aykırı kazançlar ilâve olunurdu. Fakihler ve türlü türlü şeyhler kadılarla ilgili idiler. Bunlardan aşağıda söz edeceğiz. Altın Ordu'da mahkemeler, yönetim makinesiyle (emir, daruga) sıkı sıkıya bağlı bulunuyordu. Bu sebeple, mahkemelerin bağımsızlığından söz edilemez. Kadılar ve yarguçiler daima yüksek yönetim amirleriyle anlaşarak, köy, şehir ve bozkır hâkimlerinin çıkarlarına uygun bir şekilde hareket ederlerdi.

Yerleşik alanlarda geniş topraklara ve bozkırlarda büyük hayvan sürülerine sahip bulunan yarı göçebe feodallerin durumunu suyurgal sistemi her şeyden güzel anlatır. XIV. yüzyıl sonunda Orta Asya'da suyurgal sis-

temi artık hâkim bir feodal toprak mülkiyeti şeklini almıştır. XV. yüzyılda suyurgal tabiri 'arazi' anlamında kullanılmıştır. Herhangi bir alan veya eyaleti suyurgal olarak alan bir kimse, o zamana kadar han veya sultan hazinesine verilen bütün vergi, resim ve mükellefiyetleri almak hakkını kazanıyordu. Suyugal sisteminin başlıca vasfı, bu toprakların irsî olmasıdır. XIV. yüzyılın son yarısında Orta Asya'da bu şekilde birçok suyurgallar dağıtıldığını biliyoruz. Her halde, Nizameddin Şamî, daha h. 780'de (= 1378/79) Ak Ordu'da Urus han tarafından bir suyurgal verildiğini kaydetmiştir.[1] XIV yüzyılın 80. yıllarından başlayarak Timur da birçok suyurgallar vermiştir.[2]

Moğol devletlerinde ve özellikle Altın Ordu'da, han, üstünde yaşayan köylülerle beraber geniş toprakları suyurgal suretiyle veriyor ve çok defa suyurgal yarlıklarına tarhanlık yarlıkları da ilâve ederek, buradaki halkı bütün vergilerden veya birçok vergilerden muaf tutuyordu. Bu suretle, ilk üreticinin elde ettiği ürünün büyük bir kısmı feodallerin elinde kalıyordu. Altın Ordu'dan bize kadar gelen yarlıklar, yalnız tarhanlık yarlıklarıdır.[3]

Altın Ordu'nun idarî ve siyasî hayatında resmî ve özel mahiyette birçok emirler çıkmıştır. Moğol devrinde bütün Moğol devletlerinde bu emirlere yarlık adı verilirdi. İran Moğolları arasında Gazan han devrinde yarlıkların yazılması çok sıkı bir şekil almıştı. Türlü türlü yarlıklar vardı. "Meşhur sultanlara, emirlere ve temellük işlerine" ait yarlıklara büyük yeşim tamgalar vurulurdu. "Orta de-

---

[1] Bakınız: Nizamüddin Şamî, Zafarname, Tauer bas., 1937, 77. s.

[2] Nizamüddin Şamî, a. y., 95., 97., 107. s.

[3] "Suyurgal" tabirine yukarıki anlamda Altın Ordu'da ilk defa olarak Mengli Girey'in h. 857 (= 1453) tarihli tarhanlık yarlığında tesadüf edilir: "Bu yarlıknı tuta turgan Enkûrli Mahmut oğlu Hekim Yahya'ga suyurgal bulup tarhan bulsun tidimiz." (Akdes Nimet Kurat, a. y., 64. s., 34 - 36. satır.)

ğerdeki" yarlıklara büyük altın tamgalar basılırdı. Bu tamgaların, yeşim tamgalardan ufak olması şarttı. Askerî işlere ait yarlıklara da büyük altın tamgalar vurulurdu. Yalnız, bu tamgaların kenarına "yay, çomak ve kılıç" resmi yapılırdı.[1]

Altın Ordu'da da tamgaların varlığı anlaşılıyorsa da, bu tamgaların şeklini tayin edemediğimiz gibi, Hülegü devletinde kullanılan tamgalarla bu tamgalar arasındaki farkları da bilemiyoruz.

Kaynaklarda, yarlıklar yanında çok yüksek bir şeref alâmeti olan ve birçok önemli imtiyazlar veren altın payzalardan da söz ediliyor. Altın, gümüş, demir, bronz ve hatta ağaç levhalardan ibaret olan ve muayyen bir yazı taşıyan payzalar, sahiplerine türlü hak ve yetkiler verirdi. Payza sahiplerine gezi sırasında at, araba, mesken, erzak gibi şeyler verilirdi. Kişilerin mevkiine göre, altın, gümüş ve demir ve hatta ağaç payzalar vardı. Marco Polo, meşhur hatıralarında, babasına, amcasına ve kendisine verilen altın payza hakkında şöyle diyor: "Üç elçinin varacağı bütün ülkelerde ihtiyaçlarının sağlanması ve kendilerine at ve kılavuz verilmesi yazılmıştı."[2] Başka bir yerde Marco Polo bu tasvirini aşağıdaki dikkate değer verilerle bütünlemiştir: "Ahatu [ilhan Gayhatu][3] büyük hanın üç elçisine, Niccolo, Maffeo ve Marco'ya dört altın payza verdi. İkisinde birer sungur, birinde bir arslan vardı. Birine onların yazılarıyle üç elçiye her yerde saygı gösterilmesi ve bizzat hükümdara olduğu gibi hizmet edilmesi, at, erzak ve kılavuz verilmesi yazılmıştı. Bu şekilde yola çıkıldı. Ülkenin her yanından at, erzak verdiler, bütün ihtiyaçlarımızı karşıladılar. Doğrusunu söylemek gerekirse, çok defa, ihtiyaca göre, iki yüz kılavuz verirler-

[1] Reşidüddin, Sbornik letopisey, III. c., 276. s.

[2] İ. P. Minaev, Puteşestvie Marko Polo, 9. s.

[3] Gayhatu (1291 - 1295) İran'da saltanat süren Hülegü ailesine mensuptur.

di."[1] Ne yazık ki hiçbir yerde altın payza muhafaza edilmemiştir. Yalnız Ermitaj Müzesinde üç mükemmel gümüş ve bir demir payza örneği vardır. Bu sonuncunun üzerine bir kitabe kazılmıştır. Gümüş payzalardan biri, Uygur harfleriyle yazılmış Moğolca bir kitabe taşıyor. Bu payza, 1845'te Dnepropetrovsk yanında Gruşevka köyünde bulunmuştur. Bu payzaya şu satırlar yazılmıştır: "Ebedî Tanrının kuvveti ile. Büyük kudretin himayesi ile. Abdullah hanın emrini saygı ile karşılamayan her kimse [maddî] ceza görecek ve ölecektir."[2] Dört köşeli yazı ile (Phags pa lamanın alfabesiyle) yazılan diğer iki gümüş payzaya ve bir demir payzaya da buna benzer yazılar yazılmıştır.

Marco Polo, bir yerde, askerî şeflere ve memurlara payza verilmesi üzerine dikkate değer bilgi vermiştir. M. Polo'ya göre, "[Büyük han Kaydu] temeyyüz eden yüz beylerini bin beyi yapar, gümüş levhalar, payzalar verirdi. Yüz beylerine gümüş payzalar, bin beylerine altın veya yaldızlanmış payzalar, tümen beylerine ise arslan başlı altın payzalar verirdi. Yüz beylerine ve bin beylerine verilen payzaların ağırlığı yüz yirmi saies,[3] arslan başlı payzaların ağırlığı ise iki yüz yirmi saies'tir. Bütün bu levhalara bir emir yazılmıştır: Ulu Tanrı'nın emri ve hükümdarımıza karşı olan büyük lûtfu sayesinde hanın adı kutlu olsun. Bütün düşmanlar hakir olsun."[4]

Payzalar üzerine Men-hun'un verdiği bilgi de dikkate değer. Men-hun, savaşan kaplan tasvirleri taşıyan altın payzalardan, kaplansız altın payzalardan ve gümüş payzalardan söz eder. Bütün bu payzalara yazılar yazıl-

[1] İ. P. Minaev, a. y., 20. s.

[2] Ermitaj Müzesinde muhafaza edilmekte olup Ya. İ. Smirnov'un Vostoçnoe Serebro adlı eserinde neşredilmiştir. Abdullah han, XIV. yüzyılın 60. yıllarında Altın Ordu'da rekabet eden hanlardan biridir.

[3] Saygio, 1/6 *once* ağırlığında bir Venedik ölçüsüdür (Puteşestvie Marko Polo, 115. s., W. W. Barthold'ün notu).

[4] İ. P. Minaev, Puteşestvie Marko Polo, 114 - 115. s.

mıştır. Bu yazılara göre, payza sahiplerinin emirlerini Tanrı adına yerine getirmek gerekir.[1] Reşidüddin'in Gazan han tarihinde de payzalar üzerine geniş bilgi verilmiştir.[2]

Marco Polo, payzalara yazılan yazıyı hafızasına dayanarak olduğu gibi nakletmiştir. Yarlıklarda da bu payzalardan söz edildiğini söyleyelim. Örnek olarak, Toktamış ile Timur Kutluğ'un Altın Ordu yarlıklarında yarlık kelimesiyle birlikte payza tabiri de kullanılmıştır.[3] Rus kaynaklarında payza kelimesi basma şeklinde yazılmıştır. Payzanın bazan basma kelimesiyle ifade edildiği de ileri sürülmüştür. Basma ile baysa kelimelerini birleştiren K. A. İnostrancev[4] ve A. A. Spicın,[5] bu fikri savunmuşlardır. Söz konusu olan şey, Ahmet hanın Altın Ordu elçileri vasıtasıyle gönderdiği basmanın, Rusya'nın Tatar hâkimiyetini tanımadığını anlatmak maksadıyle Moskova prensi III. İvan tarafından ayak altına alınmasıdır. Reşidüddin, Hülegü ailesine mensup Gazan han (1295 - 1304) tarihinde, türlü türlü tamgalarla (mühürlerle) birlikte gönderilen payza ve yarlıklardan sık sık söz etmiştir.[6]

---

[1] Mên - xun, a. y., 229. s. Bugün bu eserin Cao-hun tarafından yazıldığı kabul ediliyor.

[2] Reşidüddin, Sborn. letop., III. c., 277. ve müt. s.

[3] Bu yarlığın W. Radloff tercümesine bakınız.

[4] K. A. İnostrancev, K voprosu o basme. ZVO, XVIII. c., 172. s.

[5] A. A. Spicın, Tatarskie baysı. İzv. Arxeograf. komiss., 29. fas., 1909.

[6] D'Ohsson, IV. c., 409 - 416. s.

YEDİNCİ BÖLÜM

Altın Ordu'da şehir hayatı

Altın Ordu'da şehir hayatı oldukça gelişmişti. Bunu anlamak için, sadece, Kırım'da, Kafkasya'da, Bulgar alanında, aşağı Volga havzasında ve Hârizm'de bulunan sanayi ve ticaret şehirlerinin adlarını sıralamak kâfidir. Bu şehirlerin çoğu Altın Ordu devletinin kuruluşundan önce de mevcuttu. Kırım'da Kefe (Feodosiya), Sudak, Kerç, Azak denizi kıyılarında Azak (Azov), Hârizm'de Ürgenç, Bulgar, Bilyar gibi şehirler, Moğol devrinde önemli bir gelişme göstermişlerdi. Kırım (bugün Eski Kırım), Volga boyunda Saray Batu ve Saray Berke, Kuzey Kafkasya'da Macar gibi birtakım şehirler ise bu devirde kuruldu. Doğu kaynaklarında XIII - XV. yüzyıl Arap, Acem, Ermeni yazarlarında, Altın Ordu'da şehir ve ticaret hayatına ait geniş bilgiye tesadüf olunur. Coğrafî şartlar ve komşu ülkelerde olan eski alım satım faaliyeti sayesinde, Altın Ordu şehirlerinde ticaretin çok elverişli şartlar altında geliştiğini yukarıda belirtmiştik. Altın Ordu şehirleri arasında Berke (1255 - 1266) devrinde kurulan ve Özbek han (1312 - 1341) zamanında devletin başşehri olan Saray Berke, en esaslı surette araştırılmıştır. Çağdaş gezginlerin ve orada bulunan Müslüman tacirlerinin hikâyelerine dayanan coğrafyacı ve tarihçilerin verdikleri haberlerden başka, bu şehir üzerine kısmen Leninsk kasabasının işgal ettiği geniş alanda daha XIX. yüzyılın 40. yıllarında Tereşçenko'nun yaptığı kazılar sayesinde elde edilen zengin arkeolojik maddeler elimizde bulunuyor. Şimdi, bu şehrin işgal ettiği alanda bulunan maddî kültür kalıntıları sayesinde, nihayet, Moğol devrinde (XIII - XV. yüzyıllar) bu büyük ticaret ve sanayi şehrinin durumu ay-

dınlatılabilir. Yazılı kaynaklarda, özellikle Arap yazarlarına borçlu olduğumuz toplu ve kısa tasvirler, Ermitaj'ın Doğu kısmında bulunan Saray Berke'ye ait maddî kalıntıların bolluğu sayesinde izah edilebilir.

Doğu uzmanları tarafından sık sık kullanılan bu tasvirlerin tercümeleri, Altın Ordu'ya ait muhtelif araştırmalarda çok defa aktarılmıştır. "Kahraman tacir Şucaeddin Abdurrahman Elharezmî'nin bana anlattığına göre — diyor al-Omarî — Saray şehri Berke han tarafından Turan [İdil] ırmağı kıyısında kurulmuştur. Çorak bir alanda [bulunan] şehrin surları yoktur. Şehirde büyük bir saray göze çarpar. Sarayın üstünde iki Mısır kantarı ağırlığında altın bir hilâl vardır. Saray duvarlar, kuleler ve evlerle çevrilmiştir. Bu evlerde emirler oturmaktadır. Sarayda kışın ikamet ederler. Onun anlattığına göre, bu ırmak [İdil] Nil'den üç defa büyüktür. Büyük gemilerle Rus ve Slav ülkelerine gidilir. Irmağın kaynağı Slav ülkesindedir. Saray, çarşıları, hamamları, camileri [?], depoları olan büyük bir şehirdir. Şehrin ortasında suyunu bu ırmaktan [alan] bir havuz [vardır]. Bu su muhtelif işlerde kullanılır; içme suyu ırmaktan [alınır]; ahali suyu toprak testilere doldurur; testiler arabalarla şehre nakledilerek orada satılır."[1]

Al-Omarî, şahsî gözlemlere dayanan kimselerin ifadelerini nakletmiş, fakat kendisi, Saray'ı ziyaret etmemiştir. İbn Batuta, bilindiği gibi, 1333'te Saray'da kısa bir süre kalmıştır. Bu bakımdan, onun şahsî gözlemlerine dayanan tasvirlerine ayrı bir değer verilebilir. "En güzel şehirlerden [biri] olan Saray şehri son derece büyük olup ahalisi çoktur. Çarşıları güzel ve sokakları geniştir. Şehri çepeçevre dolaşmak ve genişliğini öğrenmek maksadıyle büyüklerden biri ile bir gün ata bindik. Şehrin bir ucunda oturuyorduk. Sabahleyin yola çıktığımız halde ancak

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 219., 220. s. (Arapça metin), 241. s. (Rusça tercüme).

öğleden sonra diğer ucuna varabildik... [Bütün] evler birbirine bitişik olup ne harabeler, ne de bahçeler vardır. On üç cuma mescidi vardır; bunlardan biri Şafiîlere mahsustur. Bundan başka, birçok mescitleri daha vardır. Burada birçok milletler [oturur]. Şehre hâkim olan Moğolların bir kısmı Müslümandır. Aslar da Müslümandır. Şehirde Kıpçaklar, Çerkezler, Ruslar ve Bizanslılar da vardır. Bu sonuncular Hıristiyandır. Her millet ayrı bir mahallede oturur; orada onların çarşıları da vardır. Irakeyn, Mısır, Şam vesaire ahalisinden olan tacir ve yabancılar, mallarını muhafaza etmek için etrafı sur ile çevrili [ayrı] bir yerde ikamet ederler."[1]

Al-Omarî ve İbn Batuta'nın tasvirleri ne kadar kısa olursa olsun, yine canlı, büyük bir sanayi ve ticaret şehri intıbaını uyandırıyor. Tereşçenko'nun bundan yüz yıl önce yaptığı kazılar, yalnız bu yazarların haberlerini teyit etmekle kalmayarak, ayrıca bilgilerimize, özellikle şehrin genişliği ve topografisi, bir de sanayi, ticaret ve diğer ülkelerle girişilen kültürel ilişkiler üzerine pek çok yeni veriler katmıştır. Bugün tarihçilerin elinde bulunan bütün bu malzemeye göre, Saray Berke'nin XIV. yüzyılın ilk yarısında, Özbek han devrinde, yüz binden çok fazla nüfusu olduğu anlaşılıyor. Altın Ordu başşehrinin süratle büyümesi, kendi istihsal kuvvetlerinin normal gelişmesine atfedilemez. Burada göze çarpan binalar (saraylar, camiler, medreseler v.b.), hükümdar imalâthaneleri (kârhaneler) ve diğer şehir tesisleri, feodal Rus prensliklerindeki köylü ahaliden cebren toplanan vergiler sayesinde yapılmıştır. Altın Ordu şehirlerinin, özellikle iki Saray'ın zenginliği, işgal olunan alanların ve her şeyden önce feodal Rusya'nın XIII, XIV ve kısmen XV. yüzyıllarda sistemli bir şekilde soyulmasıyle izah edilebilir. Saray'ın, şehrin sosyal yapısını yansıtan topografik kuruluşunu bir yana bırakarak,[2] en ilginç yanını

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 306. s.

[2] F. V. Ballod, Starıy i Novıy Saray. A. Yu. Yakubovskiy, Stolica Zolotoy Ordı — Saray Berke. GAİMK, 1932.

teşkil eden sanayi hayatı ve tiacret ilişkileri üzerinde duralım. Tereşçenko'nun yaptığı kazılarda elde edilen orijinal maddeler, Saray Berke'deki zanaatların anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Tereşçenko'nun raporundan ufak bir parça aktaralım : "İki yüz kadem[1] büyüklüğünde ve on beş buçuk kadem genişliğinde küçük tuğlalarla örtülü dörtköşe bir alanda: yanmış bir halde kırık, renkli cam kaplar, bardaklar, hokkalar, deri parçaları, çizme ve ağaç ayakkabıları için biçilmiş deriler, keten bezi, ipek kumaş, elbise, sonra bıçaklar, yatağanlar, kılıçlar, baltalar, kürekler, tavalar, abdest leğenleri, köseğiler, kavlar, çakmaklar, kazanlar, bakır maşrapalar, bakır kupalar, bakır şamdanlar, örgü işlerine mahsus kemik şişler, makas parçaları, kolyeler, yanık kâğıtlar, bıçaklar, kayın ağacı kabukları, "koğa" otundan örülmüş yanık hasırlar, çiviler, çengeller, kapı rezeleri, takma ve asma kilitler, yanık ekmek parçaları, çavdar, buğday, ceviz ve fındık, mazı, palamut, badem, kuru üzüm, erik kurusu, erik, incir, keçi boynuzu, şeftali, fıstık, karanfil, biber, bakla, pirinç ve kahve [?] bulundu. Burada üç taş bodrumda, yığın yığın kristal parçaları, boyalar (mavi, sarı, gök, yeşil, kırmızı ve beyaz), hamut ve gem kalkanları, gemler, demir zincirler, nallar, demir tekerlek bilezikleri, katran, bakır levhalar, bileği taşları, taş tahtalar, boya ezmeğe mahsus taşlar, çamurdan yapılmış mahrut [?] ve toplar, bakır teller, kazmalar, kükürt, şap, güherçile, darı göze çarpıyordu. Toplu olarak bulunan eşyaların bolluğuna bakılacak olursa, burada bir çarşı yeri bulunduğu tahmin edilebilir. Eşyalar için taş depoları bulunan bu cins pazarlara hemen hemen her Asya şehrinde rastlanır."[2]

Eski şehrin harabelerinde bu kadar çok eşya bula-

---

[1] Şehrin merkezî kısmının güneyinde Tereşçenko tarafından yapılan kazılar kastediliyor.

[2] V. V. Grigor'ev, Çetırexletnie arxeologiçeskie poiski v razvalinax Saraya. JMVD, 1847, 9. kitap.

bilmek için, ahalinin evlerini, mallarını ve şehri terk etmesine yol açan bir felâket olması gerekir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Saray Berke'de böyle bir felâket olduğunu biliyoruz. Gerçekten 1395'te Timur (Tamerlan) Altın Ordu askerî kuvvetlerini yendikten sonra, zengin başşehri de hemen hemen tamamıyle yıkmıştı. Tereşçenko'nun yaptığı kazılardan çıkan tanıkların (Tereşçenko'nun raporlarının ve yadigârların) araştırılması sayesinde, Saray Berke'de zanaatların büyük bir gelişme gösterdiği anlaşılıyor. Avrupa'da bulunmakla beraber tipik bir doğu feodal şehri olan Saray Berke'nin zanaat ve ticaret kısmı, her biri başka bir esnafa ayrılmış dar sokaklarla dolu mahallelerden teşekkül ederdi. Pazar günlerinde esnaf mahalleleri canlı bir pazar halini alıyor ve burada yapılan eşyaların alım satımına sahne oluyordu. Saray Berke'de madenî eşya yapan birçok esnaf mahalleleri vardı: 1) demirciler, 2) bıçakçılar ve silâhçılar, 3) çift aletleri (orak, saban demiri v. b.) yapan esnaf, 4) bronz ve bakır kaplar yapan esnaf.[1] Madenî eşya yapımının Altın Ordu başşehrinin üretim hayatında ne kadar büyük bir yer tuttuğu Tereşçenko'nun raporundan anlaşılıyor: "Bir yerde sekiz demir ocağı kazıldığı zaman, bunlardan birinde yetmiş hava deliği bulunmuştur; bunun ortasında yıkılmış bir ocak vardı; ocak, hava deliklerinden çıkan su borularıyle çevrilmişti; ocağın yanında birkaç gece kandili, testi, kazan ve bir yığın demir, bakır külçesi, döküm kap ve kalıpları göze çarpıyordu.

"Bütün diğer demir ocaklarında da maden külçeleri, kırık kalıp parçaları ve döküm kapları bulundu."[2] Burada bir maden "atelyesi" bulunduğu anlaşılıyor. Bu, Moğol devrinde tesadüf edilen tipik bir kârhane, yani hükümdar sarayına veya zengin tacir veya feodallere ait büyük bir imalâthanedir. İş bölümüne riayet edilen Altın Ordu

---

[1] A. Yu. Yakubovskiy, Stolica Zolotoy Ordı - Saray Berke, 20. s.

[2] V. V. Grigor'ev, a. y., 24. s.

kârhaneleri üzerine yazılı kaynaklarda hiçbir tasvire rastlanmadığını acınarak söyleyelim. Dericilik sanayii Saray Berke'de büyük bir önem kazanmıştı. Şehrin bu bakımdan gayet elverişli şartlar altında bulunduğu düşünülürse, bu zanaat kolunun gelişmesi kolaylıkla anlaşılabilir. Şehir çevresinde bozkırlar ve göçebe sürüleri vardı. Saray Berke pazarlarında satılan deriler, bu hayvan sürülerinden elde ediliyordu. Ne yazık ki Altın Ordu devrinden bize, pek az deri eşya kalmıştır. Saray'da dokumacılık da önemli bir yer tutardı. Komşu göçebelerden bol miktarda yün almak kolaylığına malik olan Saray dokumacılarının başlıca yünlü kumaşlar dokudukları tabiîdir. Orta Asya'dan gelen pamuklardan da pamuklu kumaşlar yapılırdı.

Pamuklu ve ipekli kumaşlara gelince, esas ihtiyaç, yerli üretime rağmen, Orta Asya'dan, Kafkasya'dan, İran'dan ve Çin'den ithal edilen mallarla karşılanırdı.

Vaktiyle Saray Berke şehrinin bulunduğu alanda Tereşçenko'nun idaresinde yapılan kazılardan çıkan arkeolojik kalıntıları ana çizgileriyle sıralayalım. Bu zengin arkeolojik buluntular, Altın Ordu merkezinde sanayiin çok geniş bir gelişme gösterdiğini anlatıyor. Altın Ordu'nun diğer şehirlerinde de sanayi hayatı gelişmiştir. Kazılar sırasında bulunan eşyalardan birçoğunun ithal malı olduğu düşünülürse, diğer ülkelerle sıkı bir ticaret yapıldığı anlaşılır.

Saray'da bulunan eşyalar arasında en çok çinilere, özellikle sırlı ve sırsız, tezyinatlı ve tezyinatsız çini kaplara rastlanır.

Çini eşya arasında, ev ihtiyaçlarını karşılayan sırsız kaplar geniş bir yer tutar: su ve yağ kapları, testiler, kâseler, çerağlar (yağ kandilleri) v. b. Sırsız kapların büyük bir kısmı yerli idi. Bu kapların şekil ve tekniği, aşağı Volga alanında ve Kuzey Kafkasya'da daha Tatarların ortaya çıkmalarından önce biliniyordu. Altın Ordu çiniciliğinin bu grupu en dayanıklı çıkmıştır. Sırlı çinilerin türlü türlü örnekleri arasında yeşil kâseler grupu önemli bir yer tutar. Bu kaplar içinde, ortasında

Arapça yazılar bulunan kabartma bitki süsleri vardır. Kâsenin dibinde kabartma kuş ve yıldız tasvirleri göze çarpar. Çok yüksek kaliteli firuze sırından kalın bir tabaka ile kaplı kâse, testi gibi muhtelif kapları ayrıca belirtmek gerekir. Kâse, testi, hokka gibi birtakım kaplar da çok güzeldir. Koyu mavi bir fon üstüne kuş ve hayvan tasvirleriyle karışık bitki kütlelerinden teşekkül eden kompozisyonlar yapılmıştır. Bunlarda altın süs izleri de muhafaza edilmiştir.

Sırsız toprak kaplar grupu da dikkate diğer. Bu kaplarda güzel kabartma veya oyma süsler göze çarpar. Bu süslerin büyük bir kısmı bitki motiflerinden ibarettir. Bu motiflere arasıra kuş ve hayvan tasvirleri de karıştırılmıştır. Yukarıda zikredilen çinicilik örneklerinin büyük bir kısmı, Altın Ordu'nun Volga boyundaki şehirlerinde, özellikle Saray'da Ürgenç'in tesiri altında doğmuştur. Altın Ordu makamları Ürgenç'ten birçok ustalar, özellikle çiniciler celbetmişlerdi.

Tatarların zanaatlarla ilgili hiçbir geleneğe sahip olmadıkları yukarıda belirtilmişti. Bu alanda üretilen bütün eşyalar yerli ahaliye mensup esnafın elinden çıkardı. Bunların çoğu, Volga şehirlerine, özellikle Saray Batu ile Saray Berke'ye cebren getirilmişti.

Saray Berke alanında Tereşçenko'nun yaptığı kazılarda bulunan eşyalar arasında cam eşyalar özellikle dikkate değer. XIII - XIV. yüzyıllarda cam üretimi pahalı idi. Bu devirde her memlekette cam yapılmazdı. Bu sebeple, cam bir lüks eşyası sayılırdı. Altın Ordu'ya, özellikle Saray şehirlerine cam eşyanın büyük bir kısmı Suriye ve Mısır'dan ithal edilirdi. Ben eski araştırmalarımda bu camlardan söz etmiştim:[1] "Bunlar büyük geçit resmi kandillerinin ve sürahi biçimindeki kapların kalıntılarıdır. Bu kaplar, zengin evlerinde, muhtemel olarak, hükümdar saraylarında ve saray aristokratlarının konak-

---

[1] A. Yu. Yakubovskiy, Stolica Zolotoy Ordı — Saray Berke, Leningrad, 1932, 43. s.

larında kullanılmıştır. Oldukça kalın ve hemen hemen renksiz olan bu camlar, çok renkli motifler (mavi, kırmızı, beyaz, sarı, fıstıkî ve altın), bitki süsleri ve çok defa şu veya bu kimsenin, çokluk şu veya bu Mısır sultanının şahsî tavsiyelerini açıklayan Arapça yazılar taşırdı. Bunlar, yukarıda gördüğümüz gibi, Mısır'dan Saray'a sistemli surette gelen elçilerin hediyeleri olarak Altın Ordu'ya getirilmişlerdir."

Bu hükmün doğruluğuna inanmak için, bu cam eşyaları bu cins Mısır ve Suriye mamulleri ile karşılaştırmak yeter. Bundan başka, Mısır Memlûk sultanlarının Altın Ordu hanlarına gönderdikleri hediyeleri tasvir eden yazılı kaynaklar da bu hükmü teyit etmektedir. Altın Ordu şehirlerinde çalışan zanaatçılar arasında, silâhçılar ve süvari ve piyadelerin muhtaç olduğu üzengi, koşum takımı, gem, eyer gibi şeyleri yapan ustalar en büyük rolü oynarlardı.

Altın Ordu'dan bize kadar gelen eşyalar arasında kılıçlar, bu arada Özbek hanın, kabzası altın yazılı kılıcı, kemik saplı hançerlerin paslı bıçak demirleri, mızrak ve okların demir uçları, Rus kroniklerinde sık sık zikredilen ıslık sesli bir okun kemik ucu, yüksek kaşlı bir ağaç eyer, ejder tasviri taşıyan oyma tezyinatla süslü ve eyer süslemeğe yarayan dökme bronz levhalar, demir gemler, demir halkalardan yapılmış zırh kalıntıları vardır.

Tereşçenko tarafından çıkarılan eşyalar arasında, zengin saray evleri üzerine açık bir fikir veren birçok şeylere tesadüf edilir. Burada bizim kapı zili yerine kullanılan ve doğuda bugün de tesadüf edilen güzel bir kapı halkası (halka ile bronz levhaya vurulurdu), asma demir kilitler, sandıkların köşebent ve bronz kulp gibi madenî kısımları, bronz çerağlar, bronz mangallar vardır.

Bahçe fıskiyelerinden kalma arslan başlı bronz borular, kakma bronz kâseler, oyma Arapça yazılı mermer şamdanaltı da oldukça güzeldir. Dikkate değer eşyalar arasında, altından yapılmış şeylere ve her şeyden önce iki kulplu balık vücutlu ve ejderha başlı hayalî bir hay-

van şeklindeki derin bir kâseye benzeyen altın kaba ayrı bir yer ayırmak gerekir.

Bu kap, Saray Berke yıkıntıları arasında 1847'de Tereşçenko'nun yaptığı kazılarda ortaya çıkmıştı. Saray Batu'da ve Volga boyundaki diğer Altın Ordu şehirlerinde olduğu gibi, Saray Berke'de de sırlı çiniler yapan ayrı ustalar vardı. Yine Tereşçenko'nun kazıları sayesinde bunların çoğu elimize geçmiştir. Bu çiniler teknik ve karakter bakımlarından Ürgenç'li Hârizm ustalarının kurdukları geleneğin tekrarı ve devamı sayılabilir. Her iki Saray şehrinde (en önemli kalıntı yine Saray Berke'de bulunmuştur) firuze rengi, mavi ve beyaz renkler en büyük yeri tutar; çok defa sarı renk de kullanılır; bazan altın rengine de rastlanır. Lâkin Saray Berke ile Saray Batu mozaiklerini Semerkant ve Şehrisebz'in benzer mozaiklerinden ayıran ve buna karşılık Ürgenç mozaikleriyle derin bir benzerlik gösteren özellik olarak kırmızı rengin geniş ölçüde kullanılması teşkil eder.

Saray Berke'de bulunan bu cins çinilerin çokluğuna bakılacak olursa, bunların cami, medrese, türbe ve sarayların dış ve belki de iç duvarlarının örtülmesinde kullanıldığı sonuncuna varılabilir.

Saray Berke zanaatlarının başlıca kollarını sıralarken, Altın Ordu başşehrine geniş bir ün sağlayan pazarların, buraya batı ve doğu ülkelerinden gelen bütün tacirlerin kervanlarla yapılan alım satım faaliyetine sahne olmakla kalmayarak, yerli ihtiyaçları da krşıladığını kaydedelim. Büyük miktarda hububat, et, süt ürünleri, yapağı, deri v. b. getiren aşağı Volga ahalisi ve bu çevredeki bozkır göçebeleri, muhtaç oldukları şeyleri satın alırlardı. Köylüler kumaş, madenî eşya, toprak kaplar v. b., göçebeler ise zahire, kaba pamuk kumaşlar alırlardı... Al-Omarî ve İbn Batuta, Saray'da muhtelif ülkelerden gelme birçok tacirler bulunduğunu bildirirler. Gerçekten, bu şehrin karakteristik bir özelliği olarak, pazarının "milletlerarası" ünü gösterilebilir. Macaristan ve

hatta İtalya tacirlerinin, ipekli Çin kumaşları almak için Çin'e gitmelerine ihtiyaç yoktu. Bu kumaşları burada da bulmak kabildi. Avrupa ve doğu tacirlerinin dikkatini en çok Bulgar'dan ve Bulgar'ın kuzeyindeki alanlardan gelen deriler çekiyordu. Lâkin kervan ticaretinin Altın Ordu'da yalnız lüks eşyaya inhisar ettiğini sanmak büyük bir hata olur. Aşağı Volga havzasından büyük ölçüde deri ve ağaç kabukları ihraç edildiğini biliyoruz. Bu sonuncusu doğrudan doğruya Hârizm dericiliğinin ihtiyaçlarını karşılamak için ihraç edilirdi.

Zanaatçılar Saray Berke ahalisinin çokluğunu teşkil etmeyebilirler. Lâkin sayı bakımından en önemli tabakayı meydana getirdikleri muhakkaktır. Mısır'da, İran'da, Selçuklu Türk devletinde, Orta Asya'da, Gürcistan'da, Kırım'da olduğu gibi, Saray Berke zanaatçılarının da ayrı esnaf loncaları kurdukları anlaşılıyor. Bu loncalarla Orta Çağda Batı Avrupa'da rastlanan loncalar arasında benzerlikler vardır. Bu yolda Altın Ordu'ya ait elimizde bulunan tanıklar çok azdır. Bu sebeple, bu yoldaki hükümlerimiz sadece tahminlere dayanır.

Burada bir mesele ortaya çıkıyor: yeni kurulan şehirlerde, çok kısa bir süre içinde sayı bakımından en kalabalık tabakalardan birini teşkil edecek kadar çok zanaatçı nasıl ortaya çıkmıştır? Doğuda feodalizm devrinde fatihlerin, işgal edilen şehirlerdeki zanaatçıları yeni yerlere naklettiklerini biliyoruz. Moğollar bu yolda hiçbir değişiklik yapmayıp, eski âdetlerden geniş ölçüde yararlanmışlardır : Carpini'nin anlattığına göre, "Sarasinlerin ülkesinde ve onların hâkim oldukları diğer ülkelerde en iyi zanaatçıları alıp götürürler ve bütün işleri onlara yaptırırlardı. Diğer zanaatçılar onlara vergi verirlerdi."[1] Doğuda, uzak alanlarda Mengü hana altın aramakla uğraşan birtakım zanaatçılar bulunduğunu G. Rubruquis haber veriyor.[2] Bunlar Almandı. P. Kafarov, Opisanie puteşestviya daosskogo monaxa Çan - Çunya na zapad yazısının 241. notunda dikkate değer bir olaydan

[1] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 36. s.
[2] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 104. s.

söz etmiştir : "Cengiz han, askerlik yapan ahaliyi Aluhuan'a [Orhon?] nakletmişti. Burada Cinhay-çen adında bir şehir vardı. Bu şehir, Cengiz han tarafından bu alanı idareye memur edilmiş olan Cin hay'ın adını taşıyordu. Cin hay batı uçlarından gelme 300'den fazla altın yaldızlı tellerle süslü kumaşlar dokuyan aile ile Çin'den gelme 300 yün dokuyan aileyi idare ediyordu." "Batı uçlarından" gelen zanatçılar, 1220 - 1221'de Cengiz hanın Maveraünnehir şehirlerinden çıkardığı kimselerdi.[1] Hanın yönetimi altında köle gibi çalışan zanaatçılara Altın Ordu devletinin ilk yıllarında tesadüf edilirdi. Sonraki devirlerde Saray Batu ve Saray Berke'de yerli sayabileceğimiz zanaatçılarla karşılaşıyoruz. Zanaatçılar arasında Orta Asya, Kafkasya, Kırım ve hattâ Mısır şehirlerinden gelmiş kimseler de vardı. Mamafih işgal edilen şehirlerden yeni köle akınları da gelirdi. Her yeni seferden sonra sevk edilen zanaatçılar arasında, Saray şehirleri ile Altın Altın Ordu'nun diğer şehirlerine birçok Rus ustaları da gelirdi. Bunların ünü Moğolistan'a kadar yayılmıştı. Burada sadece, Karakurum'da — Moğol imparatorluğunun başşehrinde — Güyük hanın sarayında fil dişinden altın süslerle süslenmiş bir taht yapmış olan Rus kuyumcusu Koz'ma'yı hatırlayalım.[2] Tereşçenko'nun Saray Berke'de yaptığı kazılarda, Rus ustaları tarafından yapılmış haç şeklinde birkaç madenî ikon bulunmuştur. Bugünkü Saratov'un yanında bulunan Üvek şehrinde Ruslara mahsus birtakım gümüş süs eşyası yapmak için bir taş kalıp ele geçmiştir. B. A. Rıbakov'un kitabında bundan söz edilmiştir.[3] Tatarlar doğramacılık ve marangozluk alanında geri kalmışlardı. Deşt-i Kıpçak çevresindeki kavimler arasında, bu alanda Ruslarla mukayese edilebilecek bir kavim yoktur. Volga'da gördüğümüz gemi ve kayıkların Ruslar tarafından yapıldığını ileri sürmekle aldanmadığımızı sanıyoruz. XIV. yüzyılın sonunda ve XV. yüzyılda

[1] P. Kafarov, Trudı çlenov Ross. dux. missii v Pekine, IV. c., 404. s.
[2] Plano Karpini, a. y., 57. s.
[3] B. A. Rıbakov, Remeslo drevney Rusi, 530. s.

Volga'da gemiciliğin Rusların elinde bulunduğunu aşağıda göreceğiz. Kaynaklarda, Tatar - Moğol zanaatçılarının çokluğunu gösterecek hiçbir haber yoktur. Altın Ordu'da zanaatçıların etnik teşekkülü çok karışıktır. Bütün zanaatçıların köle olmadığı muhakkaktır. XIII - XIV. yüzyıllarda Altın Ordu şehirlerinde zanaatçı mahalleleri vardı. Bu zanaatçılar ayrı bir teşkilât kurmadan feodal şartlar altında çalışamazlardı.

Her halde, Toktamış'ın 1382'de Bey Hacı'ya verdiği yarlıkta "ustaların şeyhi" tabirine rastlanır. Bu tabir, andığımız esnaf teşekküllerinin varlığını gösterebilir.

Şehir hayatında ve bu arada Saray Berke'nin hayatında tacirler önemli bir yer tutarlardı. XIII-XIV. yüzyıllarda bütün Moğol devletlerinde tacirlere, özellikle büyük ticaret kumpanyalarının üyelerine seçkin bir yer ayrılmıştı. 1393'te Toktamış'ın Jagiello'ya gönderdiği yarlıkta "bezirgân ortakların" tabirine tesadüf edilir. W. Radloff, bunu "senin tacir ortakların"[1] diye tercüme etmiştir. Bu tabir Jagiello'nun tacirleri için kullanılmışsa da, "ortak" tabiri doğu kaynaklarında Altın Ordu ve Hülegü hanedanına mensup Moğol sülâlesinin yönetimi altında bulunan İran tacirleri için de kullanılır. Vassaf'ın Tarih-i Vassaf adlı eserinde "ortak" tabiri sık sık "tacir" anlamında kullanılmıştır; Berke hanın tacirlerine de bu ad verilmiştir.[2] Tacir anlamında kullanılan "ortak" tabirinin "iş arkadaşı", "compagnon", ticaret kumpanyası üyesi anlamına geldiğini W. W Barthold belirtmişti.[3]

Yine Vassaf'ın anlattığına göre, Altın Ordu tacirlerinin (ortak) Tebriz'de seçkin kimselerin elinde emaneten bırakılmış para ve sermayeleri vardı.[4] XIII - XIV. yüzyıl Moğol devletlerinde "ortak" tabiri özel bir anlam

[1] V. Radlov, Yarlıki Toxtamışa i Temir - Kutluga, ZVO, III. c., 6 ve 15. s.

[2] Hammer - Purgstall, Geschichte Wassaf's. 98. s. (Farsça metin).

[3] V. V. Bartol'd, Mesto prikaspiyskix oblastey v istorii musul'manskogo mira, 54. s.

[4] Hammer - Purgstall, a. y., 98. s. (Farsça metin).

da kazanmıştır. Bu tabir, hanın ticarî mümessili anlamında da kullanılmıştır. Bunlar çok defa hanların yaptıkları ticarete ortak olurlardı.

Altın Ordu hanı Uluğ Muhammet'in Türk sultanı II. Murat'a h. 27 cemaziyelevvel 831'de (= 14. III. 1428) gönderdiği mektupta "bezirgân ortak", yani "tacir ortak" tabirine birkaç defa tesadüf edilir.

Uluğ Muhammet'in mektubundan anlaşıldığına göre, eski zamanlarda Altın Ordu hanları ile Türkiye arasında elçiler teati edilir, bezirgân ortaklar da "gidip gelir ve sağlıkla ülkelerine dönerlerdi." Sonraki zamanlarda anlaşmazlıklar dolayısıyle münasebetlere son verilmiştir. Uluğ Muhammet'in fikrine göre, şimdi münasebetlere başlamak ve elçi ve bezirgân ortaklara Türkiye'ye "karadan ve sudan" gidip gelmek imkânını vermek zamanı gelmiştir. "Bezirgân ortaklar" tabirinin burada ne anlamda kullanıldığını söylemek güçtür. Bize göre, bu tabir hem "ortak", hem de hanın ticaret mümessili anlamını almıştır.[1]

Ögedey handan söz ederken, Reşidüddin buna benzer birçok örnekler vermiştir.

Reşidüddin özel bir tabir bile zikretmiştir: "urtakî".[2] Bu tabir Reşidüddin'in eserinde sık sık "ortaklık" anlamında kullanılmıştır. Yalnız Ögedey hanla ilgili olarak buna birkaç defa tesadüf edilir.[3]

"Ortak" tabirine bu anlamda Cüveynî'de de rastlanır.[4] Tacir kumpanyaları, yalnız muhtelif ticaret ve zanaat kuruluşlarına para yatırmakla kalmayarak, yukarıda gördüğümüz gibi, ayrı ayrı bölge ve şehirlerin vergilerini de toplarlardı. Hanlarla birçok tacirler ve ticaret kumpanyaları arasında sıkı münasebetler vardı. En yüksek memurlar (daruga, baskak) ve çok defa elçiler, tacirler arasından çıkardı. Tacirler çokluk hanlara ödünç para verir-

[1] Akdes Nimet Kurat, a. y., 8. s., 4, 15 - 16. satır.

[2] Reşidüddin, Blochet bas., 65. s.

[3] Reşidüddin, a. y., 65. ve müt. s.

[4] Cüveynî, GMS, XVI, III, 87. s.

lerdi. Mısır elçisi, Memlûk sultanına verilecek olan prens Tulunbay için mehir olarak paraya ihtiyaç duyduğu zaman, Özbek, Memlûk sultanının elçisine: 'Sizin vereceğiniz parayı vermeleri için tacirlere emir veririz' demiş ve bu yolda gereken emri vermişti. [Elçi] yirmi bin dinar altın alıp kendisine teslim etmişti."[1]

Altın Ordu kervan ticaretinin nasıl bir karakter gösterdiği, Saray şehirlerinde, Ürgenç'te, Bulgar'da, Kırım'da nasıl bir ticaret yapıldığı, Çin'den, Orta Asya'dan ne gibi mallar geldiği, Avrupa'dan neler ithal edildiği ve Altın Ordu'da neler üretildiği yukarıda anlatılmıştı. Son olarak, at ticareti üzerine birkaç söz söylemek isterim. XIV. yüzyılın 30. yıllarında bu alanlarda seyahat etmiş olan Arap gezgini İbn Batuta, bu yolda etraflı bilgi vermiştir. Onun anlattığına göre Deşt-i Kıpçak, atlarıyle ün kazanmıştı. Bunların en iyileri elli veya altmış dirheme satılırdı.[2] Bu atları birçok ülkelere, özellikle Hindistan'a ihraç ederlerdi. Kervanlar altı bin ata varırdı. Bunları tacir kumpanyaları gönderirdi. Her tacire yüz iki yüz at düşerdi. Her elli ata özel bir çoban bakardı. Kuzey Hindistan'da, Multana'da tacirler at başına yedi dinar gümüş gümrük verirlerdi. Altın Ordu tacirleri, önemli yol giderlerine ve yüksek gümrük resimlerine rağmen, büyük kazançlar elde ederlerdi; çünkü atlarını yüz dinar gümüşten daha ucuza satmazlardı.[3] Venedikli Josafo Barbaro'ya göre, XV. yüzyılın ilk yarısında Deşt-i Kıpçak, bir ticaret kervanında İran'a 4000 at ihraç ederdi.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle XIV. yüzyılda Altın Ordu'nun Avrupa, bu arada Batı Avrupa ile Çin arasındaki transit kervan ticaretinde büyük bir rol oynadığını yukarıda belirtmiştik. Bu kervan yolunda

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 147. s. (Arapça metin), 169. s. (Rusça metin).

[2] Maveraünnehir ve Altın Ordu'da bir gümüş dinarın 50 altın kopek değerinde olduğunu yukarıda görmüştük. Dirhem = 1/6 dinar.

[3] Voyages d'ibn Batoutah, II. c., 371 - 374. s.

Kırım şehirleri önemli bir yer tutardı. Moğollardan önceki zamanlarda, XI - XII. yüzyıllarda ve XIII. yüzyılın başında Sudak'ın ticarî önemini unutmayalım. XIV. yüzyılda Sudak'la birlikte Tana'nın (Azak, Azov) rolü artmıştı. 20. yıllarda Tana'da ticaret Ceneviz tacirlerinin, 30. yıllarda (1332'den itibaren) Venedik tacirlerinin elinde bulunuyordu.

Kırım'ın ticaret ve transit limanları, Batı ile Doğu arasında bağlantı sağlıyordu. Güneydoğu Avrupa'da birçok pazarlar vardı. Bu pazarlardan türlü türlü mallar da ihraç edilirdi. Doğu ve Avrupa tarihçilerine göre, Tana'dan Çin'e giden kervan yolu yorucu olmakla beraber, gerek yolcular, gerek mallar için hiçbir tehlike göstermezdi. Biz burada bu yola ait bütün haberleri sıralamak istemiyoruz. Bu yol, ayrı bir araştırma konusu olabilir. Biz sadece en inanılır ve en açık haberlerden söz edeceğiz.

İbn Batuta ile Floransa'lı tacir Francesco Balducci Pegalotti'nin verdikleri bilgiler en değerli sayılabilir. İbn Batuta, Kırım'dan Çin'e giden yolun bir kısmını görmüştü. Pegalotti, XIV. yüzyılın ilk yarısında büyük ticarî muamelelere girişen Bardi ticaret evinin ticaret ajanlığını yapmıştı.

İbn Batuta'ya göre, Saray ile Hârizm (Ürgenç) arasındaki yol, o vakit 40 gün sürerdi.[1] Gezi talikalarla (dört tekerlekli arabalarla) yapılırdı. İbn Batuta'ya göre, yem kıtlığından dolayı at ile gidilmezdi. Arabalara deve koşarlardı. Lâkin yolun Saray ile Saraycık arasındaki kesiminde at ile seyahat edilirdi. İbn Batuta da bu yolu at ile yapmıştı. Bu arada İbn Batuta çok ilginç bir noktaya dikkat etmiştir: Ulu su (Büyük su) — Yayık veya Ural ırmağı — üzerinde kayıklara dayanan büyük bir köprü vardı. Bağdad köprüsüne benzeyen bu köprü, her halde, buradan geçen yolun canlılığını gösterebilir. Sırası gelmişken, dikkate değer bir nokta olarak, İbn Batuta'nın

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 317. s.

atlarını 4'er dinar gümüşe,[1] yani takriben 2'şer altın rubleye sattığını ilâve edelim. İbn Batuta, Saray — Saraycık yolunu 10 günde almıştı.

İbn Batuta'nın deve koşulu dört tekerlekli arabaları, Saraycık'tan sonra yollarına devam ederek, günde yalnız iki saat (bir defa sabahleyin, bir defa da güneş batarken) mola vermek suretiyle Ürgenç'e (İbn Batuta Ürgenç'e Hârizm adını veriyor) 30 günde varmıştı. Güneşin yakıcılığı, susuzluk ve yem kıtlığı, develeri son derece yormuştu. İbn Batuta'ya göre, bu yoldan sonra develerin büyük bir kısmı ölürdü. Sağ kalan birkaç devenin ise yeni bir yola çıkabilmek için bütün bir yıl dinlenmesi gerekti.

İbn Batuta, Hârizm'den Maveraünnehir'e sapmış ve Buhara ile Semerkant'a yönelmişti. O zamanki Çin yoluna gelince, bu yol bozkırlardan Otrar ve Almalık'a giderdi.[2]

Yukarıda belirtilen ticaret yolları, bu arada Batı Avrupa ülkelerinden gelip Altın Ordu topraklarından geçerek Çin'e giden yol üzerine sağlam bilgilere sahip olan Francesco Balducci Pegalotti, Tana ile Çin arasındaki yola dair etraflı bilgi vermiştir. Pegalotti'ye göre, XIV. yüzyılın ilk yarısında, yani Tokta han ile Özbek han devirlerinde, Tana'dan Ejderhan'a (Gintarcan) öküz arabalarıyle 25 günde, at talikalarıyle 10 - 12 günde varılırdı. Ejderhan'dan Saray'a (Sara) su yoluyle gidilirdi. Burada Saray Batu, yani Eski Saray göz önünde tutulmuştur. Bu şehrin yerinde bugün Selitrennoe köyü vardır. Bu yol yalnız bir gün sürerdi. Saray Batu'dan kervan yolu Saraycık'a (Saracanco) varırdı. Floransalı yazara göre, burada — birisi kara yolu, birisi de su yolu olmak üzere — iki yol vardı. 8 gün süren su yolu, daha rahat ve ucuzdu. Saraycık'tan (Organci) giden yol 20 gün sürerdi. Arabalara deve koşulurdu. Burada İbn Batuta ile Pegalotti arasında bir fark göze çarpıyor. 1333'te İbn Batuta bu yoldan deve sırtında geçmiş ve 30 gün kaybetmişti. Pegalotti'nin burada aldandığını kabul etmek gerekir. Pegalotti, Ürgenç'in canlı bir ticaret şehri olduğunu özel olarak belirtmiştir. Ürgenç'ten Otrar'a (Oltrarre) deve koşulu arabalarla gidilirdi. Bu yol 35 - 40 gün sürerdi. Ticarî maksatlarla Ürgenç'e uğramak istemeyerek doğrudan doğruya Çin'e gitmek isteyen kimseler, daha kuzeyden gidebilir ve Pegalotti'ye göre, Otrar'a 50 günde varabilirlerdi. Otrar'dan sonra Almalık (Armalecco) ve Kamsu (Camesu), Kançou (Cassai) tarikiyle Çin'de Hanbalık'a (Gamalecco) varılırdı.

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 307 - 308. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c, 308. s.

Bütün bu yol 270 veya 275 gün, yani 9 ay veya 9 ay beş gün sürerdi.[1]

Biraz aşağıda Pegalotti yolcuların yanlarına keten kumaşlar (tela) almalarını ve Ürgenç'e vardıkta bunları gümüş külçe (sommi) karşılığında satmalarını tavsiye ediyor. Bu külçeler bu yerlerde ticarette çok yararlı idi.

İbn Batuta'ya dönelim. Yukarıda Ürgenç'te kalmıştık. İbn Batuta buradan kervan yoluyle Buhara ve Semerkant'a yönelmişti. Kervan yolunun bu kesiminde İbn Batuta'nın intıba ve gözlemlerini ihmal etmeğe imkân yoktur. Yine deve sırtında seyahat eden İbn Batuta, Ürgenç'ten Buhara'ya 18 günde varmıştır. 4 gün sonra Hârizm'in en eski şehri olan Kât'a gelmiştir. Burada hiçbir köye rastlanmaması dikkate değer. Moğol devrinden önce mamur, medenî bir alan vardı. Burada Vabkent'e giden yolun büyük bir kısmı susuzdu.[2] Bütün bunlar Moğol istilâsının sonuçlarıdır.

İbn Batuta'nın Buhara ve Semerkant'a ait intıbaları dikkate değer. Ona göre, gerek Buhara, gerek Semerkant tahribatın izlerinden henüz kurtulamamıştı.

Bu devirde Altın Ordu bozkırlarında tesadüf edilen arabalar üzerine kaynaklarda bilgi vardır. Bu yolda W.

[1] Francesco Balducci Pegalotti, La pratica della mercature, Allan Ewans bas., Cambridge, 1936, 21, 22-23. s.

[2] Voyages d'ibn Batoutah, III. c., 21. s.

W. Barthold'ün ölümünden sonra çıkan O kolesnom i verxovom dvijenii v Sredney Azii adlı yazısı dikkate değer.[1] Sudak, Kerç ve Tana'da dört tekerlekli örtülü talikalara tesadüf edildiğini yukarıda görmüştük. Bu arabalara öküz, at ve deve koşulurdu.

Kaynaklarda başka bir örtülü araba tipine de rastlanır. Şerefüddin Ali Yezdî'ye göre, "bu sonsuz çölde göçebeler çadırlarda (küterme) otururlar. Bunlar hiçbir zaman yıkılmazdı; göç zamanlarında talikalarla nakle-derlerdi."[2] Deşt-i Kıpçak göçebeleri de bu şekilde hareket ederlerdi.

---

[1] ZİV, VI, 1937, 5. ve müt. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 172-173. s.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Altın Ordu'nun kültürel hayatına ait çizgiler

Altın Ordu'da bizim kullandığımız anlamda bir kültürden söz edilebilir mi? Kültürden söz ederken, onu yaratan bir kavmin varlığını kabul ederiz.

Altın Ordu'nun etnik teşekkülü karışıktır. Altın Ordu'da bir yandan yerli halk, bir yandan da bu toprakları işgal eden göçebe Tatarlar vardı. Bu duruma göre, Altın Ordu alanında mütecanis bir kültür olamaz. Hârizm'de, Bulgar alanında, Kırım şehirlerinde gördüğümüz eski ve zengin kültür hayatı, fatihlerin kültürüyle mukayese kabul etmeyecek kadar yüksekti.

Bundan başka, Tatarlar, yukarıda gördüğümüz gibi, yavaş yavaş yerli göçebelerle, Kumanlarla kaynaşmışlardı. Tatarların, Altın Ordu devletinin sonuna kadar toplu olarak göçebelik durumunu terk etmediklerini unutmayalım. Bu bakımdan, yarattıkları kültür de göçebe hayatı ile ilgili kalmıştır. Tatar hâkimiyeti devrinde Volga boyunda (Saray'da ve diğer şehirlerde) şehir hayatının gelişmesi, aşağıda izah edileceği gibi, Tatarların hâkimiyeti altındaki kavimlerin faaliyeti sayesinde gerçekleşmiştir.

Moğolların (Tatarların) kültür düzeyinin pek düşük olduğu yolunda çok yayılmış bir inanç vardır. Bu inancın realiteye uymadığını sık sık belirttik. Cengiz hanın teşkilâtçılık kabiliyeti sayesinde kurulan askerî feodal imparatorluk, XIII. yüzyıl Moğollarının barbarlığı yolundaki inancı yalanlamağa yeter.

Buna rağmen, başka bir yanlışlığa düşerek, Moğolları komşu çiftçi kavimlerle — Çinlilerle, Taciklerle ve yerleşik Türklerle — manevî kültür bakımından aynı düzeye yükseltmek doğru olmaz.

Moğollar arasında şamanizmin çok yayılmış olduğunu biliyoruz. Plano Carpini, G. Rubruquis, Marco Polo ve XIII. yüzyılın Ermeni yazarları, Moğolların dinî görüşlerine ait bize birçok değerli gözlemler bırakmışlardır. Carpini'ye göre, "onlarda keçeden yapılmış insan şeklinde birtakım putlar vardır; bunları karargâh kapılarının iki yanına yerleştirirler ve keçeden emziğe benzer şeyler yaparlar. Bunları, sürülerin koruyucusu sayarlar ve hayvanların bol süt ve döl vermesini kolaylaştırdıklarına inanırlar. Çok saydıkları birtakım putları da ipek kumaştan yaparlar. Bunları örtülü arabalar içinde karargâhlarının kapısında tutarlar ve bu arabalardan bir şey çalanları hiç acımadan öldürürlerdi .

"... Yukarıda zikredilen putlara her şeyden önce çeşitli hayvan sütleri sunarlardı. Yemeğe ve içmeğe başladıkları zaman, önce yiyecek ve içeceklerin bir kısmını bunlara sunarlardı. Herhangi bir hayvan öldürdüklerinde, arabada bulunan puta onun yüreğini sunarak ertesi sabaha kadar bırakırlar ve bunu alıp pişirir ve yerler.

"... Bundan başka, güneşe, aya, ateşe, suya ve toprağa taparlar ve özellikle sabahları yemeğe ve içmeğe başlamadan, ilk lokma ve yudumlarını onlara sunarlardı."[1]

Plano Carpini'nin hikâyesi G. Rubruquis'in sözleriyle de teyit edilebilir. Bu sonuncusu, Carpini'de tesadüf edilmeyen ilginç bilgi de vermiştir. Rubruquis'e göre, "ev sahibinin başı üstünde her zaman keçeden yapılmış kukla veya heykele benzer birtakım tasvirler bulunur; buna ev sahibinin kardeşi adı verilir; buna benzer başka bir tasvir de ev sahibinin yatağı üstünde bulunur; buna da ev sahibesinin kardeşi denir; bu tasvirler duvara çivilenmiştir..."[2] Marco Polo[3] ve Ermeni yazarları[4] da bundan söz etmişlerdir.

Moğolların dinî inanışlarında, şamanizmin en karakteristik âdetlerinden biri olan ateşle temizlenme önemli bir yer tutar. Plano Carpini'nin bu yoldaki notlarına büyük bir değer verilebilir: "İki ateş yakarlar ve bunların yanına uçları birbirine iple bağlanmış iki mızrak yerleştirirler ve bu ipe birtakım kumaş kırpıntıları bağlarlar; zikredilen bu iki ateş arasındaki ip ve kırpıntılar arasından insanlar, hayvanlar geçer... Biri bir yanda, biri öbür yanda olmak üzere iki kadın su serper ve birtakım büyüler okurlar; herhangi bir araba orada kırıldığı veya arabadan bir şey düştüğü takdirde bunu büyücüler alırlar. Eğer herhangi bir kimseye yıldırım çarparsa, bu karargâhlarda oturan kimselerin yukarıda anlatılan şekilde ateşten geçmeleri lâzım gelir."[1] Bu açık tabloyu çizdikten sonra, Plano Carpini, notlarının başka bir yerinde, Moğollarda ateşle temizlenme âdetinin anlamını da açıklıyor: "Bizi onun (Batu'nun — A. Ya.) sarayına götürmek sırası gelince, iki ateş arasından geçmemiz gerektiğini haber verdilerse de, birtakım düşüncelerle bunu yapmak istemedik; bunun üzerine: 'Çekinmeden geçiniz; çünkü eğer hükümdarımıza karşı kötü bir niyet besliyorsanız veya üzerinizde bir zehir taşıyorsanız, ateş bütün bunları temizler' dediler. Biz de: 'Bu yoldaki şüpheleri ortadan kaldırmak için geçeriz' cevabını verdik."[2]

Bilindiği gibi, Batu'nun karargâhında Çernigov prensi Mixail Vsevolodoviç ile boyar Fedor'a da iki ateş arasından geçmeleri teklif edilmişti. Fakat onlar Plano Carpini gibi hareket etmeyerek, bunu hayatlarıyle ödemişlerdi.[3]

XIII. yüzyıl Moğollarının manevî hayatında öbür dünya ile ilgili tasavvurların ve gömme ayinlerinin büyük bir önemi vardı.

---

[1] Plano Karpini — V. Rubruk, a. y., 7-8 s.
[2] Plano Karpini — V. Rubruk, a. y., 71. s.
[3] Plano Karpini — V. Rubruk, a. y., 88. s.
[4] K. P. Patkanov, İstoriya mongolov po armyanskim istoçnikam, 23. s.

---

[1] Plano Karpini — V. Rubruk, a. y., 12. s.
[2] Plano Karpini — V. Rubruk, a. y., 48. s.
[3] Mixail Vsevolodoviç Çernigovskiy'in ölümünün sebepleri hakkındaki kronik hikâyesi ile ilgili olarak N. İ. Veselovskiy'in O religii tatar po russkim letopisyam (JMNP, temmuz 1916, 84. ve müt. s.) adlı yazısında dikkate değer bilgiler vardır.

W. W. Barthold, K voprosu o pogrebal'nıx obryadax turkov i mongolov adlı yazısında[1] şöyle diyor: "Moğollarda ölülerin **culte**'ü ve bununla ilgili şamanist tasavvurlar, genel olarak, bizim bildiğimiz Türk kavimlerininkine nazaran daha iptidaî ve daha barbar bir karakter taşırdı. N. İ. Veselovskiy'in inandırıcı bir şekilde ispat ettiği gibi, Türklerin ve Moğolların gömme âdetleri, ortak bir şamanist itikadına dayanır. Bunlara göre, han tarafından veya onun şerefine öldürülen kimseler, öbür dünyada kendisine hizmet etmekle mükelleftir. Orhon Türklerinde, bu inanışın yankısı olarak, müteveffanın hayatta iken öldürdüğü düşmanların heykellerini dikmek âdeti vardı; Moğollarda aynı inanış, hanın öldüğü yer ile mezar arasında cenaze alayının takip ettiği yolda rastgeldikleri kimseleri öldürmek şeklinde açıklanmıştır. Marco Polo'ya göre, bu kurbanları: 'Öbür dünyaya gidip hükümdarımıza hizmet et' diye öldürürlerdi." Mengü hanın ölümünden sonra bu suretle 20 000'den çok insan öldürüldüğünü Marco Polo haber veriyor.

Moğolların insan kurban ettikleri de ileri sürülür. Eserini 1328'de bitiren Acem tarihçisi Vassaf'ın, İran'daki Moğol devletinin meşhur kurucusu Hülegü hanın (1256 - 1265) gömülmesi hakkındaki hikâyesi bu bakımdan dikkate değer. Vassaf'a göre, muhtelif eşyalar ve mücevherlerle birlikte bayramlık elbiseler giymiş güzel kızlar da Hülegü ile birlikte gömülmüştür.[2] Eserleri Moğol devrine ait en değerli ilk kaynak olarak telâkki edilen XIII. yüzyıl Ermeni tarihçisi Kirakos da insanların kurban edildiğinden söz eder. Onun anlattığına göre, Hülegü Dicle ırmağı boyunda bir defa insan kurban etmişti.[3] 1258'de Bağdad halifeliği başşehrinin zaptını ve son Arap halifesi Mustasım'ın (1242 - 1258) Hülegü han tarafından katlini tasvir eden Kirakos, Hülegü'nün, oğluna halifenin oğullarından birisini öldürmesini, birisini de Dicle'ye kur-

[1] ZVO, XXV. c., 64. s.

[2] D'Ohsson, III. c., 407. s.

[3] Kirakos, Patkanov tercümesi, 94. s.

ban etmesini buyurduğunu ilâve eder. Hülegü'ye göre, "bu ırmak bize karşı hiçbir suç işlememiş, fakat dinsizlerin cezalandırılmasında bize yardım etmiştir." Kendilerinden daha kültürlü komşularla giriştikleri temaslar sayesinde, Moğollar arasında başka dinler de yayılmağa başlamıştı.

Böylelikle, Gazan han (1295 - 1304) devrinde Moğol toplumunun yüksek tabakaları arasında İslâmlığın yayılmağa başladığı sırada, şamanizm ile birlikte Buddhizme de rastlıyoruz. Reşidüddin[1] ve diğer Müslüman yazarları bundan söz etmişlerdir.

Moğol aristokratlarından birçoğunun putperestliğe ve Buddhizme bağlılığı o kadar kuvvetli idi ki Reşidüddin'e göre, Hülegü İran'ında Gazan han, puthaneleri ve diğer putperest mabetlerini yıkmak zorunda kalmıştı. Reşidüddin'e göre, hatun ve emirler bir defa Gazan hanın babası tarafından sarayın yanında yaptırılan mabedin muhafaza edilmesini Gazan handan rica etmişlerdi. Bu yolda birkaç sebep ileri sürmüşlerdi. Gazan hanın emriyle yıkılan mabedin duvarlarında babasının resimleri vardı; şimdi kar ve yağmur bunları tamamıyle bozacaktı. Saray yanındaki mabedin yeniden yaptırılması ve babasının hatırasının burada saklanması daha doğru olurdu. Ciddî bir Müslüman olan Gazan han, İslâmın kaide ve emirlerini ihlâl etmekten çekinerek buna razı olmamıştı. Altın Ordu Moğolları arasında da aynı temayüller göze çarpar. Altın Ordu'nun feodal sınıfları arasında İslâmlığı yaymakla ün kazanmış olan Özbek hanın, Moğolların sosyal hayatında büyük bir rol oynayan şamanların ve Buddhist lamalarının öldürülmesini emrettiğini biliyoruz.[2] Mamafih XIII. yüzyılın son yarısında ve XIV. yüzyılın başında Moğollarda Buddhizmin rolünü abartmayalım. Moğol kavminin hayatında Buddhizmin rolü artmamıştı. Buddhizmin, İslâmlığın yayılmasını engellemediği göze çarpıyor. Şamanizme

[1] D'Ohsson, IV, 354. s. — Quatremère, Histoire des Mongols, 184. ve müt. s. — Reşidüddin, Sborn. letop., III, 218. s.

[2] Quatremère, a. y., 186. s.

gelince, durum değişir. Altın Ordu aristokratlarının Özbek han zamanında İslâmlığı resmen kabul etmelerinden sonra bile şamanlar halk kütlelerini uzun süre sıkı sıkıya ellerinde tutmuşlardı.

Altın Ordu'da İslâmlığın yayılmasından söz edilirken, bu propagandanın başarısının veya başarısızlığının her şeyden önce yapıldığı çevre ile ilgili olduğunu unutmamak gerekir. Deşt-i Kıpçak'taki Moğol ve Kıpçak göçebeleri arasında (XIV. yüzyıla doğru Moğolların Türkleşme **processus**'ü artık oldukça derinleşmişti) İslâmlık başarı kazanamamıştı. Burada Türk hanlarından birisi tarafından XIII. yüzyılda Emevî halifesi Hişam'ın (724 - 743) elçisine söylenen sözleri hatırlamak kabildir: "Türkler arasında ne berber, ne kunduracı, ne terzi vardır; eğer İslâmlığı kabul eder ve İslâmlığın emirlerine uyarlarsa, ne ile geçinirler?"[1] Her halde, XV. yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ta putperestler, yani şamanistler henüz çoktu.[2] Şehirlerde ve Altın Ordu devletinin hâkim sınıflarında bambaşka bir durum müşahede ediliyordu. Cemal Karşî (XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başı) İslâmlığın kervan ticareti ile Kâşgar alanına nasıl yayıldığını anlatıyor.[3] Bu olay Altın Ordu'da da müşahede ediliyordu. Müslüman şehirlerinden Altın Ordu şehirlerine ve özellikle Saray şehirlerine tacirlerle beraber gelen zanaatçıların sürekli akını ile İslâmlığın genişlediğini biliyoruz. Lâkin Altın Ordu'nun İslâmlaşmasında en büyük rol Orta Asya'nın Buhara ve Ürgenç gibi kültür merkezleri ile Bulgar'a atfedilebilir.

Altın Ordu hükümdarları arasında Berke han, en güçlü feodallere İslâmlığı kabul ettirmek için ciddî bir gayret göstermişti. XIV. yüzyılda yaşayan tanınmış Arap tarihçisi İbn Haldun, Berke hanın İslâmlığı kabul etmesini bakınız nasıl anlatıyor: "... [Berke] İslâmlığı Şemseddin
Necmeddin

[1] Yakut, Coğrafya sözlüğü, I. c., 839. s. — V. V. Bartol'd, İstoriya kul'turnoy jizni Turkestana, 72. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c. (İbn Arabşah), 457. s.

[3] W. W. Barthold, Turkestan, I. c. (Metinler), 131. s.

Kübra'nın öğrencilerinden Şemseddin Elbaherzî'den kabul etmişti... Elbaherzî Buhara'da oturuyordu; Berke hana İslâmlığı kabul etmesi için teklifte bulundu. [Berke] İslâmlığı kabul etti ve gönderdiği bir yarlıkla ona başka alanlarda dilediği şekilde hareket etmek serbestliğini verdi. [Elbaherzî] bunu kabul etmedi. Berke han onunla görüşmek üzere yola çıkmış, fakat [Elbaherzî] onu ancak kendi yakınlarının ricasıyle kabul etmişti. Berke hana [girmek] müsaadesini istirham etmişlerdi; [Berke] şeyhe çıkınca, İslâmlığı kabul ettiğini tekrarlamıştı; bunun üzerine şeyh ona İslâmlığı yaymak görevini vermişti. [Berke] İslâmlığı bütün kendi kavmi arasında yaymış, yönetimi altındaki bütün alanlarda camiler ve medreseler yaptırmağa başlamış, bilgin ve fakihler celbederek kendileriyle dost olmuştu."[1]

Al-Omarî[2] ile al-Kalkaşandî'nin[3] ifadesinden anlaşıldığı gibi, Berke han İslâmlığı daha XIII. yüzyılın 40. yıllarında, yani tahta çıkmadan önce kabul etmişti. Berke han devrinde İslâmlığın yayılması üzerine İbn Haldun tarafından verilen bilginin mübalâğalı olduğu muhakkaktır. Her halde, Altın Ordu tahtında bundan sonra da putperest hanlara tesadüf edildiğini biliyoruz. Tudamengü (1280 - 1287)[4] ve Tokta (1290 - 1312)[5] gibi. Altın Ordu'da İslâmlığın yayılması, büyük bir siyasî önem taşıyordu. Hülegü hanedanının yönetimi altındaki İran'ın doğurduğu tehlike karşısında Altın Ordu'nun dostluğunu aramak ihtiyacını duyan Mısır Memlûk sultanları, bu olaya büyük bir değer veriyorlardı. Özbek han (1312 - 1342) devri İslâmlığın yayılmasında önemli bir adım teşkil eder. Al-Kalkaşandî'ye göre: "Ondan [Berke'den] sonraki [Tatar] hükümdarları bu devlette Özbek hana kadar İslâmlığı ka-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c. (İbn Haldun), 379. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 245. s.

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 406. s.

[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 105., 362. s.

[5] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 174., 277. s.

bul etmemişlerdi. Özbek han derin bir samimiyetle İslâmlığı kabul etmiş, [yeni] dine karşı bağlılığını açıkça göstermiş ve İslâm kanunlarına sıkı sıkıya bağlanmıştı..."[1]

Aşağıda göreceğimiz gibi, Mısır Memlûk sultanları Altın Ordu ile giriştikleri diplomasi münasebetlerinde devletlerinin bir an önce İslâmlaşması meselesinde Altın Ordu hanlarına ağır bir baskı yapıyorlardı. Nihayet 1314'te Özbek han elçileri vasıtasıyle Mısır sultanı el-Melik an-Nasır'a İslâmlığın başarılarını haber vermek imkânını bulmuştu. An-Nuveyrî'nin bildirdiğine göre, Özbek han sultana hediyelerle birlikte "İslâmlığın Çin'den batı devletlerinin son sınırlarına kadar yayılmasından dolayı tebriklerini gönderiyordu; [Özbek] devletinde İslâmlığı kabul etmemiş küçük bir grup kaldığı, fakat tahta çıkar çıkmaz bunlara ya İslâm dinini yahut da savaşı seçmek emrini verdiği, [İslâmlığı kabul etmekten] çekinerek savaşa giriştikleri, bunlara hücum ederek bozguna uğrattıktan sonra öldürülmek ve esir alınmak suretiyle imha edildikleri haber veriliyordu."[2]

Altın Ordu'nun İslâmlaşmasından söz ederken, Türk-Moğol çevrelerini, özellikle göçebeleri göz önünde tuttuğumuzu ilâve edelim. Altın Ordu'ya giren birçok bölgelerin daha Moğollardan önce İslâmlığı kabul ettiğini biliyoruz; Hârizm, Bulgar ve kısmen Burtas toprakları gibi. Bundan başka, Hârizm ve Bulgar, özellikle Hârizm, Altın Ordu göçebelerinin ve her şeyden önce hâkim feodal çevrelerinin İslâmlaşmasında büyük rol oynamıştı.

Özbek han zamanında İslâmlık, kazandığı büyük başarıya rağmen, şehir hayatının ve bozkır feodallerinin sınırı içinde kalmıştı. Bozkır göçebeleri daha uzun süre eski şamanizm inanışlarının hâkimiyetinden kurtulamamışlardı. İslâmlığın resmî olarak kabulü bile bu inanışları yenememişti.

Altın Ordu'da kültür hayatı türlü amiller tesiri altında yerleşmişti. Bir yandan halk edebiyatı ve folklor

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c. (Al-Kalkaşandî), 406. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 163. s.

alanında zengin bir yaratıcılık kabiliyeti gösteren Kıpçak-Moğol göçebeleriyle bozkırlar, bir yandan da eski sanat geleneklerini saklayan yerleşik halk, kültür hayatında geniş bir rol oynamıştır. Çağdaş gezginlere ve her şeyden önce bizim için artık yabancı olmayan G. Rubruquis'e borçlu olduğumuz mahdut notları bir yana bırakacak olursak, bu yolda bize hiçbir şey kalmamıştır. Gezginlerin notlarını ele alalım.

G. Rubruquis Tatarların keçe çadırlarını bakınız nasıl tasvir ediyor: "Çadırlarını çubuklardan örülmüş bir halka üzerine kurarlar; çubuklar yukarıda ufak bir halka şeklinde birleşir; bu halkadan yukarıya doğru ocak borusuna benzer bir boyun çıkar; çadırı beyaz keçe ile örterler; çok defa, daha iyi parlaması için keçeleri kireç, beyaz toprak veya kemik tozu ile sıvarlar; bazan siyah keçe de kullanırlar. Bu keçelerin üst boyun kısımlarını türlü türlü tasvirlerle süslerler. Kapıya da renkli bir keçe asarlar. Türlü türlü renkli keçeler dokuyarak, bunları asma ve ağaç, kuş ve yırtıcı hayvan tasvirleriyle süslerler."[1]

XIII. yüzyılda "hayvan üslûbu"nun Türk - Moğol sanatında hâlâ büyük bir rol oynadığını anlatan bu sonuncu cümle çok değerlidir. Esasen, bize kadar gelen maddî kültür kalıntıları da bunu gösteriyor. Tatarlar, özellikle kadınlar elbiselerini süslemeyi de severlerdi. Yine G. Rubruquis'e göre: "Bundan başka, [Tatar kadınları — A. Ya.] bokka adını verdikleri bir başlık kullanırlar; ağaç kabuğundan veya daha hafif başka bir maddeden yapılan bu başlık büyük ve yuvarlaktır; iki ele sığabilir; uzunluğu bir dirsek boyundan fazladır; üst kısmı bir sütun başlığı şeklinde dört köşelidir. İçi boş olan bu bokkayı değerli ipek kumaşlarla kaplarlar; ortasına, anılan dörtköşe sütun başlığının üstüne, yine bir dirsek boyundan uzun tüylerden veya ince kamışlardan yapılmış bir çubuk koyarlar. Bu çubuğu tavus tüyleriyle, er-

[1] Plano Karpini — V. Rubruk, a. y., 69. s.

kek ördek kuyruğu tüyleriyle ve değerli taşlarla süslerler. Zengin hanımlar bu başlığı tepelerinde taşırlar ve deri bir şapka ile başlarına tespit ederler."[1] Bu tasvir, çubukların çok defa gümüşten veya altından yapıldığı yolunda Plano Carpini'nin verdiği bilgiyle bütünlenebilir: "Hanımlar daima bu başlıkla dolaşırlar; çünkü diğer kadınlar hanımların rütbelerini bundan öğrenirler."[2] Ne yazık ki kaynaklarda bu devir Moğolları üzerine buna benzer gözlem ve notlar mahduttur. Mamafih XIII - XIV. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak'taki Türk - Moğol göçebelerinin manevî hayatında sanatın önemli bir yer tuttuğu, yukarıda verilen izahattan da anlaşılabilir.

Şehirlerde kültür hayatı tamamıyle ayrı bir alanda gelişiyordu. Bütün Altın Ordu şehirlerinin bu bakımdan bir birlik teşkil ettiği ileri sürülemez; çünkü Altın Ordu'nun, Kırım ve Hârizm gibi zengin bölgelerinin kültür gelenekleri arasında derin farklar vardır. Kırım ile Bizans, Küçük Asya, Suriye ve Mısır arasında eski kültür münasebetleri vardır. Bunun gibi, Hârizm ile İran, Maveraünnehir ve Çin arasında da eski kültür münasebetleri vardır. Hârizm'in yerli kültürü de çok eski bir geçmişe çıkar. Mamafih bu iki zengin bölge, Kırım ve Hârizm, ne kadar önemli olursa olsun, Altın Ordu kültürü üzerine bir fikir veremez. Altın Ordu kültürünü her şeyden önce aşağı Volga havzasında, Saray Batu ve Saray Berke gibi şehirlerin bulunduğu alanda aramak gerekir. Bu merkezlerde gördüğümüz kültür ve sanat, XIII. yüzyılda burada cereyan eden canlı siyasî hayat sayesinde gelişmiştir. Bu siyasî faaliyette Hârizm ve özellikle Ürgenç büyük bir rol oynamıştı.

Tereşçenko'nun Saray Berke alanında yaptığı kazılarda çıkan maddî kültür ve sanat kalıntılarının ve Ürgenç'te bulunan arkeoloji maddelerinin yazılı kaynaklardaki verilerle birlikte dikkatli surette araştırılması sayesinde, Altın Ordu şehirlerinde ve her şeyden önce baş-

[1] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 77. s.

[2] Plano Karpini - V. Rubruk, a. y., 6. s.

şehirlerde sanatın doğrudan doğruya Ürgenç kültür kuvvetlerinin iştirakiyle geliştiği anlaşılır. Saray Berke'de Kafkasya'lı, Mısır'lı, Bizans'lı ve Rusya'lı ustalar çalışmıştı. (Kitabelerden anlaşıldığına göre, Kafkasya'lı ustalar arasında Ermeniler de vardı.) Fakat şehir hayatının kültür çehresini ilk yıllarda Ürgençli bilgin, sanatkâr, mimar ve zanaatçılar tayin ederlerdi.

K voprosu o proisxojdenii remeslennoy promışlennostı Saraya Berke ve Stolica Zolotoy Ordı — Saray Berke adlı araştırmalarımda bu konudaki düşüncelerimi bildirmek fırsatını bulmuştum. Bu araştırmalarda özellikle belirttiğim gibi, kaynaklarda Altın Ordu'da kültür hayatının kuruluş ve yerleşmesine aktif olarak katılmış birçok Hârizmlilerden sık sık söz edilir.

Mısır'da yazılan Arap kaynaklarında (an-Nuveyrî, el-Mufaddal, as-Safadî, İbn Dukmak, el-Makrizî) Alâeddin Aydoğdı el-Hârizmî'nin adına sık sık rastlanır.[1] Özbek hanın sarayında Mısır sultanının elçisi olarak çalışan ve Saray Berke'deki Hârizm kolonisi ile sıkı bir münasebette bulunduğu anlaşılan el-Hârizmî, sadece Mısır ile Altın Ordu arasındaki diplomatik münasebetleri derinleştirmekle kalmayarak, ayrıca el-Melik an-Nasır'ı en seçkin Altın Ordu prenseslerinden birisiyle evlendirmek suretiyle Özbek han ile el-Melik an-Nasır arasında akrabalık münasebetleri de kurmuştur.

Özbek han devrinde Saray Berke'de şeyh Numanüddin el - Hârizmî'nin hânekahı çok sayılırdı. İbn Batuta'ya göre,[2] Özbek han bu hânekahı sık sık ziyaret eder ve her cuma günü vaktini onunla konuşmakla geçirirdi. Numa-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 116. s. (Arapça metin), 168. s. (Rusça tercüme); 186. s. (Arapça metin), 198. s. (Rusça tercüme); 271. s. (Arapça metin), 271. s. (Rusça tercüme); 317. s. (Arapça metin), 324. s. (Rusça tercüme); 319. s. (Arapça metin), 326. s. (Rusça tercüme); 425. s. (Arapça metin), 437. s. (Rusça tercüme). — A. Yakubovskiy, K voprosu o proisxojdenii remeslennoy promışlennosti Saraya Berke, 24. s.

[2] İbn Batuta, Defrémery bas., II. c., 449. s.

nüddin bundan önce Hârizm'de (Ürgenç'te) baştabiplik yapmış, fakat Tokta han devrinde Saray'a celbedilmişti.[1] Çok kültürlü bir tabip olan Numanüddin, El-Birzalî'nin verdiği bilgiye göre, "mantık, kelâm, tıp tahsil etmiş", birçok ülkelerde bulunmuş ve tanınmış kimselerle görüşmüştü. XIV. yüzyılın 30. yıllarında, yani Özbek han zamanında Azak'ta (Azov, Tana) Muhammet Hoca el-Hârizmî'nin emirlik yapması da dikkate değer.[2] Hârizmliler Altın Ordu başşehirlerinde türlü türlü kültür alanlarında çalışmışlardı. Bunlar arasında zanaatçılar çokluğu teşkil ederlerdi.

Saray Berke ile Saray Batu'daki mimarî anıtlarının Ürgenç anıtlarıyle mukayesesi sayesinde, Hârizm ustalarının, Türebek Hanımın Köhne Ürgenç'teki türbesi gibi muhteşem bir yapıyı bugüne kadar süsleyen çinilerdeki renk renk tezyinat kompozisyonlarını bütün zenginlikleriyle tekrar yarattıkları anlaşılır.[3] (Burada yalnız çini tezyinatın mukayesesi yapılabilir; çünkü mimarî anıtların toprak üstündeki kısımları Saray Berke alanında muhafaza edilmemiştir.)

Buna rağmen, Hârizm ustaları yalnız kopyalar yapmakla kalmayarak, yeni yurtlarında orijinal okullar da kurmuşlardır. Saray Berke'de XIII - XIV. yüzyıllarda yapılmış muhtelif yapılara ait zengin çini koleksiyonu, tipik bir İslâm feodal sanatının varlığını ispat edebilir. Geometrik örgülerle ve dekoratif çizgilerle yazılmış Arapça kitabelerle karışık bitkisel tezyinat, Ürgenç'e mahsus kırmızı renkle **(engobe)** karışık renkler (mavi, firuze, beyaz, yeşil, sarı), Orta Asya ve İran şehirleri ahalisinin mimarî şekilleriyle birlikte Volga boyuna nakledilmişti.

Tatbikî sanatların başka kollarında, özellikle çinici-

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 173. s. (Arapça metin), 175. s. (Rusça tercüme); 493. s. (Arapça metin), 523 - 524. s (Rusça tercüme).

[2] İbn Batuta, Defrémery bas., II. c., 368. s.

[3] A. Yu. Yakubovskiy, Razvalini Urgença, 48. ve müt. s.

likte de aynı şey göze çarpar. Bu sanatın Altın Ordu'da, özellikle aşağı Volga şehirlerinde eriştiği zenginliğe inanmak için, Ermitaj Müzesinin bu alana ait zengin koleksiyonlarını göz önünde tutmak yeter. K voprosu o proisxojdenii remeslennoy promışlennosti Saraya Berke (28 - 48. s.) adlı araştırmamızda Saray'da yapılan çiniler sıralanmış ve bunların yapılmasında Hârizm ustalarının oynadığı rol izah edilmişti.

Gerçekten, bu çinilerde, Ürgenç'te yapılan çinilerin bütün güzelliklerini bulmak kabildir. Ürgenç kaplarında gördüğümüz renkler, bitkisel tezyinat (yırtıcı hayvan, kuş ve hatta insan tasvirlerine de tesadüf edilir), Arapça kitabe kompozisyon ve tekniği burada da göze çarpar; fakat Altın Ordu'ya ait sanat kalıntıları arasında **Memlûk** devrinde Mısır imalâthanelerinde yapılan mükemmel eserleri hatırlatan birçok şeyler de göze çarpar.

Mısır sultanlarının Altın Ordu hanlarına zengin hediyeler gönderdiklerini yukarıda söylemiştik. Hediye listelerinde zanaatçılar da sıralanmıştı. Bu ustalar, yeni yerlerine kendi teknikleri ile birlikte yeni bir zevk de getirirlerdi. Şehir çevresinde bu teknik ve zevk kolayca yerleşirdi. Ermitaj'ın yukarıda zikredilen koleksiyonunda Mısır'dan gelen eşyalar arasında, Mısır'dan çıktığını gösteren bir kitabe taşıyan mükemmel bir mermer şamdan, kitabelerle süslenmiş güzel cam lamba parçaları ve başka eşyalar vardır. Çin'den ithal edilen eşyalar da ilginçtir. Ermitaj koleksiyonunda, Çin ipeğinden yapılmış desenli bir kaftan (Saratov karşısında, Üvek'te bulunmuştur), birçok süslü bronz aynalar v.b. vardır.

Kervanlarla nakledilen eşyalarla birlikte zanaatçıların da geldiklerini biliyoruz. Bunlar yeni yurtlarında yerleşerek eski zanaatlarına devam ederlerdi. Burada bronz aynaların yapımında buna benzer bir olay müşahede edilir. Aynaların dikkatli bir şekilde araştırılması sayesinde, bunların ilk zamanlarda henüz Çin'den ithal edildiği, fakat ticaret ve kültür hayatının gelişme devrinde, burada, Saray şehirlerinde ve başka şehirlerde yapıldığı anlaşılır.

Tarihî ölçüler bakımından Altın Ordu'nun siyasî rolü uzun sürmemiştir. Altın Ordu bağımsız bir devlet olarak iki yüz yirmi beş yıl yaşamış, fakat bu süre, aşağı Volga şehirlerinde kültür hayatının teşekkülünü kolaylaştıran bütün unsurların, Volga boyunda orijinal bir Altın Ordu sanatının ortaya çıkması için kâfi gelmiştir. Altın Ordu sanatının gelişme devrinde kendi ustaları, sanatkârları ve okulları vardı. Bu sanatın bütün eserlerinde İslâm feodal ideolojisinin damgası göze çarpar. Bundan başka, bütün bu sanat eserleri, yalnız Altın Ordu şehir aristokratlarının, yani feodallerin, şehirlere bağlı tacirlerin, şehir feodallerinin ve yüksek zanaatçı tabakalarının ihtiyaçlarını karşılamıştır.

Köy ahalisi ile bozkır göçebelerinin bu sanatla fazla bir ilgisi yoktu. Şehirlerdeki zanaatçılara gelince, bunlar bu eserlerin yaratılmasına geniş ölçüde katıldıkları halde, bunlardan yararlanmamışlardır. Volga boyundaki köy ahalisi ile göçebelerin bu sanatla ilgisi üzerine Saray Berke çinileri açık bir fikir verebilir. Bu çinilerin sırlı örnekleri ile Saray Berke'nin yıkıntılarında bulunan sırsız çiniler arasında gerek teknik, gerek şekil bakımlarından hiçbir benzerlik yoktur. Sırlı örneklerle hiçbir benzerlik göstermeyen bu çiniler, Ürgenç'te ve başka Orta Asya şehirlerinde yapılan sırlı çinilere de benzemez. Buna karşılık, bunlarla aşağı Don ve Kuzey Kafkasya şehirlerinde yapılan çiniler arasında çok büyük bir benzerlik göze çarpar. Bu çiniler, Moğolların gelmesinden ve Altın Ordu'nun kuruluşundan çok önce burada yapılırdı. Altın Ordu hâkimiyeti devrinde, bu cins çinilerin yapılması sona ermemiştir; çünkü bunlar her şeyden önce köylüler ve yoksul şehir ahalisi arasında geniş ölçüde kullanılırdı.

Altın Ordu edebiyatının en eski kalıntısı XIV. yüzyılın başına aittir. Kayın kabuğuna yazılmış olan bu dikkate değer yazma, şimdi Ermitaj'ın Doğu kısmında "Altın Ordu başşehri Saray Berke" salonunda bulunmaktadır. Kayın kabuğuna yazılmış olan bu yazma, 1930'de tesadüfen ele geçmiştir: Volga'nın sol kıyısında, Üvek'in karşısında, Podgornoe köyü yanında bir yem çukuru açarlarken, Altın Ordu devrine ait bir mezar bulunmuştu. Muhtelif eşyayı ihtiva eden bu mezarda bu yazma da meydana çıkmıştı. Uygur harfleriyle Moğol dilinde yazılmış olan bu yazmada, bir ananın, bir beyin yanında çalışmağa giden oğlu ile konuşması manzum olarak anlatılıyor. Ana, oğlunu teselli ediyor ve üzülmemesini tavsiye ediyor. Oğlu, ağır bir hizmete katlanmak istemediğini ve doğduğu bozkırlarda ailesinin ve arkadaşlarının yanında kalmak arzusunu beslediğini ilâve ediyor.

Altın Ordu'da yazı dilinin ve edebî kültürün teşekkülünde de Hârizm büyük rol oynamıştır. Altın Ordu'da yazılan edebî eserlerin büyük bir kısmı, dil bakımından, Hârizm'de ve aşağı Sırderya alanında, yani Ak Ordu alanında söylenen dille sıkı bir münasebet gösterir.

Hârizm'de, bu sırada, dil bakımından hemen tamamıyle Türkleşmiş olan Hârizm ahalisinden başka, Türkmenler ve Kıpçaklar yaşıyordu. Ak Ordu şehirlerine gelince, burada, yeni gelen unsurlar müstesna olmak üzere, Kıpçakçanın özelliklerini gösteren bir Türk dili konuşuluyordu. Yukarıda zikredilen iki alan (Hârizm ve aşağı Sırderya boyundaki şehirler), konuşma dilini ve teşekkül halinde bulunan Altın Ordu yazı dilini sürekli bir baskı altında tutuyordu. Volga boyundaki şehirlerde ve özellikle Saray şehirlerinde bu yolda geniş bir faaliyet göze çarpıyordu. İslâm felsefesinin büyük bir merkezi de burada bulunuyordu. XIII - XV. yüzyıllara ait yazılı kaynaklarda (bunların büyük bir kısmı Arap dilinde yazılmıştır) gerek bu alanda, gerek diğer alanlarda çalışmış kimselerin adları sıralanmıştır. Lâkin bütün bunlar bizim ihtisasımızın dışında kalır. Bu duruma göre, bu kitapta bunlara yer verilemez.

İKİNCİ KİTAP

ALTIN ORDU'NUN ÇÖKÜŞÜ

BİRİNCİ BÖLÜM

XIV. yüzyılın 60 - 70. yıllarında Altın Ordu'da feodal karışıklıklar

Güneydoğu Avrupa'da Dnepr'in doğusundaki topraklar, Kırım ve Bulgar alanı, orta ve aşağı Volga bölgesi, güney Ural alanı, Kafkasya'nın Derbent'e kadar uzanan kısmı, Kuzey Hârizm, aşağı Sırderya havzasındaki topraklar ve Sırderya'nın kuzeyinde ve Aral gölü ile İşim ve Sarısu ırmakları arasında bulunan bozkırlar, XIV. yüzyıla kadar Altın Ordu sınırları içinde bulunuyordu.

Bu suretle XIV. yüzyılın başına kadar Altın Ordu alanı, İslâm kaynaklarının Cuçi ulusu tabiri altında andıkları toprakları kaplıyordu. Lâkin XIV. yüzyılın başından itibaren Cuçi ulusu, Gök Ordu ve Ak Ordu adlı iki kısma ayrılmıştı. Bu sonuncusu, Gök Ordu'nun vassalı bulunuyordu. Güney Sırderya havzasındaki topraklar ve Aral gölünün kuzeydoğusunda İşim ve Sarısu ırmaklarına kadar uzanan bozkırlar ve şehirler Ak Ordu'ya dahil bulunuyordu. Ak Ordu'nun ayrılmasından sonra, Altın Ordu tabiriyle genel olarak Gök Ordu toprakları anılmıştır. Özet olarak, kaynaklarda XIV. yüzyıl olaylarından söz edilirken Cuçi ulusu zikredildiği zaman, iki ordu göz önünde tutulmuştur: Gök Ordu ve Ak Ordu. Rus kroniklerini İslâm kaynaklarıyle karşılaştırırken, kroniklerde ve sair Rus yadigârlarında gördüğümüz Sinyaya Orda tabirini Gök Ordu anlamına almamak gerekir. Çünkü Rusça 'Gök Ordu' anlamına gelen Sinyaya Orda tabiri, 'Ak Ordu' anlamında kullanılmıştır. XIII. yüzyılın son ve XIV. yüzyılın ilk yıllarında Cuçi ulusunun Gök Ordu ve Ak Ordu adlı iki kısma ayrıldığı yukarıda belirtilmişti. Bunların başında Cengiz hanın büyük oğlu Cuçi'nin çocuklarından gelen ayrı

sülâleler vardı. XV-XVII. yüzyıl Acem yazarlarına göre, Cuçi ulusunun kuruluşundan iki orduya ayrılışına kadar Gök Ordu, Cuçi ulusu askerî kuvvetlerinin sağ kolunu (baraunkar, on kol) teşkil ediyor, yani göçebe ahali arasından bütün sağ kol tümenlerini topluyor,[1] Ak Ordu ise sol kolu (caunkar, sol kol), yani bütün sol kol tümenlerini veriyordu.[2]

Altın Ordu Özbek han (1312 - 1342) zamanında askerî kudretinin en yüksek noktasına erişmişti. Özbek hanın hâkimiyeti, bu geniş toprakların her yerinde aynı derecede kuvvetli idi. XV. yüzyıl Arap tarihçisi İbn Arabşah'a göre, kervanlar arabalarla Hârizm'den Kırım'a "korku ve tehlikesiz" rahatça üç ay içinde varırlardı. Atlar için yem taşımak zarureti olmadığı gibi, kervana refakat edenler için de erzak almağa ihtiyaç yoktu. Hatta kervanlar yanlarına kılavuz bile almazlardı. Çünkü bozkırlarda ve ziraî bölgelerde yaşayan göçebe ve köylü halk, para karşılığında kervanların bütün ihtiyaçlarını karşılıyordu.[3]

Feadolizm devri bakımından İbn Arabşah'ın Müslüman doğu hakkındaki bu ifadesi, Özbek ve onun ilk selefi Tokta devrinde Altın Ordu hanlarının nüfuz ve kudretlerine en güzel bir delildir.

Özbek hanın ölümünden sonra Cuçi ulusunda durum yavaş yavaş değişmeğe başlamıştı. Hanedan üyeleri arasındaki mücadele, içinden çıkılmaz feodal karışıklıklar halini almış, sağlam düzen bozulmağa yüz tutmuştu.

İlk gerileme belirtileri daha Canıbek han (1342-1357) zamanında ortaya çıkmıştı.

Doğu kaynakları ve Rus kronikçileri, Canıbek hanı

[1] 10.000 kişilik askerî birlik. Tümenlerin mevcudu fiilen daima daha az olurdu.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 232. s. (Farsça metin), 127. s. (Rusça tercüme) ("İskender anonimi" = Muineddin Natanzi). — Ayrıca bakınız: Gaffarî, 270. s. (Farsça metin), 211. s. (Rusça tercüme).

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 460. s.

oldukça takdir ederek, ona Özbek'in olumlu niteliklerini atfetmişlerdir. Yukarıda anılan "İskender anonimi" (Muineddin Natanzî), onun medreseler ve camiler yaptırdığını, din adamlarını celbettiğini, bilimleri (özellikle dinî bilimleri anlamak gerekir), kültür âdet ve geleneklerini yaydığını ve bu suretle Gök Ordu'da (Altın Ordu'da) İslâmlığı yaymak yolunda enerjik bir faaliyet gösterdiğini özel olarak belirtmiştir.[1]

Celairî sülâlesi emirlerinden Şeyh Üveys'in[2] tarihini yazan ve İran topraklarının istiklâlini istediği için Cuçi ulusunun tecavüzlerine karşı mukavemette bulunulmasını açıkça savunan meçhul yazar, Canıbek için şöyle diyor: "[Onun] devleti gelişmiş ve kudreti artmış, fakat İran'a göz dikmişti."[3]

Canıbek, Altın Ordu hanlarının Azerbaycan'a karşı güttükleri siyasete sadık kalmıştır.[4] Özbek han gibi, Canıbek de Azerbaycan'ı kendi topraklarına ilhak etmeğe çalışmıştır. Bunun yapılması kolaydı. Çünkü Hülegü ailesinden Ebu Said'in 1335'te ölmesinden sonra, Hülegü devleti yıkılmış ve Azerbaycan, Türk - Moğol menşeinden gelen Çoban sülâlesinin eline geçmişti. Bu sülâlenin kurucusu — emir Hasank'ın kardeşi emir Eşref veya Melik Eşref (1344 - 1356) — Azerbaycan'da sağlam, fakat zalim bir hâkimiyet kurmuştu. Azerbaycan'da memnuniyetsizlik yalnız halk kütlelerini değil, Azerbaycan toprak sahiplerini ve tacir çevrelerini de sarsmıştı. "Tarih-i Şeyh Üveys" yazarına göre, "Tebriz'in, Serahs'ın, Erdebil'in, Baylekan'ın, Berd'in ve Nahcivan'ın" birçok hocaları (ya-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 230. s. (Farsça metin), 128. s. (Rusça tercüme).

[2] Şeyh Üveys 1356 - 1374'te Irak ve Azerbaycan'ı hâkimiyeti altında tutmuştu.

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 230. s. (Farsça metin), 101. s. (Rusça tercüme).

[4] Cuçi ulusunun Hülegü hanedanı ile münasebetleri üzerine A. A. Ali-zade'nin araştırmasında geniş bilgi vardır: A. A. Ali-zade, Bor'ba Zolotoy Ordı i gosudarstva il'xanov za Azerbaydjan. İzv. Akad. Nauk Az. SSR, 1946, No. 5. 7.

ni tacirleri) Canıbek hana müracaat ederek hâkimiyeti kendi eline almasını rica etmişlerdi.[1]

Azerbaycan'da Canıbek hana bağlılık gösteren birçok kimseler bulunduğu anlaşılıyor. Bunlar, Cuçi ailesinin yararına propaganda yapıyorlardı. Ulema sınıfının mümessilleri (şeyhler, kadılar v.b.) ona özellikle enerjik yardımda bulunuyorlardı. Meşhur kadı Muhyeddin Berdaî'nin, Melik Eşref'in baskısı sonunda Saray Berke'ye gitmesi ve konuşmalarının birinde Canıbek hanı Tebriz'e karşı bir sefer yapmağa davet etmesi dikkate değer.[2]

Acem tarihçileri, yukarıda adı geçen Zeyneddin'den itibaren Canıbek hanın bu seferini uzun uzun anlatmışlardır. Bu zafer, Ucan guruk'u[3] alanında Melik Eşref kuvvetlerinin hezimetiyle h. 758'de (= 1357) sona ermiştir.[4] Bu suretle, Azerbaycan pek kısa bir süre için Cuçi ulusuna ilhak edilmişti. Canıbek hanın, Azerbaycan'ın en önemli şehri olan Tebriz'de de para bastırmasıyle bu durum açık bir şekilde ifade edilmiştir. Altın Ordu'da Özbek han (1312 - 1342) zamanında paralar "Saray'da, Bulgar'da, Mokşa'da, Kırım'da, Azak'ta ve Hârizm'de" basılırdı.[5] Canıbek han devrinde bu şehirlere Altın Ordu alanında Gülistan ve Yeni Gülistan, eski sınırlar dışında ise Tebriz ilâve olunmuştur. Lâkin Canıbek hanın Tebriz'de bastırılmış sikkeleri son derece nadirdir. Bunlar yalnız h. 757'ye (= 1356) aittir. Cuçi ailesinin sonradan Tebriz'de para bastırmadığı anlaşılıyor. Çünkü hemen h. 758'de (= 1357) tahta çıkan Berdibek'in Tebriz'de kendi

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 230. s. (Farsça metin), 101. s. (Rurşça tercüme).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y. (Hamdullah Kazvinî'nin Tarih-i Güzide'sini tamamlayan Zeyneddin'e bakınız), 223. s. (Farsça metin), 94. s. (Rusça tercüme).

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., 224. s. (Farsça metin), 95. s. (Rusça tercüme).

[4] H. 758 (= 25. XII. 1356 - 14. XII. 1357).

[5] P. Savel'ev, Ekaterinoslavskiy klad. TVO, III. bölüm, 2. fas., 1857, 216. s. — Markov, İnventarnıy katalog musul'manskix monet Êrmitaja, 444 - 449. s.

adına bastırdığı paralara rastlanmıyor. Orta Çağ doğu tarihçilerinin haberlerine göre, belge değeri taşıyan sikkeler daha sağlam bir kaynak sayılabilir. Canıbek hanın hicrî 757'de Tebriz'de para bastırması, kendisinin Azerbaycan'ı doğu tarihçilerinin gösterdiği (hicrî 758) tarihte değil de, bu tarihte (757) işgal ettiğine inanmak gerektiğini gösteriyor. Canıbek'in işgal olunan Azerbaycan'da az kaldığını biliyoruz. İşleri, onu ülkesine çekiyordu. Canıbek, oğlu Berdibek'i vekil olarak Tebriz'de Ölcey Hatun sarayında[1] bırakarak Saray'a yöneldi.

Altın Ordu hanları, Azerbaycan'ı kendi devletlerine ilhak için hemen hemen yüz yıl çalışmışlardı. Azerbaycan, özellikle Kuzey Azerbaycan (bugün Rus Azerbaycan'ı), Moğolları yalnız fevkalâde otlakları, yaylakları ve kışlakları (Karabağ ve Mugan bozkırları) ile değil, zengin şehir ve köyleri ile de çekiyordu. Bu şehirlerde dokumacılık sanayii gelişmişti. Yün ve ipek kumaşlar yapılıyor, halılar dokunuyordu. Altın Ordu hanları, Hülegü ailesinin Azerbaycan'ı kendilerine terk etmesi için çok çalışıyorlardı. Türlü türlü deliller ileri sürüyorlar, bu arada Hülegü hanın 1256 seferine katıldıkları için Arran'ın, yani Kuzey Azerbaycan'ın anlaşma gereğince onlara düştüğünü hatırlatıyorlar, her zaman başarılı olmamakla beraber seferler yapıyorlardı. Lâkin Canıbek'e gelinceye kadar Azerbaycan'ı elde etmeğe muvaffak olamamışlardı. Altın Ordu'nun en geniş hâkimiyet devri nihayet başladı sanılıyordu; toprakları oldukça genişlemiş, maddî kaynakları özellikle artmıştı. Lâkin gerçek durum, bu tabiî ümit ve gözlemleri tahakkuk ettirmedi. **Altın Ordu, kalkınma değil, yıkılma ve dağılma arifesinde bulunuyordu. Feodal toplumun derinliklerinde ve Cuçi ulusunda dağıtıcı kuvvetlerin göze görünmeksizin artması,** çoktan beri devam ediyordu. Esasen, bu **processus** daha XIII. yüzyılın

[1] Tarih-i Şeyh Üveys [V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 231. s. (Farsça metin), 103. s. (Rurşça tercüme)].

son yarısında başlamış ve işin mahiyeti itibarıyle hiçbir vakit durmamıştı. Tulabuğa (1287 - 1290) ve Tokta (1290-1312) han devrinde kuvvetli bir diktatör rolü oynayan Nogay'ı düşünelim. Nogay 1300'de yenilmesine ve öldürülmesine kadar Altın Ordu'nun fiilen bütün işlerini görmüştü. Tokta han, ancak bundan sonra ülkede geçici olarak düzeni kurmaya muvaffak oldu. Halefi Özbek'in, saray karışıklıkları ve kanlı bir tethiş sonunda tahta çıktığını unutmayalım. Halbuki Özbek'in adı, Altın Ordu'nun kudretiyle ilgilidir. Arap ve Acem kaynakları, teferruata ait meselelerde ayrılmakla beraber, onun yönetimi nasıl aldığını müttefikan anlatırlar. Özbek, Tokta'nın oğlu değil, yeğeni idi ve tahta çıkmağa hakkı yoktu. Tarih-i Şeyh Üveys'e göre, Özbek geniş nüfuz sahibi olan emir Kutluğ Timur'un himayesine dayanarak Tokta'nın oğlu İlbasmış'ı öldürmüştü.[1] Kendi durumunu sağlamlaştırmak ve düşmanlarından kurtulmak için, birçok prensleri öldürdüğü gibi, Tokta'nın yakınlarından olup öldürülen prense sevgi gösteren birçok kuvvetli emirleri de öldürmeğe karar verdi. Burada Altın Ordu'nun İslâmlaşması dolayısıyle teşekkül eden saray grupları arasındaki savaş da önemli bir rol oynamıştı. Özbek'e yardımda bulunan Kutluğ Timur, ondan İslâmlaşma tarafına kesin olarak dönmesini ve henüz çok kuvvetli olan düşmanlara karşı sıkı tedbirler almasını istiyordu.[2] Her ne olursa olsun, Özbek han, yönetimi ancak feodal saray aristokrasisi arasında cereyan eden çetin ve kanlı bir savaştan sonra ele almıştı. Altın Ordu'nun güçlü devrinde sarayda ve yarı göçebe ve

---

[1] Reşidüddin'in verdiği listede, Tokta hanın yalnız üç oğlu — Yabarış, İksar, Tükel Boğa — zikredilmiştir. İksar adının okunuşunda bir yanlışlık olduğu anlaşılıyor. Bu adın İlbasar veya İlbasmış biçiminde okunması gerektiği ileri sürülebilir. Bakınız: V. G. Tiesenhausen, a. y., II. 229. s. (Farsça metin), 100. s. (Rusça tercüme).

[2] Özbek'in tahta çıkması üzerine geniş bilgi edinmek için bakınız: V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 371. s. (Arapça metin), 384 - 385. s. (Rusça tercüme); II. c., 244 - 245. s. (Farsça metin), 141. s. (Rusça tercüme).

göçebe aristokratlar arasında sık sık çıkan kavgalar üzerine yukarıda verdiğimiz örnekler, Altın Ordu devlet ve toplumundaki derin ayrılıkları bütün açıklığı ile gösteriyor. Altın Ordu toprakları, kültür bakımından Tatarlardan (Moğollardan) kat kat yüksek bir düzeyde bulunan kavimlerle meskûndu. Hârizm'in, Bulgar'ın, Kuzey Kafkasya'nın köylü ve şehirli halkı, eski bir kültüre, zengin ekonomik ve kültürel bir temele dayanıyordu. Bunlar, Altın Ordu hanlarının hâkimiyeti altında gelişmeğe devam etmişlerse de, yalnız yerli sülâlelerden yoksun olmakla kalmamışlar, kendi canlarını koruyamadıkları gibi, mallarına ve özellikle elde ettikleri ürünlere de sahip çıkamamışlardı. Çiftçiler, esnaf ve bilginler, herhangi bir yere sürülmeyeceklerinden ve kesilen ağır vergi ve mükellefiyetlerin dışında mallarının alınmayacağından emin değillerdi. Bu çevrede Altın Ordu hâkimiyetinin daima bir zulüm olarak telâkki edildiğini ve toplu bir nefretle karşılandığını izaha lüzum yoktur. Toprak sahipleri ve zengin tacirler (ortaklar) arasında birtakım istisnalara rastlanıyordu. Ticarî çıkarlar dolayısıyle bunlardan çoğu han ailesiyle münasebette bulunuyordu. Çünkü hanlar ve prensler, kervan ticareti muamelelerine paralarıyle iştirak ediyorlardı. Yerleşik ve ziraî bölgeler yanında Cuçi ulusu, büyük göçebe kütlelerinin (Türkler, Türkleşmiş Moğollar ve Moğollar) yaşadığı geniş bozkırları kucaklıyordu.[1]

Cuçi ulusunun göçebe sınıfı, sayıca yerleşik halktan fazla olmayabilir. Lâkin siyaset alanında başrolü bunlar oynuyordu. Göçebe aristokrasisinin emir, bey, noyan[2] gibi mümessilleri, devletin sahipleri sayılırdı. Muhtelif göçebe kabilelerin başında bulunan bu aristokratlar, bin beyi ve tümen beyi ve hatta daha yüksek askerî kumandanlar sıfatıyle Altın Ordu kuvvetlerinin (merkez ve ka-

---

[1] Cuçi ulusunun Deşt-i Kıpçak adlı bozkırlarında yaşayan göçebelerin etnik teşekkülü üzerine aşağıda etraflı bilgi vereceğiz.

[2] XIII - XIV. yüzyıllarda göçebe veya yarı göçebe askerî aristokrasinin yüksek mümessillerine emir (Arapça), bey (Türkçe) veya noyan (Moğolca) adı verilirdi.

natların) ayrı kısımlarını ellerine almışlardı. Bir kısmı han sarayında yaşıyor, han ordusuna bağlı birlikleri yönetiyor, basit yönetim mekanizmasının ayrı kollarına bakıyor, bir kısmı Bulgar alanında, Kırım'da, Hârizm'de ve devletin başka bölgelerinde valilik yapıyor, diğer bir kısmı Kongratlar, Mangıtlar gibi birtakım kabilelerin başbuğu olarak bozkırlarda yaşıyordu. Onları birleştiren yalnız bir nokta vardı. Göçebe veya yarı göçebe ve yarı yerleşik mahiyette birer feodal olan bu şefler, türlü kaprisler besliyor, keyfî hareketlerde bulunuyor, kendi çevrelerinde kabil olduğu kadar geniş bir serbestlik ve hatta muhtariyet elde etmeğe çalışıyorlar, zayıf hanlar devrinde ayaklanıyor, entrikalar çeviriyor, karışıklıklar çıkarıyor, uygun şartlar karşısında saray suikastleri düzenliyorlardı.

Bu şefler arasında, bütün bu ortak çizgilere rağmen, her şeyden önce şehirler ve kültürlü bölgeler meselesinde derin ayrılıklar göze çarpıyordu. Bir kısmı şahsî mülkleri sayesinde bunların hayatına katılıyor ve bu sebeple İslâmlığı kabul etmekten çekinmiyorlardı. Buna karşılık diğer bir kısmı, yalnız göçebe hayatını bilmek ve işgal edilen yerleşik bölgelerin vergilerinden yararlanmak istiyordu. Bu ayrılıklar, elde olmadan saray çevresine de sirayet ediyor ve siyasî hayata bazan son derece sert bir tesir yapıyordu.

Yukarıda anlatılan duruma göre, İbn Arapşah'ın değindiği intizam ve sükûnetin esas itibarıyle yalnız zahirî ve geçici bir olay olduğu anlaşılıyor. Şefler arasında hüküm süren fikir ayrılıkları karşısında Altın Ordu'da karışıklıkların başlaması için, yalnız ufak darbe ve tahrikler bile kâfi gelmişti. Canıbek hanın Azarbeycan'ı ve başşehri Tebriz'i zaptettiği 1356 yılı, Altın Ordu'da sağlam iktidar ve sükûnetin son yılı sayılmak gerekir.

Bu devirdeki olayları anlatalım. Canıbek hanın, oğlu Berdibek'i Azerbaycan'da vali yaparak kendi başşehrine döndüğünü yukarıda söylemiştik. Lâkin Canıbek yolda hastalanmış ve eve gelmeden ölmüştü. İslâm ve Rus kaynaklarının çoğu, onun, oğlu Berdibek'in teşebbüsiyle öl-

dürüldüğünü ileri sürer. Birkaç kaynakta ise hastalık sonunda öldüğü anlatılır. Canıbek hanın ölümü üzerine en geniş tafsilât, "İskender anonimi" nde (Muineddin Natanzî) verilmiştir. Buna göre, Canıbek'in ciddî surette hasta olduğu anlaşıldığı zaman, büyük emirlerinden Toğlubay, Tebriz'de Berdibek'e bir mektup yazarak, han öldüğü takdirde tahta çıkması için bir an önce gelmesini rica etmişti. Tahta çıkmak emelini besleyen Berdibek, babasının iznini beklemeksizin hemen yola düzülmüştü.

Berdibek, Derbent'i geçip Saray Berke yolunda bir yerde babasının karargâhına geldiği zaman, han iyileşmiş ve hanın güvendiği kimselerden biri ona oğlunun geldiğini haber vermişti. Canıbek telâşa düşerek, yukarıda adı geçen Toğlubay'ın, Berdibek'in gelmesine sebep olduğunu bilmeden, onunla görüşmeğe karar vermişti. Toğlubay sorumluluktan korkmuş ve işi araştırmak bahanesiyle çadırdan çıkarak bir süre sonra birkaç kişi ile hanın yanına gelmiş ve onu karargâhında bir halının üstünde öldürmüştü. Berdibek derhal getirilmiş ve karargâhta bulunan emirlerin yemin etmelerine burada başlanmıştı. Berdibek'e yemin etmek istemeyenleri hemen halının üstünde öldürüyorlardı.

Rus kroniklerinde dikkate değer bir hikâye vardır. Nikonovskaya letopis'e göre, 6865'te (1357) "Altın Ordu'da karışıklıklar gittikçe artıyordu." Rus kroniği, bundan sonra Canıbek'in Tovlubiy, yani yukarıda anılan Tuğlubay (Tuğlubiy) adlı bir tümen beyinden söz ediyor. Akıllı, kurnaz ve otoriter bir kumandan olan Tovlubiy, Altın Ordu'da başrolü oynamak isteyerek "Canıbek'in oğlu Berdibek'i kışkırtmağa başlamış ve onu överek: 'Sen tahta çıkmalısın, senin babanı artık tahttan indir-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 293. s. (Farsça metin), 128 - 129. s. (Rusça tercüme). — Canıbek'in ölümü üzerine etraflı bilgiye sahip olmayan İbn Haldun, iki versio vermiştir. Birinci versioya göre, Canıbek eceliyle ölmüştü. İkinci versioya göre, Canıbek öldürülmüştü. Bu sonuncu versio, Canıbek'in hastalığında zincire vurulduğunu belirtiyor (V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 389. s., 2. not).

melidir' demişti." Tovlubiy, Berdibek'i babasını öldürmeğe kandırmıştı. Suikastçiler, türlü çıkarlar vadederek "birçok ordu beylerini" kendi taraflarına geçirmişlerdi. Her şey hazır olduğu vakit, Canıbek'in yanına giderek onu boğmuşlardı.[1] Bundan sonra "Berdibek tahta çıktı ve 12 kardeşini öldürdü."

Canıbek hanın öldürülmesi, Cuçi ulusunun sonraki hayatında önemli sonuçlar vermişti. Berdibek'in adaylığı, tahta çıkış şeklinden anlaşılacağı gibi, saray çevresindeki bütün emirler tarafından desteklenmiyordu. Esas feodal kuvvetler görülmemiş bir süratle harekete geçtiler. Altın Ordu'da karışıklıklar artmış ve bununla birlikte yakın zamanlara kadar sağlam bir devlete benzeyen Altın Ordu devleti dağılmağa başlamıştı. Askerî aristokratlar arasında Berdibek'e karşı büyük bir memnuniyetsizlik göze çarpıyordu. Nihayet Berdibek, rakiplerinden biri (Kulna) tarafından öldürüldü. Yazılı kaynaklara bakılırsa, Berdibek ancak üç yıl saltanat sürmüştür.[2] 1357'den 1359'a kadar saltanat sürdüğü kabul edilirse de, nümizmatik verileri buna uymamaktadır.

Tetyuş definesinde Berdibek'in daha sonraki yıllarda basılmış sikkelerine de tesadüf edilir. Gülistan'da h. 761'de (= 23. 11. 1359 - 11. 11. 1360) ve Yeni Saray'da h. 762'de (= 11. 11. 1360 - 31. 10. 1361) basılan paralar gibi.[3] Bu suretle, Berdibek'in saltanatını iki yıl uzatarak 1357 - 1361 yıllarını kabul etmeğe bir dereceye kadar[4] hakkımız vardır. Bu saltanatın mahiyetini anlamak için,

[1] PSRL, X, Nikonovsk. letop., 229. s.

[2] İbn Haldun (V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 389. s.). — "İskender anonimi" [V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 233. s. (Farsça metin), 129. s. (Rusça tercüme).]. — Haydar Razî [V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 272. s. (Farsça metin), 214. s. (Rusça tercüme).].

[3] P. Savel'ev, Tetyuşskiy klad. TVO, III. bölüm, 3. fas., 1858, 391 - 392. s.

[4] "Bir dereceye kadar" diyorum, çünkü Berdibek'in ölümünden sonra da onun adına para bastırılmış olması ihtimali vardır.

P. Savel'ev'in sözlerini hatırlamak yeter. Buna göre, h. 762'de "Berdibek, Hızır, Timur Hoca, Ordumelik ve Kildibek gibi beş han tarafından aynı şekilde bastırılmış paralarla karşılaşıyoruz."[1] Nümizmatik verileriyle yazılı kaynaklardaki haberleri birbiriyle uzlaştırmak güçtür. Yazılı kaynaklara göre, Berdibek kardeşi ve rakibi Kulna tarafından öldürülmüştür. Kulna tarafından yalnız h. 760'ta ve 761'de bastırılmış paralara tesadüf olunmuştur. H. 762'de Kulna'nın artık para bastırmadığı anlaşılıyor. Çünkü Kulna yine kardeşi Nevruz tarafından öldürülmüştü. Esasen h. 762'de bastırılıp Kulna'nın adını taşıyan paralar bulunduğu takdirde, bu tezat kendiliğinden ortadan kalkmış olur.

Kulna'nın öldürülmesi ile Altın Ordu'da karışıklıklar artmıştı. Yirmi yıl içinde, 1360'tan 1380'e, yani Toktamış'ın Altın Ordu'ya gelişine kadar burada birbiriyle savaşan 25'ten çok han görüyoruz. Bu hanların adlarını İslâm kaynakları ve Rus kronikleri ve özellikle paralar sayesinde öğrenmek kabildir. Çünkü bu hanlar ve han adayları, hâkim oldukları alanlar Cuçi ulusunun ufak bir kısmını teşkil etmesine rağmen, kendi adlarıyle para bastırıyorlardı.

Bu yirmi yıl içinde Altın Ordu'da çıkan olayların İslâm kaynaklarına göre Rus kroniklerinde daha geniş surette anlatıldığını kaydedelim.

Kulna'nın kimin tarafından tahta çıkarıldığını bilmiyoruz. Kendisini Kulpa adı altında zikreden Rus kronikleri, onun Berdibek'i öldürdüğünü ve taraftarlarına dayanarak yönetimi ele aldığını teyit ediyorlar. Gülistan'da, Yeni Saray'da, yani Saray Berke'de, Azak'ta[2] ve Hârizm'de h. 760 - 761'de onun adına para bastırılması, onun kısa bir zaman için bile olsa, Altın Ordu'nun büyük bir kısmına hâkim olduğunu gösteriyor. Lâkin aynı yıllarda — 760 (= 1358 - 1359) ve 761 (= 1359) ve aynı yerlerde —

[1] P. Savel'ev, a. y., 392. s.

[2] Bu paranın okunuşu kesin sayılamaz. Bakınız: P. Savel'ev, Tetyuşskiy klad. TVO, III. bölüm, 3. fas., 1858, 393. s.

Azak'ta, Gülistan'da ve Yeni Saray'da — Rus kroniklerinde Navrus transkripsiyonuyle zikredilen Nevruz'un kendi adına para bastırması, Kulna'nın saltanatının çok kısa sürdüğünü ve Nevruz'un onun topraklarını birer birer aldığını gösteriyor. İslâm kaynaklarında Nevruz üzerine oldukça mahdut bilgi vardır. Nizamüddin Şamî, Deşt-i Kıpçak hanlarını sıralarken, Nevruz'u Kildibek ile Çerkes[1] arasında zikretmekle beraber, Nevruz üzerine hiçbir şey bildirilmiyor. Şerefüddin Ali Yezdî ve Şecere-i Türk yazarı da daha etraflı listelerinde Nevruz'u Kildibek ile Çerkes arasında vermişlerdir.[2]

Nevruz 1361'de öldürülmüştü. Onun ölümü ve katillerinin saltanatı üzerine en geniş bilgiye Rus kroniklerinde ve "İskender anonimi" nde (Muineddin Natanzî) tesadüf edilir. Nikonovskaya letopis' yazarına göre: "Bu yıl içinde [6868'de = 1360 - 1361'de] Doğu'dan Yayık ötesi hanı Hıdır askeriyle birlikte Volga hanlığına geldi ve Altın Ordu'nun Volga beylerince karşılandı; bu beyler, Yayık ötesi hanı Hıdır ile gizlice anlaşarak Volga hanı Naurus'a hıyanet etmeğe başladılar."[3]

Bu gizli anlaşmalar sonunda Nevruz, Hızır'a teslim edilmiş ve karısı Taydula ile birlikte öldürülmüştü. Nevruz'a bağlılık gösteren Altın Ordu "prensleri" de onlarla birlikte öldürülmüştü. Altın Ordu'da çıkan karışıklıklar Rusya için son derece yararlı olmuştu. Birbirleriyle rekabet eden hanlar, Rus ve Litvanya prenslerinin yardımına muhtaç kaldılar. Bu sebeple, Tatarlar arasında gâh Moskova'nın, gâh Suzdal' prenslerinin ve Litvanya'nın müzaheretini arayan muhtelif gruplar ortaya çıktı.

Rus kroniklerine göre, yeni Saray hanı Hızır, bu şartlar altında 1360 - 1361'de tahta çıkmıştı. İslâm kaynaklarında bu yolda verilen haberleri gözden geçirelim.

[1] Nizamüddin Şamî, Tauer bas. 1937, 13. s.
[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 146. s.; 207. s. 1. not.
[3] Nikonovsk. letop., 232. s. — Ayrıca bakınız: Rogojskiy letopisec, 70. s. — Hikâye kısa olduğu için, ilginç bilgi verilmemiştir.

"İskender anonimi", Hızır'ın Ak Ordu prensi (oğlanı), Ak Ordu hanı Sasıbuğa'nın oğlu olduğunu kaydeder. Bütün bu karışıklıkların çıktığı yıllarda Ak Ordu'da Çimtay saltanat sürüyordu. Çimtay'ın saltanatı 17 yıl sürmüştü. 60. yılların başında Gök Ordu (Altın Ordu) emirleri ona Saray tahtını teklif etmişlerdi. Fakat Çimtay bu teklifi kabul etmemiş ve yerine kardeşi Ordu Şeyh'i göndermişti. Bu gezi onun için acı bir sonuç vermiş ve Ordu Şeyh çok geçmeden burada öldürülmüştü. Bu sırada siyaset sahnesine Hızır çıkmıştı. "İskender anonimi"nde Hızır'ın tahta çıkması üzerine malûmat yoktur. Bu sebeple, Rus kroniğindeki hikâye bu yolda biricik haberi teşkil ediyor. "İskender anonimi"ne göre, Hızır yalnız bir yıl saltanat sürmüştür.[1] Lâkin bunun tarihi verilmemiştir. Rus kroniği, Hızır'ın 6868'de (=1360 - 1361) tahta çıktığını yanlış olarak belirtmiştir. Hızır'ın adını taşıyan paraların h. 760'ta (= 1358 - 1359), 761'de (= 1359 - 1360) ve 762'de (= 1360 - 1361) bastırıldığı düşünülürse,[2] onun bir yıl önce tahta çıktığı ileri sürülebilir. Esasen, Hızır, Nevruz hanın rakibi olarak, bu sonuncunun öldürülmesi sırasında para bastırmağa başlamış olabilir. Hızır, paralarını Gülistan'da, Belad Gülistan'da, Yeni Saray'da, Hârizm'de ve Azak'ta bastırmıştır. Bu durum, onun oldukça geniş bir alanda saltanat sürdüğünü anlatıyor.

Hızır'ın Altın Ordu'da durumu sağlamlaştırmağa çalıştığı göze çarpıyor. Rus işlerine enerjik surette müdahale etmiş, buraya üç elçi göndermiş ve sonradan Donskoy adını alan Moskof prensi Dimitriy İvanoviç'i yanına çağırmıştı. O sırada Vladimir'den prens Andrey Konstantinoviç Suzdal'skiy, Nijniy Novgorod'dan kardeşi prens Konstantin Rostovskiy ve prens Mihaylo Yaroslavskiy de Altın Ordu'ya gelmişlerdi. Fakat Hızır karışıklıkları bastırmağa ve ülkede durumu sağlamlaştırmağa muvaffak olamamıştı. Çünkü küçük oğlu ile beraber büyük oğlu

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 234 - 235. s. (Farsça metin), 130. s. (Rusça tercüme).
[2] A. Markov, İnventarnıy katalog musul'manskix monet Ermitaja, 464. s.

Temir Xozya, yani Timur Hoca tarafından tertiplenen bir suikaste kurban olmuştu.[1] Timur Hoca ancak 5 hafta saltanat sürmüş,[2] Yeni Saray'da h. 762'de para bastırmıştı.

Altın Ordu'da karışıklıklar bu devirde çok artmıştı. Cengiz sülâlesine mensup rakipler yanında askerî Moğol aristokrasisi arasından birtakım adaylar çıkıyordu. Meşhur Altın Ordu emiri Mamay gibi. İbn Haldun'a göre, Mamay, Berdibek zamanında önemli bir rol oynamış, onun bütün işlerini yönetmiş ve kızını almıştı.[3] Doğu tarihçileri Mamay üzerine çok az bilgi vermişlerdir. XIV. yüzyılın 60. yıllarında Altın Ordu'nun tarihi üzerine esas kaynak olarak Rus kroniklerini ve meskûkâtı zikredebiliriz. Nikonovskaya letopis', Mamay'ın iktidarı ele almasını canlı bir şekilde anlatıyor. Temir Xozya (Timur Hoca), daha saltanatının ilk günlerinde birçok Altın Ordu emirlerinin kendisine karşı hasmane bir durum almasına sebep olmuştu.

Kronikçinin anlattığına göre, "bu yıl içinde Ordu prenslerinden tümen beyi Mamay kendi hükümdarına karşı nefret uyandırdı". Hana karşı ayaklanan Mamay, Özbek hanın torunlarından Avdul'u (Abdullah'ı) han ilân etmiş ve onun adına hareket ederek Timur Hoca'ya karşı kesin bir hücuma başlamıştı. Kronikçiye göre, bu devirde "Ordu'da büyük bir muharebe yapılmıştı."

Rakip hanlardan biri olan Timur Hoca, Mamay'dan kaçmak maksadıyle Volga'yı geçmişse de, öldürülmüştü. Altın Ordu'da duruma Mamay hâkim olmuştu. Cengiz sülâlesine mensup olmadığı için han unvanını alamayan Mamay, yönetimi ele geçirmekle yetinmiş ve süs olarak, yukarıda zikredilen Aydul'u (Abdullah'ı) tahta oturtmuştu. Nikonovskaya letopis'e göre, Avdul 1362'de tahta

[1] Rogojskiy letopisec'e göre, Hızır, kardeşi Murut tarafından öldürülmüştür. Rogojsk. letop., 70 s.

[2] Nikonovsk. letop., 233. s.

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 389. s.

çıkmıştı.[1] Mamay devrinde hemen başlangıçtan itibaren Abdullah adına para bastırılmıştır. Abdullah adına bastırıldığı kesin olarak anlaşılan ve bize kadar gelen ilk sikke, h. 764 (= 21.11.1362 - 10.10.1363) tarihini taşıyor ki bu, kroniğin haberini teyit ediyor.[2] Abdullah'ın adını taşıyan paraların büyük bir kısmı orduda, yani hanın karargâhında bastırılmıştır. Çünkü Volga boyundaki şehirlerin, özellikle Saray Berke'nin, Abdullah'ın ve onun koruyucusu tümen beyi Mamay'ın elinde ancak kısa bir süre kaldığı anlaşılıyor. Ordudan başka, Abdullah'ın paraları Azak'ta, Yeni Saray'da ve Hârizm'de Yangışehir'de (Yenişehir'de) bastırılmıştır.

Altın Ordu'da merkezî bir yönetim kurabilmek için Mamay'ın uzun bir savaşa girişmesi gerekmişti. Kildibek, Mamay ile Abdullah için bir süre güçlü bir rakip teşkil etmişti. Kroniklerde de adı geçen Kildibek'in[3] bastırdığı paralar, h. 762'de (= 1360 - 1361) ve 763'te (= 1361 - 1362) bastırılmıştır.

Kildibek'in Abdullah'tan hemen hemen bir yıl önce, her halde Mamay'ın Altın Ordu'nun büyük bir kısmına hâkim olmasından önce para bastırdığı bu tarihlerden de anlaşılıyor. Bu duruma göre, Kildibek'in bir süre h. 762'de (= 1360 - 1361) para bastıran Hızır ve Timur Hoca ile rekabet etmesi gerekir. Kroniklerden ve nümizmatik verilerden anlaşıldığına göre, Kildibek 1362'de öldürülmüştür. Onun ölümü üzerine Rogojskiy letopisec'te önemli bir kayıt vardır: "Ordu'da karışıklık çıkmış, Hızır'ın oğlu Murut Volga'nın bir kıyısını işgal etmiş ve Kildibek'le muharebeye girişerek onu öldürmüştü."[4]

[1] PSRL, X, 233. s.

[2] PSRL, X, 233. s.

[3] A. Markov'un kataloğunda Abdullah adına bastırılmış bir sikke vardır. Yeni Saray'da h. 762'de (= 1360 - 1361)) bastırılan bu sikke şüphelidir (A. Markov, a. y., 468 - 469. s.).

[4] PSRL, XV, 1. fas. Rogojsk. letop., 73. s. — Rogojskiy letopisec, Murid'i yanlış olarak Hızır'ın oğlu sayıyor ["İskender anonimi" ne bakınız (V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c. 130. s.).].

Bu suretle, Mamay ile Abdullah, aynı yıl içinde yeni bir rakiple — yukarıda zikredilen Murut ile — karşılaşmışlardı. Nikonovskaya letopis' Murut'a Amurat adını veriyor.[1] Hızır'ın kardeşi olan Murut, Altın Ordu başşehri Saray'ı zaptetmişti. Karışıklıklar, kronikçinin 1362 tarihinde belirttiği gibi, gittikçe derinleşmiş, Altın Ordu devletinden muhtelif kısımlar ayrılmağa başlamıştı. "Ordu emirlerinden Bulat Temir Bolgar'ı aldı, ve Volga boyundaki bütün şehirleri ve ulusları işgal etti ve Volga yolunu ele geçirdi."

Volga ticarî ve askerî yolunun Bulat Temir'in (Pulat Temir'in) eline geçmesi ve Bulgar'ın ayrılmasının, Altın Ordu'nun birliğine ağır bir darbe teşkil ettiği muhakkaktır. Pulat Temir'den sonra, başka bir Ordu beyi, "Bezdej'li, yani Naruçatı'lı Togay, bütün bu ülkeyi zaptetti ve orada yerleşti."[2] Naruçatı alanı altında, Mokşa ırmağı boyunda[3] ve Mordvalarla meskûn bölgeyi anlamak gerekir.

Ruslar Altın Ordu'daki olayları dikkat ve ilgi ile takip ediyorlardı. H. 762 (= 1360 - 1361) ile 764 (=1362-1363) arasında bastırılan paralardan Altın Ordu'da hâkimiyetin parçalandığı anlaşılıyor. Bu durum kronikçi tarafından canlı bir şekilde tasvir edilmiştir: "Bu devirde Volga devletinde iki han vardı: Tümen beyi Mamay'ın kendi ordusunda tahta çıkardığı Avdula han ve Saray beyleriyle Amurat han. Bu iki han ve bu iki Ordu arasında sürekli bir savaş ve husumet hüküm sürüyordu."[4] Amurat (bu ad paralarda Murid biçiminde yazılmıştır), Belad Gülistan'da, Yeni Saray'da ve Saray civarındaki Belad Gülistan'da

[1] PSRL, X, 233. s. — Nikonovskaya letopis' Amurat'ı yanlış yere Hızır'ın kardeşi sayıyor ["İskender anonimi" ne bakınız (V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 130. s.)]. Erzen'in oğlu Orda Şeyh'in oğlu Murid, Ak Ordu oğlanlarına (prenslerine) mensuptu.

[2] Bezdej'in yeri için bakınız: A. N. Nasonov, Mongolı i Rus', 120. s., 1. not. — Bezdej, Berke Sarayı'nın kuzeyinde bulunuyordu.

[3] Bibliyografik bilgi almak için A. N. Nasonov'un yukarıda anılan kitabına bakınız (123. s., 1. not).

[4] PSRL, X, 233. s.

kendi adına para bastırmıştır.[1] Rus prensleriyle olan münasebetleri, onun önemli bir kuvvet teşkil ettiğini gösteriyor. Lâkin Murid ile Abdullah arasındaki taht savaşıyle iş bitmiyordu. Yeni Saray'da bir aralık, h. 764'te (= 1362-1363), Mir Pulat para bastırmıştır. Bundan Saray (Saray Berke = Yeni Saray) şehrinin geçici olarak Murid'ten alındığı anlaşılıyor. Başşehir için şiddetli bir savaş yapıldığı göze çarpıyor. Saray hanlarının bu savaşta her zaman muvaffak olamadıkları muhakkaktır. Çünkü Abdullah h. 764'te Yeni Saray'da kendi adına para bastırmağa muvaffak olmuştur. Saray Berke açıkça elden ele geçmiştir. Yeni Saray'da h. 764'ten sonra Abdullah adına bastırılmış paralara tesadüf edilmemesi dikkate değer. Abdullah'ın son paraları h. 771'de (= 1369 - 1370) tarihinde bastırılmıştır. Bu suretle, h. 764'ten sonra Abdullah'ın (yani Mamay'ın) Saray Berke'yi terk ettiği anlaşılıyor.

Amurat'ın (Murid'in) ne zaman ve nasıl öldüğünü Rus kronikleri anlatmıyor. "İskender anonimi" nde, Murid'in, Cuçi ailesinin Ak Ordu koluna mensup Orda Şeyh'in oğlu olduğu yolunda bir kayıt vardır. "İskender anonimi" yazarı, onun Saray Berke'de saltanat sürdüğü son yıllara dair bilgi vermeyerek, sadece, üç yıl saltanat sürdüğünü kaydediyor. Bu, nümizmatik verilere tamamıyle uyuyor. Çünkü Murid h. 762 - 764 yılları arasında para bastırmıştır. Karışıklıklar devrinde Murid de Altın Ordu hanlarının çokluğu gibi, katillerin eliyle öldürülmüştü. Murid, Rus kroniğinin zikrettiği Moğul Boğa'nın oğlu olan başemiri İlyas tarafından öldürülmüştü.[2] Aynı yazara göre, Saray tahtı, o zaman Timur Hoca'nın oğlu[3] ve Orda Şeyh'in torunu olan Aziz hanın eline geçmişti. Abdullah'ın rakibi olarak o da üç yıl saltanat sürmüştü.[4] Nümizmatik veriler, "İskender anonimi" nin ha-

[1] A. Markov, a. y., 467 - 468. s.

[2] Nikonovsk. letop., 232. s.

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 235. s. (Farsça metin), 130. s. (Rusça tercüme).

[4] V. G. Tiesenhausen, a. y.

berlerinde birtakım düzeltmeler yapılmasını gerektiriyor. Aziz han üç yıl saltanat sürmüş, fakat tahta h. 764'te (= 1362 - 1363) değil, 766'da (= 1364) çıkmış ve 768'e (= 1367) kadar saltanat sürmüştür.[1] Bu suretle, Aziz hanın Saray'a derhal değil, aradan bir süre geçtikten sonra geldiği anlaşılıyor. Her halde, h. 765'te (= 1363 - 1364) onun Saray'da bulunmadığı göze çarpıyor. Aziz han, paralarını Murid'in bastırdığı yerlerde — Gülistan'da, Belad Gülistan'da, Yeni Saray'da ve Saray'da — bastırmıştır.[2]

Mamay'ın ve vassalı Abdullah hanın rakipleri hiçbir zaman azalmamıştı. Aziz hanın ölümünden sonra,[3] Altın Ordu'da Abdullah'tan başka, h. 767 - 768 (= 1365 - 1367) yılları arasında II. Canıbek de para bastırmıştı.[4] II. Canıbek'in bize kadar gelen 29 sikkesinden hiçbirinde bastırıldığı yer anılmamıştır. Yalnız bu nokta bile onun Ordu'da pek sağlam bir duruma sahip olmadığını göstermeğe yeter. Daha 1362'de Bulgar'ı alan mezkûr Pulat Temir'in (Timur'un) birkaç sikkesine tesadüf edildiğini söyleyelim. Pulat Temir h. 768'de (= 1366 - 1367) Canıbek hanı anarak para bastırmışsa da, bastırdığı yeri vermemiştir.[5] Bu olay son derece önemlidir. Çünkü Pulat Temir'in, fiilen olmasa bile şeklen Saray hanı olan II. Canıbek'in hâkimiyetini kabul ettiğini gösteriyor. Ordu'daki "karışıklık" ne kadar büyük olursa olsun, XIV. yüzyılın 60. yıllarının sonunda Mamay ile vassalı Abdullah han açıkça galip gelmişlerdi. Abdullah'ın siyaset sahnesinden çekilmesini gerektiren sebepleri bilmiyoruz. Eceliyle ölüp ölmediği de kesin olarak anlaşılamıyor. Yal-

[1] A. Markov, a. y., 471. s.

[2] A. Markov, a. y., 471 - 472. s.

[3] Aziz han da öldürülmüştür; bakınız: V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 235. s. (Farsça metin), 130 - 131. s. (Rusça tercüme).

[4] A. Markov, a. y., 472. s.

[5] P. Savel'ev, Tetyuşskiy klad. TVO, III. bölüm, 1858, 100. s.

nız, h. 771'den (= 1369 - 1370) sonra onun adına para bastırılmadığı göze çarpıyor.

Nikonovskaya letopis', 6878'de (1370) "Ordu beyi Mamay'ın Ordu'da Mamat Saltan adlı yeni bir hanı tahta çıkardığını" belirtiyor.[1]

Nikonovskaya letopis'in kaynağını teşkil eden Rogojskiy letopisec, bu olayı hemen hemen aynı tabirlerle anlatmış ve 6878'de (1370) tahta çıktığını belirtmiştir.[2] Gerçekten ikinci vassal hanın ilk sikkesi Ordu'da h. 771'de (= 1369 - 1370) bastırılmıştır. Mamay'ın tahta oturttuğu ikinci vassal hanın adı, sikkelerin bir kısmında Gıyaseddin Muhammet han, bir kısmında Muhammet han, bir kısmında ise Gıyaseddin Bulak han şeklinde yazılmıştır. Paralarını Ordu'da, Hacı Tarhan'da (Ejderhan'da), Yeni Macar'da ve Yeni Kırım'da bastırmıştır. Yeni Saray'da veya Gülistan'da bastırılmış bir sikkesi elimize geçmemiştir.[3] Bu durum, bütün başarılarına rağmen, Mamay'ın hâkimiyetinin sonuna kadar devletin başşehri Saray Berke'yi sağlam bir şekilde zaptedemediğini kesin olarak ispat ediyor. Volga alanında birbiriyle rekabet eden Altın Ordu hanlarının listesini gözden geçirirken, bunların büyük bir kısmının Ak Ordu'da doğduğunu ve Cuçi sülâlesinin Ak Ordu koluna mensup olduğunu fark etmemek imkânsızdır. Her halde, yüzyılın 60. yıllarında faaliyet gösteren Hızır (Kıdır), Temir Hoca, Murid (Amurat) ve Aziz han (Azis han) Ak Ordu'da doğmuşlardır. Bütün bunlar doğudan, Ak Ordu'dan, Cuçi ulusunun sol kolundan çıkmışlardır. Bu keyfiyet bile, Ak Ordu sarayının ve Ak Ordu aristokrasisinin Altın Ordu'nun mukadderatına karşı ne büyük bir ilgi gösterdiğini ispat eder. Yüzyılın 70. yıllarında Ak

[1] PSRL, XI, Nikonovsk. letop., 12. s. (6878).

[2] PSRL, XV, 1. fas. Rogojsk. letop., 92. s.

[3] Muhammet Bulak adına bastırılan ve bize kadar gelen son sikke, h. 782'de (= 1380 - 1381) Hacı Tarhan'da (Ejderhan'da) bastırılmıştır. Bundan sonra Toktamış adına para bastırılmıştır. — A. Markov, a. y., 476. s.

Ordu'nun, Altın Ordu'nun işlerine karşı gösterdiği bu ilgisi — ve bununla ilgili faaliyeti — bir kat daha artar.

* * *

Altın Ordu'daki karışıklıkların Ruslar tarafından dikkatle takip edildiğini yukarıda belirtmiştik. En basiretli prensler, orada Tatar hâkimiyetinin zayıfladığını ve bunun kesin bir kurtuluş sağlamak için değilse bile, Tatar hâkimiyetinin yükünü azaltmak için kullanılması gerektiğini açıkça anlıyorlardı. Kronikleri dikkatle okuyan araştırıcının gözü, her türlü küçük feodal karışıklıkların, savaşların sisleri arasından, Tatar hâkimiyetiyle yapılan savaşın ciddî baskısı ve enerjik Moskova prensi Dimitriy İvanoviç'in yönetimi altında yıldan yıla derinleşen birleşme **processus**'ünü görebilir.

Feodaller arasında taksim edilmiş olan Rusya, XIV. yüzyılın 60 - 70. yılları arasında Altın Ordu'nun soyguncu siyasetine karşı Rus prensliklerini merkezî bir devlet içinde toplamış ve bu suretle henüz kuvvetini muhafaza eden Altın Ordu hâkimiyetine şiddetli bir darbe indirmişti. Bu sosyal gelişmenin bütün safhaları üzerine Rus kroniklerinde birçok dikkate değer veriler vardır. Sonradan Donskoy adını alan Dimitriy İvanoviç bu yolda önemli bir rol oynamıştır.

Dimitriy İvanoviç, 1362'de Moskova tahtına çıktığı zaman henüz 11 yaşında idi. Dedesi ve babası tarafından Moskof prensliğinin kuvvetlendirilmesi yolunda girişilen çalışmaları küçük Dimitriy'in yavaşlatacağı sanılıyordu. Halbuki Dimitriy bunun aksini göstermiştir: Selefleri tarafından toplanan kuvvete ve akıllı idarecilerin müzaharetine dayanan Dimitriy İvanoviç, yalnız Moskova için değil, bütün Rusya için en yararlı yolu seçmiştir. Moskova, Altın Ordu'nun durumu üzerine sağlam bilgiye sahip bulunuyor, Saray'da çıkan bütün olayları, sık sık değişen hanları ve enerjik rakiplerini biliyordu. Tatarlarla savaşa girişebilmek için, Rusya'daki durumunu sağlamlaştırmağa ve etrafında bütün kuvvet ve vasıtaları toplamağa muhtaç olduğunu takdir ediyordu. Moskova'nın üç esas

amacı vardı: 1) Saray hanı Murid (Amurat) tarafından Moskova'yı zayıflatmak maksadıyle Dimitriy Konstantinoviç Suzdal'skiy'e verilen Vladimir prensliğini almak ve yalnız ticaret bakımından değil, Altın Ordu ile savaş bakımından da önemli bir rol oynayan Volga yolunu açmak maksadıyle Nijniy Novgorod'a kesin olarak hâkim olmak; 2) Tver' prensliğini ele geçirmek ve bu suretle Tatarlarla yapılan savaşta Moskova'nın kaynaklarını artırmak; 3) yine bu maksatla Ryazan prensliğini elde etmek. Bütün bu üç amaç, esasen yalnız bir amaca çıkıyordu: feodal Rus prensliklerini Tatarlarla savaş için Moskova etrafında toplamak. Dimitriy İvanoviç, Altın Ordu ile olan münasebetlerinde ustalıkla hareket ederek her fırsatta Moskof prensliğini kuvetlendirmeğe çalışmıştır. Birkaç örnek verelim. Mamay'ın ve Abdullah hanın, aşağı Volga'nın batısında bulunan geniş toprakları kaybettikleri yukarıda belirtilmişti. Kuzeyde Mamay'ın fiilî hâkimiyet alanı Ryazan prensliğinin sınırlarına kadar uzanıyordu. Bu sebeple, Ryazan prensi açıkça Mamay'a tabi bir duruma düşmüştü. Yüzyılın 70. yıllarında Mamay Kırım'ı kendi hâkimiyetine almış ve Kırım'ın zengin kaynaklarından yararlanarak durumunu kuvvetlendirmişti.[1]

Altın Ordu'da çıkan karışıklıklar, gerek Rusya, gerek Litvanya için elverişli bir durum yaratmıştı. Litvanya prensi Olgerd (1341 - 1377), Tatarların zayıflamasından yararlanarak 1362'de Buğ tarafına sefere çıkmıştı. Burada Sinie vodı (Buğ'a karışan bu ırmağa bugün Sinyuxa adı verilir) ırmağı boyunda Tatarları yenmişti. Bu ordu, tanınmış Kırım beyi Kutluğ Bey'in, Hacı Bey'in ve Hıristiyan adı taşıyan bir beyin — Dimitriy — kumandası altında bulunuyordu. Bu zafer sonunda, uzun süre Koryatoviçi ailesinin elinde kalan geniş Podoliya bölgesi Litvanyalıların eline geçmişti. Podoliya'nın işgali, XIV.

[1] Bu yolda daha etraflı bilgi almak için bakınız: A. N. Nasonov, Mongolı i Rus', 123 - 124. s.

yüzyılın son yarısında Litvanya'nın kuvvetlenmesine çok yardım etmişti. 1365'ten sonra Olgerd, Tatarlardan Kiev'i de almağa muvaffak olmuş ve Doğu Avrupa'nın en güçlü prenslerinden biri olmuştu.

Lâkin Tatarlarla yaptığı savaşta kazandığı başarılar Olgerd'i yerli Litvanya çıkarlarından ayıramamıştı. Moskova ve Dimitriy İvanoviç ile anlaşmaktan çekinen Olgerd'in Moskof prensliğini zayıflatmak maksadıyle Mamay ile anlaştığını biliyoruz. Mamafih Altın Ordu'ya dönelim.

Volga boyundaki alan ve şehirler, özellikle Volga'nın sol kıyısındaki şehirler, yani iki başşehir — Saray Berke ve Saray Batu — ve Volga'nın batısındaki bozkırlar, Mamay ile Abdullah'ın rakibi Murid'in (Amurat'ın) elinde bulunuyordu. Murid han zamanında Kuzey Hârizm Ürgenç şehriyle birlikte Altın Ordu'dan tamamıyle ayrılarak, Kongrat kabilesine mensup Sufî sülâlesinin hâkimiyeti altında bağımsız bir siyaset gütmüş ve para bastırmıştı.[1]

Bulgar'ın ve Naruçatı'nın (Mokşa ırmağı boyunda bir bölge) da fiilen istiklâl kazandığı ve Mamay ile Murid'in rakibi Kildibek'in h. 762 - 763'te (= 1360 - 1362) Yeni Saray'da para bastırdığı göz önüne alınacak olursa, Saray'da oturan hanın Moskova'da fazla bir otoritesi olamayacağı anlaşılır. Bu sebeple, Mamay'ın yardımından yararlanan Dimitriy İvanoviç, Vladimir prensliğine hak iddia etmeğe başlamıştır. Abdullah'ın rakibi Murid (Amurat), Dimitriy'i zayıflatmak maksadıyle Dimitriy Konstantinoviç Suzdal'skiy'in Vladimir prensliğine hakkını teyit etmiştir. İki Dimitriy'in kuvvetleri arasında fark vardı. Genç Moskof prensi, Vladimir'i kendisine vermeğe mecbur etmekle kalmayıp onu Murid'den ayrılarak geçici olarak Mamay'ın hâkimiyetini kabul etmeğe ikna etmişti. Dimitriy İvanoviç, prens Boris Konstantinoviç'ten birlikte al-

[1] Sufî sülâlesi tarafından bastırılan en eski sikke, h. 762'de (= 1360 - 1361) bastırılmıştır. Bakınız: M. E. Masson, Monetnıy klad XIV v. iz Termeza. Byulleten' SAGU, 18. fas., No. 7, 1929, 63. s.

dıkları Nijniy Novgorod'u tazminat olarak Suzdal' prensine vermişti. Bu suretle, ilk amaç Dimitriy tarafından gerçekleştirilmişti.

Rusya ile Moğollar meselesinin son araştırıcılarından biri, A. N. Nasonov, "Rusları Moskova etrafında toplamak maksadıyle atılan ilk adımlar, Tatarların akını ile açık bir mukavemetle karşılaşmıştı." diyor.[1] Gerçekten, yukarıda anılan ve Bulgar'ı işgal eden Pulat Temir Nijegorod prensliğine hücum ettiği zaman şiddetli bir mukavemetle karşılaşmış ve Ordu'ya kaçmak mecburiyetinde kalmışsa da, h. 768'de (= 1366 - 1367) Aziz han tarafından öldürülmüştü.[2] H. 768'den sonra gerek Aziz han, gerek Pulat Temir adına bastırılmış paralara tesadüf edilmemesi zikre değer. Mamay ile Moskova arasındaki iyi münasebetler uzun süre devam edememiştir. Çünkü iki taraf birbirlerinden karşılıklı olarak şüpheleniyordu. Mamay, Moskof prensliğinin kuvvet ve nüfuz bakımından büyümesinden açıkça korkuyordu. Öte yandan Dimitriy İvanoviç de Rusya'nın Tatar hâkimiyetinden kurtulması yolunda Mamay'ın en tehlikeli düşman olduğunu takdir ediyordu. Çünkü aşağıda göreceğimiz gibi, yüzyılın 70. yıllarında Altın Ordu'da karışıklıkların sona ermemesine ve hatta artmasına rağmen, Altın Ordu'da en büyük güç onun elinde bulunuyordu. Beklendiği gibi, Moskof prensi, Rusya'yı birleştirme siyasetinde Mamay tarafından enerjik bir mukavemetle karşılaşmıştı. Mamay, Tver' ve Ryazan prenslerine her türlü tesir yaparak, onların, bu devrin feodal münasebetleri bakımından çok karakteristik olan separatist siyasetlerini desteklemişti. Gerek Tver' prensi Mihail Aleksandroviç, gerek Ryazan prensi Oleg, dar feodal çıkarlarından uzaklaşarak, Dimitriy İvanoviç'in temsil ettiği Moskova siyaseti düzeyine çıkamamışlardı. Rus tarihlerinde Dimitriy Donskiy'in 60. ve özellikle 70. yıllarda Rusya'yı birleştirme yolunda oynadığı rol mükemmel bir şekilde aydınlatılmıştır. Bu ba-

[1] A. N. Nasonov, Mongolı i Rus', 126. s.
[2] A. N. Nasonov, a. y., 126. s.

kından bizim bunun üzerinde durmamız lüzumsuzdur. Mamay ile Litvanya prensi Olgerd'in, Dimitriy'in birleştirme faaliyetini engellemeğe çalışmalarına, Tver' ve Ryazan prenslerinin Moskova'yı zayıflatmak için giriştikleri teşebbüslere (1375'te Mihail Tverskiy'in Moskova ile savaştığını söyleyelim) rağmen, hiçbiri muvaffak olamamış ve Moskova'nın kuvveti ve Ruslar arasında kazandığı manevî nüfuzu artmıştı.

Dimitriy İvanoviç'e Rusya'nın esas kısımlarını Moskova etrafında birleştirmeğe imkân vermemek için, Mamay'ın Altın Ordu'da daha ağır bir teşebbüse girişerek Altın Ordu'daki karışıklıklara son vermesi ve Cuçi ulusunun bütün topraklarını tekrar kendi hâkimiyeti altında toplaması gerekiyordu.

Mamay buna muvaffak olamadı. Bulgar alanını geçici olarak hâkimiyeti altına almasına, yine geçici olarak Hacı Tarhan'ı (Ejderhan'ı) ele geçirmesine[1] ve Kuzey Kafkasya'yı elinde tutmasına rağmen, Altın Ordu'nun esas çekirdeğini teşkil eden Volga havzasının ziraî bölgelerini ve zengin şehirlerini hâkimiyeti altına alamamıştı.

H. 773'ten (= 1371 - 1372) Toktamış'ın tarih sahnesine çıkmasına kadar karışıklıklar yalnız devam etmekle kalmamış, daha da artmıştı. Rus kroniği 6881 (1373) tarihinde kısa, fakat son derece önemli bir haber vermiştir:

"Bu yıl içinde Ordu'da karışıklıklar çıktı ve birçok Ordu prensleri birbirlerini öldürdüler; sayısız Tatar öldü; bu suretle Allahın öfkesi anlaşıldı."[2] Kronik burada sadece Altın Ordu işlerine Ak Ordu hanlarının kesin olarak müdahalesiyle derinleşen karışıklıkların ikinci safhasının başlangıcını kaydetmiştir.

Nümanizmatik verilere göre, 70. yılların ilk yarısında üç hanın birbirleriyle rekabet ettiği anlaşılıyor:

[1] Burada Mamay'ın ikinci vassalı Muhammet Bulak han tarafından para bastırılmıştır. — P. Savel'ev, Tetyuşskiy klad. TVO, III. bölüm, 2. fas., 1857, 253. s.

[2] PSRL, XI, 19. s.: 6881 (1373).

1) Yeni Saray'da h. 773'te (= 1371 - 1372) para bastıran Tulunbek hanım;

2) Ural (Yayık) ırmağının aşağı havzasında, Saraycık'ta h. 775'te (= 1373 - 1374) para bastıran İlban han;

3) Saraycık'ta yine h. 775'te (= 1373 - 1374) para bastıran Ala Hoca.

Bu devirde Altın Ordu'da çıkan karışıklıkların, Mısır gibi uzak bir ülkede yaşayan büyük Arap tarihçisi İbn Haldun'un gözünden kaçmaması dikkate değer. İbn Haldun, başka yazarlar tarafından kaydedilmeyen ve Cuçi nümizmatiğinin verileriyle teyit edilen birkaç önemli olay vermiştir. H. 776'da (= 1374 - 1375) Altın Ordu'da çıkan olaylar üzerine İbn Haldun bakınız ne diyor: "Saray çevresinde birkaç Moğol emiri daha vardı. Bu emirler birbirleriyle uzlaşamamışlardı. Hacı Çerkes Ejderhan çevresini almış, Urus hanla Aybek han da kendi uluslarını işgal etmişlerdi. Bu hanlara "sefer emirleri" adını vermişlerdi."[1] V. G. Tiesenhausen, tercümesinde "sefer emirleri" kelimelerini verirken tereddüde düşerek bu adı "sol kol emirleri" şeklinde çevirmenin daha doğru olacağını ileri sürmüştür.[2] Burada sol kol emirlerinden, yani Ak Ordu emir ve oğlanlarından (prenslerinden) söz edildiği şüphesizdir. Gerçekten, yukarıda anılan Hacı Çerkes, Urus han ve Mamay ile rekabet eden hanların çoğu, Ak Ordu'ya, yani Cuçi ordusunun sol koluna mensuptu. İbn Haldun biraz aşağıda "Ejderhan uluslarının hâkimi olan Hacı Çerkes'in Mamay'a hücum ettiğini, onu yenerek Saray'ı aldığını" haber veriyor.[3]

Mamay'ın Saray'a uzun zaman hâkim olamadığı anlaşılıyor. Çünkü Y. Saray'da Muhammet Bulak adına bastırılmış sikkelere rastlanmıyor. Buna karşılık, İbn Haldun'un Hacı Tarhan'a (Ejderhan'a) h. 776'da Çerkes

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 373. s. (Arapça metin), 389 - 390. s. (Rusça tercüme).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 390. s., 1. not.

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 374. s. (Arapça metin), 391. s. (Rusça tercüme).

Bey'in hâkim olduğu yolundaki kaydı, nümizmatik verileriyle teyit ediliyor.[1] Çerkes Bey burada h. 776'da para bastırmıştır. İbn Haldun'un Hacı Çerkes adını verdiği hanın Çerkes Bey olduğu muhakkaktır.

70. yılların son yarısında, Toktamış'ın Volga havzasında ortaya çıkmasından biraz önce Yeni Saray'da h. 775 ve 779'da, yani 1373'ten 1378'e kadar para bastıran Arabşah da faaliyette bulunmuştur.[2] XV. yüzyılda yaşayan meçhul bir Acem yazarının Moğol sultanlarının soy kütüklerine tahsis edilen eserine göre, Arabşah, Cuçi ailesinin Ak Ordu koluna mensuptu.[3] Onun Ak Ordu'ya mensup olduğu Nikonovskaya letopis'te de bildirilmiştir: "Bu yıl içinde (1377, — A. Ya.) Volga alanına, Mamay'ın Volga Ordusuna Gök Ordu'dan Arapşa adlı bir prens geçti; prens Arapşa gayet gaddar ve kuvvetli bir bahadırdı; yaşının küçüklüğüne rağmen, birçok başarılar kazandı ve Nijniy Novgorod'a hücum etti."[4]

Arabşah birbirleriyle rekabet eden hanlarla ve Mamay'la (bu devirde Mamay Muhammet Bulak'ı tahta oturtmuştu) hiç temas etmeden, bütün tehlike ve sorumluluğu göze alarak 1377'de Nijniy Novgorod'a karşı sefere çıktı. Dimitriy İvanoviç alaylar toplayarak Tatarlara karşı yöneldi. Onlara rastlamayınca geri döndü. Moskof prensinin voyvodaları Tatarların izine tesadüf etmeden, Sura ırmağına karışan P'yana ırmağına kadar geldiler. Lâkin her ihtimale karşı alaylarını ileriye sevk etti. Burada Ruslara Tatarların uzakta "Volç'i vodı'da"[5] bulunduklarını haber verdiler. Rus voyvodaları o zaman kendilerini hiçbir tehlikenin tehdit etmediğine ve bu uzun seferden sonra istirahat edebileceklerine karar verdiler. Ordugâhlarını tahkim etmeyen ve devriyeler bırakmayan Rus

[1] A. Markov, a. y., Dopolneniya, 860. s.
[2] A. Markov, a. y., 477. s.
[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 54-55. s. — Ayrıca bakınız: P. Savel'ev, Tetyuşskiy klad. TVO, III. bölüm, 3. fas., 431. s.
[4] PSRL, XI, Nikonovsk. letop., 27. s.: 6885 (1377).
[5] Donec'in ayağı.

askerleri zırhlarını çıkarmış ve silâhlarını atmışlardı; "onların prensleri ve boyarlar ve beyler ve voyvodalar eğlenceler tertip ederek içiyor ve eğleniyorlardı."[1] Rus karargâhında bu eğlence devam ederken, Tatarlara kılavuz görevini gören Mordva prensleri, Rus askerlerinin durumunu haince haber vermişlerdi. Arabşah derhal Rus karargâhına yaklaşmış, onu her yandan sarmış ve fiilen silâhsız olan askerlere ansızın saldırmıştı. Rus başbuğlarının ve askerlerinin çokluğu o zaman kılıçtan geçirilmişti. Yalnız küçük bir kısmı kaçmak suretiyle kurtulmuştu. Arabşah için Nijniy Novgorod'a giden yol açılmıştı. Arabşah da hiç kimse tarafından beklenmeden Nijniy Novgorod'a gelmişti. Askersiz kalan şehir mukavemet gösterememiş, ahalinin çokluğu Volga'nın yukarı kısmına kaçmıştı. Tatarlar şehrin terk edilmiş mahallelerine girerek yağmaya başlamışlar, şehirde kalan silâhsız ahaliyi esir almışlar, evlerin çoğunu ateşe vererek uzaklaşmışlardı. Gerek kroniklerde, gerek doğu kaynaklarında Arabşah üzerine bundan fazla bilgiye tesadüf edilmez. Lâkin onun Altın Ordu'da bir yıl daha rol oynadığı anlaşılıyor. Çünkü Yeni Saray'da onun adına h. 779'da (= 1377-1378) bastırılmış paralara tesadüf edilir. Volga boyunda Arabşah'la rekabet eden bir han daha vardı. Yine Ak Ordu'dan çıkan bu han, Cuçi sülâlesinin Şeyban koluna mensuptu. Sikkelere göre, bu hanın adı Kağan Bey idi. Yukarıda zikredilen XV. yüzyıla mensup meçhul Acem yazarı bu hanın adını Kaan Bey şeklinde yazmıştır.[2] Onun adına h. 777'de Yeni Saray'da bastırılmış birkaç sikke vardır. Yeni Saray şehri oldukça kısa bir süre onun elinde kalmıştı. Bu sürenin bir yıl bile sürmediği anlaşılıyor. Kaan Bey üzerine daha etraflı bilgi elde edemedik.

70. yıllarda Altın Ordu'da gördüğümüz olayların sonuçlarını kısaca özetleyelim. Mamay bütün Altın Ordu'yu ele geçirmek için çok çalışmışsa da, buna muvaffak olamamıştı. Volga havzasını hâkimiyeti altına alamamış,

[1] A. y.
[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 54-55. s.

yalnız kısa bir süre için Ejderhan ve Bulgar'ı ele geçirmişti. Zengin Volga havzası daha çok Cuçi sülâlesinin Ak Ordu koluna mensup hanların elinde kalmıştı. Birbirleriyle rekabet eden bu hanlar, tahtı üç yıldan çok işgal etmedikleri halde, Volga bölgesini Mamay'a terk etmemişlerdi. Böylelikle, Mamay Cuçi ulusunu kendi hâkimiyeti altında birleştirmeğe muvaffak olamamıştı. Bu bakımdan Dimitriy İvanoviç, bütün Ruslar arasında kazandığı manevî otorite sayesinde daha büyük bir başarı elde etmişti. Bu arada Moskova'nın Ruslar arasında kazandığı değer gittikçe artıyordu. Bu durum karşısında Mamay, Moskova'nın Tatarlarla kesin olarak çarpışacağını anlamıştı. Çünkü ona göre, Rus prensleri Altın Ordu'ya verdikleri vergileri de azaltmağa başlamışlardı. Otuz kırk yıl önce Özbek han ve Canıbek han zamanında alınan vergilere nazaran gelirlerin kuvvetle azaldığı onun gözünden kaçmamıştı. Mamay, Moskova'nın Tatarlardan tamamıyle kurtulmağa veya hiç olmazsa vassallık bağlarını gevşetmeğe çalışacağını da biliyordu. Bu durum karşısında Mamay'ın Rusya ile savaşa hazırlanmağa başladığı kolayca anlaşılır. Fakat bu savaş, Arabşah'ın 1377'de yaptığı gibi doğrudan doğruya yağma maksadıyle değil, Rusya'yı kesin olarak zayıflatmak ve tekrar hâkimiyeti altına almak amacıyle yapılacaktır. Mamay'ın 1378'de Nijniy Novgorod'a ve Moskova'ya karşı yaptığı seferi bu akın için bir tecrübe saymak gerekir. Nijniy'i alıp yağma etmeğe muvaffak olduğunu, fakat Moskova'ya giremediğini biliyoruz. Dimitriy İvanoviç, Mamay tarafından gönderilen Altın Ordu beyi Bigiç'in askerlerini Oka'nın ötesine atmıştı. Ruslarla Tatarlar arasında Voja ırmağı boyunda bir muharebe yapılmıştı. Bu defa Ruslar kesin bir başarı kazanmışlardı. Tatarlar, sayıca çok ölü bırakarak kaçmışlardı. 1378 Voja mağlûbiyeti Mamay'a gayet kuvvetli bir tesir yapmıştı. Kronikçi, Kulikovo ovasında yapılan muharebeye ait hikâyesinde Mamay'ın Voja mağlûbiyetinden sonraki durumunu tasvir etmiştir. Mamay "çok şikâyet ediyor ve ağlıyordu"; onu teselli etmeğe çalışan müşavirleri: "Senin Ordu'n fakirleşmiş ve kuvvetin azalmıştır;

fakat sen büyük varlık ve mülklere sahipsin; Frenkleri, Çerkezleri ve Asları tutarak büyük bir kuvvet topla ve kendi beylerinin öcünü al..." diyorlardı.[1] Altın Ordu'nun şerefini korumak için Mamay'ın Voja mağlûbiyetini göz önünde tutması gerekiyordu. Muvaffakıyet kazanacağına inanan Mamay, siyasî şartların elverişli olduğunu görüyordu. Moskof prensinin kuvvetlenmesini istemeyen Litvanya prensi Jagiello ona yardım edeceğine söz vermişti. Ryazan prensi Oleg de Mamay'a bağlılığını bildirmişti. Oleg Tatarlardan çok korkuyordu. Çünkü Altın Ordu'ya mukavemet ettiği takdirde Tatarların akınıyle karşılaşacağını biliyordu. Mamay'ın 1380 seferi ve Kulikovo ovasındaki meşhur muharebe üzerine Nikonovskaya letopis'te gördüğümüz hikâye, fevkalâde bir tarihî belge teşkil eder. Derin bir yurt sevgisine dayanan bu belge, yalnız edebî bakımdan esaslı olarak işlenmekle kalmamış, ayrıca birçok önemli olaylar zikretmiş ve derin bir siyasî olgunluk göstermiştir. Bu esere göre, Moskova'nın, Mamay ordusuna karşı kazanılacak başarının yalnız Ruslar bakımından değil, bütün Avrupa bakımından büyük bir önem taşıdığını takdir ettiği anlaşılıyor. Kulikovo ovasında Rusya için ölenler şerefine yapılan törende "prens: Kulikovo ovasında Ortodoks dini ve bütün Hıristiyanlık için ölen kardeş ve arkadaşlar, hâtıranız ebedî olsun' demişti."[2]

Kronik, Dimitriy İvanoviç ve Mamay üzerine son derece ilginç bilgiler vermiştir. Mamay bu defa da teşebbüsü kendi eline almıştı. Kronik sahibi Mamay'a büyük planlar atfediyor. "Batu han bütün Rus topraklarını işgal etti ve bütün ülkelere ve bütün ordulara hâkim oldu; Mamay da aklıyle, daha çok akılsız kafasıyle böyle düşünüyordu."[3] Ryazan prensi Oleg, Mamay'ın niyetini öğrenince, her zaman olduğu gibi korkmuş ve derhal Altın Ordu'ya bağlılığını bildirmişti. Oleg, bu yolda Litvanya prensi Ja-

---

[1] PSRL, XI, 46. s.: 6888.
[2] A. y., 65 - 66. s.
[3] A. y., 47. s.

giello'ya da mektup yazmış ve ortak bağlılık siyaseti ve hatta Tatarlara yardım teklifinde bulunmuştu. Oleg'in bu hareketi, Rus topraklarına karşı kesin bir hainlik teşkil ediyordu. Oleg'in siyaseti, Rus kronikçileri tarafından da hainlik olarak telâkki edilmiştir.

1380'de Mamay, Türk - Moğol göçebelerinin ve hatta ücretli askerlerin iştirakiyle büyük bir askerî kuvvet topladı. Kroniğe inanmak gerekirse, Mamay "kendi askerlerine ilâve olarak, Frenk, Çerkez ve As askerleri tutmuştu."[1]

Dimitriy, Mamay'ın büyük kuvvetlerle Voronej altında bulunduğunu haber alınca enerjik bir şekilde mukavemete hazırlanmağa başladı. Daimî rakibi Tver' prensi Mihail de dahil olmak üzere bütün Rus prenslerine müracaat etmişti. Kronikçi, yurt topraklarının savunmasına katılan prenslerin adlarını sıralamıştır. Bu sıralamadan anlaşıldığına göre, Moskof prensinin otoritesi, bu defa Rus feodallerinin dar, yerli, separatist çıkarlarını yenmişti. Dimitriy, ordunun silâhlanmasına da ayrı bir önem vermişti. Tatar tehlikesine karşı ortak bir Rus savunması kurmak için metropolit Kiprian da çalışmıştı. Rus prensliklerini birleştirmek yolunda bu devirde olumlu bir rol oynayan Kiprian, Rus kilisesinin mümessili olarak çalışıyordu. Metropolit Kiprian, Dimitriy Donskoy'a yalnız manevî bakımdan yardım etmekle kalmıyor, bütün Rus prenslerini Moskova etrafında toplanmağa davet ediyordu. Dimitriy 31 temmuz 1380'de Rus alaylarının Kolomna'da toplanmaları için emir verdi. Mamay'a karşı buradan sefere çıkmak niyetinde idi. Seferin hazırlanmasında kronikte belirtilen bir nokta çok dikkate değer. Dimitriy bu seferinde tacirlerin yardımından yararlanmıştı. Kronikte bunların adları da sıralanmıştır.[2] Bunlar vaktiyle Rus ticaret âleminde tanınmış adları. Aralarında yal-

[1] A. y.

[2] PSRL, XI, 54. s. (6888).

nız Tatarların âdet, gelenek ve dillerini bilen kimseler değil, Ordu'ya giden yollar, köprüler, geçitler üzerine az çok bilgi sahibi kimseler de vardı. Dimitriy İvanoviç'in onlardan Mamay ve askerî kuvvetleri üzerine bilgi aldığını kaydetmek zaittir.

Dimitriy, Kolomna'dan güneye yönelmiş ve "Oka'da Lopasna ırmağı ağzında"[1] karargâh kurmuştu. Timofey Vasil'iç burada askerleriyle birlikte Dimitriy'e iltihak etmişti. Eylülde Rus alayları artık Berezuy'a varmışlardı. Burada Moskof prensine birtakım Litvanya prenslerinin iltihak ettiklerini söyleyelim. Yalnız prens Jagiello ve Ryazan prensi Oleg gelmemişlerdi. Buradan Dimitriy tekrar yola çıkmış ve Don vadisinde Kulikovo ovasında Rusya'nın büyük düşmanı Mamay ile karşılaşmıştı. Kulikovo muharebesinin sonunda kronikçi, Tatarlarla savaşan Rus ve Litvanya prenslerine: "Tanrı, kuvvete değil, hakka yardım eder" sözlerini atfediyor.[2] Dimitriy buna cevap olarak: "Kardeşler, şanlı ölüm, kötü hayattan yeğdir" demişti.[3] Litvanya prensleriyle beraber bu devrin meşhur askerlerinden Volın'lı Dimitriy Bobrok da gelmişti. "Onu herkes tanıyor ve kahramanlığından herkes korkuyordu."[4] Kronikçi, Kulikovo ovasında Nepryadva ırmağının ağzında iki ordunun yerleşmesini ve Ruslara tarihî bir zafer kazandıran muharebeyi canlı olarak tasvir etmiştir. Yazarın verdiği bilgiye göre, Rus ve Tatar ordusunda ayrı ayrı 40 bin kadar süvari ve piyade vardı. Burada mübalâğa edildiği anlaşılıyor. Tatarlar bu askerî kuvveti Ruslara göre daha kolay toplamışlardı. Dimitriy muharebeyi yalnız yönetmekle kalmıyor, savaşlara da katılıyordu. "Mamay beş prens ile yüksek bir tepeye çıktı ve kanlı muharebeyi ve [insan] kırımını buradan

[1] A. y.

[2] A. y., 56. s.

[3] A. y.

[4] A. y.

seyretti."[1] 8 eylûl 1380'de Tatarlar muharebeye başladılar. Kronikte, askerî mahiyette çok ilginç bilgi vardır.[2] Muharebenin iki noktası hikâyecinin dikkatini çekmiştir. Birinci nokta, kuvvet ve maharetiyle tanınmış olan Sergey Radonejskiy adlı bahadırın Tatar bahadırı Temir Murza ile yaptığı mücadeledir. Bu mücadele iki bahadırın ölmesiyle sona ermiştir. İkinci olay, Dimitriy Bobrok'un kumandasında pusuda bulunan birliğin akınıdır. Çok kan dökülmesine yol açan bu savaşta başarı kâh bir yana, kâh öbür yana geçiyordu. Her iki yandan askerin yarıdan çoğu ölmüştü. "Her yanda birçok ölüler göze çarpıyordu; atlar ölülere basmadan yürüyemiyorlardı. Askerler düşmanları silâhlarıyle değil, elleriyle öldürüyorlardı."[3]

Kulikovo muharebesinin önemini tayin etmek güçtür. Bu muharebenin önemi Rus tarihinin çerçevesine sığdırılamaz. Dimitriy Donskiy'in Tatarları yenmesi, Tatarların yenilebileceğini ve Rus prenslerinin birleşmesiyle Tatar hâkimiyetine kesin ve yıkıcı bir darbe indirilebileceğini ispat ediyordu. Rusların 1380'de Kulikovo ovasında kazandıkları zafer, komşu milletler tarafından bu şekilde telâkki edilmişti. Lâkin Rus zaferinin yıkıcı kuvveti ne kadar büyük olursa olsun, bu, henüz Altın Ordu devletinin dağıldığını gösteremez. Altın Ordu geçici olarak tekrar kuvvetlenmeğe muktedirdi.

---

[1] A. y., 59. s.

[2] A. y.

[3] PSRL, XI, 60. s.

İKİNCİ BÖLÜM

XIV. yüzyılın 80 - 90. yıllarında Ak Ordu'nun yükselişi ve Toktamış'ın Altın Ordu'yu güçlendirme teşebbüsü

Askerî bakımdan Cuçi ulusunun sol kanadını teşkil eden Ak Ordu'ya Rus tarihlerinde Sinyaya Orda, yani Gök Ordu adı verildiğini yukarıda belirtmiştik. Orta Çağın ilk yıllarında sınırlar özellikle bozkırlarda kesin olarak tespit edilmezdi. Bu sebeple, kaynaklar sınırları en genel çizgileriyle gösterirler.

Ak Ordu'nun (ekonomik, siyasî ve kültürel bakımlardan) en önemli kısmını aşağı Sırderya vadisi ve genellikle Sütkend ve Savran şehirleri ile ırmağın Aral gölüne döküldüğü yer arasında uzanan bütün aşağı havzası teşkil ediyordu. Ak Ordu tarihinin en mufassal kaynağı olan "İskender anonimi" ne (Muineddin Natanzî) göre, Ak Ordu, "Tuysen hattı ile Cent ve Barçkent civarına kadar Uluğtağ, Sekizyağaç ve Karatal çizgisini" kucaklıyordu.[1] Bu suretle, Sırderya havzasından başka Deşt-i Kıpçak'ın geniş bozkır ve kısmen ormanlık alanları, yani Kazakistan ve Batı Sibirya Ak Ordu'ya dahil bulunuyordu.

Ak Ordu'nun bozkır kısımları, Gök Ordu (Altın Ordu) bozkırları gibi, Deşt-i Kıpçak adıyle anılıyordu. Ak

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 127. s. — Naşir tarafından yazılan 2. notta (127. s.), Sekizyağaç adının Sengiryağaç diye okunması gerektiği ileri sürülmüştür; W. W. Barthold'ün Oçerk istorii Semireç'ya (Frunze, 1943, 72. s.) adlı eserine bakınız. — Yine aynı naşire göre, Tuysen kelimesinin okunuşu da şüphelidir; ona göre, doğrusu Tümen olacaktır (127. s., 3. not).

Ordu'nun bozkır ve ziraî bölgelerinde oturan halkın etnik teşekkülü meselesi son derece önemlidir.

XIV. yüzyılın başında Deşt-i Kıpçak'ın etnik durumu üzerine en geniş bilgiyi, bu yüzyılın ilk yarısında yetişen Mısır tarihçisi an-Nuveyrî'ye borçluyuz. Büyük ansiklopedisinin "Türkler üzerine bilgi" bölümünde, Deşt-i Kıpçak'tan ve özellikle Kıpçak bozkırlarının kuzey kısımlarından söz ederken an-Nuverî şöyle diyor: "Onların kabileleri çoktur; emir Rükneddin Baybars devadar El-mansurî'nin kroniğinde[1] saydığı 1) Toksoba, 2) Yeta, 3) Burcoğlı, 4) Burdı, 5) Kanguoğlı (veya Kangaroğlu), 6) Ancoğlı, 7) Durut, 8) Karabaroğlı, 9) Cuznan, 10) Karabirkli, 11) Kotyan kabileleri onlara mensuptur."[2] Bu kaynakta (Rükneddin Baybars) yukarıdaki kabileler üzerine verilen bilgi, İbn Haldun'un tarihine geçmiştir. Yalnız, burada kabile adlarında birtakım değişiklikler göze çarpar. Bu adları sıralıyoruz: "1) Toksoba, 2) Seta, 3) Burcoğla, 4) Elbuli, 5) Kanaaralı, 6) Oğlı, 7) Durut, 8) Kalabaalı, 9) Cersan, 10) Kadkabirkli ve 11) Kunun."[3]

Kıpçak kabilelerinin tek bir listesinden çıkan bu iki variansı düzeltebilmek için, elimizde yardımcı veriler yoktur. İbn Haldun'un eserinde biraz sonra şu sözler ilâve olunmuştur: "Hikâyenin gelişinden, Durut kabilesinin Kıpçaklara, Toksoba kabilesinin ise Tatarlara mensup olduğu, bütün bu kabilelerin bir boydan çıkmadığı anlaşılıyor."[4]

XIV. yüzyılın başında Deşt-i Kıpçak'ta oturan göçebe halkın etnik teşekkülü üzerine bu yüzyılın ilk yarısında yaşayan Mısır'lı Arap yazarı al-Omarî'de çok değerli tafsilât vardır. Al-Omarî'nin haberleri soruşturma mahiyetini taşır. Bunlar Altın Ordu bozkırlarının hayatını yakından tanımak imkânını bulan kimselerden alınmıştır.

[1] Rükneddin Baybars'ın eseri XIV. yüzyılın başında yazılmıştır.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 540 - 541. s.

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 541. s.

[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 541 - 542. s.

Al-Omarî'ye göre, Tatarların gelişine kadar Cuçi ulusunun geniş bozkırlarında Kıpçaklar yerleşmişti. Tatarlar buraya geldikleri zaman, Kıpçaklar onlara tabi oldular. Tatarlar sayıca az olduklarından Kıpçaklarla karışarak "tamamıyle Kıpçaklaşmışlar."[1] Tatarlar (Moğollar) yavaş yavaş kendi Moğol dillerini unutmuşlar ve toplu olarak Kumanca, yani Türkçe konuşmağa başlamışlar. Tatar veya Moğol fatihleri hakkındaki bu çok önemli gözlem, bütün sonraki olaylarla teyit edilmiştir. Deşt-i Kıpçak'ta, gerek Don ile Volga arasındaki güney Rus bozkırlarında, gerek daha doğuda, Ural ırmağı havzasında, Aral gölünün kuzeyindeki bozkırlarda ve aşağı Sırderya havzasında Moğol kabilelerinin Türkleşmesi **processus**'üyle karşılaşıyoruz. Burada esas itibarıyle Yedisu ve Maveraünnehir'deki olay geçmiştir. Moğol kabilelerinden XIII. yüzyılın son yarısında Yedisu'dan Hocent (Leninabad) alanına göç eden Celairlerle Kaşkaderya vadisine göç eden Barlasların mukadderatını hatırlayalım. Bu iki büyük Moğol kabilesi — Celairler ve Barlaslar — Yedisu'dan artık dil bakımından kısmen Türkleşmiş olarak çıkmışlardı. Yeni yerlerinde bu Türkleşme artık o kadar derinleşmişti ki XIV. yüzyılda, her halde yüzyılın son yarısında, Türk dilini kendi ana dilleri sayıyorlardı.

Deşt-i Kıpçak'a dönelim. Kıpçakların eski özelliklerini tamamıyle kaybettiklerini sanmak yanlış olurdu. Cuçi ulusu sınırları içindeki ordunun teşekkülünü kaynaklardan öğrenirken, Kıpçaklara ayrı bir askerî birlik şeklinde XIV. yüzyılın sonunda bile tesadüf edebiliriz. Şerefeddin Ali Yezdî, Timur'un 1391'de Toktamış'a karşı yaptığı seferi anlatırken, bu sonuncunun askerlerinden şöyle söz eder: "Ruslardan, Çerkezlerden, Bulgarlardan, Kıpçaklardan, Alanlardan, Kırımda Kefe ve Azak [ahalisinden], Başkurtlardan ve M. k. s. lardan[2] oldukça bü-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 213 - 214. s. (Arapça metin), 235. s. (Rusça tercüme).

[2] Mokşaların, yani Mordvaların göz önünde tutulduğu anlaşılıyor.

yük bir ordu topladı."[1] Aynı yazar, Timur ve Toktamış orduları arasında 1391'de Kunduzça mevkiinde yapılan muharebeyi tasvir ederken, Timur ordusunda Osman bahadırın birliğinde bir Kıpçak koşunu bulunduğunu yazıyor.[2] Onun buna benzer birçok koşunları bulunduğu anlaşılıyor. Batu'nun seferi dolayısıyle ve bundan sonra Deşt-i Kıpçak'a gelen Moğollar birkaç kabileden teşekkül ediyordu. Lâkin Deşt-i Kıpçak'taki şartlar altında sadece iki büyük Moğol kabilesi — Konguratlar ve Mangut veya Mangıtlar — yalnız kabile birliklerini muhafaza etmekle kalmamışlar, ayrıca önemli birer grup teşkil etmişlerdi. Fakat birliklerini muhafaza ettikleri halde, kendi Moğol dillerini unutarak Türkleşmişlerdi. Sonradan, XV. yüzyılın son yarısında, Mangıtlar adlarını değiştirerek Nogay adını almışlardı. Ordularına da bu ad verilmişti. Kazan kronikçisine göre,[3] XV. yüzyılın 80. yıllarında Volga'nın doğu kıyısına geçerek Yayık'a kadar yayılmışlardı. Kongratlar (Kungratlar) ve Mangutlar (Mangıtlar) yavaş yavaş göçebe Türk toplumuna girmişler ve kendilerini Türk saymağa başlamışlardı.

XIV. yüzyılın son yarısında ve XV. yüzyılın başında Ak Ordu ahalisinin durumu ve etnik teşekkülü nasıldı?

XV. yüzyılın Acem kaynakları, Ak Ordu ahalisinin esas kütlesine Özbek, Ak Ordu'ya ise Özbek ulusu adını veriyorlar. Özbek kelimesinin menşei üzerine şimdiye kadar sağlam bir sonuca varılamamıştır. Özbeklerin menşei üzerine en son yazıyı yazan Prof. A. A. Semenov, K voprosu o proisxojdenii i sostave uzbekov Şeybani - xana adlı çok değerli yazısında şu hükmü vermiştir: "... Özbekler Altın Ordu'dan çıkmamışlardır. Onların, adlarını Altın Ordu hanı Özbekten aldıkları ispat edilmemiştir."[4]

[1] V. V. Tiesenhausen, a. y., II. c., 156. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 169. s.

[3] PSRL, XIX, 1903, 8. s.

[4] Raboçaya xronika İnstituta vostokovedeniya, II, Taşkent, 1944, 15. s.

Özbek tabirinin okurları şaşırtmaması için, XIV - XVI. yüzyıllarda Cuçi ulusunun kuzeydoğu alanlarında yaşayan göçebe Özbekleri bugünkü Özbekistan Özbekleriyle karıştırmamak gerektiğini belirtelim. Özbek kavmi esas itibarıyle aşağıdaki etnik unsurlardan teşekkül etmiştir: 1) Maveraünnehr'in eski Türk ahalisi. Bunlar eski devirlerden beri burada yaşayan yerleşik Tacik halkını XI. yüzyıldan itibaren dil bakımından Türkleştirmeğe başlamıştı. 2) Birçok şehirlerde Türkleşen İran ahalisi. Bunlar eski Tacik dillerini artık çoktan beri unutmuşlardı. 3) XV. yüzyılın sonunda ve XVI. yüzyılın başında Amuderya ile Sırderya'nın aşağı alanlarından bugünkü Özbekistan alanına toplu olarak göç eden göçebe Özbekler.[1] Ak Ordu Özbekleri, çağdaş Özbek kavminin etnik teşekkülüne katılan unsurlardan biridir. Bu surette Ak Ordu Özbeklerinden söz ederken, hem etnik bakımdan, hem ekonomi sistemi bakımından tamamıyle ayrı bir şey anlıyoruz. Deşt-i Kıpçak'ta ve bu arada Ak Ordu bozkırlarında göçebe halkın ana kütlesini Kıpçak kabilelerinin meydana getirdikleri yukarıda belirtilmişti. Moğollar Kıpçakların etnik teşekkülünde derin bir değişiklik yapmamışlardı. Bilâkis Moğolların da Türkleştiklerini görüyoruz. İki büyük Moğol kabilesinin — Kungratların ve Mangıtların — mukadderatını hatırlayalım. Bunlar sonradan Nogay adını almışlardı.[2] Ak Ordu'nun Kıpçak ve kısmen Kungrat - Mangıt kabileleri Özbek adını ne zaman ve nasıl almışlardı?

A. A. Semenov'un yazısına göre, Özbek tabiri ayrı bir Türk - Moğol kabile zümresi için, Özbek hanın (1312 - 1342) Altın Ordu tahtına çıkmasından çok önce kullanılmıştır. Bu, böyle midir? Bizim kaynaklarımızı ele alalım.

[1] A. Yu. Yakubovskiy, K voprosu o proisxojdenii uzbekskogo naroda, Taşkent, 1941.

[2] Esasen, Nogaylar arasında Mangıtlardan başka birtakım Türk ve Moğol boyları daha vardı.

XIV. yüzyıl yazarlarından Hamdullah Kazvinî, Tarih-i Güzide adlı tarihî eserinde, 1335 yılının kasımı ile aralığında Kafkasya'da harekette bulunan Özbek hanın askerlerine Uzbekiyan adını vermiştir.[1] Prof. A. A. Semenov, 'Özbekli' anlamına gelen Uzbekî tabirinin birtakım tarihçiler tarafından Özbek kavim adı gibi telâkki edildiğini haklı olarak söylüyor.[2]

Bu suretle, Deşt-i Kıpçak'ın Türk - Moğol askerlerine Uzbekiyan 'Özbekliler' adı verildiği şüphesizdir. Buna tamamıyle uygun olarak, Hamdullah Kazvinî, Cuçi ulusuna da Mamlakat-i Uzbekî, yani Özbek memleketi adını vermiştir.[3] Tarih-i Güzide'yi devam ettiren Hamdullah Kazvînî'nin oğlu Zeyneddin'in Özbek ulusu tabirini Ak Ordu anlamında değil, bütün Cuçi ulusu anlamında kullanması da dikkate değer. Her halde, Canıbek hanın (1342-1357) devrinden söz ederken Zeyneddin Cuçi ulusuna Özbek ulusu adını vermiştir.[4] Ak Ordu üzerine sağlam bilgilere sahip olan XIV. yüzyıl yazarlarından Muineddin Natanzî (İskender anonimi), aynı devirden söz ederken, Özbek ulusu tabirini yine Cuçi ulusu anlamında kullanmıştır.[5] "İskender anonimi" aynı tabiri XIV. yüzyılın 60. yılları için de kullanmıştır. Yazarın Özbek ulusu tabiri altında ne anladığını gösteren cümleyi alıyoruz: "Onun (Murid hanın — A. Ya.) zamanında Özbek ulusunun emir-ül-ümerası Moğul Buka'nın oğlu İlyas'tı."[6] Moğul Buka ve oğlu İlyas, Altın Ordu'da emirlik yapmıştır. İlyas, Saray hanı Murid (Amurat) zamanında emir-ül-ümera idi.

1 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 221. s. (Farsça metin), 93. s. (Rusça tercüme).

2 A. A. Semenov, a. y., 13. s.

3 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 221 - 222. s. (Farsça metin), 93. s. (Rusça tercüme).

4 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 226. s. (Farsça metin), 97. s. (Rusça Tercüme).

5 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 233. s. (Farsça metin), 128. s. (Rusça tercüme).

6 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 235. s. (Farsça metin), 130. s. (Rusça tercüme).

Murid handan yukarıda etraflı surette söz edilmişti. Lâkin Uzbekî (çokluk: Uzbekiyan) 'Özbekli' (çokluk 'Özbekliler') tabiri uzun zaman yaşamamıştır. Sonraki Acem kaynakları bunu kullanmamışlardır. Bu kaynaklarda artık Uzbekî 'Özbekli' kelimesine değil, "Uzbek" (اوزبك) adına tesadüf edilir.[1] Burada Özbek 'Özbekler' tabiri altında yalnız Ak Ordu'daki göçebe Türk - Moğol halkı anlaşılmıştır. "İskender anonimi" de bu tabiri bu anlamda kulanmıştır. Meselâ: "Birçok muharebelerden sonra Toktamış kaçmış ve Urus askerlerinin büyük bir kısmı Özbekler tarafından öldürülmüştü."[2] Burada XIV. yüzyılın 90. yıllarında Toktamış ile Edige arasındaki savaş devrinden söz ediliyor: Adı geçen Özbeklerin Edige ordusundaki Ak Ordu göçebeleri olduğu açıktır. Şerefeddin Ali Yezdî de "Özbekleri" bu anlamda kullanıyor.[3]

Uzbekî, çokluğu Uzbekiyan 'Özbekli', 'Özbekliler' ve Uzbek 'Özbekler' tabirleri arasında herhangi bir münasebet var mıdır? A. A. Semenov'un fikrine göre yoktur. İlk ad tesadüfîdir ve XV. yüzyıl kaynaklarında buna rastlanmaz. Uzbek (اوزبك) tabiri, A. A. Semenov'un fikrine göre, Ak Ordu çevresinde doğmuş, orada kullanılmıştır ve Uzbekî tabiriyle ne doğrudan doğruya, ne de dolayısıyle ilgisi vardır. Ne zaman çıktığı da henüz bilinmiyor.

Bizce, bu fikir tarihî gerçeklerle ispat edilemediği gibi, bu iki ad arasındaki sıkı münasebet fikrini de çürütemez. Gerçekten çağdaşlar, Özbek han askerlerine Uzbekiyan, devlete de "Özbek devleti" adını vermişlerdi. Cuçi ulusu ordusunda sol kanadın ne kadar büyük bir rol oynadığını anlamak için sadece kaynakları dikkatle göz önünde tutmak yeter. Ak Ordu'nun Türk - Moğol göçebeleri, seçme asker - süvarilerdi. Anlaşıldığına göre,

1 Nizameddin Şamî, Tauer baskısı, Farsça metin, 71. s. (aşağıdan 4. satır); 114. ve müt. s.

2 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 238. c. (Farsça metin), 133. s. (Rusça tercüme). Ayrıca bakınız: a. y., II. c., 238. s. (Farsça metin), 134. s. (Rusça tercüme).

3 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 178. s. — Burada Özbek bahadırlarından kurulu bir birlikten söz ediliyor.

Altın Ordu askerî kuvvetlerinin esas kısmını teşkil eden bu askerlere başlangıçta Uzbekiyan 'Özbekliler' adını vermişlerdi. Yavaş yavaş Uzbekî tabirinin yerini Ak Ordu'da yaşayan Türk-Moğol kabileleri grupuna ad olan Uzbek tabiri almıştı. Özbek ulusu tabiri ise, bütün Altın Ordu için kullanılmağa başlanmıştı. Mihmanname-i Buhara'ya bakılacak olursa, XV. yüzyılın sonunda ve XVI. yüzyılın başında durum böyle idi. Mihmanname-i Buhara, XVI. yüzyılın başında İsfahanlı Ruzbehan tarafından kaleme alınmıştır. A. A. Semenov, Şeybani han devri Özbeklerinin menşei meselesi için bu eseri kullanmıştı. İsfahanlı Ruzbehan'a göre, Özbeklere üç kavim mensuptur. Birincisi "Şeybani'ye mensup kabileler",[1] yani Şeybaniyan, ikincisi ve üçüncüsü Mangıtlardır. Bu üç kavim, Ak Ordu ahalisi olarak Özbek adlı bir ortak kavim teşkil ederdi. Özbek adını taşıyan ayrı bir kavim veya kabile bulunmadığı bu kayıttan açıktan açığa anlaşılıyor. Tamamıyle toplayıcı bir mahiyet taşıyan bu sonuncu ad, yukarıda anlatıldığı gibi, Uzbekî, Uzbekiyan tabirinden kolayca çıkmıştır. XVI. yüzyılın başında Özbekler kavim olarak henüz sağlam bir etnik birlik teşkil etmiyorlardı. Ruzbehan: "Bu üç kavmin hanları arasında sürekli bir düşmanlık hüküm sürüyor ve [bunlardan] her biri diğerine kastediyordu." demektedir.[2]

Mamafih Ak Ordu ahalisi göçebe Özbeklere inhisar etmiyordu. Geniş bozkırlar yanında, Sütkent ve Savran'dan Yangıkent'e ve hemen hemen Aral gölüne kadar uzanan yerlerdeki köy ve şehirler gibi önemli kültürel bölgeler de Ak Ordu'ya dahil bulunuyordu. Irmak boylarındaki bu alanlarda kimler yaşıyordu? Sırderya'nın aşağı alanında tarım ve şehir hayatının kültür düzeyini tasvir etmek suretiyle bu soruya her şeyden güzel bir şekilde cevap verilebilir.

Bugün Sırderya'nın aşağı havzası Türkistan, Kızılorda, Kazalinsk şehirleri ve Aral gölü çevresindeki ufak

---

[1] A. A. Semenov, a. y., 14. s.
[2] A. A. Semenov, a. y., 14. s.

vahalar müstesna, Arıs' ırmağının ağzından itibaren hemen hemen bir çöl manzarası gösterir. Bu alanda, Taşkent ve Orenburg demiryolu durakları ve bunların yanında birtakım ufak köyler göze çarpar. Orta Çağın ilk devirlerinde burada değişik bir durum hüküm sürüyordu. Aşağı Sırderya vadisi Sırderya'dan çıkan kanallarla, arklarla süslenmişti. Bu vadide Otrar, Yası, Sabran (Savran), Sığnak, Barçkent veya Barçınlığkent, Aşnas, Cent, Yangıkent gibi şehirler vardı. Bu alanın önemli şehirleri bunlardı. Şehirlerden başka burada birçok ufak yerleşme yerleri daha vardı. Sırderya boyundaki kültür alanının tarihini iki bölüme ayırmak gerekir: 1) Moğollardan önceki ve 2) Moğollardan sonraki devir.

X — XIII. (20. yılına kadar) yüzyıllara nazaran ikinci devrin en önemli özelliği, şehir ve köy hayatının kesin olarak gerilemesidir.

Civardaki bozkırlarda göçebe boy ve kabileleri otuyordu. IX — X. yüzyıllarda burada Oğuzlar yaşamış, XI — XIII. yüzyıllarda Sırderya boyundaki bozkırlar Kıpçak ve Kanglıların eline geçmişti. Moğol istilâsından sonra burada Moğol kabileleri ortaya çıkmıştı. Yukarıda belirtildiği gibi, bunlar XIV — XV. yüzyıllarda, büyük Türk denizinde Kungrat, Mangıt gibi birtakım ayrı Türk-Moğol etnik teşekkülleri meydana getirmişlerdi. Sırderya havzasında ziraî yerleşmelerin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını henüz bilmiyoruz. Bu meseleleri aydınlatmak için geniş arkeolojik araştırmalarda bulunmak gerekir.[1]

---

[1] Bu yolda çıkan önemli arkeoloji araştırmalarını sıralıyoruz:

a) P. Lerx, Arxeologiçeskaya poezdka v Turkestanskiy kray v 1867 g. S. Peterburg, 1870.

b) A. Yu. Yakubovskiy, Razvalinı Sıgnaka. Soobşç. GAİMK, II. c., Leningrad, 1929.

c) 1947'de Sırderya'nın aşağı havzasında A. N. Bernştam arkeoloji kurulu kazılara başlamışsa da, şimdilik bu alanda yapılan çalışmalar üzerine bir rapor vermemiştir. Ayrıca bakınız: S. P. Tolstov, Goroda Guzov. Sov. êtnograf., 1947, No. 3, 55. ve müt. s.

Burada şehir hayatının ortaya çıkması üzerine dal budak salmış bir fikir vardır. Buna göre, şehirler, IX - X. yüzyıllarda Müslüman göçmenleri tarafından kurulmuştur. Bunun böyle olup olmadığı ancak arkeoloji araştırmaları sayesinde anlaşılabilir. Moğollar devrinde Yası adını taşıyan ve X. yüzyılda Şavgar adı altında ün kazanan Türkistan şehri, Ak Ordu'ya bağlı değildi. Bu bakımdan bu şehir bizi ilgilendirmez. Savran'a (Sabran'a) gelince, bu şehir daima Ak Ordu'ya bağlı bulunuyordu. Her halde, 1387 — 1388'de Toktamış'la yapılan savaş zamanında bu şehir Timur'un sınır kalesi idi. Bilindiği gibi, Savran, Samanîler devrinde zengin bir ticaret şehri idi. İbn Havkal'e göre,[1] burada göçebe Oğuzlarla (Guzlarla) Müslüman tacirleri arasında ticaret yapılırdı. Hudud-al-âlem (Tumanskiy yazması) yazarı da Sabran'ı Guz tacirlerinin bulunduğu bir yer olarak kaydeder.[2] Mukaddasî'ye göre, Savran (Sabran) 7 surla kuşatılmış büyük bir şehirdi. Şehir içinde bir rabat, yani esnaf ve tacir varoşu vardı. Mukaddasî zamanında (X. yüzyılın 80. yılları) Savran'ın göçebelere, Guzlara ve Kimeklere karşı bir kale görevini görmesi dikkate değer.[3] Bundan açıkça anlaşıldığına göre, Samanîler kendi tacirlerinin faaliyetini kolaylaştırmak maksadıyle ilk zamanlarda burada askerî kuvvetler bulundururlardı. Yine Mukaddasî'nin alattığına göre, Savran çevresinde Turar Zerah adlı ufak bir şehir ile bir köy vardı.[4]

Daha sonraki zamanlara ait verilere göre,[5] XVI. yüzyılda Savran'da 200 Hint esiri tarafından açılmış arklar vardı. Ark sistemiyle su dağıtma usulünün burada daha eski devirlerde de mevcut olduğu anlaşılıyor. XI - XIII.

---

[1] BGA, II, 390. s.

[2] Hudud-al-alem, V. V. Bartol'd bas., 1930, Leningrad, 24 b.

[3] BGA, III, 274. s.

[4] A. y.

[5] V. V. Bartol'd, K istorii oroşeniya Turkestana, 148. s. — Burada Vasıf'ın Asya Müzesindeki yazması zikredilmiştir, 568 a, 94 a.

yüzyıllarda, Moğollardan önceki devirde, Savran gerilemeğe yüz tutmuştu. Her halde, tarihçiler bu şehrin Cengiz han Moğolları tarafından alındığını belirtmişlerdir. 1254'te büyük Moğol hanı Mengü'yü ziyaret eden Ermeni hükümdarı Hetum, Beşbalık'tan Otrar'a dönerken, Sırderya boyunda birçok şehirlerden, bu arada Savran'dan da geçmiş ve bu sonuncunun büyük bir şehir olduğunu belirtmiştir.[1]

Ak Ordu'nun başşehri Sığnak şehri idi.[2] Hudud-al-âlem müstesna, X. yüzyıl kaynakları bu şehri anmazlar. Mamafih adı geçen eser, şehrin adını Sunan biçiminde kaydetmiştir. Bu, bunun Sığnak (Suğnak) olup olmadığı şüphesini uyandırabilir. Sığnak adı XI. ve özellikle XII. yüzyıl kaynaklarında, her şeyden önce Hârizm tarihi ile ilgili olarak sık sık ortaya çıkmağa başlıyor. Hârizm, Hârizmşah Atsız'dan (1127 - 1154) başlayarak Hârizmşah Muhammed'e (1200 - 1220) kadar bu şehirler grupunu Hârizm topraklarına ilhak etmek için açık bir siyaset takip etmişti.

1219'da Cengiz hanın ordusu büyük oğlu Cuçi'nin kumandası altında Sırderya boyunda ilerlerken, Sığnak'ta ciddî bir mukavemetle karşılaşmıştı. Reşidüddin'in tasvir ettiği mücadeleden, Sığnak'ın XIII. yüzyılın başında büyük ve müstahkem bir şehir olduğu sonucu çıkarılabilir. Cuçi'nin elçi olarak gönderdiği Hasan Hacı adlı Müslüman gelip şehrin muharebesiz teslim edilmesini teklif edince, sağlam istihkâmlarına dayanan Sığnak ahalisi, Cengiz hanın yanında ticarî ve diplomatik hizmetlerde bulunan bu elçiyi öldürmüşler ve Moğollara karşı ciddî ve çetin bir mukavemet göstermişlerdi. İki taraf kuvvet bakımından birbirinden farklı idi. Sığnaklılar yedi günlük bir kuşatmadan sonra teslim olmak mecburiyetinde

---

[1] Kirakos, Moskva, 1858, 221 - 222. s. — P. Lerx, Arxeologiçeskaya poezdka, 13. s.

[2] A. Yu. Yakubovskiy, Razvalını Sıgnaka. Soobşç. GAİMK, II. c., Leningrad, 1929, 123 - 159. s.

kaldılar. Cuçi, mukavemet ettikleri ve özellikle Hasan Hacı'yı öldürdükleri için şehir ahalisini şiddetle cezalandırmıştı. Sığnak ahalisinin büyük bir kısmı öldürülmüş, şehir uğradığı yağma ve yangın sonunda ıssız kalmıştı. Sonraki yüzyılda şehir olarak kaldı ise de, çok sönük bir hayat sürdü. Moğolların tahribinden sonra şehir üzerine ilk haberi Ermeni hükümdarı Hetum vermiştir. Hetum, Savran'dan olduğu gibi, buradan da 1254'te geçmişti. Hetum, hatıra defterinde şehrin adını "Sıngak" biçiminde kaydetmiştir.

Sığnak'ın daha XIV. yüzyılda Ak Ordu ulusunun büyümesiyle kalkınmağa başladığı güvenle ileri sürülebilir. "İskender anonimi"ne istinaden, şehir hayatının kalkınmasında ve binalar kurulmasında Erzen hanın büyük rol oynadığı yukarıda kaydedilmişti. Erzen han Otrar'da, Savran'da, Cend'de, Barçınlığkent'te (Barçkent'te) inşaatta bulunmuş ve Sığnak'ta gömülmüştür. Urus han zamanından itibaren Sığnak'ın adına kaynaklarda sık sık rastlanır. Urus han devrinde Sığnak artık Ak Ordu'nun başşehri sayılıyordu. Her halde, Timur h. 780'de (= 1378 - 1379) Toktamış'ı Ak Ordu'da Timur Melik hana karşı dördüncü sefere gönderdiği zaman onu Sığnak şehrinde tahta çıkarmaları için beraberinde yolladığı kumandanlarına emir vermişti.[1] Bundan başka, Urus hanın bizce malûm olan en eski sikkelerinin h. 728'de (= 17. XI. 1327 - 4. XI. 1328) Sığnak'ta bastırılması, bu devirde Ak Ordu'nun siyasî hayatında Sığnak'ın ne kadar büyük bir rol oynadığını gösterir.[2]

Urus han ve Toktamış devirlerinden itibaren Sığnak durmadan büyümeğe başlıyor. Şehir artık yalnız ticaret merkezi, yalnız kale değil, büyük yapılarla ve her türlü süslerle süslenen bir başşehir olmuştu. Bu kitabın sahibi

[1] Nizameddin Şamî, Tauer bas., Praha, 1937, Farsça metin, 70. s. (aşağıdan 2. satır).

[2] Bilindiği gibi, paralar her vakit başşehirde bastırılmazdı; yukarıda gördüğümüz gibi, Altın Ordu'da Saray'dan, Yeni Saray'dan başka, birçok şehirlerde de para bastırılmıştır.

tarafından 1929'de yapılan arkeoloji araştırmaları sayesinde Sığnak'ta XIV. yüzyılın sonuna ait mükemmel bina kalıntıları bulunduğu açıkça anlaşılmıştır.[1]

XV. yüzyılın ilk yarısında Sığnak'ın adına sık sık tesadüf edilir. Maveraünnehir hükümdarı Uluğbek (1409 - 1449) ve Urus hanın torunu Ak Ordu hanı Borak arasındaki karşılıklı münasebetler dolayısıyle kanaklarda şehrin adı sık sık anılır. Sığnak bir süre Uluğbek'in hâkimiyeti altına bile geçmişti. XV. yüzyılın 30 - 40. yıllarında Özbek hanı Ebü-l-hayr, Sırderya'nın aşağı bölümünü ele geçirmiş, Suzak ve Uzkent ile birlikte Sığnak'ı da hükmü altına almıştı.[2] Bu zamanda Sığnak'ın güneyindeki canlı hayat artık durmuştu. Bu suretle, Sığnak Sırderya boyunda kuzeyde en son şehir olmuştu.

Orta Asya'nın tarihî sahnesine Şeybani hanın (1500-1510) çıktığı yıllarda da Sığnak'ın adına sık sık rastlanır. Şeybani han, XV. yüzyılın 80. yıllarında Burunduk hanla savaşmış ve Sırderya boyunda birtakım şehirler almış, bu arada Sığnak'ı da ele geçirmişti. Sığnak için Burunduk'la giriştiği savaşın tafsilâtını anlatan Şeybaniname'ye göre,[3] Sığnak o zaman kuvvetle tahkim edilmişti. (Burunduk han şehri üç ay kuşatarak, bunu zapteden Şeybani handan almağa çalışmıştı.)

Sığnak üzerine en etraflı bilgi, XVI. yüzyılda veriliyor. Yukarıda zikredilen Mihmanname-i Buhara'da Sığnak üzerine dikkate değer bir yer vardır: "Bu sonuncusu aşağı Sırderya alanının en uzak şehri sayılıyor. Kültür alanı (sulanan topraklar) burada sona eriyor ve kuzeyde kum çölü uzanıyordu." Yazarın fikrine göre, Sığnak eski zamanlarda çok büyüktü. Güzel tarlaları ve yapıları

[1] A. Yu. Yakubovskiy, Razvalinı Sıgnaka, 154. ve müt. s.

[2] Abu-l-Hayr-hani, Leningrad Üniversitesi yazması, No. 852, 446 b, 447 a. — V. V. Bartol'd, K istorii oroşeniya, 151. s. — W. W. Barthold, Encyclopédie de l'Islâm, Abu-l-Hayr maddesi.

[3] Şeybaniada, İ. N. Berezin tercümesi, LXV - LXVI. ve müt. s.

vardı. Hatta şehre "Bandar-i Deşt-i Kıpçak", yani Kıpçak bozkırlarının limanı adını veriyor. İnanılmağa lâyık kimselere dayanan yazar, eskiden Sığnak pazarlarına her gün 500 baş deve sevk ettiklerini ve bunların aynı gün içinde tamamıyle satıldığını yazıyor. Kültür alanının dar bir şerit teşkil ettiğini söyledikten sonra, bu toprakların Sırderya'dan çıkan kanallarla sulandığını haber veriyor.[1] Aynı yazar, biraz aşağıda, Şeybani boyuna bağlı Özbek hanlarının Sığnak'ta kendilerine mahsus bir mezarlık yaptırdıklarını bildiriyor. Onların mezar ve türbeleri burada bulunurdu. Hanlardan biri öldüğü zaman, ölüsü Sığnak'a nakledilir ve "mazar"ı üzerinde yüksek bir "gunbaz" (kümbet) yapılırdı.[2] W. W. Barthold, 1902'de Sırderya valiliği arşivinde çalışırken, Sığnak üzerine XV - XVII. yüzyıllara ait oldukça bol bilgi veren önemli vakıf belgelerine rastlamıştı.

W. W. Barthold'e göre: "Zikredilen belgeler tarih ve coğrafya bakımlarından dikkate değer oldukları gibi, kültür tarihi bakımından da önemlidirler. Bunlardan, XVI ve XVII. yüzyıllarda Sunakkurgan civarında henüz işlenmiş birçok alanlar bulunduğu anlaşılıyor. Bu alanları işaret etmek için tüpe (esasen 'tepe', 'tümsek' ve 'höyük') tabiri kullanılıyor. Timur'a atfedilen belgede şeyh Siraceddin'in şeyhülislâmlığa getirilmesinden ve ona Ordakent, Kızıltal, Tümen ve Buzgul üzek arklarından birer parça verilmesinden söz ediliyor; Tümen arkının Sırderya'dan çıktığı kaydediliyor. Bilindiği gibi, bu ark adını bugüne kadar muhafaza etmiştir..."[3] W. W. Barthold bundan sonra birçok çay, pınar ve kanal adı anıyor. Bunlardan bir kısmı zamanımıza kadar muhafaza edilmiştir. Bundan başka, mezar adları ve o devirde Sığnak'ta ün

---

1 Vaktiyle bana W. W. Barthold tarafından verilen nota dayanarak zikrediyorum. Nuruosmaniye Kütüphanesi (İstanbul) yazması (No. 3431, 178. v.).

2 A. y., 180. v. — A. Yu. Y a k u b o v s k i y, Razvalinı Sıgnaka, 136. s.

3 V. V. B a r t o l'd, Otçet o komandirovke v Turkestan. ZVO, XV, 267 - 268. s.

kazanmış kimselerin adları anılmıştır. Vakıf belgelerinden alınan bütün bu adları, bugüne kadar muhafaza olunan adlarla (halk arasında kalan adları da göz önünde tutarak) karşılaştırınca, Sığnak kültür alanının mahiyet ve genişliği anlaşılabilir. Rus kaynaklarında Sığnak'ın adı, ilk olarak, XVI. yüzyılın ortasında kaleme alınan "Kniga Bol'şogo Çerteja"da ortaya çıkıyor. Burada Sığnak için şöyle deniliyor: "Kenderlik'in ağzından 150 verst uzaklıkta ise Sır ırmağının sol kıyısında Karaçat dağının karşısında Sunak şehri bulunuyor. Akbaşlı gölü ve Sauk ırmağı ve Akkol gölü arasında ve Zelençik, Kenderlik ve Sarsı ırmaklarının iki kıyısında, ve Karakum kumlarında, 600 verstlik bir alanda Kazak Ordasının yaylakları bulunur. — Sır ırmağı boyunda Sunak'tan 90 verst uzaklıkta Yasırvan şehri vardır."[1]

Bu kitabın sahibi 1927 yılı yazında Sığnak harabelerinde bulunmuş ve bunların durumunu yukarıda zikredilen "Sığnak harabeleri" yazısında tasvir etmiştir. Harabelerin tasvirini burada kısa da olsa tekrara imkân yoktur. Yalnız, harabelerin, sadece şehrin genişliği, istihkâm ve binalarının karakteri, evleri, Sığnak çinicilerinin sanat tekniği üzerine değil, şehir mezarlığı üzerine de bir fikir edinmeğe imkân verdiğini belirtelim. Ben, 1927'de XIV - XV. yüzyıllara ait birkaç binanın harabelerini bulabildim. Bunlar, Sığnak halkının mimarî alanındaki büyük başarısını anlatıyor. Sığnak civarında, bu arada Kökkesene'de (Tümenarık demiryolu durağından 5 km uzaklıkta) araştırmalarda bulunurken, XIV - XV. yüzyıllara ait güzel türbeden hemen hiçbir şey kalmadığını tespit ettim (renkli çinileri bulunmayan bir duvar kısmı). Kökkesene anıtının (bunun eski fotografı muhafaza edilmiştir)[2] ve sıra halinde uzanan mezar harabelerinin araştırılması, burada bir mezarlık bulunduğu sonucuna varmamıza imkân veriyor.

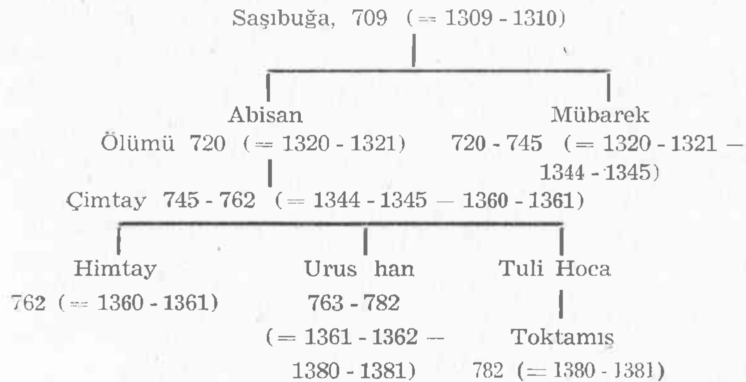
---

1 Kniga Bol'şogo Çerteja. Spasskiy baskısı, 1846, 74. s.

2 Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arxeologii. 1901, 92 - 100. s.

Fotografa göre, Kökkesene binası, büyük bir yapı teşkil ediyordu. Bina, muntazam konik bir kubbe ile örtülmüştü. Kubbe, çok ilginç bir şekilde kareden sekiz köşeliye ve sonra on altı köşeliye geçiyordu. Kökkesene'yi 1901'de görüp tasvir eden V. A. Kalaur'a göre, bu binanın içinde bir mahzen ve onun üstünde bir sanduka vardı. Kubbenin içinde ve etrafında Arapça kitabeler vardı. V. A. Kalaur'un fikrine göre, bu bina bir türbe imiş. Şeybani ailesine mensup Ak Ordu hanlarının — yukarıda zikredilen Mihmanname-i Buhara yazarının sözünü ettiği — mezarlarının burada bulunduğunu ben daha 1927'de anlamıştım.

Urus hana gelinceye kadar Ak Ordu'nun dinastik tarihi kaynaklarda çok fena bir şekilde izah edilmiştir. Buna sebep, XIV - XVI. yüzyıl Tacik ve Acem tarihçilerinin sağlam bilgilere sahip olmamaları, birbirleriyle çelişkiye düşmeleri ve Ak Ordu hanlarının ancak Mübarek Hacı handan itibaren para bastırmağa başlamalarıdır. Mübarek Hacı hanın ilk sikkesi h. 728 (= 17. II. 1327 - 5. II. 1328) tarihini taşıyor. P. Savel'ev[1] zamanından beri Ak Ordu hanlarının soy kütüğünü aşağıdaki biçimde tasavvur etmek âdet olmuştur:

[1] P. Savel'ev, Djuçidı Siney Ordı. TVO, III. bölüm, 2. fas., 1857, 355. s.

Ak Ordu hanları üzerine Sası Buka'dan Urus hana kadar en değerli bilgileri ihtiva eden XV. yüzyıl Acem tarihçisi "İskender anonimi" ni (Muineddin Natanzî) P. Savel'ev bilmiyordu. "İskender anonimi" her şeyden önce hanların adlarında birtakım düzeltmeler yapılmasına imkân veriyor. P. Savel'ev'in Saşıbuğa biçiminde yazdığı adı, "İskender anonimi" Sasıbuka olarak yazmıştır. Sası Buka'nın oğluna P. Savel'ev Abisan adını vermişti. "Anonim"de bu ad Erzen biçiminde tespit edilmiştir. Aşağıda göreceğimiz gibi, bütün bu hanların saltanatı hakkındaki tafsilât çok değerlidir. Yalnız, "İskender anonimi" kronoloji bakımından mevsuk sayılamaz. Çünkü kronoloji bakımından nümizmatik verilerine uymuyor. "Anonim" in Ak Ordu hanlarının kronolojisi üzerine verdiği bilgiyi zikredelim. Sası Buka h. 690'dan 720'ye (= 1291'den 12. II. 1320 - 30. I. 1321'e) kadar,[1] Erzen h. 720'den 745'e (= 1320 - 1321 - 15. V. 1344 - 4. V. 1345'e)[2] kadar saltanat sürmüştür. Mübarek Hoca'ya gelince, onun ancak 6 ay hükümet sürdüğü ve bundan sonra 2½ yıl avare dolaştığı belirtiliyor.[3] Yukarıda sıralanan tarihlere göre, Mübarek Hoca'nın h. 745'ten (= 1344 - 1345) sonra tahta çıktığı anlaşılıyor. Bu, nümizmatik verilerine uymuyor. Mübarek Hoca kendi sikkelerini h. 728 ve 729'da,[4] yani bundan 16 - 17 yıl önce bastırmıştır. Bu suretle, biz P. Savel'ev'in soy kütüğünde kronolojik bakımdan şimdi-

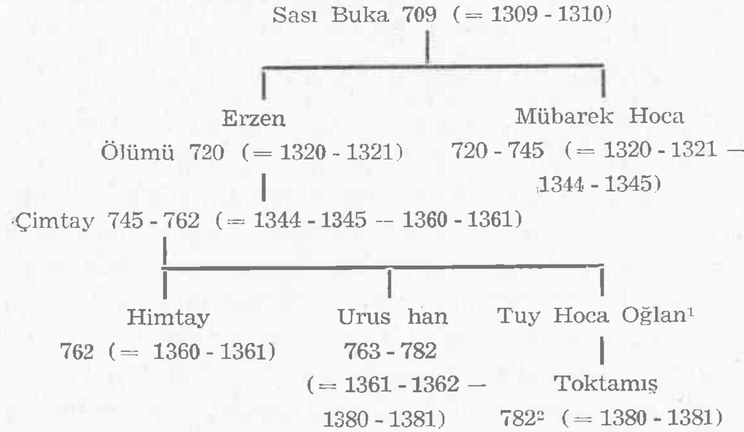
[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 234. s. (Farsça metin), 129. s. (Rusça tercüme).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 234. s. (Farsça metin), 129 - 130. s. (Rusça tercüme).

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 234. s. (Farsça metin), 130. s. (Rusça tercüme).

[4] H. 768'de basılmış iki sikke muhafaza edilmişse de, 2 rakamı, ustanın dikkatsizliği yüzünden 6 rakamı ile karıştırılmıştır.

lık hiçbir değişiklik yapmayarak, yalnız han adlarının transkripsiyonunda düzeltmeler yaptık.

Şimdi "İskender anonimi" nin, Ak Ordu'nun yukarıda anılan hanları üzerine verdiği bilgileri ele alalım. Sası Buka Altın Ordu hanlarına karşı vassallık görevlerine sadık bir han olup hiçbir davet ve kurultaydan çekinmemiştir.[3] Bu duruma göre, XIV. yüzyılın başında, Cuçi ulusu ordusunun sol kanadını teşkil eden Ak Ordu, kendi sülâlesine mensup hanlara sahip olmakla beraber, Saray Berke'de oturan hanların vassalı sayılıyordu. Sası Buka'nın hem oğlu, hem halefi olan Erzen'in, Ak Ordu tahtını kendi başına almayarak tahta Altın Ordu hanı Özbek (1312 - 1342) tarafından çıkarılması dikkate değer. "İskender anonimi" Erzen'e en güzel vasıflar atfediyor, onu akıllı ve âdil bir hükümdar olarak tasvir ediyor. Ona göre, Erzen İslâm geleneklerine uyarak, yardım mü-

[1] Muizz'e göre, Tuy Hoca, prens Kutluğ Hoca'nın oğludur (V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 61 s.).

[2] Toktamış hanın hâkimiyetinin sona erdiği tarih kesin olarak tespit edilemiyor. 1395'ten sonra Toktamış nüfuzunu kaybetmiş ve ülke ülke dolaşmış ve nihayet 1406'da ölmüştür.

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 234. s. (Farsça metin), 129. s. (Rusça tercüme).

esseseleri kuruyor, Otrar, Sabran, Cend, Barçınlığkent gibi birçok Sırderya şehirlerinde camiler, medreseler, hanekahlar, mezarlar (türbeler) yapıyordu. Akrabalarını ve her şeyden önce kendi hanedanı üyelerini yola getirmekle meşgul bulunuyordu. Aynı yazara göre, onların hâkim oldukları ulusların (kubi) sınırlarını kesin olarak tayin etmişti. Ak Ordu (Özbek) ulusunda göçebe askerî aristokratlar arasında ulus mülkleri münasebetlerini düzeltmiş, ülkede hiçbir karışıklık çıkmamış, "büyüklerden hiç kimse küçüklere baskı yapmamış ve küçüklerden hiç kimse büyüklere karşı saygısızlık etmemişti."[1] "Büyükler" ve "küçükler", "feodal aristokratlar" ve "halk" değildir. Çünkü burada genel bir refahtan söz edilmemiştir. "Büyükler" ve "küçükler", hâkim göçebe aristokrasisinin muhtelif basamaklarıdır. Bu suretle, burada yalnız askerî aristokrasi arasındaki anlaşmadan söz edilmiş, karışıklık ve geçimsizlik bulunmadığı anlatılmıştır. "İskender anonimi" ne göre, sonradan hiç kimse böyle bir han görmemiştir. Ak Ordu başşehri Sığnak'ta gömülen Erzen'in ölümünden sonra Mübarek Hoca (720 - 745) tahta çıkmıştır. Mübarek Hoca babasına hiç benzemiyordu. Erzen'in ulus münasebetleri sisteminde kurduğu düzeni, ilk olarak, o bozmuştur. "Mübarek Hoca büyük emel ve hırsla karışıklık çıkarmıştır. Bu karışıklık (bulkak) Deşt-i Kıpçak'ta şimdiye kadar unutulmamıştır."[2] Nümizmatik verileri bu defa da kaynağın karanlık bıraktığı birtakım noktaları aydınlatıyor. Hangi karışıklıktan söz ediliyor? Elimizde yalnız Mübarek Hoca'nın adını taşıyan sikkelerin bulunması, onun Ak Ordu hanları arasında ilk olarak Altın Ordu'dan, Saray hanından ayrılarak bağımsızlığını ilân ettiğini gösteriyor. Bilindiği gibi, bu devirde doğu İslâm âleminde para, özellikle gümüş para bastırmak hakkı, bağımsız hükümdarlara vergi bir imtiyaz sayılırdı. Müba-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 234. s. (Farsça metin), 129 - 130. s. (Rusça tercüme).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 234. s. (Farsça metin), 130. s. (Rusça tercüme).

rek Hoca, 728'de para bastırarak bağımsızlığını ilân etmiştir.[1] Bu hareketin Altın Ordu hanı Özbek (1312-1342) tarafından protesto ile karşılanmaması imkânsızdı. Ayrıca Ak Ordu göçebe ve askerî aristokratları arasında da bu mesele yüzünden ayrılıklar ve kavgalar başlamıştı. Bu kavgalar, birçok ayrılıklarla birlikte, siyasî şartları o kadar karıştırmıştı ki Ak Ordu'da ciddî karışıklıklar baş göstermişti. Bunlar, bir aralık Mübarek hanın avare dolaşmasına yol açmıştı. Altın Ordu'yu eski vassallık durumuna sokmak için çok çalışmıştı. Muineddin Natanzî'ye göre, Mübarek Hoca 2 ½ yıl avare dolaşmıştı.[2] Özbek hanın, Ak Ordu ile Altın Ordu'yu bir han ailesinin yönetimi altında birleştirmek maksadıyle, oğlu Tınıbek'i Sığnak'a han olarak bu devirde gönderdiği anlaşılıyor. Ak Ordu'da Tınıbek'in hanlığı uzun sürmedi.[3] Şeyh Üveys'e göre, Tınıbek, Özbek hanın ölümünden hemen sonra kardeşi Canıbek tarafından öldürülmüştü. Çünkü Canıbek onu Altın Ordu tahtına talip olanlar arasında başrakip sayıyordu. "Anonim" e göre, Canıbek, Mübarek Hoca'nın ölümünden ve Tınıbek'in öldürülmesinden sonra, Ak Ordu tahtının mukadderatına karışmış ve Erzen'in oğlu Çimtay'ı (h. 745 - 762) tahta çıkarmıştı.[4]

Acem "Anonim" inin bu haberi sikkelerle tamamıyle teyit edilmektedir. Elimizde Çimtay'a ait hiçbir sikke yoktur. Çimtay kendisini Ak Ordu'nun bağımsız hanı saymıyordu. Fakat onun zamanında Ak Ordu, Altın Ordu karışıklıklarına aktif olarak müdahaleye başlamıştı. Halbuki bundan önceki bölümde etraflı surette anlatılan bu karı-

[1] Mübarek Hoca hanın o zamana kadar para bastırmadığı anlaşılıyor.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 234. s. (Farsça metin), 130. s. (Rusça tercüme).

[3] A. T. Tagirdjanov'un bana verdiği bilgiye göre, Kutb'un Hüsrev ü Şirin mesnevisinde Tınıbek'in sarayının Sığnak'ta olduğu belirtilmiştir.

[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 234. s. (Farsça metin), 130. s. (Rusça tercüme).

şıklıklara Mübarek Hoca zamanında müdahale edilmişti. Bütün kaynaklar, "İskender anonimi",[1] Rus kronikleri ve nümizmatik verileri bunu teyit ediyor. Çimtay, Saray işlerine karışmamış ve şahsen buna taraftarlık etmemiştir. Lâkin Ak Ordu'dan Saray Berke tahtına birçok prenslerin talip olmasını engelleyememiştir. Hızır'ı (Kidır'ı), Temir Hoca'yı, Murid'i (Amurat'ı) ve Kildibek'i hatırlatalım. Bu Saray hanları, Çimtay hanın saltanatının sonunda, XIV. yüzyılın 60. yıllarının başında para bastırmışlardı.

Fakat Çimtay'ın kendi ailesi arasında Altın Ordu işlerine karışma meselesinde bir fikir birliği kurulamamıştır. "İskender anonimi" ne göre, Çimtay'ın torunu Urus han "babasını Gök Ordu ulusunu zaptetmeğe daima teşvik etmişse de, Çimtay [onu] dinlememiştir."[2]

Çimtay'dan sonra Ak Ordu tahtı, h. 763'ten 782'ye kadar, yani 1361'den 1380'e kadar hükümet süren Urus hana geçmiştir.[3] "İskender anonimi" ona çetin bir tabiat isnat etmekle beraber, güçlü bir hükümdar olduğunu teslim etmiştir. Saltanatının ilk günlerinden itibaren Mübarek hanın takip ettiği istikameti tutmuş ve yalnız kendisini bağımsız hükümdar ilân etmekle kalmayarak, göçebe Özbek aristokratlarının kurultayında Altın Ordu işlerine karışmak teklifinde bulunmuştu. Urus han birkaç gün içinde birbiri arkasından şenlikler düzenlemiş, büyük ve nüfuz sahibi emirlere değerli hediyeler dağıtmış ve askerî aristokratların müzaheretini sağlayarak Altın Ordu'ya karşı sefere çıkmıştı. Ne yazık ki bu seferin kesin tarihini bilmiyoruz. Bu, Ak Ordu'nun Saray hanlarına karşı kesin taarruzlarını teşkil ediyordu. Urus

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 234. s. (Farsça metin), 130. s. (Rusça tercüme).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., c., 131. s.

[3] Anlaşıldığına göre, Urus han Ak Ordu tahtına birkaç yıl sonra, yani h. 764'ten sonra çıkmıştır.

han açıkça bütün Altın Ordu devletinin başına geçerek devletin iki kısmını kuvvetli bir bütün halinde kendi hâkimiyeti altında birleştirmeğe çalışıyordu. Urus han bu yolda oldukça muvaffak olmuştur. 70. yılların ortasında artık Hacı Tarhan'ı (Ejderhan'ı) almış ve yukarıda anılan Hacı Çerkes'i buradan çıkarmıştı.[1]

Bir süre sonra Volga boyunda yukarıya doğru ilerlemiş ve önce Hacı Çerkes'in rakibi Aybek'in, sonra Aybek'in oğlu Karihan'ın eline geçen Saray'a kadar gelmişti. H. 776'da (= 1374 - 1375) Urus han Karihan'dan Saray'ı almış[2] ve burada hemen para bastırmağa başlamıştı. H. 779 (= 1377 - 1378) tarihinde Saray'da onun adına bastırılan bir sikke bize kadar gelmiştir.[3] Bu sikke, Saray'ın zaptı üzerine İbn Haldun'un verdiği haberi tamamıyle teyit ediyor. Urus han, yolundan Mamay'ı uzaklaştırmak gibi çok ağır bir mesele ile karşılaşmıştı. Fakat buna gücü yetmedi. Yukarıda da belirtildiği gibi, Mamay Kulikovo muharebesine gelinceye kadar gücünün en yüksek noktasında bulunuyor ve Urus hanı diğer Saray hanlarından daha ciddî bir rakip saymıyordu.

Urus han Altın Ordu'ya bağlı Volga alanında enerjik siyasetini yürütürken, Ak Ordu'da genç Toktamış'ın şahsında ciddî bir rakiple karşılaşmıştı.

Toktamış, yukarıda anılan Tuy Hoca oğlanın oğlu idi. Muizz'e göre, Tuy Hoca oğlan, prens Kutluğ Hoca'nın oğlu idi[4] ki bu, P. Savel'ev'e istinaden yukarıda zikredilen Ak Ordu hanlarının soy kütüğünün bu kısmını bozuyor.

Her halde, Tuy Hoca, hâkim Ak Ordu sülâlesinin seçkin ve nüfuzlu bir prensiydi. Urus han zamanında Mangışlak'ta valilik yapmıştı. Urus han saltanatının ilk yıl-

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., İbn Haldun, 374. s. (Arapça metin), 391. s. (Rusça tercüme).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 374. s. (Arapça metin), 391. s. (Rusça tercüme).

[3] Urus hanın bize kadar gelen en eski sikkesi h. 770'te Sığnak'ta bastırılmıştır.

[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 61. s.

larında, Altın Ordu işlerine karışmak maksadıyle aristokratlar kurultayını topladığı zaman, Tuy Hoca oğlan Urus hanın bu niyetine şiddetle karşı koymuştu. Tuy Hoca oğlan, bu saygısızlığı ve itaatsizliği yüzünden öldürülmüştü. Oğlu Toktamış, genç, enerjik ve kabiliyetli bir prensti.[1] Toktamış, babasının idamından sonra Ak Ordu'da hayatını haklı olarak tehlikede hissetmişti. Kendisini takipten kurtarmak için, 1376'da Semerkant'a, Maveraünnehr'in genç, fakat güçlü hükümdarı Timur'un yanına kaçmıştı. Timur'a Aksak Timur anlamına gelen Timur Leng (bu ad Avrupa'da Tamerlan biçiminde telâffuz edilir) adı da verilmiştir. Rus kroniklerinde de Timur bu ad altında ün kazanmıştır. Yalnız, Farsça leng kelimesi yerine Türkçe aksak kelimesi kullanılmıştır (Timur Aksak). Farsça leng ve Türkçe aksak kelimeleri 'topal' anlamına gelir.

Bir yandan Zafername adı altında Timur'un mufassal resmî tarihini yazan XV. yüzyıl Acem yazarlarından Nizameddin Şamî ve Şerefeddin Ali Yezdî, bir yandan da Timur'un çağdaşı Arap yazarı İbn Arabşah ve Rus kronikleri sayesinde, Toktamış'ın hayatı üzerine bu tarihten itibaren (1376) elimizde sağlam ve etraflı bilgi vardır. Rus kronikleri, Toktamış üzerine XV. yüzyıl Acem kaynaklarına girmeyen birçok değerli haberler saklamışlardır.

Nizameddin Şamî'nin, Şerefeddin Ali Yezdî'den biraz önce yazdığına ve bu sonuncuya esas teşkil ettiğine göre, biz burada en çok Nizameddin Şamî'ye dayanacağız. Şerefeddin Ali Yezdî'nin ve diğer yazarların haberlerine ancak Nizameddin Şamî'nin hikâyesini tamamladıkları takdirde müracaat edeceğiz.

Toktamış'ın biyografisine dönelim. Urus hanın entrikalarından kaçarak Timur'un himaye ve yardımını arayan prens Toktamış Semerkant'a geldiği zaman, Timur

---

[1] Toktamış'ın annesi Kungurat boyundan Kudan Künçek'-li (Gaffarî'ye göre: Kuy Kiçik) [V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., "İskender anonimi", 137. s. (Farsça metin), 132. s. (Rusça tercüme); Gaffarî, a. y., 211. s.].

Çu ırmağının yukarı alanında,[1] Koçkar mevkiinde[2] seferde bulunuyordu. Akıl ve basiret sahibi bir politikacı olan Timur, ona iltifat etmek ve yardımda bulunmak gerektiğini tamamıyle takdir etmişti. Bu sırada Orta Asya'daki ayrı beylikleri birleştirmek işiyle meşgul olan Timur, Ak Ordu'nun kuvvetlenmesindeki tehlikeyi görüyordu. Hatta Ak Ordu'nun kuvvetlendikten sonra karışıklıklara son vererek, bütün Cuçi ulusuna hâkim olabileceğini de tamamıyle anlamıştı. Altın Ordu ile Ak Ordu'nun birleşmesiyle ortaya çıkacak olan kuvvetli, kudretli bir Ordu, komşu olarak, Maveraünnehr'in birleşmesi bakımından son derece tehlikeli idi. Bu sebeple, Timur Ak Ordu işlerinde nüfuz sahibi olmağa çalışıyor ve bunun için orada bir vassal bulundurmak istiyordu. Bu niyet ve ümitlere dayanan Timur, Toktamış'ı kabil olduğu kadar iyi karşılamalarını emretti ve kendisi Uzgend üzerinde Semerkant'a yöneldi. Emirler, Ak Ordu'dan kaçan genç prensi burada Timur'a takdim ettiler. Nizameddin Şamî'ye göre, Timur Toktamış'a her türlü iltifatta bulunmuş, ona değerli hediyeler ihsan etmiş ve bol altın, hayvan, çadır, kumaş, süs eşyaları, davul, bayrak, silâh, at ve katır ve nihayet asker vermişti. Bunlarla birlikte Toktamış'a derhal Otrar ve Savran'ı hediye etmişti.[3] Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre,[4] Ak Ordu başşehri Sığnak'ı da ona vermişti. Lâkin bu hediyeyi daha kazanmak lâzımdı. Çünkü Ak Ordu'da bunun hiçbir değeri yoktu. Urus han bu sırada Volga boyunda sefere çıkmıştı. Bu sebeple, Ak Ordu'nun yönetimi fiilen oğlu Kutluğ Buğa'nın elinde bulunuyordu. Genç Toktamış h. 776'da (= 12.VI.1374 — 2.VI.1375) ona karşı sefere çıktı. İlk muharebede Kutluğ Buğa öldürülmüştü. Fakat onun ölümü ancak Ak Ordu askerinin savaş ateşini

---

1 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., Şerefeddin Ali Yezdî, 146. s.

2 Kırgızistan.

3 Nizameddin Şamî, Farsça metin, Tauer bas., 75. s.

4 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., Şerefeddin Ali Yezdî, 147. s.

artırmış ve Toktamış yenilmişti. Kaçan prens, tekrar Timur'a sığınmıştı. Toktamış'ın başarısızlığı, Timur'un ilgisini azaltmıştı. Maveraünnehir hâkimi, Toktamış'ı tekrar teçhiz etmiş ve ona eskisinden çok daha güçlü bir ordu vermişti. Toktamış'a karşı şimdi Urus hanın başka bir oğlu — Toktakiya — çıkmıştı. Toktamış bu defa da yenilmişti. Timur'un hayat ve faaliyetini anlatan iki Acem tarihçisi, çok dikkate değer bir olay naklederler. Bu olay nerede ise Toktamış'ın hayatına mal olacaktı. Bozguna uğrayıp terk edilen Toktamış, Sırderya'ya doğru kaçmıştı. Burada soyunup ırmağı yüzerek geçmeğe başlamıştı. Toktakiya'nın kumandanlarından biri, Kazançı Bahadır, Toktamış'a yetişmiş ve onu okla elinden yaralamıştı. Toktamış güç halle kıyıya çıkmış ve çalılar arasına saklanmıştı. Timur'un gönderdiği İdigü Barlas[1] tesadüfen onun yanında ortaya çıktı. İdigü Barlas, herhangi bir başarısızlıkta ona yardımda bulunmak üzere özel olarak Timur tarafından yollanmıştı. Çalılar arasındaki iniltiyi duyan İdigü Barlas oraya yönelmiş ve Toktamış'ı çok acıklı bir durumda görmüştü. Bu suretle, Toktamış ikinci defa utandırıcı bir şekilde Timur'un sarayına dönmüştü. Lâkin Timur'un Ak Ordu'da bir vassal bulundurmak arzusu o kadar kuvvetli idi ki Toktamış'a karşı hiçbir memnuniyetsizlik göstermedi. Çok geçmeden Semerkant'ta Timur'un yanına Mangut (Mangıt) kabilesine mensup İdigü adlı bir kaçkın daha gelmişti. İdigü'nün adı Rus kroniklerinden Edigey biçiminde yazılmıştır. Toktamış gibi, o da Urus handan kaçmıştı.

Sırderya boyundaki olaylardan haberdar olduğu anlaşılan Urus han, bu defa ülkesine dönmüş ve Timur'a hemen iki elçi göndererek asi Toktamış'ın kendisine iadesini istemiş ve aksi takdirde savaşla tehdit etmişti.[2] Ti-

---

1 Rus kroniklerinde Edigey adıyle tanınmış olan Mangıt kabilesine mensup İdigü ile karıştırılmamalıdır.

2 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., Nizameddin Şamî, 107. s. — Farsça metin, Tauer baskısı, 75. s. — Şerefeddin Ali Yezdî, 148. s.

mur, Urus hanın isteğini reddederek sefere hazırlanmağa başladı. Bu defa her iki hükümdar bizzat savaşacaktı. Urus hanın bütün Cuçi ulusundan asker topladığı kaynaklarda belirtilmiştir. İki ordu h. 777'de (= 2.VI.1371 — 20.V.1376) kışın karşılaşmıştı. Kış başlangıçta çok yağmurlu olmuş, sonradan büyük soğuklar başlamış ve çok kar yağmıştı. İki taraf muharebeden vazgeçmişti. Çünkü askerler soğuktan ellerinde silâh tutamıyorlardı. Mamafih Timur düşmanla birkaç ufak çarpışmada bulunmuştu. Lâkin bunların büyük bir önemi yoktu. Aynı kış içinde ülkesine dönmüş ve bu suretle Ak Ordu'yu hükmü altına almak meselesini ilkbahara bırakmıştı. H. 778 (= 1376 — 1377) ilkbaharında Timur büyük bir ordu ile Urus hana karşı tekrar sefere çıkmıştı. Lâkin Urus hanla bu defa da kesin bir muharebe yapılamadı. Çünkü bu sonuncusu sefer sırasında ölmüştü.[1] Ak Ordu tahtına Urus hanın büyük oğlu Toktakiya çıkmıştı. Kısa bir süre sonra o da ölünce taht, Timur Melik Oğlan'ın eline geçmişti. Timur kumandanlığı tekrar Toktamış'a vermişse de, Toktamış tekrar mağlûbiyete uğramıştı. Timur'un şahsî hediyesi olan yürük atı sayesinde Toktamış esaretten ve Ak Ordu hanının öfkesinden kurtulmuştu. Timur'un sabrı bu defa da tükenmemiş ve Toktamış'ı Ak Ordu tahtına çıkarmak düşüncesinden vazgeçmemişti. Bundan sonra Toktamış'a talihi de yardım etmişti. Timur Melik ciddî bir adam çıkmamıştı; eğlencelerle çok zaman kaybediyor, oyunlar tertipliyor, çok içiyor ve otoritesini düşürüyordu. Ak Ordu'da Toktamış'ın birçok taraftarları bulunduğu yolunda Sığnak'tan ve başka yerlerden Timur'a haberler gelmeğe başlamıştı.[2] Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre, Timur bu müsait durumu

[1] Timur'un Urus han ve Toktamış'la münasebetleri üzerine sağlam bilgiye sahip olan Nizameddin Şamî ile Şerefeddin Ali Yezdî'nin bu kaydı, nümizmatik verilere uymamaktadır; çünkü elimizde Urus han tarafından h. 779'da Saray'da bastırılmış bir sikke vardır.

[2] Nizameddin Şamî, Tauer baskısı, 77. s. — V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 108. s.

göz önünde tutarak h. 778'de (= 21.V.1376 - 8.V.1377)[1] Toktamış'ı Sığnak tahtını elde etmek için dördüncü defa göndermişti. Bu defa Toktamış galip gelerek kendisini Ak Ordu hanı ilân etmiş ve Sığnak, Savran gibi birtakım şehirleri zaptetmişti. Nümizmatik verilerine göre, Toktamış'ın h. 780'de (= 1378 - 1379), 781'de (= 1379 - 1380) ve 783'te (= 1381 - 1382) Sığnak'ta para bastırması dikkate değer.[2] H. 778 kışını Toktamış Ak Ordu'da geçirerek yönetim işlerini tanzim etmiş, en kuvvetli ve nüfuzlu askerî aristokratlarla sağlam münasebetler kurmuş, kalabalık ve iyi bir ordu toplamıştı. H. 779 (= 1377 - 1378) yılı ilkbaharında artık Volga bölgesine girmiş bulunuyordu. Burada Saray Berke gibi Volga'nın sol kıyısında bulunan birtakım şehirleri kolaylıkla aldığı anlaşılıyor.

Toktamış'ın Altın Ordu'da hükümet sürdüğü ilk yıllar üzerine doğu kaynaklarında tafsilât yoktur. Buna karşılık, Rus kronikleri onun siyasî hayatının bu devresini oldukça etraflı surette aydınlatıyor. Kroniklerdeki olayları gözden geçirmek ve bunları yukarıdaki özetle anılan olaylarla karşılaştırmak suretiyle, Urus hanın sağlam bir şekilde yerleştirdiği siyaseti Toktamış'ın kesin olarak güttüğü anlaşılıyor. Toktamış, bütün Cuçi ulusunu, yani Ak Ordu'dan başka, büyük bir kısmı Mamay'ın elinde bulunan bütün Altın Ordu'yu da hâkimiyeti altına almak maksadını güdüyordu. Bu suretle, Mamay bu safhada Toktamış'ın başdüşmanı olmuştu. Rusya'da Dimitriy Donskoy'a karşı sefere çıkmağa çalışan Mamay'ın, Cuçi ulusunun doğu kısmındaki olaylara kâfi derecede değer vermediği ve Toktamış'ın kuvvet ve kabiliyetini gözden kaçırdığı anlaşılıyor. Buna karşılık, Toktamış, Mamay ile Dimitriy Donskoy arasındaki savaşla ilgili olayları dikkatle takip ediyordu.

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 150. s. — Nizameddin Şamî h. 780 (= 30. IV. 1378 — 18. IV. 1379) tarihini veriyor (Tauer baskısı, 77. s.; V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 108. s.)

[2] A. Markov, İnventarnıy katalog, 528 - 529. s.

1380'de Kulikovo ovasındaki mağlûbiyetinden sonra Mamay'ın durumunu araştıralım. Kroniğe göre,[1] Mamay mağlûbiyete katlanamıyordu. Çünkü hem Altın Ordu ve hem de kendisi için önemli sonuçlar vereceğini tamamıyle idrak ediyordu. Ülkesine döndükten sonra kendisine tabi olan alanlarda Rusya'ya karşı yeni bir sefer için hemen kabil olduğu kadar büyük bir ordu toplamağa başladı. Lâkin öç almağa imkân bulamadı. Toktamış, Mamay'a karşı harekete geçmişti. Tarihte ikinci defa olarak Kalka ırmağında büyük bir muharebe yapılmış, bu defa burada iki Tatar ordusunun kılıçları karşılaşmış, kanlı muharebeden sonra Toktamış kesin bir zafer kazanmıştı. Bozguna uğrayan Mamay, bu mağlûbiyetten sonra tarih sahnesini kesin olarak terk etmişti. Çünkü askeri dağılmış ve otoritesi kalmamıştı. Kroniğe göre, "Mamay'ın beyleri kendi aralarında danışarak şöyle diyorlardı : 'Mamay'ın ülkesinde bizim için rahat kalmadı, düşmanlarımız tarafından her yerde tahkir ediliyor ve öldürülüyoruz; ve onun ülkesinde oturmaktan ne bekliyoruz? Toktamış hana gidelim, bakalım, orada ne olacak.' "[2] Ancak ufak bir birliği kalan Mamay, kendisine bir sığınak bulmak maksadıyle Kırım kıyısındaki ticaret şehirlerinden Kefe'nin hâkimleriyle görüşmelere girişmişti. Bu sırada burada zengin bir Ceneviz ticarethanesi vardı. Bunlar Mamay'ı yakından tanıyorlardı. Çünkü Mamay sık sık ve uzun süre Kırım'da kalmıştı. Kefe şehri hâkimleri Mamay'a gereken müsaadeyi vermişlerdi. Mamay, ufak bir askerî birlik "ve birçok mal, altın ve gümüş ve taş ve inci ile" buraya gelmişti.[3] Fakat Kefeliler, bozguna uğrayan Altın Ordu hükümdarını kasten kabul etmişlerdi. Birkaç gün içinde onu öldürerek mallarını almışlardı. Altın Ordu'yu karışıklıklardan kurtaramayan ve 1380'de Kulikovo ovasında yenilmekle Rusya'nın Tatar hâkimiyetinden kurtulmasını ko-

[1] PSRL, XI, Nikonovsk. letop., 68. ve müt. s.: 6889 (1380-1381).

[2] PSRL, XI, 69. s.

[3] A. y.

laylaştıran Mamay, böylelikle şerefsiz bir şekilde hayattan ayrılmıştı. Toktamış'ın Kalka'da Mamay ordusuna karşı kazandığı zaferin, Altın Ordu'nun ve özellikle Toktamış'ın hayatında önemli bir rolü vardır. Şimdi Cuçi ulusunda, Altın Ordu tahtına çıkmak isteyen Toktamış'a karşı koyabilecek önemli hiçbir kuvvet yoktu. Hacı Tarhan'dan (Ejderhan'dan) Bulgar'a kadar uzanan Volga toprakları, Kuzey Kafkasya, Volga'nın batısındaki alanlar ve Kırım, Toktamış'ın hâkimiyeti altına girmişti. Birliğini kuran Altın Ordu devletine yalnız Hârizm ithal edilememişti. Bilindiği gibi, Hârizm Timur'un eline geçmişti. Toktamış, Mamay'ı yendikten sonra, büyük bir ganimet elde etmiş ve ordusunu daha iyi silâhlandırmış, ele geçirilen ganimetin önemli bir kısmını kendi askerlerine dağıtmıştı.

Toktamış, Altın Ordu'nun en iyi günlerinde Rusya'nın verdiği vergilerden vazgeçmek de istemiyordu. XIV. yüzyılın 60 - 70. yıllarındaki karışıklıklara kadar bu vergiler verilmişti. Altın Ordu hanı olarak tahta çıktığı ilk günlerden itibaren Toktamış "sonbaharda Moskova'da prens Dimitriy İvanoviç'e ve bütün Rus prenslerine elçiler göndererek, Volga hanlığının tahtına çıktığını ve han olduğunu ve hem kendisinin, hem onların düşmanı olan Mamay'ı yendiğini haber verdi."[1]

Moskova'da ve diğer Rus şehirlerinde Kulikovo muharebesinin ağır yaralarını iyi etmeğe henüz muvaffak olamamışlardı. Kroniğe göre, "bütün Rus topraklarında voyvodalar ve askerler azaldı ve bütün Rus yurdunu büyük bir korku sardı."[2] Bu sırada Tatar elçilerini kovmak önemli bir yanlışlık olurdu. İstemeye istemeye geçici olarak itaat etmek lâzımdı. Bu sebeple, Dimitriy Donskiy "Tolbuğa ve Mokşia adlı elçilerini hediyelerle Ordu'ya, yeni Volga hanı Toktamış'a yolladı."[3]

Toktamış'ın Litvanya prensi Jagiello'ya elçiler göndermesi de son derece önemli bir olaydır. Elçiler ona

[1] A. y., 69. s.

[2] A. y.

[3] A. y.

Toktamış'tan emir ve haber mahiyetini taşıyan özel bir yarlık getirmişlerdi. Bu yarlık bize kadar gelmemiştir. Bu yarlığın varlığını, Toktamış'ın, Jagiello'ya Litvanya prensi ve Leh kralı bulunduğu sırada yolladığı başka bir yarlığından öğreniyoruz. Bu yarlık, h. 8 recep 795'te, yani 20 mayıs 1393'te Tana (Azak) şehrinde yazılmıştı. Bizim için şimdi bu yarlığın başlangıcı özellikle dikkate değer : "Ben Toktamış'tan Jagiello'ya. Tahta çıktığımızı haber vermek için, biz daha önce Kutlu Buğa ve Hasan'ın yönetiminde elçiler göndermiştik. Sen de o zaman bize kendi elçilerini yollamıştın."[1]

Yukarıki yarlık, Mamay ordusunun Toktamış tarafından yenilmesinden 13 yıl sonra yazılmıştı. Toktamış'ın Altın Ordu tahtına çıktığını, Mamay'a karşı Kalka ırmağında kazandığı zaferden hemen sonra haber verdiği, yarlığın ilk satırlarından anlaşılıyor. Aynı yarlık, Jagiello'nun, kendisini Toktamış'ın en güçlü ve en imtiyazlı vassallarından biri saymasına rağmen, onun hâkimiyetini tanımadığını da anlatıyor. Lâkin Rus prenslerinin zahiren boyun eğmeleri, Toktamış'ı tatmin etmiyordu. Toktamış açıkça Rus topraklarını basit bir Altın Ordu ulusu haline sokmağa çalışıyor ve bunun ancak güç kullanmakla gerçekleşebileceğini anlıyordu. Hatta bozguna uğrayan Mamay'ın karargâhında ele geçirdiği ganimet ona az geliyordu. Bu sebeple, zaptedilip yağmaya uğrayan Rus şehirlerinden daha büyük ganimetler elde etmeğe çalışıyordu. Moskova'nın zenginliği onu özellikle çekiyordu. Bütün bunlar, 1382'de Rusya'ya ve özellikle Moskova'ya karşı bir sefer hazırlanmasına sebep oldu. Rus kroniklerinde bu seferin tavsifi iki versio şeklinde muhafaza edilmiştir: Simeonovskaya letopis'te bulunan eski versio ve birkaç variansı olan yeni versio.

Moskova prensi Dimitriy Donskiy durumun bütün ağırlığını takdir ediyor ve ülkeyi Tatarlara karşı savunmak maksadıyle Rus prenslerini yeni bir savaş için birleştirmeğe çalışıyordu. Fakat prensler arasında ciddî bir

[1] ZVO, III, 6. s., metin, 4. ve müt. s. W. Radloff tercümesi.

başarı kazanamamıştı. Çünkü "aralarında ayrılık çıktığından yardım etmek istemiyorlardı." Bundan müteessir olan Dimitriy Donskiy, asker toplamak için Kostroma'ya yönelmişti.

Ryazan prensi Oleg'in haince yardımlarından yararlanan Toktamış hemen büyük bir ordu ile Oka ırmağını geçerek Moskova yoluna çıkmıştı.[1] Bu sırada Moskova'da derin bir anlaşmazlık hüküm sürüyordu. Halkın bir kısmı şehri bırakıp bir yere kaçmak fikrini ileri sürüyordu. Bir kısmı ise, Moskova'yı hiç kimsenin terk etmemesini ve şehrin enerjik bir şekilde savunmasını istiyordu. Şehir ahalisi de bu fikri benimsemişti. Nikonovskaya letopis'e inanmak gerekirse, şehrin savunmasına taraftar olanlar arasında Litvanya prensi Olgerd'in torunu Ostey gibi kabiliyetli ve enerjik bir teşkilâtçı da vardı. Ostey, şehri tahkime başlamış ve Moskova ahalisinin maneviyatını kuvvetlendirmişti. Bu devirde civardaki ahaliden birçok kimseler — "boyarlar, başpapazlar, rahipler, tacirler... ve her yaşta erkekler, kadınlar, çocuklar" Moskova'ya sığınmışlardı.[2] Moskova'nın savunmasında Ostey'in oynadığı rolün, metropolit Kiprian'a yakın çevrelerin tesiriyle kronikte kuvvetle büyütüldüğü göze çarpıyor. Bilindiği gibi, Kiprian, Litvanya'ya karşı sevgi besliyor ve bunu Moskova ile birleştirmeğe çalışıyordu. 23 ağustos 1382'de Toktamış Moskova'ya yaklaşmış ve şehri kuşatmıştı. Moskova kuşatması bu suretle başlamıştı. Düşmana enerjik bir mukavemette bulunmak için her şey bitmiş gibi idi. Lâkin Moskova'da savunmayı bozmağa karar veren hainler çıkmıştı. Kroniğe göre, "birtakım fena kimseler bahçelerde dolaşmağa başlayarak, bodrumlardan beylerin içkilerini ve gümüş kaplarını ve değerli sürahilerini çıkararak bol bol içiyorlardı."[3] Sarhoşlar ihtiyatkârlığı ve özellikle tehlikenin ağırlığını unutmuşlar ve düşmanın zayıf olduğu, tehlike teşkil etmediği düşüncesine kapılarak

[1] PSRL, VI, 98. s.
[2] A. y.
[3] PSRL, VI, 100. s.

zaferin kolayca kazanılacağını tahmin ediyorlardı. Kuşatma başlayınca, Tatarlar Moskova'yı hücumla almak için birkaç tecrübe yapmışlardı. Şehri ok yağmuruna tutmuşlar, surlara hücum merdivenleri yerleştirmişlerse de, bir sonuç alamamışlardı. Kuşatılanlar, Tatarlara taş yağmuru yağdırıyorlar, başlarına zift döküyorlar ve tüfekleriyle ateş ediyorlardı. Bu, Moskova'nın savunmasında önemli bir noktadır. Rusların elinde, kaynaklarla ilk defa teyit edilen tüfekler, ateşli bir silâhtı. Rus tarihçileri arasında Prof. V. V. Mavrodin, "tüfekler" e özel bir değer vererek, O poyavlenii ognestrel'nogo orujiya na Rusi[3] adlı dikkate değer yazısında, bu nokta üzerinde ayrıca durmuştur. Şehir surları etrafında yapılan savaş sırasında, Adam adlı bir çuhacı bir ok atmış ve Toktamış'ın en yakın başbuğlarından birini öldürmüştü. Bu ölüm olayı Toktamış'ı çok sarsmıştı. Moskova'dan ve müdafilerinden öç almak düşüncesiyle Toktamış hileye baş vurmuş, Moskovalıları savaşı bırakmak için kandırmağa başlamıştı. Bütün halkı affedeceğini, hiç kimsenin canına dokunmayacağını ileri sürerek türlü türlü hediyeler vaat ediyordu. Ostey, Toktamış'ın yalancı sözlerine inanmış, kapıları açmış ve hediyelerle Toktamış'ı karşılamağa çıkmıştı. Moskovalılar ve Ostey, hiçbir şeye dayanmayan bu yersiz saflıklarının cezasını şiddetle çekmişlerdi. Ostey gizlice öldürülmüş, Moskova ise yağma edilmiş ve kısmen yakılmıştı. Moskova'da o zaman büyük bir kütle mahvolmuştu. Kroniğin belirttiğine göre, Toktamış Moskova'da büyük bir ganimet elde etmişti. Orada bulunan birkaç şehri yağma ettikten sonra Tver'e gitmek istiyordu. Lâkin bu niyetini gerçekleştirmemişti. Moskovalılarla yapılan savaş, ordusunu son derece yormuştu. Tver' prensinden büyük bir vergi alan Toktamış, güneye yönelmiş ve Ordu'ya dönmüştü.

[3] Vestn. Leningr. univ., No. 3, 66. ve müt. s. — A. M. Belenickiy, O poyavlenii i rasprostranenii ognestrel'nogo orujiya v Sredney Azii i İrane v XIV-XVI vekax. İzv. TFAN, 1949, No. 15, 21. ve müt. s. — V. G. Fedorov, K voprosu o date poyavleniya artillerii na Rusi. Moskva, 1949, 67. ve müt. s.

Toktamış'ın akını Moskova'da ve çevresinde ağır yaralar açmıştı. Başşehir ve çevredeki şehir ve köy ahalisinin çoğu, yakılan evlerin yalnız harabelerini bulmuştu.

Dimitriy Donskiy, Kostroma'dan yağmaya uğrayan Moskova'ya döndükten sonra, 1382 yılı sonbaharında hayatının en ağır günlerini yaşamıştı. Çünkü artık hiçbir suretle Toktamış'a karşı koyamayacağını görüyordu. O vakit büyük bir askerî kuvveti yoktu. Yalnız geleceğe güveniyor, Rusya'nın iç kuvvetlerinin yıkılmadığına, Rusya'da birliğin tekrar kurulabileceğine ve büyük maddî imkânlar saklandığına inanıyordu.

Moskova akınında kazandığı başarı, Toktamış'a kendi kuvvetinin büyüklüğü üzerine derin bir güven vermişti. Her askerî başarıdan sonra Altın Ordu'nun hâkimiyetini yeniden kurmak yolundaki gayreti artıyordu. Timur'un vassalı olarak tahta çıkan Toktamış, Mamay'ın yenilmesinden ve Moskova'nın talan edilmesinden sonra h. 785'te (= 1383) Hârizm'de kendi adına para bastırmaktan çekinmemişti.[1] Bu olay, Toktamış'ın Hârizm'e karşı güttüğü siyasî programın ifadesidir. Toktamış, Timur'un Hârizm'i Maveraünnehr'in diğer kısımlarına ilhak etmeyi düşündüğünü kesin olarak biliyordu. Sonra, Timur'un Sufî sülâlesine mensup emirleri ancak küçük vassal sıfatıyle müsamaha ile karşıladığını da unutamazdı. Böylelikle Toktamış'ın kendi adına para bastırmak suretiyle Hârizm işlerine karışması, her şeyini borçlu olduğu hükümdara karşı açık bir hıyanet teşkil ediyordu. İran işleriyle ciddî surette uğraşan Timur, maksadından uzaklaşmak istemiyordu. Bu bakımdan, Toktamış'ın düşmanlık mahiyetini taşıyan bu adımına karşı tepki göstermiyordu. Azerbaycan'a karşı takip ettiği tutum, Toktamış'ın Altın Ordu hâkimiyeti siyasetinin en açık delilini teşkil eder. Canıbek'in Azerbaycan'ı Altın Ordu'ya ilhak etmek yolunda aktif bir gayret sarf eden son Altın Ordu hanı olduğunu yukarıda

[1] Toktamış üzerine yazdığı küçük notunda (Encyclopédie de l'Islâm, Toktamış maddesi) Toktamış'ın Hârizm'de para bastırdığını W. W. Barthold de belirtmiştir.

söylemiştik. Lâkin onun muvaffakıyetleri 1357'de ölümüyle sona ermişti. Bundan biraz önce, Tebriz şehri ahalisi, Altın Ordu birliğinin baskısından kurtulmak maksadıyle Altın Ordu'ya karşı ayaklanmış ve Azerbaycan alanındaki Türk - Moğol göçebe birliklerinin başında bulunan — Celâirî sülâlesine mensup — emir Üveys'in Tebriz'i ve geniş bir alanı almasına yardım etmişti. Bu suretle, Kuzey İran'da Celâirîler devleti (1356 - 1411) kurulmuştu. Güney Azerbaycan toprakları, Kuzey (şimdi Rus) Azerbaycan topraklarının bir kısmı, Bağdad şehriyle birlikte Irak-ı Arap ve Batı İran'ın birtakım kısımları bu devlete tabi bulunuyordu. Lâkin feodal kavgalarının bastırılmaması ve göçebe Türk - Moğol kabile reislerinin şehir ve köy ahalisini baskı altında bulundurmaları yüzünden Celâirî devleti uzun sürmedi. Celâirîler arasında en karanlık sima, sultan Ahmet'tir (1382 - 1410). Ahmet, halkın hafızasında en gaddar ve en dessas hükümdar olarak kalmıştır. Onun zamanında yalnız köylüler ve şehir esnafı değil, tacirler ve aristokratlar da zarar görmüşlerdi. Sultan Ahmet'in adı, XV. yüzyıl Acem ve Arap* kaynaklarında Timur'un İran seferleri münasebetiyle sık sık zikredilir. Daha XIV. yüzyılın 80. yıllarının ilk yarısında İran'ın kuzeydoğu bölgelerini ele geçiren Timur, açıkça Güney Azerbaycan'ı zaptetmeğe çalışıyordu. Azerbaycan'ın zaptiyle zengin Kafkasya'ya giden yollar açılacaktı. Sultan Ahmet'in soygunculuğundan ve baskısından şikâyet eden Tebriz ahalisi, Timur'un ajanları tarafından ustalıkla yapılan propagandanın yayılması için elverişli bir çevre teşkil ediyordu. Tebriz aristokratları arasında Orta Asya hâkiminin taraftarları çok kuvvetli idi.[1] Timur, "ününden" habersiz kalmıyor ve muvaffak olacağına inanan sultan Ahmet'le karşılaşmağa hazırlanıyordu. 1385'te iki taraf Sultaniye yakınlarında karşılaşmışlardı. Timur galip gelmişti. Lâkin Timur daha önemli işler dolayısıyle uzaklaşarak Tebriz'e gitmemişti. Halbuki Tebriz aristokratları arasındaki taraftarları onu açıkça davet ediyorlardı. Tok-

[1] A. A. Markov, Katalog djelairidskix monet, XXV. s.

tamış, Azerbaycan'da olup bitenleri biliyordu. Büyük bir orduya ve zengin maddî kaynaklara dayanarak h. 786 (= 25.II.1384 - 11.II.1385) kışında Tebriz'e karşı sefere çıkmağa karar verdi. Hamdullah Kazvinî'nin Tarih-i güzide'sini devam ettiren oğlu Zeyneddin, bu seferi en geniş şekilde anlatmıştır.[1] Toktamış, Derbent'ten ve Celâirîlerin vassalı İbrahim'in (1382 - 1417) hâkimiyeti altında bulunan Şirvan bölgesinden geçerek h. 787 (12.II.1385 - 1.II.1386) kışında 9 tümenle Tebriz'e vardı. Nizameddin Şamî'ye göre, Tatar ordusu geldiği sırada Tebrizlilerin şefi yoktu.[2] Buna rağmen, şehir ahalisi düşmana kesin mukavemet göstermeğe karar vermiş ve şehrin dar sokaklarında barikat tipinde istihkâmlar yapmağa başlamıştı. Toktamış'ın askerleri 8 gün şehre girememişlerdi. Toktamış, Tebriz'de, bundan birkaç yıl önce Moskova'da tatbik ettiği taktiğe müracaat etmişti. Büyük bir vergi mukabilinde barış anlaşmasını kabul etti. Zeyneddin Kazvinî'ye göre, Tebrizlilerin o zaman için büyük bir yekûn tutan 250 tümen altın toplamaları gerekiyordu. Tebriz tacirlerinin (hocalarının) bu parayı toplamaları emredilmişti. Bu emir yerine getirilmiş, fakat büyük bir ganimet alan Toktamış, bununla yetinmemiş ve anlaşmayı bozarak, büyük ordusunu Tebriz'e sokmuş ve şehri yağma ettirmişti. Cengiz han zamanından beri Tebriz ahalisi buna benzer bir dehşet görmemişti. Ahalinin büyük bir kısmı artık hiçbir zaman evine dönmemiş, bundan başka, bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı yara ve işkenceler sonunda ölmüş, bir kısmı da (özellikle gençler) esir alınmıştı. 1386'da Toktamış büyük bir ganimetle Azerbaycan'dan ayrılmıştı. Çok geçmeden, Kuzey İran'ı ve özellikle Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına almağa çalışan Timur buraya gelmişti. İki tarafın (Timur'un ve Toktamış'ın) zengin Azerbaycan'ı kendi arzusuyle birbirine terk etmeyeceği muhakkaktı.

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 226. s. (Farsça metin), 97. s. (Rusça tercüme).

[2] Nizameddin Şamî, Farsça metin, Tauer baskısı, 97. s.

Eski zamanlarda, daha ilk Altın Ordu hanları devrinde olduğu gibi (Baybars ile Berke han arasında teati edilen elçileri hatırlayalım), Toktamış Mısır sultanına bir elçilik kurulu göndermişti. Al - Makrizî'ye göre, Toktamış'ın elçileri 11 zilhicce 786 hicrî (= 25.I.1385) tarihinde gelerek, büyük bir saygı ile karşılanmışlardı. Elçiler, âdet olduğu üzere, güzel şahinler, içinde türlü türlü eşyalar bulunan denkler ve köleler gibi birtakım hediyelerle gelmişlerdi. Mısır sultanı elçilere bol miktarda yiyecek ve günde 1000 dirhem vermelerini emretmişti.[1]

Elçilerin Mısır'da konuştukları şeyi bilmiyoruz. Lâkin Toktamış, daha o zaman (ocak 1385), Timur'un İran'da kuvvetlenmesi ihtimaline karşı Altın Ordu ile Mısır arasında bir ittihat hazırladığı sonraki tarihî olaylardan anlaşılıyor. Her halde, 90. yıllarda Timur Toktamış'la kesin bir savaşa giriştiği zaman, Toktamış Mısır sultanına birkaç defa müracaat etmiş ve Timur'a karşı bir ittihat teklif etmişti.[2]

Ne olursa olsun, iki tarafın — Timur'un ve Toktamış'ın — çarpışmağa hazırlandıkları muhakkaktır. Fakat iki tarafın takdiği farklı idi. Timur, çarpışmayı geciktiriyordu. Çünkü İran'da, özellikle Azerbaycan'da ve Kafkasya'da durumunu sağlamlaştırmak ve ancak bundan sonra bir yandan Maveraünnehr'e, bir yandan da Kafkasya ve Kuzey İran'a dayanarak asi vassalı ile savaşa girişmek istiyordu. Buna karşılık, Toktamış, aynı sebeplerle Timur'la bir an önce karşılaşmağa çalışıyordu. Çünkü onun İran'da ve Kafkasya'da kuvvetlenmesinden korkuyordu.

H. 788 (= 2.II.1386 - 21.I.1387) kışında Timur Azerbaycan'da Karabağ'a gelmişti. Burada, esas itibarıyle henüz süvari ordusu için mükemmel şartlar vardı. Bu sırada Toktamış'ın askeri Derbent'ten geçerek Samur ırma-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 427. s. (Arapça metin), 441 - 442. s. (Rusça tercüme).

[2] Bu hususta geniş tafsilât almak için aşağıya bakınız.

ğına[1] çıkmıştı. Timur bunu haber alınca, buna karşı birkaç tümenlik bir öncü birliği yollamış, fakat aralarındaki anlaşmaya dayanarak birliklerin kumandanına Toktamış'la muharebeye girişmemesini emretmişti. İlk olarak Toktamış'ın askeri hücum ettiği takdirde geri dönmelerini ve esas kuvvetlere iltihak etmelerini ilâve etmişti.

Timur'un öncü birliği ırmağa yaklaşınca askerler büyük bir ordu görmüşlerdi. Toktamış'ın birkaç keşifçisini yakalayarak bunun kimin ordusu olduğunu sordukları zaman, Toktamış'ın askeri olduğunu öğrenmişlerdi. Emirler, Timur'un arzusuna uyarak geri dönmüşlerse de, düşmanın öncü birliği bunları ok yağmuruna tutunca muharebe başlamıştı. Biraz sonra Timur'un ordusu, oğlu Miranşah'ın kumandasında gelmiş ve muharebeye girmişti. Toktamış'ın esas kuvvetleriyle yapılan büyük muharebe açıkça Miranşah'ın lehine dönmüş ve Toktamış geri çekilerek Derbent'e doğru uzaklaşmıştı.[2]

Toktamış bu yıl ikinci defa Kafkasya'ya ve Azerbaycan'a girmeğe cesaret edemeyerek ansızın doğuya yönelmişti. Timur'un İran'a geldiğini ve Maveraünnehir'de kuvvetli bir ordu bırakmadığını haber alınca h. 789'da (= 22.I.1387 - 10.I.1388) Sığnak'tan geçerek Timur'un Orta Asya'daki topraklarının sınır kalesi olan Sabran şehrine yaklaşmıştı. Lâkin sağlam istihkâmlara dayanan Toktamış bu kaleyi alamamıştı. Sabran ahalisi, sert bir savunma göstermişti. Timur'un oğlu Ömer Şeyh, Andican'dan Toktamış'a karşı yönelmiş ve Otrar yakınlarında Toktamış'ın ordusu ile muharebeye girişmişti. Ömer Şeyh muharebede yenilmişti. Bu suretle, Toktamış Maveraünnehr'e, mamur Zerefşan vadisine serbestçe girebilirdi. Yolda birçok şehir ve köyleri yağma eden Toktamış, Buhara'yı almak istemişse de, Sabran'da olduğu gibi, burada da şehir ve kaleyi alamamıştı. Buhara surları altında çetin

[1] Dağıstan'da bir ırmak.

[2] Nizameddin Şamî, Tauer baskısı, 101 - 102. s.

bir mukavemet ve ustaca bir savunma ile karşılaşmıştı. Toktamış ordusuna bağlı birliklerden biri, Buhara'yı bırakarak çevredeki köyleri ve Amuderya kıyılarına kadar uzanan Maveraünnehir alanlarını yağma etmeğe başlamıştı. Kaşkaderya ırmağı havzasında Karşi'nin batısında bulunan Zencirsaray özellikle ağır zarara uğramıştı.[1]

Toktamış'ın yaptığı bu soygunculuğun haberi, h. 789'da (= 1387 - 1388) Batı İran'da Şiraz şehrinde bulunan Timur'a kadar gelmişti. Toktamış Maveraünnehir'de sefere çıkarken Hârizm'de Timur'a karşı bir ayaklanma hazırlamıştı. Bu isyan kolayca körüklenmişti. Çünkü burada Kongratlara mensup Sufî sülâlesi hâlâ muayyen bir rol oynuyordu. Bu sülâlenin son mümessili olan Süleyman Sufî, kesin olarak Toktamış'ın tarafına geçmişti. Olup bitenleri göz önünde tutan Timur, Toktamış'ın, onun İran'a karşı beslediği istilâ emellerini ve Maveraünnehr'i birleştirme gayretlerini ciddî surette tehdit ettiğini açıkça görüyordu. Bu sebeple, Toktamış'a karşı kesin bir hareket için fırsatın tamamıyle uygun olduğunu takdir etti. Timur'un bu yoldaki ilk adımı, Hârizmlileri ve Hârizmşah Sufî'yi ihanetleri için cezalandırmak maksadıyle Hârizm'e yaptığı — beşinci — sefer, kısa sürmüştü. Süratli bir yürüyüşle çöl bölgelerini aşarak Bağdadek kanalını[2] geçmiş ve Ürgenç'e çıkmıştı. Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre, Süleyman Sufî "tahtı yerine başını ve evi yerine canını tercih ederek" Toktamış'ın yanına kaçmıştı. Aşağıda göreceğimiz gibi, Süleyman Sufî, bundan sonra, Toktamış'ın yanında kalmış ve onun ordusunda kumandanlık görevi almıştı.

Hârizm'i işgal ve yağma eden Timur, Ürgenç'i süratle almıştı. Hârizmlilerin hareketlerine öfkelenen Timur, h. 790'da (= 1387 - 1388) öfke ile, bütün ahalinin Semerkant'a tehcir edilmesi, Ürgenç şehrinin yıkılması ve

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 153. s.
[2] Bağdadek kanalının yerini kesin olarak bilmiyoruz. W. W. Barthold'ün fikrine göre, bu kanal Amuderya'nın kuzey ayaklarından biridir (V. V. Bartol'd, K istorii oroşeniya Turkestana, 87. s.).

yerine arpa ekilmesi yolunda emir verdi. Bu emrin tamamıyle yerine getirilmesi imkânsızdı. Lâkin bu yolda yapılması kabil olan her şey yapılmış ve mamur şehir bir harabe yığını haline sokulmuştu. Aşağıda anlatacağımız gibi, 1391'de Timur öfkesini unutarak Hârizm başşehri Ürgenç'in kısmen onarılmasına müsaade etmişti.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIV. yüzyılın 80 - 90. yıllarında Timur'un Toktamış'la savaşı

1.

Timur, Toktamış'la ilk defa olarak h. 777'de (=1375-1376) tanışmıştı. Bu sırada Timur feodaller arasında parçalanmış olan Maveraünnehr'in birleştirilmesi yolundaki faaliyetine yeni başlıyordu; henüz büyük askerî kabiliyetini göstermemiş, İran, Kafkasya, Anadolu, Hindistan ve Çin gibi geniş bir alanda seferler yapmakla ün kazanmamıştı.

Bu sırada çağdaşları arasında hiç kimse, Timur'un, daha sonraki 15 - 20 yıl içinde dünya ölçüsünde bir hükümdarlık kuracağını, yalnız Orta Asya'nın değil, hemen hemen bütün Ön Asya'nın mukadderatına hâkim olacağını tahmin edemezdi. 1376'da Semerkant'ta Toktamış'ı himaye ettiği zaman, Timur henüz önemli bir hükümdar sayılamazdı; hiç kimse, onu hiç olmazsa Altın Ordu hanı değerinde bir hükümdar olarak dahi telâkki etmiyor, kendisinden saygı gören Toktamış da ona değer vermiyordu. Timur, yaş bakımından Toktamış'tan daha büyük olduğu ve siyaset sahnesine ondan önce çıktığı halde, kariyerlerinin başlıca safhalarını hemen hemen aynı zamanda yaşamışlardı. Toktamış'ı himaye etmekle büyük masraflara katlanan Timur, şahsî çıkarlarını düşünüyordu. 70. yıllarda Orta Asya'yı birleşik bir devlet içine almağa çalışmakla Timur, devleti için tehlike teşkil etmeyecek bir çember yaratmak meselesi üzerinde daima dikkatle durmuştu. Bu bakımdan Timur, Maveraünnehr'in doğu ve kuzeydoğu sınırlarına korku ile bakıyordu. Bu sırada ona Yedisu

ve Kâşgar Moğol hanları ile Cuçi ulusu her şeyden çok endişe veriyordu. Altın Ordu'daki olaylar, karışıklıklar, Mamay, nihayet Cuçi ulusunun canlanmasında Ak Ordu'nun ve Ak Ordu hükümdarı Urus hanın oynamağa başladığı rol üzerine sağlam bilgi ediniyordu. Altın Ordu'nun birleşmesi, Cuçi ulusunun tekrar kuvvetlenmesi, Timur'a göre, Maveraünnehir için zararlı idi. Çünkü Cuçi ulusunun kuvvetlenmesi, hâkimiyeti altında bulunan devlet için daima bir tehlike teşkil ediyordu. Maveraünnehir hükümdarı olarak Timur, Altın Ordu'nun zayıflamasını temenni ediyordu. Bu bakımdan, Urus hanın entrikalarından kaçan prens Toktamış Semerkant'a geldiği zaman, Timur, bu münasebetle Ak Ordu ve daha sonra Altın Ordu işlerine faal olarak müdahale etmek imkânından hemen yararlanmaya kalkışmıştı.

Toktamış, siyasî faaliyetinin ilk aylarında ve hatta yıllarında Timur'un yardımını seve seve kabul etmişti. Koruyucusuna karşı zâhiren minnettar ve sadık kalan Toktamış, gerçekte çok geçmeden siyasî faaliyetine serbestçe başlamış, birçok hallerde doğrudan doğruya Timur'un çıkarlarına aykırı bir şekilde hareket etmişti. Çünkü bu sonuncunun vassalı olmak istemiyordu. Mamay'ın hezimetinden hemen sonra, yani 1381'de Cuçi ulusunun hâkimiyetini ele alınca, Toktamış Altın Ordu'nun kuvvetini ve siyasî hâkimiyetini canlandırmak amacını gütmüştü.

Timur, Toktamış'ın hareketlerinin ergeç aralarında çarpışmaya yol açacağını anlıyordu. Bunu Toktamış da açıkça hissediyor ve enerjik bir şekilde koruyucusu ile savaşa hazırlanıyordu, fakat henüz sırası gelmediğini düşünerek acele etmiyor ve savaşı geri bırakıyordu. Timur, Toktamış'ın bu sırada büyük servetlere sahip olduğunu biliyordu. 80. yılların ikinci yarısına kadar Toktamış'ın Timur'dan daha güçlü olduğu muhakkaktır. Timur, ancak 80. yılların sonunda, Toktamış'ın 1387'de Maveraünnehir'de yaptığı soyguncu seferin tesiri altında onunla savaşa karar verdi. Lâkin bundan sonra bile ilk zamanlarda te-

şebbüs Toktamış'ın elinde bulunuyordu. Bu sonuncusu, 1388 yılı sonunda büyük bir ordu toplamıştı. Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre, Türk - Moğol birliklerinden başka, bu orduda Rusların, Bulgarların, Çerkezlerin, Alanların, Mokşaların, Başkurtların ve Kırım, Kefe (Feodosiya) ve Azak (Azov) ahalisinin katıldığı birlikler vardı.[1]

Sefere kışın çıkan Toktamış, ordusunun bir kısmı ile Savran'ı kuşatmış, bir kısmını da Arıs ırmağının Sırderya'ya karıştığı yerin yakınında bulunan Zernuh kalesi alanına yöneltmişti.

Bu sırada Timur, başşehrinde — Semerkant'ta — bulunuyordu. Toktamış'ın yeni hücumunu haber alınca, sefer için gereken ordunun toplanması emrini verdi. Bu maksatla tavacılarını[2] Andican'da oğlu Ömer Şeyh'e ve Herat'ta diğer oğlu Miranşah'a göndererek, bir süre sonra askerleriyle birlikte tayin edilen yerlere gelmelerini emretti. Timur, Semerkant ve Keş'ten (Şehrisebz'den) yirmi otuz bin asker alarak, öncü sıfatıyle Sırderya istikametinde yürüdü.

Ağır bir kış bastırmış, aralıkla yağmur ve sulu kar yağmış, sonradan hava soğuyarak o kadar çok kar yağmıştı ki atlar zorla ilerliyordu. Sırderya'da, Ömer Şeyh'in Andican'dan gelen birlikleri Timur'a iltihak etmişti. Sırderya yakınlarında Timur, Toktamış ordusunun öncüleriyle karşılaşmış, bunları bozguna uğratarak, sağ kalanlarını karşı kıyıya kaçırmıştı.

Timur, başarısına kapılıp Toktamış tarafından kuşatılan Savran'a gitmeyerek Semerkant'a dönmüştü. Miranşah tarafından Horasan'dan ve bitişik eyaletlerden toplanan esas kuvvetler artık buraya gelmişti. 1389 yılı ilkbaharının başında Semerkant civarında Belh, Kunduz, Baklan, Bedahşan, Huttalyan ve Hisar gibi birtakım eyalet ve şehirlerden getirilmiş askerî birlikler bulunuyordu. Lüzumlu hazırlıkları bitiren Timur, 1389 yılı ilkbaharında

[1] Şerefeddin Ali Yezdî, I, 461. — V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 156. s.
[2] Tavacılar için aşağıya bakınız.

Toktamış'ın ordusuyle karşılaşmak istediği Ak Ordu'ya yönelmişti. Ancak, bu defa Toktamış muharebeye girişmemiş, Savran'ın kuşatılmasını kaldırmış ve bozkırların derinliklerine çekilmişti. Bu suretle, muharebe geri kalmıştı. Her iki taraf bunun yalnız bir geciktirme olduğunu ve çarpışmadan kaçınılamayacağını açıkça hissediyor ve yeni savaşa hummalı bir şekilde hazırlanıyordu.

2.

Toktamış'la Timur arasındaki savaş Rus tarihçileri tarafından araştırılmıştır. Bu alanda ilk önemli araştırma, XIX. yüzyılın ilk yarısında Petersburg'da çalışan Fransız doğu uzmanı M. Charmoy tarafından yapılmıştır. Bu araştırma Expédition de Timoûr-i lènk ou Tamerlan contre Toqtamiche, Khân de l'ouloûs de Djoûtchy, en 793 de l'hégire ou 1391 de notre ère adını taşıyor. Adından da anlaşılacağı gibi, bu araştırma yazarın ana dili olan Fransız dilinde yazılmış ve 1836'da Mémoires de l'Académie impériale des sciences de Saint - Pétersburg'da çıkmıştır.[1] M. Charmoy'nın araştırması, yalnız Timur'un 1391'de Toktamış'a karşı yaptığı sefer üzerinde durmuştur. Bu araştırma, 1) kaynakların büyük bir kısmının neşrinden (yazar o zaman esas kaynaklar arasından, sadece Nizameddin Şamî'nin eserinden habersiz kalmıştır), 2) bunların Fransızcaya tercümesinden, 3) 1391 seferini araştıran küçük bir bölümden, 4) bu bölüme ait notlardan ve 5) esas itibarıyle kaynakların kısa bir özetini veren ufak bir başlangıçtan ibarettir. Charmoy'nın kitabının neşrinden beri 100 yıldan fazla bir süre geçmiştir. Buna rağmen, bu eser, Timur'un 1391'de Toktamış'a karşı yaptığı sefer meselesinin araştırılması bakımından önemini bugüne kadar kaybetmemiştir.

M. Charmoy'nın bu yararlı eseri vaktiyle M. İ. İvanin'in O voennom iskusstve i zavoevaniyax mongolo - ta-

[1] Sixième série, sciences politiques, histoire et philologie, tome III. St. - Pétersbourg, 1836, 89 - 505. s.

tar i sredneaziatskix narodov pri Çingis - xane i Tamerlane adlı kitabına tesir etmiştir.[1] Bu kitap önce 1846'da, sonra 1875'te olmak üzere iki defa basılmıştır. Doğu uzmanı olmayan kitap sahibi, kaynakların ancak tercümelerinden veya doğu uzmanlarının araştırmalarında adı geçen doğu yazarlarının eserlerinden alınmış bölümlerden yararlanmıştır. Böyle olmakla birlikte, bu kitabın birçok meziyetleri vardır; çünkü Genel Kurmay'daki bilim kurulunun üyesi olan bir uzmanın kaleminden çıkmıştır.

Lâkin her iki araştırma, özellikle ikincisi, Timur'un teşkilâtı, askerî nizamı ve askerlik sanatı konusundaki hükümlerde Tuzukât-i Timur veya Melfuzat-i Timur (Farsça) adlı esere dayanmıştır. Bu iki yazarın — Charmoy ve İvanin'in — fikrine göre, bu eser otobiyografik mahiyet taşır ve ilk kaynak olarak telâkki edilebilir. M. İ. İvanin, Timur ordusunun askerî teşkilâtına ait başlıca bilgiyi bu eserden almıştır. Halbuki bugün Tuzukât-i Timur'un otobiyografik bir karakter taşımayıp, XVII. yüzyılda Hindistan'da yazıldığını ve XV. yüzyıl İran'ı için karakteristik olmadığını biliyoruz.[2] Bu sebeple, burada Timur'un askerî teşkilâtı üzerine verilen bütün tafsilât mevsuk olamaz. Bu meselenin bilimsel bir şekilde araştırılması için daha sağlam verilere dayanmak gerekir. Timur tarihine ait başlıca kaynakları borçlu olduğumuz Nizameddin Şamî, Şerefeddin Ali Yezdî, İbn Arabşah, Clavijo gibi XV. yüzyıl tarihçilerinde ve bunlardan daha sonraki devirlerde yaşayan ve ilk ikisine bağlı bulunan Abdürrezzak Semerkandî'de bu gibi verilere rastlanır. Timur ile Toktamış'ın askerî teşkilâtını anlamak için, Cüveynî'nin eserinde Cengiz hanın yasasına tahsis edilen bölümler de önemlidir.

Timur ordusu ve Toktamış devrindeki Cuçi ulusu ordusu ile Cengiz han devrindeki Moğol ordusu arasında

[1] Prens N. S. Golicın'in yönetimi altında yazarın ölümünden sonra çıkmıştır (S. Peterburg, 1875).

[2] V. V. Bartol'd, Mir-Ali-Şir i politiçeskaya jizn'. Mir-Ali-Şir, sb. k pyatisotletiyu so dnya rojdeniya, 1928, 103. s.

esaslı bir fark yoktu. Timur ordusu, askerî sistem bakımından esas itibarıyle Cengiz han ordusunun daha mütekâmil bir şeklinden ibarettir. Sathî kalmamak için, Moğol ordusunun dayandığı prensipleri kısaca anlatalım. Bu prensipler, yukarıda zikredilen Cengiz yasasına girmiştir. Cengiz han ve başbuğları, Moğol ordusuyle iftihar eder ve gerek daha eski devirlerde, gerek o devirde hiç kimsenin böyle bir orduya sahip olmadığını tahmin ederlerdi. Barış zamanında halk muhtelif yararlı eşya yapar, türlü mükellefiyetler alır, kopçur,[1] avarizat, posta durağı (yam) vergileri verir, araba onarır ve diğer hayvanlara yem tedarik ederdi. Savaş zamanında bütün halk orduya alınır, sefer ve savaş için iğneden ipliğe kadar bütün ihtiyaçlarını kendisi karşılar, at ve sair hayvanları, elbise, silâh temin ederdi.[2] Anlaşıldığına göre Moğol ordusu milis mahiyetini taşır ve genel bir mükellifiyet olarak toplanırdı.

Moğol ordusu onlu sisteme göre kurulmuş, yani onlara, yüzlere, binlere, tümenlere ayrılmıştı. Askerlik yapabilecek durumda olan bütün Moğollar, mensup oldukları birliği bilirlerdi. Sonra, çağrılınca hemen toplanma ve teftiş yerine giderek, seferde yanlarında bulundurmak zorunda oldukları her şeyi göstermeleri gerektiğini de bilirlerdi. Ayrıca, lüzumlu teçhizatı bulunmayanların cezalandırılacağı da malûmdu.[3] Askere ihtiyaç hissedildiği zaman, emir büyükten küçüğe verilirdi. Başbuğlar tümen beylerine, tümen beyleri de bin beylerine, yüz beylerine ve on beylerine emir verirlerdi. Toplanma yerine derhal gidilmediği takdirde, ağır cezalar verilirdi. Oğlanlardan (prenslerden), esas birliklere (merkeze, kanatlara) kumanda edenlerden başlayarak onlara giren askerlere kadar Moğol ordusunun bütün mensupları arasında sıkı bir disiplin hüküm sürerdi.

[1] Göçebe Moğollarda kopçur "yaylalarda otlayan sürülerden % 1 nispetinde alınan vergi" anlamında kullanılır (V. V. Bartol'd, Persidskaya nadpis' na stene Aniyskoy meçeti Manuçe. S. Peterburg, 1911, 32. s.).

[2] Cüveynî, Tarih-i cihan guşa. GMS, XVI, I. bölüm, 22. s.

[3] Cüveynî, a. y., 22 - 23. s.

Yasaya göre, muharebe zamanında askerin yarı aç durumda bulunması gerekiyordu; çünkü tok köpekten avda yardım beklenmezdi. Bunun gibi, tok asker de muharebede gereken şiddeti göstermeden savaşır.[1] Cengiz han devrinde ve sonraki devirlerde Moğol ordusunun şehir ve köylerin alınmasında yağma ve şiddete temayül gibi en karakteristik bir vasfı, bu suretle izah edilebilir. Yasaya göre, Moğol ordusunun talim ve terbiyesinde sürek avları büyük bir rol oynardı. Cengiz han ve halefleri, sürek avlarına büyük bir değer verirlerdi. Her zaman geniş bir alanda yapılan ve uzun zaman devam eden sürek avları, yalnız askerî ve ekonomik bir değer taşımazdı. Bunlar kendine mahsus bir askerî okul teşkil ederdi. Avı tertiplerken, Moğol hanı esas itibarıyle sefere çıkarken yapılan seferberliği tatbik ederdi. Muayyen bölgeler seferber edilir, seferber edilen göçebeler onlar, yüzler, binler, tümenler teşkil ederlerdi. Ayrıca, savaşta olduğu gibi, sağ ve sol kanat, merkez teşkil edilirdi. Bazan hanın emriyle büyük bir alan, bir ay veya daha uzun süre ile kuşatılır ve hayvan bulunan bu alan bir halka içine alınırdı.[2] Yasaya göre, sürek avı, askerlik sanatı bakımından yararlı birçok tecrübeler verirdi.

Timur'un ordusu da bir milis kuvveti idi. Ancak, bu ordu, Cengiz han devrinde olduğu gibi, genel bir mahiyet taşımazdı. Timur devletinin feodal karakterine uygun olarak, bu milis kuvvetleri geniş göçebe kütlelerini kucaklamakla beraber, yerleşik halkın sayısı kesin olarak tespit edilirdi. Bunların sayısı yukarıdan gelen açık emre ve yerli şartlara istinaden, her defa yerli hükümdarlar tarafından tayin edilirdi. Timur'un milis kuvvetleri ile Cengiz han ordusu arasındaki bellibaşlı farklardan biri de, Timur ordusunda süvari birliklerinin yanında piyade kuvvetlerinin büyük rol oynamasıdır. Timur'un, düşmanlarıyle yaptığı bütün büyük muharebelerin tasvirinden

[1] Cüveynî, a. y., 22. s.

[2] Cüveynî, a. y., 20. s.

anlaşılan bu cihet,[1] Timur devletinin feodal karakterine tamamıyle uygundur. Piyade askerler, genel olarak köylüler ve esnaf arasından alınırdı. Bu sonuncular, yalnız koçbaşı ve sair kuşatma makinelerini ve muhtelif savunma silâhlarını kullanmak için askere alınırlardı.

Milis olarak toplanan Timur askerlerinin bazen beş ve hatta on yıldan uzun süre ile seferde kalmalarını da Timur ordusunun açık bir özelliği olarak kabul etmek gerekir. Askerlerini 1372'den 1405'e kadar hemen hemen aralıksız olarak sevk eden Timur, milis prensipine dokunmamakla beraber, askerî teşkilâtını daima geliştirmiştir.

Timur devleti, feodal topraklarını birleştiren tipik bir devletti. Bu devlet, hem yerli sülâlelerin elinde bulunan Maveraünnehir ve İran alanlarındaki eski İran prensliklerini, hem Timur'un oğul ve torunlarının yönetimi altında bulunan yeni kurulmuş feodal birlikleri ve hem de yine feodallerin elinde bulunan ahşam (göçebe kabileler), il (kavim) ve vilâyetleri kucaklıyordu. Adı geçen alanların büyük bir kısmı, devletin yönetim sistemine veya yönetim sisteminin muhtelif şubelerine mülkî bir birlik olarak dahil bulunuyordu. Bu birliklere Kebek han (1318-1326) zamanından beri tümen adı verilirdi. Bütün bu feodal birliklerin tümenler, milis müfrezeleri vermeleri gerekiyordu. Bu kıtalar, mensup oldukları birliklerin feodalleri tarafından yönetilirdi. İtibarî olarak, böyle bir tümenden 10,000 asker almak âdetti; fakat fiilen daima daha az asker alınırdı. Abdürrezzak Semerkandî'ye göre, Timur asker toplamak için emir verdiği zaman, büyük yetki sahibi sorumlu kimseler gönderirdi. Bunlara tavacı veya tavaçı adı verilirdi. Özel görevler alan bu askerî memurlar, Timur'a veya diğer yüksek kumandanlara muharebe zamanında şu veya bu müfrezenin durumu üzerine rapor

[1] Bakınız: Nizameddin Şamî, Timur'un Toktamış'la Kunduzçe'de yaptığı muharebenin tasviri, Tauer baskısı, 123-124. s. — Şerefeddin Ali Yezdî, I, 534. s.

verirler[1] veya onun direktiflerini tümen, bin ve koşun emirlerine bildirirlerdi. Milis toplanmasında tavaçılar özellikle büyük rol oynardı. Timur o vakit tavaçılara ayrı yetkiler verir ve şu veya bu askerî birliğin toplanması yolundaki emrin, onların kesin sorumluluğu altında, verilen mühlet içinde yerine getirilmesini talep ederdi.[2] Sefer zamanında sürek avları tertiplemek gibi görevler bile tavaçılara düşerdi.[3] Tavaçıların bazan seferde, özellikle düşman ordugâhlarının yakınlarında askerî birliklere konaklar kurduklarını[4] veya başarılı bir muhârebeden sonra ganimetin dağıtılmasında faal bir rol oynadıklarını görüyoruz.[5]

Timur, kendi tavaçılarına mükâfatlar ve muhtelif ihsanlar dağıtırdı. Tavaçılar asker toplamağa çıkarken, yanlarına askerlerin sayısını gösteren san[6] adlı bir cedvel alırlardı. Bundan başka, tavaçılar, hiçbir engele bakmadan Timur'un emirlerini yapacaklarına dair birtakım senetler (müçilke)[7] verirlerdi. Abdürrezzak Semerkandî'nin anlattığına göre, Timur Toktamış'a karşı yapılacak sefere asker toplamak için tavaçıları gönderdiği zaman, kendilerinden müçilke, yani hiçbir engele bakmadan lüzumlu askerî kuvvetleri toplayacaklarına dair senet almıştı. Esasen müçilke adı, yalnız tavaçıların senetlerine

---

1 Nizameddin Şamî, Tauer baskısı, 124. s. — Şerefeddin Ali Yezdî'ye de bakınız (V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 170. s.).

2 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., Şerefeddin Ali Yezdî, 156. s.

3 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 161. s.

4 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 176. s.

5 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 185. s.

6 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., Abdürrezzak Semerkandî, 162, 191. s. — Charmoy, Expédition de Timoûr-lènk, 245 - 246. s. (Farsça metin), 422. s. (Fransızca tercüme).

7 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 191. s. — W. W. Barthold, Ulugbek i ego vremya adlı eserinde, Muizz-al-Ansab'a istinaden (Paris yazması, 81. v.) müçilke'nin kuruluşunu daha Cengiz han zamanında Karaçar noyana atfetmektedir. Bakınız: Ulugbek i ego vremya, 22. s., 9. not.

verilmezdi. Askerî ve mülkî memurların aldıkları görevler için de bu tabir kullanılırdı. Timur'un 1391'de Toktamış'a karşı yaptığı seferde, bozkırda büyük bir erzak kıtlığı ile karşılaşınca, tümen, bin ve yüz beylerine yiyecek maddelerini ve unu ölçülü kullanmalarını emretmiş, ekmek, çörek, erişte, börek gibi yiyecek maddelerinin yapılmasını yasak ederek un çorbası (bulamaç) yapmalarını emretmişti. Timur, adı geçen emirlerden bu yolda müçilke, yani senet almıştı.

Tavaçılar, Türk ve Tacik vilâyet ve kabilelerinden (ahşam) piyade ve süvari askerler toplarlardı. Abdürrezzak Semerkandî'ye göre, bütün askerlerin bir yıllık yiyecek ve dört türlü silâh (yay ve 30 ok, okluk, kalkan) temin etmeleri icap ediyordu. Her iki askerin bir yedek atı ve her 10 askerin 1 çadırı, 2 küreği, 1 kazması, 1 orağı, 1 testeresi, 1 baltası, 1 bizi, 100 iğnesi, 1/2 man ipi, 1 sağlam derisi, 1 kazanı bulunması lâzımdı.[1]

Milisten söz ederken, "asıl", yani esas kadro veya mevcudu, "izafe" ile,[2] yani esas kolun büyük kayıplara uğradığı takdirde toplanan yardımcı asker mevcudu ile karıştırmamak gerekir. Onlu sisteme göre, askerî kuvvetler binlere, koşunlara ve onlara ayrılırdı. "Koşunlar", ordunun teşekkülünde en önemli birliği teşkil ederlerdi; "koşunlar" a yüzden fazla asker girerdi; buna rağmen, "koşunlar" a ancak 50 kişi girdiğini gösteren kayıtlar da vardır.[3]

Kaynaklarda "emir" rütbesinin yalnız tümen ve bin kumanlarına değil, "koşun" kumandanlarına da verildiğini görüyoruz.[4] Seferde, ister yalnız bir tümen olsun,

---

1 M. Charmoy, a. y., 246. s. (Farsça metin), 422. s. (Fransızca tercüme). — Bu talebin daha eski bir tarihe çıktığı ve Moğol ordusunun teşkilâtıyle ilgili olduğu kolaylıkla anlaşılıyor (Cengiz han yasasına bakınız: Cüveynî, GMS, XVI, I, 22. s.).

2 M. Charmoy, a. y., 250. s.

3 V. V. Bartol'd, Ulubek i ego vremya, 24. s.

4 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., Şerefeddin Ali Yezdî, 159, 164, 175. s.

ister bütün Timur kuvvetleri olsun, ordu daima muayyen bir savaş düzeni ile ilerlerdi. Buna "mürçil" adı verilirdi.[1]

Kumandanların rütbelerine dayanan bu "mürçil" e göre, bütün emirlerin, "tümen" emirlerinin, "bin" emirlerinin ve "koşun" emirlerinin her zaman kendi yerlerini bilmeleri şarttı. Esas ordu sefere çıkınca, önünde bazan oldukça büyük bir grup (birkaç tümen) teşkil eden öncüler (mankıla)[2] giderdi. Öncülerden önce daima karakollar giderdi. Nizameddin Şamî ve Şerefeddin Ali Yezdî bunlara en çok "karavul" adını verirler. Bekçilik yaparak, yürüyüş halinde bulunan askerî kuvvetlerin önünde olup bitenleri daimî surette takip etmek görevi "karavul" a düşerdi. "Karavul" ile "habergir"leri karıştırmamak gerekir. "Habergir"ler, kumandanın karargâhından "koşun" emirlerine kadar ordunun her birliğini takip ederlerdi.

İstihbarat görevi için genel olarak kahramanlar (bahadur) seçilirdi. Bahadurlar, Şeyh Davut, Mubaşşir gibi yararlıklar göstermiş tecrübeli kumandanların emri altında bulunurdu. İstihbarat servisine çok defa "dil" getirmek görevi verilirdi.[3]

Ordu sefere çıkınca kılavuzlar ("kaçarçi") önemli rol oynarlardı. Timur, Ak Ordu hanı Urus hana karşı sefere

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 159 ve 175. s.

[2] Nizameddin Şamî, Tauer baskısı. — Bu eserde mankıla, karavul, habargiri tabirlerine sık sık tesadüf edilir. Örnek olarak 119. sayfayı gösterebiliriz. Burada bütün bu tabirler yukarıki anlamda sıralanmıştır. Esasen Moğolcadan alındığı anlaşılan mankıla kelimesi Moğol devrinden itibaren ortaya çıkmış ve Altın Ordu tarihine ait olayların tasvirinde kullanılmıştır. Örnek olarak Vassaf'ın, Özbek hanın h. 718 (1317 - 1318) Arran seferine ait tasvirine bakınız: V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 87. s.

[3] V. G. Tiesenhausen, a, y.; Nizameddin Şami'nin eserinde (Tauer baskısı) habargiri'lerden sık sık söz edilir. 119-120. sayfalarda Şeyh Davut'un kabiliyet ve mahareti uzun uzun anlatılmış, Timur'a değerli bilgiler veren bir "dil" getirdiği kaydedilmiştir. 121. sayfada Mübaşşir'in bu yoldaki kabiliyeti anlatılarak, 40 esir getirmeğe muvaffak olduğu ilâve edilmiştir.

çıktığı zaman, kılavuzluk görevini Toktamış yapmıştı.[1] Timur kılavuzlara büyük bir önem verdiği için, bu görevi çok defa ordusunun emirlerine verirdi.

1391'de Toktamış'a karşı yaptığı seferde bu şekilde hareket etmişti.[2] Seferde bazan karşıdan gelen düşman ordusunun yanında kamp tipinde ordugâhlar kurmak gerekirdi. Ordugâhın önünde siperler açarlar ve buralara çeperler ("çapar") ve tura[3] adlı birtakım savunma topları yerleştirirlerdi. Bu cins siperlerle çevrilmiş ordugâhlara bazan eski bir Moğolca tabirle "küren"[4] adını verirlerdi.

Geceleyin bu gibi ordugâhlarda ateş yakmak ve hatta yüksek sesle konuşmak bile yasaktı.

Timur, askerlerine yalnız başarılı savaşlardan sonra mükâfatlar dağıtmazdı. Muharebeye girişmeden önce askerlerin cesaretini hediyelerle artırmak ihtiyacını duyduğu zaman da mükâfatlar verirdi. Askerlere dağıtılan bu hediyelere "öglige"[5] adı verilirdi.

Ordunun muharebeden önceki durumu, yani savaş düzeni çok dikkate değer. Nizameddin Şamî[6] ve Şerefeddin Ali Yezdî,[7] ordunun savaş düzeninde Timur'a birtakım reformlar atfederler.

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., Şerefeddin Ali Yezdî, 149. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 112. s.

[3] M. Charmoy, a. y., 202. s. (Farsça metin). — Çeperin "savunma seddi' anlamına geldiği *contexte*'ten anlaşılıyor. Charmoy (a. y., 387. s.) "tur ve çapar" kelimelerini 'küçük ve büyük siperler' diye çevirmiştir ki yanlıştır.

Bu tabirler 1394 - 1395'te Timur'un Toktamış'a karşı yaptığı seferin tasvirinde de kullanılmıştır (V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 175 - 176. s.).

[4] B. Ya. Vladimircov, Obşçestvennıy stroy mongolov, 37. s. — V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 158, 165. s.

[5] Kaynaklarda bu tabire sık sık tesadüf edilir.

[6] Nizameddin Şamî, Tauer baskısı, 123. s.

[7] Şerefeddin Ali Yezdî: M. Charmoy, a. y., 213 - 214. s. (Farsça metin). — Burada Timur'un reformculuğu daha kesin olarak belirtilmiştir.

Timur'un reformlarını anlamak için, onun askerî faaliyetinin başlangıcında tesadüf edilen savaş düzenini, yani onun bu yolda seleflerinden neler aldığını bilmek gerekir. Bu maksatla, 1365'te Moğol hanı İlyas Hacı ile Hüseyin ve Timur'un Çinas ile Taşkent arasındaki alanda yaptıkları "çamur muharebesinde" ordunun savaş düzenini aydınlatmağa çalışalım. Nizamüddin Şami bu yolda çok ilginç bilgi vermiştir. Bu muharebede Hüseyin ile Timur'un savaş düzenini bakınız nasıl tasvir ediyor. Emir Hüseyin sağ kanadın başında bulunuyordu; kanbulda (yanda) Arlat boyuna mensup Tilançi, karavulda emir Ölceytü ve başka emirler vardı; sol kanadın başında bizzat Timur bulunuyordu; kanbulda Sarı Buğa, karavulda Timur Hoca Oğlan, merkezde (kol) emir Çaku ve başkaları vardı.[1]

Bu suretle, burada merkez, sağ ve sol kanatlardan müteşekkil bir savaş düzeni görüyoruz; kanatlara kanbul ve karavullar ilâve edilmiştir. Bütün bu savaş düzeni yedi bölüme ayrılırdı; bunlardan üçü az çok bağımsızdı; dördü (iki karavul ve iki kanbul) ise yardımcı bir mahiyet arz ederdi. Bu savaş düzeninde merkez, kanatlara (sağ ve sol) nispetle zayıftır. Merkezin ne karavulu, ne yedeği vardır.

Timur, bütün hâkimiyeti boyunca, yani 35 yıl süre ile (1370'ten 1405'e kadar) aralıksız devam eden seferlerinde ordusunu, özellikle savaş düzeni teşkilâtını mükemmelleştirmiştir. 1391'de Toktamış'la o zamana göre büyük bir muharebe yaptığı vakit, Timur'un ordusu esaslı bir şekilde teşkilâtlandırılmıştı. Şerefeddin Ali Yezdî'nin anlattığına göre, orduyu 7 kola ayırmak usulünü ilk defa Timur ihdas etmişti. 1365 muharebesinde ordunun savaş düzenini tasvir ederken göreceğimiz gibi, kol tabiri ile sadece merkez değil, yalnız kumandana karşı sorumlu bulunan askerî birlikler de kastediliyordu.

Bu savaş düzeni ilk defa olarak Timur tarafından 1391'de Kunduzça mevkiinde Toktamış'la yapılan muharebede büyük ölçüde tatbik edilmişti. Ordunun muharebeden önceki savaş düzenini açıkça anlayabilmek için, Timur'un yaptığı aşağıda yazılı seferleri anlatan yazarların (Nizameddin Şamî, Şerefeddin Ali Yezdî) tasvirlerini göz önünde tutmak gerekir: 1) 1391'de Timur'un Kunduzça mevkiinde Toktamış'la muharebesi, 2) 1395'te Timur'un Terek boyunda Toktamış'la muharebesi, 3) 1402'de Timur'un Ankara yanında Türk sultanı Bayezid'le muharebesi.

[1] Nizameddin Şami, Tauer baskısı, 28. s.

Maveraünnehir ordusu Kunduzça mevkiine yerleştiği vakit, askerlerinin savaş düzeniyle Timur bizzat kendisi meşgul olmuş, ordusunun savaş birliklerini tamamıyle yeni bir şekilde teşkilâtlandırmıştı. 7 kol (bunlara kolordu adı verilebilir) kurmuş ve bunlara yeni bir savaş düzeni vermişti.

Nizameddin Şamî, 1391'de Kunduzça'da Toktamış'la yapılan muharebede Timur ordusunun savaş düzenini bakınız nasıl tasvir ediyor :

Merkezde Timur'un kolu bulunuyordu. Bu kolun yönetimini mirza Süleymanşah üzerine almıştı. Bunun arkasında Timur'un ikinci kolu geliyordu. Bu kolun kumandanlığını mirza Muhammet Sultan yapıyordu. Nihayet Timur, bu kol ile yan yana kendi emrinde bulunan birkaç koşun daha yerleştirmişti. Yazık ki yazar, "yan yana" demekle Muhammet Sultan'ın yönetimindeki kolun sağını mı, solunu mu, yoksa gerisini mi kastettiğini tasrih etmemiştir. Şerefeddin Ali Yezdî, aşağıda göreceğimiz gibi, bu muharebede ordunun savaş düzenini tasvir ederken bu soruya cevap vermiştir.

Sağ kanatta mirza Miranşah'ın kumandası altında bulunan bir kol vardı. Hacı Seyfeddin'in kolu kanbul görevini almıştı. Sol kanatta mirza Ömer Şeyh'in kumandası altında bulunan bir kol sıralanmıştı. Kanbul görevi Berdibek'in yönetimi altında bulunan bir kola verilmişti. Bu kol, yalnız sol kanadı değil, merkezi de himaye edecekti. Ne yazık ki Nizameddin Şami, muharebeye kanbul ola-

rak katılan kolların yerlerini açıkça göstermemiştir. Bunlar uçlarda ordunun kanatlarıyle aynı sırada mı, yoksa biraz daha ileride mi bulunuyorlardı, bilmiyoruz.

Şimdi, kendisinden önce Nizamüddin Şamî tarafından kullanılan ve bize kadar gelmeyen bir kaynaktan alınma birkaç ilâve ile birlikte Nizamüddin'in verdiği tafsilâtı tekrarlayan Şerefeddin Ali Yezdî'nin bu savaş düzenini nasıl tasvir ettiğini anlatalım.

Sultan Muhammet'in kolu merkezde bulunuyordu. Nizameddin Şamî'de bu kol Timur'un arkasında sıralanmıştı. Bu kolun kumandanlığı mirza Süleymanşah'ın elinde bulunuyordu. Onun arkasında mirza Muhammet Sultan'ın esas kolu yerleşmişti. Bunun arkasında, yedek olarak, doğrudan doğruya Timur'un emrinde bulunan 20 koşun vardı. Bu suretle, Şerefeddin Ali Yezdî'nin bu kaydı, mirza Muhammet Sultan'ın kolu ile "yan yana" bulunan Timur'un koşunlarının yeri meselesini halletmiş oluyor. Bu koşunlar yedek sayılıyor ve esas merkez kolordusunun arkasında bulunuyordu. Sağ kanatta Hoca Seyfeddin'in kanbul görevini gören kolu ile birlikte mirza Miranşah'ın kolu bulunuyordu. Sol kanatta Berdibek Sarı Buğa'nın kanbul görevini alan kolu ile birlikte mirza Ömer Şeyh'in kolu yerleşmişti. Nizameddin Şamî ile Şerefeddin Ali Yezdî'nin tasvirlerini karşılaştırınca ikincisinin birincisini tashih ve ikmal ettiğini söyleyebiliriz.

1391'de Toktamış'la yapılan muharebede Timur ordusunun savaş düzeni ile 1365'te yapılan "Çamur muharebesi" nde Timur ve Hüseyin ordusunun savaş düzeni mukayese edilecek olursa, değişikliklerin mahiyet ve anlamı anlaşılabilir. 1365'te Hüseyin ve Timur ordusunda kanatlara ve yanlara büyük bir önem verildiğini yukarıda görmüştük. Merkezde kuvvetli bir askerî birlik vardı; fakat muharebede bu birlik kesin rolü oynamıyordu. 1391'de savaş düzeninde artık merkez bakımından yeni bir durumla karşılaşıyoruz. Eskiden olduğu gibi, kanatlara pek büyük bir değer verilmiştir. Yanlara (kanbul) verilen büyük önem de bunu gösterebilir; fakat merkez özel olarak

takviye edilmiştir. Merkeze bir öncü birliği ilâve edilmiştir; bundan başka, kumandanın karargâhı da merkezin arkasında kurulmuştur; çok defa muharebenin sonucunu tayin eden yedek kuvvetler de burada bulunurdu.

Bu düzenin elverişli yönlerini tecrübe eden Timur, bundan sonra bu usulü tatbik etmiştir. Aşağıda göreceğimiz gibi, 1395'te Terek boyunda Toktamış'la yaptığı muharebede de bu savaş düzeni tatbik edilmişti. Fazla olarak, Toktamış bu savaş düzeninin yararlarını daha 1391 muharebesinde anlamış ve ordusunu Timur'un düzenine göre kurmuştu. Bu suretle, yeni savaş düzeninde merkez ve kanatlara büyük bir önem verilmişti. Merkezde yedek kuvvetler ve kumandan karargâhı muhafaza edilirdi; yedek kuvvetler muharebede gereken her yere sevk edilebilirdi; yalnız süvarilere değil, piyadelere de yer verilirdi. Bu sonuncular, süvari kuvvetlerinin önünde yer alır ve düşman taarruzu, özellikle süvari hücumu karşısında, siperlerine (çapar) ve turalarına çekilerek, ilk muharebeyi verirlerdi. Piyade kuvvetleri, cephenin savunma savaşları yapan kesiminde pek önemli bir rol oynardı.

1391'de Timur'la Toktamış arasındaki muharebeyi tasvir eden Şerefeddin Ali Yezdî, Timur ordusunun sağ ve sol kanatlarına bağlı tümen, bin ve koşun emirlerinin savaş saflarına piyade ve süvari kuvvetlerini aldıklarını açıkça kaydetmiştir.[1]

Timur'un 1395'te Toktamış'la yaptığı muharebede de aynı tablo müşahede edilmiştir.

Timur'un 1398 - 1399 Hindistan seferini tasvir eden Gıyaseddin Ali, piyade kuvvetlerinin muharebeye katıldığını sık sık belirtmiştir. Örnek olarak, Gul (Cul) ırmağı kıyısında yapılan muharebeden söz ettiği sırada, sol kanatta sultan Ali Tavaçı'nın kumandası altında bulunan kolun öncülüğünü Horasanlı piyade müfrezelerinin yaptığını söylemiştir.[2] Buna benzer daha birçok örnekler ve-

---

[1] M. Charmoy, a. y., 216 s. (Farsça metin).

[2] Gıyaseddin Ali, Dnevnik poxoda Timura v Indiyu, 76. s.

rilebilir. Fakat durum, bu örnekler sıralanmadan da açıktır. Yalnız göçebe kavimlere dayanmayıp, ziraî bölgeler ahalisiyle de ikmal edilen Timur ordusunda piyade kuvvetlerine yer verilmemesine imkân yoktu.

Timur ordusunda ateşli silâhların bulunması, pek ilginç bir olaydır. Ateşli silâhlardan ilk olarak Muineddin Natanzî ("İskender anonimi") söz etmiştir.[1] Bu kayıt, ilk olarak, A. M. Belenickiy'in gözüne çarpmıştır. XIV. yüzyılın sonunda Doğuda ateşli silâhlar artık yayılmıştı. Örnek olarak, Nizameddin Şamî 1399'da Dehli yanında Timur'la yapılan muharebede sultan Mahmut Dehlevî'nin ordusunu tasvir ederken, Hint askerlerinin radandozla, yani ateşli silâhlarla teçhiz edildiklerini belirtmiştir. Yine Nizameddin Şamî, 1400 - 1401'de Timur tarafından kuşatılan Şam'da da askerlerin ateşli silâh kullandıklarını bildirmiştir.

Ateşli silâhların bu devirde, hatta bu devirden biraz önce Doğu Avrupa'da da yayıldığını görüyoruz. Moskovalıların, 1382'de Moskova Toktamış ordusu tarafından kuşatıldığı vakit iptidaî tüfekler kullandıklarını biliyoruz. Prof. V. V. Mavrodin, yukarıda anılan yazısında, bu olayı kaydetmişti. Yine aynı yazarın anlattığına göre, bundan birkaç yıl önce Kazan'da ateşli silâhlara tesadüf edilir. V. V. Mavrodin'in Nikonovskaya letopis'ten naklettiği bir kayda göre, Kazan (yani o vakit Bolgar) ahalisi 1376'da Ruslar tarafından kuşatıldıktan sonra, yalnız ok atmakla kalmayarak, ayrıca ateşli silâhlar da kullanmıştı.[2] 1391'de Timur'un Toktamış'a karşı yaptığı sefer, büyük bir önem taşır. M. Charmoy bu seferi tasvir etmiş,[3] M. İ.

[1] A. M. Belenickiy, O poyavlenii i rasprostranenii ognestrel'nogo orujiya v Sredney Azii i İrane v XIV - XVI vekax. İzv. Tadj. filiala Akad. Nauk SSSR, No. 15, 1949, 23. s.

[2] V. V. Mavrodin, O poyavlenii ognestrel'nogo orujiya na Rusi. Vestn. Leningr. univ., 1946, No. 3, 69. s.

[3] Bu tasvir, M. Charmoy'nın adı geçen eserinin bir bölümünü teşkil eder (Expédition de Timoûr-i lènk..., 99 - 126. s.).

İvanin de askerî bakımdan bu sefer üzerinde durmuştur.[1] İki sebeple bu konuya tekrar dönmek ihtiyacını duyuyoruz: 1) Bütün olayları göz önünde tutmak suretiyle bu meseleye dokunmadan "Altın Ordu'nun çöküşü" üzerine bir eser yazmak imkânı yoktur; 2) M. İ. İvanin'in kitabının ilk baskısı ile M. Charmoy'nın eseri bundan yüz yıl önce çıkmıştı. M. Charmoy Fransız dilindeki eserini yazdığı sırada, Şerefeddin Ali Yezdî ile Abdürrezzak Semerkandî'nin eserlerine dayanmıştı. Şimdi, Nizameddin Şamî'nin daha eski metni elimizde bulunuyor. Şerefeddin Ali Yezdî, eserden geniş ölçüde yararlanmış ve birtakım ilâveler yapmıştır.

Timur, Toktamış'a karşı yaptığı seferine 1390/91 kışında başlamıştı. Semerkant'tan hareket ederek, kurduğu bir köprü ile Sırderya'yı geçmiş[2] ve Taşkent'e yönelmişti. Burada Timur, ordusu ile birlikte kışı Parsin ile Çinas arasındaki mevkide geçirmişti.[3] Şerefeddin'in anlattığına göre, Taşkent'ten Hocent'e gitmiş ve o zamanın âdetlerine uyarak, şeyh Maslahat'ın kabrini ziyaret etmişti.[4] 10.000 kebek dinarı dağıttıktan sonra, Timur Taşkent'e dönmüştür. Burada hastalanmış ve anlaşıldığına göre, sıtmadan 40 gün yatmıştı. 1391 yılı ocak ayının son yarısında iyileşerek, yeni bir yürüyüşe hazırlanmağa başlamıştı. Nizameddin Şamî'nin anlattığına göre, yakınlarına ve ordu emirlerine büyük mükâfatlar vermiş, karılarını ve prenslerini Semerkant'a göndermişti. Yalnız Çulpan Melik ağa adlı karısını yanına almağa karar vermişti. Yeni yürüyüş hazırlıkları, ordunun başemirleri arasında kılavuzlar (kaçarçi) dağıtmakla sona ermişti. Kılavuzlar arasında sonradan ün kazanan İdigü Özbek (Rus kronik-

[1] M. İ. İvanin, O voennom iskusstve i zavoevaniyax mongolo-tatar i sredne-aziatskix narodov pri Çingis-xane i Tamerlane. 1775, 190 - 207. s.

[2] M. Charmoy, a. y., Şerefeddin Ali Yezdi, 173. s. (Farsça metin).

[3] M. Charmoy, a. y., a. s.

[4] M. Charmoy, a. y., 174. s.

lerinde Edigey) de vardı. Timur, 15 safer günü,[1] yani 1391 yılı ocak ayının 22'sinde Taşkent'i terk ederek Otrar'a yönelmişti. Karasaman mevkiine (Otrar çevresinde) gelince, Toktamış'ın elçileriyle karşılaşmıştı. Timur İran'da askerî hareketlerle meşgul olduğu sırada, Toktamış ona zarar vermek için çok çalışmış, hatta Maveraünnehr'e akın ederek, şehirlerini talan etmekten bile çekinmemişti. Şimdi Timur büyük kuvvetlerle Toktamış'a karşı sefere çıkınca Toktamış korkmuş ve kesin muharebeyi daha elverişli bir fırsata bırakmağa karar vermişti.

Düşman elçilerinin geldiğini haber alınca, Timur kendilerine resim ve âdet gereğince saygı gösterilmesini emretmişti. Kabul töreninde elçiler Timur'a hediyeler takdim etmişlerdi. Hediyeler arasında bir şahin ve 9 yürük at da vardı. Âdetleri bozmak istemeyen Timur, şahini eline oturtmuş, fakat düşmanın hediyesine değer vermediğini açıklamak için, ona göz atmaktan çekinmişti. Diz çöken elçiler, Timur'a Toktamış'ın mektubunu vermişlerdi. Toktamış, mesajında Timur'un kendisine karşı gösterdiği bütün lûtuf ve iyilikleri hiç unutmadığını ve ona karşı yaptığı düşmanca hareketlerden nedamet duyduğunu yazıyordu. Mektubun sonunda Timur'un sadık bir vassalı olacağını ve bütün emirlerine uyacağını vaat ediyordu. Timur, bütün bu güzel sözlerin, sadece, bu anda meşhul bir sebeple kesin muharebeye girişmekten çekinen düşmanın bir diplomasi hilesinden ibaret olduğunu biliyordu. Bu mesaja verdiği cevapta Timur, Toktamış'ı çirkin hareketlerle suçlandırmış, onun — Timur'un — Ak Ordu ve sonra Altın Ordu tahtına çıkmasında kendisine ne gibi yardımlarda bulunduğunu hatırlatmış, güçlü bir hükümdar olunca, Toktamış'ın hıyanet ettiğini kaydetmiş, özellikle onun — Timur'un — Fars ve Irak'ın fethiyle meşgul olduğu sırada kendisini arkadan vurduğunu ileri sürmüştü.[2]

[1] Nizameddin Şamî, Tauer baskısı, 117. s. – Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre, Timur Semerkant'ı 12 safer, yani 19. I. 1391 tarihinde terk etmiştir (Bakınız: M. Charmoy, a. y., 176. s.).
[2] M. Charmoy, a. y., 179. s.

Cevabının sonunda Timur, Toktamış'ın sözlerine hiç inanmadığını ve onun barış teklifini kabul etmeğe imkân görmediğini ifade etmişti. Cevabî mesajını yazdıktan sonra, Timur büyük bir ziyafet tertiplemiş, elçilere tekrar mükâfatlar vermiş, fakat onları serbest bırakmayarak, kılavuz olarak kullanmak üzere yanında alıkoymuştu. Bundan sonra Timur ordu emirlerinin, prenslerin ve yakınlarının iştirakiyle bir kurultay toplamıştı. Kurultayda ilerlemek kararı verilmişti. 1391 yılı şubat ayının sonunda büyük bir ordu, Yası (bugün Türkistan şehri), Karaçuk, Savran şehirlerinden geçerek, bugünkü Kazakistan'ın merkezindeki bozkıra çıkmıştı. 6 nisan 1391'de yürüyüşlerden yorulan askerler, Sarıgözen (bugün Sarısu) mevkiine varmışlardı. Burada bol su vardı. Timur ordusu birkaç gün dinlendikten sonra ırmağı geçmiş ve nisan sonunda, çiçekli bahar günlerinde Kiçigdağ mevkiinden geçip Uludağ'a varmıştı. Nizameddin Şamî'nin anlattığına göre, Timur dağın tepesine tırmanmış, etrafına bakınarak, sonsuz bir bozkır görünce, burada seferine ait bir hatıra bırakmak kararını vermişti. Bu maksatla askerlerine, tayin edilen bir yere büyük taşlar taşımalarını, taşçılara da büyük bir taşa bir kitabe yazıp onun adını ve buradan geçen orduyu anmalarını emretmişti.[1]

Bundan on yıl önce Orta Kazakistan'da, Altın Çuku dağında, Karsakpay maden ocağı yanında, üzerinde bir kitabe bulunan bir taş bulunmuştu. Bu kitabe iki dilde yazılmıştır. Taşın üst tarafında Arap yazısıyle yazılmış üç satır vardır. Çok bozuk bir halde bulunan bu kitabenin şimdilik yalnız iki satırı okunabilmiştir: "Bismillâhir - rahman - irrahim..." Sekiz satırdan ibaret olan alt taraftaki kitabe Uygur yazısıyle Çağatay (eski Özbek) dilinde yazılmıştır. Kitabenin okunması, Timur'un diktiği anıt üzerine Nizameddin Şamî'nin yukarıda zikredilen sözlerini teyit etmiştir. A. İ. Ponomarev'in Popravki k

[1] Nizameddin Şamî, Tauer baskısı, 118. s. — Bu yer, ufak farklarla Şerefeddin Ali Yezdî tarafından tekrarlanmıştır (M. Charmoy, a. y., 181 - 182. s.).

çteniyu "nadpisi Timura"[1] yazısından sonra, kitabenin esas muhteviyatı şimdi tamamıyle anlaşılmıştır. Kitabede, yedi yüz doksan üçte, yani 1391'de Timur'un Toktamış hana karşı bir sefer yaptığından söz ediliyor. Bu suretle, yazılı kaynaklardaki haberler teyit edilmiş oluyor. Nizameddin Şamî'nin daha kesin bir tarih vererek, seferin yapıldığı yıldan başka, ay ve gününü (cemaziyelevvel ayının 23. günü, yani 1391 yılı nisan ayının 9. günü) vermesi, dikkate değer. Timur, kitabede kendisine Turan sultanı adını veriyor. Bu suretle, XIV. yüzyılın siyasî terminolojisinde bu tabirin varlığı açıkça anlaşılıyor. Bu kitabede Timur ordusunun mevcudu da gösterilmiştir (200,000 kişi). Böylelikle, Gıyaseddin Ali'nin, Nizameddin Şamî'nin, Şerefeddin Ali Yezdî'nin ve diğer kaynakların, şu veya bu seferi tasvir ederken, Timur ordusunun mevcudu konusunda verdikleri haberlerin doğruluğu anlaşılıyor. Kitabede seferin maksadı da açıklanmıştır: Timur, Toktamış hana hücum ediyor.

Bu anıtı diktikten sonra, Timur yola devam edilmesini emretti. Etrafta güzel, kokulu otlar, bol çiçek ve sular vardı. Timur İlançuk (bugün Cılançık) ırmağını geçtikten sonra, 8 günde Kuzey Kazakistan'da Anakarkuyun mevkiine varmıştı.[2] Burada mola verildiği vakit, dört aylık yolculuktan sonra erzak stoklarının pek azaldığı anlaşılmıştı. Bu zamanlarda, davar, un, yağ gibi birtakım yiyecek maddeleri satan satıcılar orduları takip ederdi. Şerefeddin Ali Yezdî'nin anlattığına göre, bir koyun 100 kebek dinarı değerinde idi; 1 man ekmek yine 100 kebek dinarına yükselmişti. Bütün bunları göz önünde tutan Timur, ordu emirlerini toplamış ve kendilerinden bulamaca benzer un çorbası müstesna olmak üzere, undan ekmek, çörek, erişte, börek ve başka yiyecekler yapmayacaklarına dair bir senet (müçilke) almıştı.[3] Buğday unu-

[1] Sovetskoe vostokovedenie, III. c., 1945, 222 - 224. s.

[2] Nizameddin Şami, 118. s. — Şerefeddin Ali Yezdî (M. Charmoy baskısı): "Atakarguy" (parantez içinde: "Anakarguy").

[3] M. Charmoy, a. y., 182. s.

nun artık tükendiği anlaşılıyor; çünkü çorbanın arpa unundan yapılması talep ediliyordu. Bu sonuncuya ayrıca mutır (bir cins kuru sebze) karıştırmak da gerekiyordu. Bir ambar manı undan 60 kâse çorba çıkıyordu. Asker başına günde 1 kâseden fazla çorba vermek yasaktı. Bu durum karşısında, 200,000 kişiyi yarı aç bir durumdan kurtarmak için bir çare aramak gerekiyordu. Timur büyük bir sürek avı tertiplemek çaresini düşünmüştü. Bozkırda yüzlerce kilometrelik bir alanda hiçbir av yoktu; etrafta birçok yabani hayvanlar göze çarpıyordu. Av, 6 mayıs 1391'de yapılacaktı. Tümen ve bin emirlerine Timur'un tavaçıları gönderilerek, sürek avının şekli gösterilmişti. Askerler tarafından çevrilen büyük bir alanı kucaklayan halka, iki gün içinde daraltılmıştı. Tehlikeden habersiz kalan hayvanlar ürkerek merkeze kaçmışlar, fakat halkadan çıkamamışlardı. Av, çok verimli olmuştu; aç kalan askerlerin eline büyük miktarda geyik, yaban keçisi ve avcıların yurtlarında bulunmayan başka hayvanlar geçmişti.[1] Askerler karınlarını doyurdukları gibi, iaşe kolları, yolun devamı için lâzım gelen et stoklarını da toplamışlardı. 12 mayıs 1391'de Timur, torunu mirza Muhammet Sultan Bahadır'ın kumandası altında bulunan bir avcı birliği göndermişti. Öncülere düşman kuvvetlerini bulmak görevi verilmişti.

Bir süre sonra öncüler Batı Sibirya'da Tobol ırmağına varmış, ırmağı geçmiş ve birçok ateşler görmüşler, fakat Muhammet Sultan'ın gönderdiği karakol birliklerine rağmen, asker izlerine rastlanmamıştı. Öncüler Tobol boyunda araştırmalar yaparken, Timur'un yönetimi altındaki kuvvetler de gelmişti. Timur, Tobol'u geçmelerine emir verdi. Çünkü düşmanı bu istikamette aramak gerektiğine inanıyordu. Tecrübe sahibi olduğu anlaşılan emir Şeyh Davut'un yönetiminde bir keşif kolu gönderildi. Bu kol yararlı haberler edinmiş ve Timur, Yayık (Ural) ırmağına yönelmek kararını vermişti. Bu ırmağın üç geçidi vardı; fakat ihtiyatla hareket etmeğe çalışan Timur, ırmağı yuka-

[1] M. Charmoy, a. y., 183 - 184. s.

Sürek Avı

rı kesiminden geçmeyi daha makul bulmuştu. Ordu sıkı bir yürüyüşle 6 gün sonra Samara ırmağına varmıştı. 4 haziranda Timur artık İyik ırmağını geçmişti. Şerefeddin Ali Yezdî'nin anlattığına göre, burada Timur'a Toktamış'ın adamlarından üç kişi getirmişlerdi. Onların verdikleri ifadeye göre, Toktamış, Timur'un ordusu üzerine sağlam bilgilere sahipti; çünkü emir İdigü'nün 2 nökeri Timur'un karargâhından kaçmış ve bu yolda bütün bildiklerini ona haber vermişlerdi. Timur şimdi düşmanın nerede olduğunu ve ne yapmak gerektiğini anlamıştı. Teşebbüsü gecikmeden kendi eline almak lâzım geldiğini açıkça hissediyordu. İyik ırmağı yakınlarında tahkim edilmiş bir kamp kurmuştu. Siperler kazılmış, tura ve çeperler (büyük savunma setleri) yerleştirilmişti. Bütün ordu geldikten ve bütün birlikler sefer ve muharebe hazırlığı bakımından kontrol edildikten sonra, Timur, savaş saflarını bağlayarak düşmana karşı yürümek emrini vermişti.

Toktamış'ın yakında bulunması, öncü, karakol ve habergirilere (keşif kolları) özellikle ağır görevler çıkarıyordu. Toktamış'ın birlikleri üzerine aralıksız haberler geliyordu. Nizameddin Şamî ve Şerefeddin Ali Yezdî, Timur'un karakol ve keşif birliklerinin faaliyetini etraflı bir şekilde anlatmışlar, Timur'un verdiği görevi metanetle ifa ederek, Toktamış'ın karakol koşunlarıyle yaptığı savaşta ölen İki Timur adlı kahraman emirin hikâyesini kaydetmişlerdir. Toktamış'ın taktiği gittikçe anlaşılmağa başlamıştı; üslerinden uzaklaştıkça Timur'un erzak stoklarının azalacağını ve askerlerinin kuvvetten düşeceğini bekleyen Toktamış, açıkça Timur ordusunu yıpratmağa çalışıyordu. Timur, kabil olduğu kadar kısa bir süre içinde Toktamış'ı durdurmak ve muharebeye başlatmak mecburiyeti ile karşılaşmıştı. Bu maksatla mirza Ömer Şeyh'e 20.000 kişilik bir birlikle yürüyerek Toktamış'ı bulmak ve muharebeye girişmek suretiyle onun ordusunu durdurmak emrini verdi.[1] Mirza Ömer Şeyh, Timur'un emrini yerine getirmiş, Toktamış'ın öncüleriyle muharebeye girişmişti. Bu

[1] M. Charmoy, a. y., 212 - 213. s.

haber, Orta Asya emirini pek sevindirmişti. 18 nisan 1391'de büyük ordusunu savaş düzenine bizzat sokmağa başlamış ve yukarıda anlatıldığı gibi, askerlerini 7 bağımsız kola ayırmıştı. Bu kolordular ona (Timur'a) tabi idiler. Bugün Kuybışev eyaletinde bulunan Çeremşan'ın ayaklarından Kundurça suyu vadisinde, Kundurça veya Kunduzça mevkiinde meşhur bir muharebe olmuştu.

Yukarıda askerî bakımdan üzerinde durduğum bu muharebeyi kaynaklar uzun uzun tasvir etmiştir. Bu kanlı muharebede büyük bir gayret gösterilmiş, ayrı ayrı kesimlerde başarı ihtimalleri değişmiş, fakat muharebe Toktamış'ın kesin olarak bozguna uğramasıyle sona ermişti. Şerefeddin Ali Yezdî'nin anlattığına göre, "(Toktamış — A. Ya.) İdil ırmağı ile öldürücü kılıç arasında kalmıştı."[1]

Kundurça vadisinde Timur'un Toktamış'ı yenmesi, büyük bir ganimet vermişti. Nizameddin Şamî'ye göre,[2] piyadeler 10'ar 20'şer at, bir atlı süvariler 100'er at getirmişlerdi. Koyun ve kuzu gibi hayvanların sayısı ise saymakla bitmezdi. Timur ile askerî şefleri özellikle büyük bir pay almışlardı. Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre, sadece 5000'den fazla kız ve oğlan köle olarak ona verilmişti.[3] Ülkesine dönerken Timur ordusu yağmaya son vermemişti. Bozkırda Toktamış'ın ulusuna mensup birçok göçebelerle karşılaşmış ve bunları soymuşlardı. Burada ilginç bir nokta vardır. Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre, "bu sonsuz çölde göçebeler çadırlarda (küterme) otururlar. Bunlar hiçbir zaman yıkılmazdı; göç zamanlarında talikalarla naklederlerdi."[4]

Timur, ülkesine dönerken Yayık ırmağının geçidinden geçmiş ve Savran'a çıkmıştı. Buradan Otrar'a ve sonra başşehri Semerkant'a gelmişti. Şerefeddin Ali Yezdî'nin anlattığına göre, bütün 1391 seferi 11 ay sürmüştü.

Bu sefer ile ilgili olarak ilginç bir olay göze çarpıyor. Timur'un karargâhında ve Kundurça vadisinde (Kunduz-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 171. s.
[2] Nizameddin Şamî, Tauer baskısı, 125. s.
[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 172. s.
[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 172 - 173. s.

ça mevkiinde) yapılan muharebede Cuçi ulusuna mensup üç önemli şahsiyet vardı : Künçe oğlan (prens), Timur Kutluğ oğlan (prens) ve emir İdigü. Bunlar Toktamış'la anlaşamamışlar ve Timur'dan yardım istemişlerdi. Ancak, emir İdigü ile prensler Cuçi ulusu bozkırlarında şahsî emeller beslemişler ve Toktamış yenildiği vakit elverişli bir fırsat bularak Deşt-i Kıpçak'a dönmüşlerdi.

Yalnız Künçe oğlan sözüne sadık kalarak geçici olarak Timur'un yanına dönmüş, fakat çok geçmeden o da Timur Kutluğ'un yanına kaçmıştı.

3.

1391 mağlûbiyeti, henüz gerek Toktamış'ın, gerek devletinin mukadderatını tayin edememişti. Savaşa devam edebilmek için Toktamış'ın elinde daha birçok kaynaklar vardı. Toktamış, lâzım gelen azim ve sarsılmaz enerjiyi de kendisinde bulmuştu. 1391 muharebesinden sonra, Timur İran'da ve Kafkasya'da meşgul bulunduğu sırada, Toktamış Azerbaycan'da yeni entrikalar çevirmek için kuvvet topluyor ve hasmı ile kesin bir karşılaşmaya girişmek için açıkça fırsat kolluyordu. Arap yazarlarının — al - Makrizî,[1] al - Asadî,[2] al - Aynî[3] — anlattıklarına göre, 1394 ve 1395 yıllarında Toktamış bütün kuvvetiyle Mısır sultanı el - Melik ez - Zahir Berkuk'la sağlam münasebetler kurmağa çalışıyor, giriştiği savaşta kendisine yardımda bulunması için, Timur'un her iki taraf için de aynı derecede tehlikeli olduğunu ileri sürüyordu. Altın Ordu ile Mısır Memlûk devletinin ancak ortak bir düşman karşısında yaklaşmaları, dikkate değer. Hülegü hanedanına mensup hükümdarların yönetimi altında bulunan güçlü bir devletin varlığı (1335'e kadar) karşısında, Altın Ordu hanları, Hülegü sülâlesine mensup hanlara yalnızca mukavemet edemeyeceğini bilen Mısır Memlûkleri ile seve

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 442. s.
[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 448. s.
[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 531. s.

seve temas ederlerdi. Hülegü devleti 1335'te yıkılmıştı. Bu tarihten itibaren yarım yüzyıl süre ile iki taraf arasındaki diplomatik münasebetler azalmıştı; çünkü bunların siyasî bir anlamı kalmamıştı. XIV. yüzyılın 80. yıllarından itibaren şartlar birdenbire değişmişti; çünkü Timur her iki taraf için bir tehdit teşkil etmeğe başlamıştı.

Bu sırada Toktamış Litvanya ile münasebetlerini sağlamlaştırmağa çalışmıştı. 1393'te Toktamış'ın elçileri Krakov'da Litvanya prensi Vitovt'un (Vitol'd) kardeşi Lehistan kralı Jagiello tarafından kabul edilmişlerdi.[1] Toktamış, Moskova ile Litvanya arasında bir ittifak kurulmasına imkân vermek istemiyordu. Sınır boyundaki topraklar meselesinde Moskova ile Litvanya arasında çıkan anlaşmazlıkta Toktamış açıkça Litvanya prensini tutmuştu. 1393'te Jagiello'ya gönderdiği yarlıkta, tartışmaya konu teşkil eden toprakların yönetimini ona vermiş, fakat kendi hâkimiyetinin tanınmasını ve vergi verilmesini talep etmişti. 1394 sonbaharında Şeki'de (bugün Rus Azerbaycanı) bulunduğu sırada, Timur, Toktamış ordusunun Derbent'i geçerek Şirvan şehir ve köylerini yağma etmeğe başladığı haberini almıştı. Çarpışmadan kaçınılamayacağını anlayan ve savaşı geciktirmekte bir yarar görmeyen Timur, sefere hazırlanmak için askerlerine emir verdi. Ordunun mühimmat ve teçhizatını kontrol eden Timur, askerî şeflere büyük hediyeler (ögülge) dağıtmış ve sefere hazır bir durum almıştı. Bununla ilgili olarak, karılarından bir kısmını çocuklarıyle birlikte Sultaniye'ye, en çok hürmet ettiği iki karısını — Saray Mülk Hanım ve Tuman Ağa — ise Semerkant'a göndermişti. 1395 yılı şubatında Derbent tarafından Toktamış'a karşı sefere çıkılması için emir verdi. Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre, Türk âdetine uygun olarak, ordunun sol kanadı önde bulunuyordu.[2] Timur hareketleriyle bir şüphe uyandırmamak için, yoldan Toktamış'a bir elçi göndermişti. Bu elçilik görevi, diplomatik mektuplaş-

[1] B. Spuler, Die Goldene Horde, Leipzig, 1943, 131-132. s.
[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 174. s.

ma ve konuşmaların bütün inceliklerine vâkıf olan akıllı ve tecrübeli Şemseddin Almalıkî'ye verilmişti.

Timur'un elçisi Toktamış'ın karargâhına gelerek, ona Timur'un mektubunu vermiş ve kendisine vergi belâgatle bu sonuncunun dileklerini bildirmişti. Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre, artık barış fikrini beslemeğe başlayan Toktamış, en nihayet emirlerinin tesiri altında tutumunu değiştirmiş ve elçiye Timur'a sunulmak üzere sert bir dille yazılmış bir mektup vermişti.[1] Şemseddin Almalıkî Timur'un yanına geldiği zaman, bu sonuncusu Samur ırmağı vadisinde artık kamp kurmuş bulunuyordu. Burada elçi, hükümdara konuşmaların sonuçlarını bildirmişti. Samur vadisi Elbruz dağının yakınlarında uzanıyordu. Timur savaş saflarını kurmuş ve Ali Yezdî'ye göre, sol kanadın bir ucu Elbruz'un eteklerine, sağ kanadın bir ucu ise Kulzum (Hazar) Denizine dayanmıştı.[2]

Timur, Toktamış'ın cevabına esas itibarıyle sevinmişti; çünkü bu cevap savaş ilân etmek için güzel bir vesile teşkil ediyordu. Timur, ordusunu savaş düzenine, yani rütbelere (mürçil) göre sıraladıktan sonra yola çıkmıştı. Tümen, bin ve yüz beyleri, birlikleri ile beraber ilerliyorlardı. Derbent boğazını geçtikten sonra, Timur ordusu eskiden beri burada yaşayan Kaytak kavminin işgal ettiği alana girmişti. Kaytak kavmi, Toktamış'ın faal bir müttefiki olarak tanınmıştı. Bu sebeple, Timur Kaytakların yok edilmesi için emir vermişti. Köylerinin çoğu yakılmış, Kaytaklardan birçok kimseler öldürülmüş veya esir alınmıştı. Timur Tarki'ye (Tarhu)[3] — Dağıstan'da bulunan

---

[1] Nizameddin Şamî'ye göre, Toktamış cevabında af dilemiş ve barışmak arzusunu izhar etmiştir (Nizameddin Şamî, Tauer baskısı, 158. s.).

[2] Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre, Elbruz ile deniz arasında 5 fersahlık bir uzaklık vardı. Fakat bu, muhtemel değildir. Nizameddin Şamî, dağ eteği ile ırmak, yani Samur ırmağı arasında 5 fersahlık bir uzaklık bulunduğunu söyler. Fersah = 6 km.

[3] Hazarların eski başşehrinin (Semender) vaktiyle burada bulunduğu anlaşılıyor.

bu şehir ile Derbent arasında 4 günlük mesafe vardı — gelip kamp kurduğu vakit, ona, Toktamış'ın, emir Kazançı'nın kumandası altında kuvvetli bir öncü birliği gönderdiğini haber vermişlerdi. Timur büyük kuvvetle düşmanı karşılamış ve geri çevirmişti.

Şerefeddin Ali Yezdî, Terek ırmağı boyunda iki düşman ordusunun ilerlemesini canlı bir şekilde tasvir etmiştir. 1395 yılı nisan ayının ortasına doğru iki ordu bu ırmağın kıyılarında karşı karşıya gelmişti. Yüzyıllar boyunca yerleşmiş askerî geleneklere uyarak Timur tavaçılarına müstahkem bir kamp için yer seçmelerini ve oraya kuvvetli bir ordu yerleştirmelerini emretti. Kampın etrafında hendekler açılmış, kazıklar çakılmış ve çeperler (çapar) yerleştirilmişti. Bu hendeğin dışında ikinci bir hendek kazılmıştı. Askerlerin kampta gürültü çıkarmaları ve hareket etmeleri ve geceleri ateş yakmaları yasak edilmişti. Böylelikle, yaklaşan düşman kuvvetlerinin Timur ordusu üzerine herhangi bir bilgi edinmesine imkân verilmeyecekti.

Orta Çağ askerî tekniğinde kampın çeperlerle çevrilmesine pek büyük bir önem verilirdi. Burada çok eski bir gelenekle karşılaştığımız muhakkaktır. Gardizî (XI. yüzyıl) ve Şeref az-Zaman Tahir al-Marvazî (XII. yüzyıl) gibi IX. yüzyıla ait ana kaynaklara dayanan yazarlara göre, Hazar ordusunun atlı askerleri, yanlarında daima 20 kazık, kalın ipler ve çeperler taşırlardı. Ordu, düşman kuvvetlerinin yanında bir gece için kamp kurduğu vakit askerler kazıkları çıkarırlar ve çeperlerini kazıklara dayarlardı.[1] Toktamış, Timur'un kampına gece hücum etmekten çekinmişse de, ertesi gün, 15 nisan 1395 çarşamba günü, o zamanın en büyük muharebelerinden biri başlamıştı. Bu muharebe, yalnız Toktamış'ın değil, Altın Ordu'nun mukadderatını da tayin etmişti.

---

[1] Gardizî, W. W. Barhold'ün raporu, 96. s. (Farsça metin). — Al-Marvazî, V. Minoskiy baskısı, 21. s. (Arapça metin).

Timur bu muharebede de 1391 muharebesinde tatbik edilen savaş saflarını kurmuş, ordusunu 7 kola (kolorduya) ayırmıştı. Savunma savaşlarında önemli bir değer ifade eden piyade kuvvetleri bu muharebede büyük bir rol oynamışlardı. Bu muharebe üzerine en geniş tafsilâta Nizameddin Şamî ile Şerefeddin Ali Yezdî'de tesadüf olunur. Her zaman olduğu gibi, esas itibarıyle Şamî'nin metnini tekrarlayan bu sonuncusu, birçok ilginç bilgiler vermiştir.

Toktamış'ın ordusuna mensup büyük kuvvetlerin, ordunun sol kanadına hücum ettiğini Timur'a haber verdikleri vakit muharebe henüz bütün cepheyi sarmamıştı. Timur'un yanında yedek olarak 27 koşun seçme asker vardı. Sol kanadın güçlüklerle karşılaşan birliklerine vahim bir anda yardıma koşmuştu.

Düşman geri çekilmek zorunda kalmıştı; Timur'un koşunlarına mensup kahramanlar, kaçan düşman askerlerinin arkasına düşerek uzaklaşmışlardı. Düşmanlar bunu görünce, çarçabuk kendilerini toplamışlar, tekrar birleşerek geri dönmüşler ve Timur askerlerini kovalamağa başlamışlardı. Kahramanlardan teşekkül eden bu küçük grup etrafında her iki taraftan yeni kuvvetlerin iştirakiyle büyük ve kanlı bir muharebe yapıldığını Şerefeddin büyük bir ustalıkla anlatmıştır. Timur ordusuna mensup yeni koşunlar hızla muharebe meydanına gelerek, araba ve çeperlerden istinat noktaları teşkil ediyorlardı. Dizlerinden birini yere dayayan askerler, düşmanlara ok bulutları gönderiyorlardı. Muharebenin en ateşli anında mirza Muhammet Sultan'ın bol silâhlı koşunları Timur birliklerine iltihak etmişti. Esas kolda bulunan bu koşunlar, şiddetli bir süvari hücumu yapınca düşman bozguna uğramış ve kaçmıştı. Bu başarı birdenbire cephenin bütün kesimlerinde elverişli bir durum yaratmıştı. Bu muharebe devam ederken, Toktamış'ın sol kanat kanbulu, Timur'un sağ kanat koşunlarını bozmuştu. Timur'un en seçkin emirlerinden birinin (emir Hacı Seyfeddin'in) kumandası altında bulunan bu koşunlar, Toktamış askerleri tarafından çevrilerek arkadan vurulmuştu. Bizzat Hacı Seyfeddin'in emrinde bulunan bütün tümen, kahramanca bir savunmada bulunmuştu. Düşmanlar, sarf ettikleri bütün gayretlere rağmen, Timur'luların mukavemetini yenmeğe muvaffak olamamışlar, her hücumda ok yağmuruna tutulmuşlardı. Nihayet Cenanşah bahadırın tümeni gelerek bir süvari hücumu yapmıştı. Ondan sonra mirza Rüstem ve Ömer Şeyh'in tümeni gelmişti. Toktamış'lılar şiddetli baskıya dayanamayarak dağılmışlardı. Toktamış'ın bütün sol kanadı parçalanmıştı. Bu suretle, başarı kesimden kesime Timur tarafına geçmeğe başlamış ve nihayet bütün muharebe Toktamış'ın kaçmasıyle sona ermişti. İbn Arabşah'ın çizdiği muharebe tablosu, ufak farklar gösterir. Onun anlattığına göre, Toktamış han ordusuna mensup sağ kanat emirlerinden birisi, başka bir emirle kavga ederek, muharebe meydanını terk etmiş ve Aktav adlı kabilesini alıp gitmişti. Bu kabile batıda Rum ülkesine giderek, Edirne çevresindeki alanlara yerleşmişti. Bu emirin hıyaneti Toktamış'ı zayıflatmış ve ordu saflarında büyük bir şaşkınlık uyandırmıştı.[1] Burada emir Aktav'ın kastedildiği anlaşılıyor; fakat Şerefeddin Ali Yezdî, bu emirin hareket hattını başka türlü tasvir etmiştir. Toktamış ordusu muntazam bir şekilde geri çekilmiş, ayrı ayrı birlikler arasında bağlantı bozulmuş, tümenler başsız kalmış birtakım gruplara ayrılarak, düzensiz bir şekilde kaçmışlardı. Toktamış'ın kaçarken han karargâhında bıraktığı büyük servet ve hazineler Timur'un eline geçmişti. Timur, yararlıklar gösteren kumandan ve askerlere büyük mükâfatlar verdikten ve askerî kuvvetlerini kısmen düzene soktuktan sonra kolundan yaralanan Miranşah'ı büyük bir birlikle bırakmış (muharebede attan düşen Miranşah kolunu kırmıştı), Toktamış'ı yakalamak ve ordusunun kalıntılarını ele geçirmek için takip hareketine devam etmişti. Timur seçme koşunları ile birlikte gece gündüz yürümüştü.

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 465. s.

Turatur geçidinde Timur İdil'in (Volga) sol kıyısına geçmişse de, Toktamış'ı yakalayamamıştı. Şerefeddin Ali Yezdî'nin anlattığına göre, Urus hanın oğlu Kayrıçak oğlan, Timur'un yanında bulunuyordu. Timur, onu Toktamış'ın yerine Cuçi ulusu tahtına çıkarmak istiyordu.[1] Kayrıçak oğlana kuvvetli bir Özbek birliği, bir altın kemer, altın işlemeli bir kaftan ve hanlık alâmetleri vererek, onu asker toplamak ve Altın Ordu'da düzeni kurmak göreviyle Volga'nın sol kıyısına göndermişti. Toktamış'ın bu rakibinin sonraki hayatı üzerine bildiklerimiz pek azdır. Kayrıçak oğlanın Volga'nın sol kıyısında ne yaptığını bilmiyoruz. Sonraki devirlere ait kaynaklarda saklanan kayıtlardan, onun çok geçmeden öldüğünü öğreniyoruz.[2]

Kayrıçak oğlanı Volga'nın sol kıyısına gönderen Timur, Altın Ordu şehirlerinden Ükek'e (Üvek) yönelmiş ve şehir ile çevresini yağma etmiş, fakat Toktamış'a yetişememişti. Bahtsız Altın Ordu hanı, yakınlarından birkaç kişi ile Bular'a (Bulgar) kaçmıştı. Kampta kalan Miranşah, Timur'dan ayrılmak istemeyerek, aşağı Volga'da Yulukluk - Uzukluk mevkiinde babasına iltihak etmişti.

4.

Toktamış'ın kaçması Timur'u müteessir etmişti; çünkü geniş topraklara ve büyük kaynaklara sahip olan Toktamış'ın bir süre sonra yeni kuvvetler toplayarak yeni bir savaşa girişebileceğini takdir ediyordu. Bu sebeple, Altın Ordu'nun Dnepr (Özi) tarafındaki batı uluslarına yönelmeğe karar verdi. Toktamış'ın Bek Yarık oğlan[3] ve Aktav gibi birtakım emirleri buraya kaçmışlardı. Bu emirler Terek boyunda yapılan muharebeye de katılmışlardı.

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 178. s. — Şerefeddin Ali Yezdî, Bibliotheca Indica baskısı, I. c., 755. ve müt. s.

[2] Bu haberi, eserini XVII. yüzyılın başında yazan Haydar Razi'ye borçluyuz (Bakınız: V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 214. s.).

[3] Boraçar'ın oğlu.

Bu sefer oldukça uzun bir zamana mütevakkıftı. Halbuki Timur, Maveraünnehr'i ve İran'da işgal edilen şehir ve bölgeleri kontrolsuz bırakmaktan çekiniyordu. Bu durum karşısında, torunu Pir Muhammet ile Şiraz'a bir ordu göndermiş, Şemseddin bahadırın tümenini ise Semerkant'a yöneltmişti. Özi, yani Dnepr ırmağına çıkan Timur, Bek Yarık oğlanın, emir Aktav'ın ve Timur oğlanın yönetiminde bulunan toprakları yağma ve tahrip etmişti. Emir Aktav ile Timur oğlan, Dnepr'in ötesinde düşmanları emir Huramday'ın yanına kaçmışlarsa da, emniyete kavuşamamışlardı. Bunun üzerine Rum sınırını geçerek, İsrayaka mevkiine[1] gelmişler ve burada bir süre barınmışlardı. Ton (Don) ırmağına yönelen Timur, beklenmedik bir hareketle Rus şehir ve kasabalarına yürümüştü. Timur'u kuzeye, eski Rusya'nın medenî bölgelerine çeken şey ne idi?

Orta Asya ve İran'ın bütün hükümdarları gibi, Timur da Rusların durumu üzerine sağlam bilgi alamamıştı. Orta ve Ön Asya'nın coğrafya ve tarihi ve İslâm ülkeleriyle kavimleri üzerine köklü bilgiye sahip olduğu halde, Rusya, Rus prenslikleri ve Moskova üzerine en ilkel bilgisi bile yoktu. Rus ülkesine ait realiteye az çok uygun tarihî - coğrafî bilgi Orta Asya'ya gelmiyor ve bu yoldaki haberler Altın Ordu'nun içinde kalıyordu. Bu sebeple, İslâm ülkelerinin ve hatta Hıristiyan Kafkasya alanlarının tarihine ait zengin malzeme veren XV. yüzyıl İslâm (Acem ve Arap) tarihçiliğinde, Rusya tarihine ait ilginç ve değerli hiçbir şey bulunamaz. Bu eserlerde Rus şehirlerinin adları bile güvenilir bir şekilde tespit edilememiştir. Nizameddin Şamî'ye göre, Timur askerleri tarafından yağma edilen Karasu adlı Rus şehri nedir?[2]

XV. yüzyıl Rus tarihçiliği özel bir durum gösterir. Rus kroniklerinde Orta ve Ön Asya'da geçen olaylar üze-

[1] İsrayaka'nın Rumeli olduğu anlaşılıyor. Rumeli o zaman Osmanlı sultanlarının elinde bulunuyordu (V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 294. s.).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 161. s. — Farsça metin: Tauer baskısı, 121. s.

rine sağlam tafsilât vardır. Sonra, bazı alanlar üzerine sağlam coğrafî bilgiye de tesadüf edilir. Altın Ordu'da XIV. yüzyılın 60 - 80. yılları arasında hüküm süren karışıklıklar üzerine Rus kroniklerinde bol bilgi verildiğini yukarıda belirtmiştik. Mamay ve Toktamış üzerine etraflı bilgiler verdiklerini de görmüştük.

Timur'un Rusya seferine dönelim. Nizameddin Şamî[1] ve Şerefeddin Ali Yezdî'ye[2] göre, Timur Maşkav, yani Moskova çevresine hücum etmiş, büyük bir ganimet almıştır. Biz bu habere inanamayız; çünkü Rus kroniklerinde Moskova çevresinden söz edilmez. Rusya coğrafyası üzerine sağlam bilgiye sahip olmayan doğu kaynağı, Ryazan topraklarını Moskova prensliğinin sınır topraklarıyle karıştırmıştır. Bu sebeple, Rus kaynaklarının daha sağlam haberlerine dönelim.

Nikonovskaya letopis'e göre, Timur büyük bir ordu ile Ryazan topraklarına girmiş ve Elec şehrini alarak, "Elec prensini yakalamış, ahalinin bir kısmını esir almış, bir kısmını öldürmüştü."[3] Bunu haber alan prens Vasiliy Dmitrieviç, kalabalık alaylar toplayıp Kolomna şehrine yönelmiş ve Oka geçidini işgal etmişti. Ruslarla karşılaşmaktan çekinen Timur, Ryazan topraklarını yağma ettikten sonra güneye gitmişti. Mamay'ın Kulikovo ovasındaki mağlûbiyetine ait hikâyelerin onu korkuttuğu anlaşılıyor. Bu sebeple, Ruslarla muharebeye girişmekten çekinmiştir. Timur, büyük bir ganimetle aşağı Volga'ya, Balçimkin şehrine yönelmişti.[4] Aşağı Don alanında yürüyüş yapmış ve Azak (Azov) şehrini almağa karar vermişti. Bu sonuncusu hemen tamamıyle yağma edilmiş ve Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre, Timur'un emrine dayanarak

---

[1] Nizameddin Şamî, Tauer baskısı, 161. s. — V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 121. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 180. s.

[3] PSRL, XI, Nikonovsk. letop., 159. s.

[4] Balçimkin veya Balcimin, Volga'nın sağ kıyısında bulunan Altın Ordu şehirlerinden biridir.

Müslümanları ayırdıktan sonra, ahali "cihadın kılıcı"na terk edilmiş, yani öldürülmüştü.[1]

Timur, Azak'tan Kuban'a yönelmişti. Şerefeddin Ali Yezdî'nin anlattığına göre, Çerkezler Azak ile Kuban arasındaki otlakları yakmışlardı. Timur'un atları 7 - 8 gün süre ile tam anlamıyle yemsiz kalmışlardı. Buna öfkelenen Timur, Çerkezlerden öç almak maksadıyle bütün uluslarının tahrip edilmesini emretmişti. Şerefeddin Ali Yezdî Çerkez adıyle kimi kastediyor? Çerkez adının toplayıcı bir tabir olduğu anlaşılıyor. Burada Çerkezlerden başka, diğer dağ kavimleri de vardı. Aşağı Volga alanında tayin edilen yolu birdenbire terk eden Timur, Dağıstan'a yönelmiş ve burada Kuli ve Tavus adında iki dağ kalesini sarmıştı; Timur'un fikrine göre, bu kalelerin hâkimleri ona karşı gizli entrikalar çeviriyorlardı. Kartal yuvalarına benzeyen bu kaleleri ele geçirebilmek için Timur'un başbuğ olarak büyük bir zekâ ve kabiliyet göstermesi, askerlerin de büyük şahsî yararlıklar göstermeleri gerekiyordu. Timur'un bahadırları, kayadan kayaya uzatılan merdivenlerin yardımıyle Tavus kalesine doğru inip çıkıyorlardı. Nihayet büyük kayıplardan sonra kaleyi fethetmişlerdi.[2] Kaleleri fethettikten ve hâkimlerini öldürdükten sonra, Timur Kuzey Kafkasya'da Simsin bölgesine yürümüş ve burada da birçok kaleler almıştı.

Timur'un 1395 kışında Hacı Tarhan (Ejderhan) ve Saray Berke'ye yaptığı seferin hikâyesi özellikle ilginçtir. Timur niyetlerini saklamıyordu. Bu yılın yaz aylarında Terek kıyılarından kaçan Toktamış'ı takip ederken yaptığı birinci seferinde, Saray Berke ve Ejderhan'ı tahrip edemeyen Timur, şimdi Altın Ordu varlık ve hâkimiyetinin bu iki büyük merkezini kesin olarak yıkmak maksadıyle büyük bir ordu ile yürüyordu.

Sert bir kış bastırmış, Volga buzla kaplanmıştı. Hacı Tarhan, yalnız ırmak tarafından ele geçirilebilirdi. Şerefed-

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 180. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c.: Nizameddin Şamî, 122. s.; Şerefeddin Ali Yezdî, 181 - 182. s.

din Ali Yezdî'ye göre,[1] şehir yalnız karadan sağlam surlarla çevrilmişti. Kulelerle tahkim edildiği anlaşılan kale duvarları, ırmağın bir ucundan başlayarak öbür ucuna kadar bütün şehri sarıyordu. Irmak tarafında duvar yoktu. Burada şehri silâhlı gemiler koruyordu. Irmağın buz tutmasıyle şehre bu en zayıf tarafından girmek kolaylaşmıştı. Bu sebeple, Hacı Tarhan ahalisi kalın buz parçaları keserek, bunlardan duvar örmeğe başladı. Örülen kısımlara gece su döküyorlardı. Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre : "Bu suretle yüksek bir [duvar] yapmışlar, şehir surlarını bu duvarla birleştirmişler ve bir kapı yapmışlardı. Gerçekten bu, güzel bir yapıdır; bu sebeple, burada hikâye edilmiştir."[2]

Timur şehrin durumu üzerine etraflı bilgi alıyordu. Yazın burada bıraktığı bir emirine — Ömer Taban — şehrin yönetimini vermişti. Ömer Taban, kalantar Muhammet'in düşmanca entrikalara kalkıştığını Timur'a haber vermişti. Timur ordusu ile Hacı Tarhan'a yaklaşınca, adı geçen kalantar Muhammet onu karşılamağa çıkmıştı. Timur onu yanına almayarak, Pir Muhammet, emir Cenanşah ve başkalarıyle birlikte Saray Berke'ye göndermiş ve ordu ile Volga'yı geçerken kalantarın buz altına atılmasını onlara söylemişti. Bu emir gerçekten yerine getirilmişti.

Sağlam surlarına rağmen, Hacı Tarhan mukavemet göstermişti. Timur önce şehir ahalisinin hayatını korumak için vergi kesmiş, sonra ordusunun şehri yağma etmesine müsaade etmişti. Ayrılmadan önce bütün ahalinin şehri terk etmesini emrederek şehri yakmıştı. Ejderhan'ı yakıp yıktıktan sonra Saray Berke'ye yürümüş, fakat mukavemetle karşılaşmamıştı. Hacı Tarhan gibi, Saray Berke de Timur askerleri tarafından tamamıyle yağma edilmişti. Tahrip edilen Altın Ordu başşehrinin ateşe verildiği ve büyük bir kısmının yandığı anlaşılıyor. Timur'un seferinden (takriben) 450 yıl sonra Saray Berke harabeleri alanında kazılar yapan Tereşçenko, şehirde bir yangının izlerini

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 184 - 185. s.
[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 184. s.

bulmuştu.[1] Timur ordusu 1395 - 96 kışında elde ettiği serveti, o zamana kadar hiçbir yerde bulamamıştı.

Aşağı Volga'da ve civardaki bozkırlarda bu yıl kış o kadar ağır olmuştu ki birçok bölgelerde hayvanların büyük bir kısmı ölmüş ve yiyecek maddelerinin fiyatları çıkmıştı. Örnek olarak, 1 man darı 70, bir koyun 250 kebek dinarına satılıyordu. O zamana kadar bu fiyat hiç işitilmemişti. Kebek dinarının altın olarak 50 kopek ettiğini biliyoruz. Birçok askerlerin, tavaçılar tarafından yapılan taksime istinaden aldıkları ganimeti tam anlamıyle israf ettiklerini söylemeğe lüzum var mıdır? Aksi halde, ülkelerine dönerken açlıktan ölebilirlerdi.

Timur'un 1395'te Toktamış'a karşı kazandığı zaferin önemi büyüktür. 15 yıl içinde Altın Ordu'ya mukadderatını tayin eden iki büyük darbe vurulmuştu. 1380'de Kulikovo ovasında Dimitriy Donskoy'un Mamay'ı yenmesi o kadar önemli bir darbe idi ki karışıklıklarla da sarsılan Altın Ordu, eski kuvvetini toplamak imkânını bulamamıştı. Altın Ordu'yu canlandırmak teşebbüsü, enerjik Toktamış'ın şahsında Cuçi ulusu ordusunun sol kanadından, Ak Ordu'dan çıkmıştı.

Altın Ordu hâkimiyetinin Maveraünnehr'in ziraî bölgeleri ve medenî şehirleri için sürekli bir tehdit teşkil ettiğini takdir eden Timur, ikinci darbeyi indirmişti. Bu darbeden sonra Altın Ordu ikinci derecede bir devlet durumuna düşmüştü.

1395'te Timur'un Toktamış'ı yenmesi, Ejderhan'ın ve özellikle Altın Ordu başşehri Saray Berke'nin tahrip edilerek yakılması, Orta Asya, Güneydoğu Avrupa ve Rusya bakımından önemli bir olay teşkil eder. Ryazan topraklarını yağma eden Aksak Timur, Toktamış'ı yenmekle, farkında olmaksızın Rusya'ya yardım etmiş, fakat tutumuyle Ruslar arasında kötü bir hatıra bırakmıştı.

[1] V. V. Grigor'ev, Çatırexletnie arxeologiçeskie poiski v razvalinax Saraya. JMVD, 1847, 9. kitap.

S. Solov'ev'e göre :[1] "Timur'un kazandığı başarıdan sonra Altın Ordu, Moskova prensi için uzun süre tehlike teşkil etmekten çıktı; 12 yıl içinde kronikçiler, Tatar birlikleri ile Ryazanlılar arasında yapılan üç sınır çarpışmasından söz etmişlerse de, başarı çokluk Ryazanlılar tarafından kazanılmıştı."

[1] S. Solov'ev, İstoriya Rossii, 1. kitap, I-V. c., 2. baskı, 1029. s.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Edige ve Altın Ordu hâkimiyetinin sağlamlaştırılması yolunda ikinci teşebbüs

1380'de Kulikovo ovasında Rusların kazandıkları tarihî zafer, Altın Ordu için ciddî bir darbe teşkil etmiş ve bundan sonra Altın Ordu kesin bir çöküntüye sürüklenmişti. Toktamış'ın Altın Ordu'ya eski kudretini kazandırmak teşebbüsü verimsiz kalmıştı.

Olaylar arasındaki tarihî münasebetleri araştırırken, Timur'un 1391 ve 1395'te Toktamış'la yaptığı savaşlarda kazandığı başarıları, yalnız Maveraünnehr'in büyük kaynaklarına ve Timur'un askerlik ve teşkilâtçılık alanındaki kabiliyetine atfetmek doğru olmaz. Bu başarıları her şeyden önce Rusların Kulikovo ovasında kazandıkları büyük zaferin kolaylaştırdığı muhakkaktır. Timur, Toktamış'la giriştiği mücadelede başka savaşlarda olduğu gibi yalnız büyük bir ganimet elde etmek gayesini göz önünde tutmuyordu.

Olayların dikkatle araştırılması sayesinde, Timur'un, Altın Ordu'nun Kırım, Kuzey Kafkasya ve aşağı Volga gibi zengin alanlarının ekonomik önemini kökünden yıkmak gayesini takip ettiği anlaşılır. İbn Arabşah, Timur'un Altın Ordu'yu yıkmasını pek canlı bir şekilde tasvir ediyor: "Elde ettiği eşyaları alıp götürmüş, [bütün] ganimeti dağıtmış, yağmaya müsaade etmiş, ahaliyi öldürmüş, esirleri kesmiş, hayat şartlarını değiştirmiş ve ele geçirdiği para, esir ve malları alıp götürmüştü. Onun öncüleri Azak'a kadar ilerlemişlerdi; Saray'ı, Sarayçuk'u, Hacı Tarhan'ı ve [bütün] bu alanı yıkmıştı."[1]

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 466. s. (Rusça tercüme).

Ancak, İbn Arabşah bu mesele üzerine geniş tafsilât vermemiştir. XIV. yüzyılın sonuna ve XV. yüzyılın ilk yarısına ait Arap ve Acem tarihçilerine borçlu olduğumuz birtakım haberlere göre, Timur Kırım ve Kefe'yi yağma etmişti.[1] Kefe kuşatması 18 gün sürmüştü. Azak'a epey zarar vermişti. Şerefeddin Ali Yezdî'nin anlattığına göre, Timur, Azak'ı aldıktan sonra Müslümanların sair ahaliden ayrılarak serbest bırakılmasını emretmişti. Bu emre göre, Müslüman olmayanlar cihadın (din savaşı) kılıcına teslim edilerek evleri yakılıp yağma edilmişti.[2]

Altın Ordu'nun o zamanki başşehri Saray Berke'nin ağır surette tahrip edildiğini biliyoruz. Yine aynı Acem yazarına göre, Timur, Saray'ı ateşe vermişti.[3] Bu haber, Tereşçenko'nun yaptığı kazılarla yüz yıl önce teyit edilmişti. Kuzey Kafkasya alanları, özellikle Macar şehri ve Çerkez toprakları da ciddî surette tahrip edilmişti.

Volga boyundaki Üvek ve Ejderhan (Hacı Tarhan) şehirleri de böyle bir akıbetle karşılaşmıştı. Bütün bu olylara ilâve olarak, Doğu Avrupa ile Orta Asya ve Çin arasında Altın Ordu yoluyle yapılan kervan ticaretinde büyük rol oynayan Hârizm başşehri Ürgenç'in 1388'de barbarca tahrip edildiğini de kaydedince, tablo tamamıyle anlaşılır. Timur, Avrupa ile Çin arasında Kırım, aşağı Volga ve Hârizm yoluyle yapılan kervan ticaretini yıkmağa çalışıyordu. Toktamış'ın hezimetinden sonra bu geniş ve zengin alanda pazarlarla birlikte üretim de kesin olarak gerilemeğe başlamıştı.

---

[1] Kırım veya Solhat, bugün Eski Kırım; Kefe, bugün Feodosiya [Bakınız: V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 322. s. (Arapça metin), 330. s. (Rusça tercüme). — İbn Dukmak; 357. s. (Arapça metin), 364. s. (Rusça tercüme). — İbn al-Forat; 428. s. (Arapça metin), 442. s. (Rusça tercüme). — Al-Makrizî; II. c., 185. s. Şerefeddin Ali Yezdî, Zafername, I. c., 776 - 777. s.]

[2] Şerefeddin Ali Yezdî, a. y., Bibliotheca Indica, I. c., 762 - 763. s. (Bakınız: V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 180. s.).

[3] Şerefeddin Ali Yezdî, a. y., 775. s. — V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 185. s.

XV. yüzyılda Güneydoğu Avrupa'da bulunmuş iki Venedikli, Josafo Barbaro ve Ambrogio Contarini, bu gerileme üzerine çok değerli ve güvenilir haberler vermişlerdir. J. Barbaro 1436'da ve sonraki yıllarda Azak ile Ejderhan arasındaki bozkırları ziyaret etmişti. Ejderhan, (tahmin edildiğine göre, 1395'te) Timur tarafından tahrip edilmesine kadar ipek ve baharat ticaretinde büyük bir rol oynamıştır. Mallar buradan Azak'a (Tana) gönderilir ve oradan da gemilerle İtalya'ya sevk edilirdi. Barbaro'ya göre, XV. yüzyılın 30 - 40. yıllarında bu ticaret sona ermiş ve Avrupa malları Uzak Doğu'ya Suriye yoluyle gönderilmişti.[1] Venedikli A. Contarini bu alanları tahminen otuz yıl sonra ziyaret etmişti. 1476'da Ejderhan'ı ziyaret eden Contarini, Josafo Barbaro'nun verdiği tafsilâtı bütünlemiştir. Bu devirde Ejderhan evlerinin gösterdiği çirkin manzarayı belirterek, eskiden burada büyük binalara rastlandığını, fakat bunların ancak harabeleri kaldığını zikretmiştir. Şehir ahalisinin ifadesine dayanan Contarini, Ejderhan'ın ticaret alanındaki ününden söz ederek, Azak'la yapılan geniş alım satım faaliyetini belirtmiştir.[2]

Toktamış 1395'te Terek'te büyük bir hezimete uğradıktan sonra en sadık adamlarından kurulu küçük bir grupla saklanmıştı. Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre, Bular ülkesine kaçmıştı.[3]

Bu yer adı altında hangi ülke kastedilmiştir? Bular kelimesi bazan Kelar, yani Lehistan anlamına gelir; fakat yazmalarda "Bulgar" kelimesi yerine yanlışlıkla bu şeklin yazıldığı da düşünülebilir. Bu meseleyi **contexte'**in yardımıyle halletmek gerekir. Bu yerin "karanlıklar ülkesi" çevresinde bulunduğu yolundaki kayıt sayesinde, Bular

---

[1] Biblioteka inostrannıx pisateley o Rossii, I. c., S. Peterburg, 1836; İ. Barbaro, 94. s. (İtalyanca metin), 56. s. (Rusça tercüme).

[2] A. Kontarini, a. y., 169. s. (İtalyanca metin), 90 - 91. s. (Rusça tercüme).

[3] Şerefeddin Ali Yezdî, I. c., 756. s. Kalküta. — V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 178. s.

tabiri ile Bulgar ülkesinin kastedildiği kesin olarak anlaşılabilir.

Toktamış'ın 1395'te Cuçi ulusunda hâkimiyeti ele almak için giriştiği teşebbüsler üzerine kaynaklarda hiçbir habere rastlanmadığını acınarak söyleyelim. Ancak, enerjik yaradılışlı Toktamış'ın bu defa da mağlûbiyete katlanmayarak, Cuçi ulusu tahtını elde etmek maksadıyle yeni kuvvetler toplamağa başladığı göze çarpıyor. Timur, Güneydoğu Avrupa topraklarını almak maksadını göz önünde tutmuyordu. Bu sebeple, birçok taraftarları bulunan aşağı Volga alanının kazanılması, Toktamış için ciddî bir mesele sayılmazdı; fakat liman şehirleri ve ticaret hayatı bakımından büyük bir önem taşıyan Kırım, birçok güçlükler doğurmuştu. XIV. yüzyılın sonunda ve XV. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da yazılan Arap tarihlerinde, Toktamış'ın 1396'da Kırım'a yaptığı bir sefer üzerine önemli bir haber vardır. Al - Askalanî'ye göre, h. 799'da (yani 5.X.1396 ile 23.IX.1397 arasında) Toktamış'la Cenevizliler arasında büyük bir muharebe yapılmıştı.[1] Başka bir Arap yazarı — İbn - al - Forat — Kırım'da çıkan olayların tarihini açıklamıştır. Ona göre, Toktamış Kefe "hâkim" ine karşı sefere çıkmış ve 17 mart 1396'da şehri sarmıştı.[2]

Bu iki yazara göre, Kefe bu sırada Cenevizlilerin elinde bulunuyordu. Cenevizliler, Timur'un Altın Ordu'yu tahrip etmesinden sonra hüküm süren karışıklık ve anarşi günlerinde Kırım hâkimiyetini ellerine almışlardı.

Toktamış'ın Kırım seferinden Rus kronikleri de söz eder. Nikonovskaya letopis'e göre, "Bu yıl [6906 = 1398] içinde Büyük Ordu hanı Taktamış Deniz boyu şehirleriyle savaşmıştı."[3] Deniz boyu şehirleri altında Kırım'ın yukarıda zikredilen kıyı şehirlerini anlamak gerekir. Yalnız, Rus kroniğinde 1396 yerine 1398 tarihi verilmiştir. Bu.

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 451. s. (Arapça metin), 454. s. (Rusça tercüme): Al-Askalanî.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 357. s. (Arapça metin), 364. s. (Rusça tercüme): İbn-al-Forat.

[3] PSRL, 7, XI, Nikonovsk. letop. 167. s.

Toktamış'ın Kırım'a karşı yaptığı yeni bir sefer midir, yoksa sefer tarihinde bir yanlışlık mı vardır? Bizce, burada bir tarih yanlışlığı vardır. Kırım seferinin tarihi meselesini bir yana bırakalım. Toktamış'ın Kırım seferi onun Altın Ordu'da hâkimiyetini sağlamlaştırmağa başladığını ispat eder. Toktamış'ın o zaman Kefe'yi almağa ve onu bir süre elde tutmağa muvaffak olduğu düşünülebilir.

Semerkant'ta Timur'un sarayına gönderilen ve 1404'te oraya varan Kastilya (İspanya) elçisinin notlarına göre: "Edige Kefe şehrine hücum etmişti; çünkü Totamiş'in oğlu onunla savaşarak ülkeye büyük bir zarar vermişti; şehir ahalisi Edige ile barış yapmışlar, Totamiş'in oğlu ise Tamurbek'in yanına kaçmıştı."[1]

Toktamış burada kazandığı başarıdan yararlanamamıştı. Altın Ordu'da Timur Kutluğ gibi ciddî ve şanslı bir rakibi ortaya çıkmıştı.

Timur Kutluğ han, Timur hanın oğlu idi.[2] Timur Kutluğ'un prens (oğlan) sıfatıyle Timur'un sarayında ilk defa olarak ortaya çıktığı günün kesin tarihini bilmiyoruz. Timur Kutluğ, ancak Timur'un Toktamış'a karşı giriştiği askerî harekâtın ilk günlerinde faal bir rol almağa başlamıştı. Nizameddin Şamî, Timur Kutluğ'u ilk defa olarak 1390'da Timur'un Toktamış'a karşı yaptığı sefer münasebetiyle anmıştır. Hocent (Sırderya) ırmağını geçtikten sonra Timur, öncü olarak Timur Kutluğ oğlan, Künçe oğlan ve Şeyh Ali bahadır ile birlikte büyük bir birlik göndermişti.[3]

Şerefeddin Ali Yezdî'ye gelince, Şerefeddin Timur Kutluğ'un adını, ilk defa olarak, h. 790'da (= 1388), yani iki yıl önce, Timur'un Kongrat soyundan gelen Sufî sülâlesine bağlı Hârizmşah Süleyman'ı Toktamış'a yardım et-

[1] Ryui Gonzales de Klavixo, Dnevnik puteşestviya ko dvoru Timura v Samarkand v 1403 - 1406 gg. İ. İ. Sreznevskiy tercümesi. S. Peterburg, 1881, 342. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 63. s. — Muizz al-ansab fi şacarat salatin mogul adlı eserin yazarını bilmiyoruz.

[3] Nizameddin Şami, Tauer baskısı, Praha, 112-113. s.

tiği için cezalandırmak üzere Hârizm'e karşı yaptığı sefer münasebetiyle anmıştır. Yukarıda olduğu gibi, Timur Kutluğ burada da Künçe oğlanla birlikte ortaya çıkmıştır.

Bundan sonra Timur Kutluğ oğlanın Mangıt boyuna bağlı Ak Ordu emiri Edige (Edigey) ile birlikte faaliyette bulunduğunu görüyoruz. Timur Kutluğ ile İdike arasındaki iş birliği uzun sürmüştür. Yine Şerefeddin Ali Yezdî'nin anlattığına göre, 1391'de (19 ocak) Timur, Toktamış hana karşı sefere çıkınca, emirlere yol bilen kılavuzlar tayin etmişti. Timur Kutluğ, Künçe oğlan ve İdike Özbek, Timur'la birlikte yola çıkan ordunun merkezinde kılavuzluk yapıyorlardı.[1]

1391 seferinde bu üç Ak Ordu emiri Timur'un hizmetinde kalarak, muhtelif görevler almışlardı. Timur'un Kunduzça'da kazandığı zafer sonunda Toktamış kaçtığı vakit, bu sonuncusunun kendileri için artık bir tehlike teşkil etmediğini ve Cuçi ulusuna döndükten sonra göçebe aristokratları arasında uygun bir siyaset takip edebileceklerini anlayınca, yurtlarına dönmek için Timur'dan müsaade istemeğe başladılar. Yurtlarına giderek illerini (kabilelerini) toplayacaklarını ve bütün servet ve hayvanlarıyle Timur'a iltihak edeceklerini söylüyorlardı. Ancak, bu vaatler onların gizli niyetlerine uymuyordu. Müsaade alınca kendi işlerini görmeğe başlayarak, tahtı Timur Kutluğ'a vermek teşebbüsüne giriştiler. Cengiz soyundan geldiği cihetle, Timur Kutluğ Cuçi ulusu tahtına çıkabilirdi.

Ne Timur Kutluğ, ne İdike geri döndü; yalnız Künçe oğlan[2] sözüne sadık kaldı; fakat aşağıda göreceğimiz gibi, bir süre sonra o da Timur'u terk etti.

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 159. s. — Şerefeddin Ali Yezdî, I. c., 499. s.

[2] Nizameddin Şamî, a. y., 125. s. — V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 118. s.; ayrıca 171-172. sayfalara da bakınız (Şerefeddin Ali Yezdi'nin hikâyesi).

Bu emirlerin Timur'dan hile ile uzaklaşmaları yolundaki hikâyeye İbn Arabşah'ta da tesadüf edilir.[1] Yalnız, İbn Arabşah bu hikâyeye sadece Edige'nin adını karıştırmış ve hikâyeye edebî bir süs vermiş veya bu olayla ilgili olarak teşekkül eden bir menkıbeyi tespit etmiştir. Timur'un 1395'te Toktamış'a karşı giriştiği seferde Timur Kutluğ'un ne yaptığını bilmiyoruz. Yalnız, Timur Kutluğ'un, İdike'nin (Edige'nin) teşvikiyle Toktamış'ın 1395 mağlûbiyetinden yararlanmaya kalkışarak, Altın Ordu tahtına çıkmak maksadıyle enerjik bir siyaset takip ettiği muhakkaktır.

Altın Ordu'da 1395'ten sonra gördüğümüz olaylar üzerine Rus kroniklerinde pek bol tafsilât vardır. Rus kaynaklarında, arasıra, hiçbir doğu yazarında tesadüf edilmeyen birtakım haberler de göze çarpar. Rus kroniklerinde gördüğümüz tafsilât bazan hayrete değer. "İskender anonimi" ne göre, daha Timur Kutluğ tahta çıkmadan önce, Toktamış Litvanya prensi Vitovt'un yanına kaçmıştı.[2]

Ancak, Toktamış'ın Litvanya'ya kaçması ve Timur Kutluğ'un Altın Ordu tahtına çıkması üzerine kroniklerde daha açık bir tablo çizilmiştir. 1396 - 1398 yıllarında Toktamış'ın Altın Ordu'dan ayrılan Kırım'ı almak maksadıyle mücadeleye giriştiğini yukarıda görmüştük. 1398'de Toktamış, Ryazan prensine elçi göndermişti. İlk zamanlarda Toktamış'ın işleri hiç de kötü gitmemişti.[3]

Ancak, Altın Ordu'da hâkimiyetini yeniden kurmak için sarf ettiği gayretlerin en verimli bir gününde "ansızın" Toktamış'a "Temir Kutluy adlı bir han hücum etmiş, büyük bir muharebe yapılmış ve çok kan dökülmüştü. Ve Temir Kutluy han Toktamış hanı yenerek Volga Büyük Ordusunun tahtına çıkmıştı; Toktamış han Litvanya'ya kaçmıştı."[4]

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 467 - 469. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 238. s. (Farsça metin), 133. s. (Rusça tercüme).

[3] Nikonovsk. letop., 167. s.

[4] A. y.

Toktamış, Kiev'de Vitovt'un yanına bütün ailesiyle birlikte gelmişti. Vitovt onu güler yüzle karşılamıştı; çünkü onun kuvvetini kendi siyasî emelleri için kullanmak istiyordu. Timur Kutluğ, hasmının Litvanya prensinin yanında değerli bir konuk olarak kalmasını sükûnetle karşılayamazdı. Yeni Altın Ordu hükümdarı, Litvanya'da kendisine karşı bir komplo hazırlandığını biliyor ve bunu her ne pahasına olursa olsun suya düşürmek istiyordu. Bu sebeple, hemen ertesi yıl (1399) Litvanya prensine elçiler gönderdi: "Benim düşmanım Toktamış hanı bana teslim et. Onun hayatta kalmasına ve senin yanında yaşamasına tahammül edemem."[1]

Vitovt bunu reddetmiş ve onu doğrudan doğruya savaşla tehdit etmişti. Gerçekten, Altın Ordu'ya karşı sefere çıkmak için asker toplamağa başlamıştı. Bu sefer, onun Tatarlara karşı yaptığı üçüncü seferi teşkil ediyordu. İlk sefer, 1397'de Don ırmağı vadisinde, ikinci sefer ise 1398'de Dnepr boyunda başarı ile sona ermiş, fakat Tatarlar ciddî bir mukavemet göstermemişlerdi. Kronikçi, Vitovt'un planlarından söz ettiği sırada, övünen Litvanya prensine aşağıdaki sözleri söyletmiştir : "Tatar yurdunu almağa gideceğiz; Timur Kutluy hanı yeneceğiz, onun devletini alacağız ve onun servet ve mülkünü paylaşacağız, ve Ordu'da onun tahtına Toktamış'ı oturtacağız, ve Kefe, ve Azak, ve Kırım ve Aztarakan ve Yayık Ordası ve Deniz boyu ve Kazan bizim olacak ve bizim hanımız olacaktır."[2]

Vitovt'un, Toktamış'a yalnız Altın Ordu'yu değil, Yayık Ordusunu, yani Ak Ordu'yu da vermek maksadını takip ettiği, yani Toktamış'ı vassal olarak bütün Cuçi ulusuna han yapmağa çalıştığı bu sözlerden anlaşılıyor. Vitovt bu suretle bütün Ordu'yu hâkimiyeti altına almak hayaline kapılmıştı; fakat bu gayeye erişmek için gereken kuvvete sahip değildi. Vitovt'la Toktamış arasındaki "dostluk" ve Timur Kutluğ'un Tatarlarıyle girişilecek mücadele

[1] A. y.

[2] Nikonovsk. letop., 172. s.

üzerine Moskova ile temas edilmemişti. Vitovt, Moskova'ya karşı birtakım emeller besliyor, Moskova prensinin kuvvetini azaltmak ve Litvanya topraklarını Rusya hesabına kuvvetlendirmek istiyordu. Büyük ve bol silâhlı bir ordu toplayan Vitovt, 1399'da Tatarlara hücum ederek Vorskla ırmağı boyunda kamp kurmuştu.

XIV. yüzyılın sonu, Litvanya ve Rusya'da ordunun ateşli silâhlarla teçhizinde kesin bir rol oynamıştır. Nikonovskaya letopis'in pek anlamlı bir kaydını verelim : "Vitovt, Vorskola ırmağının öbür kıyısında kamp kurmuş, talikalarda birçok silâh ve tüfek ve topla bekliyordu."[1]

Timur Kutluğ'un, Vitovt'un büyük ordusundan korkarak muharebeye girişmeyip barış teklif ettiğini kronikçi anlatıyor. Bu sırada Timur Kutluğ'un yanına Mangıt boyuna bağlı emir İdike gelmişti. Yukarıda adı geçen Edige, Timur Kutluğ'un korkusunu yenmeğe muvaffak olarak, onun barış teklifini geri almış ve Tatarlar için elverişli bir durum yaratmıştı.

Altın Ordu askerî kuvvetlerinin başına geçerek, Vorskla kıyısında Litvanya askerî kuvvetleri ve Toktamış birliği ile savaşa başlamıştı. XV. yüzyıl Leh tarihçisi Dlugosz'a göre, Toktamış'ın birliği birkaç bin Tatardan teşekkül ediyordu.[2] Vitovt, Almanlardan bir taburluk bir yardım görmüştü.[3] Zafer, Timur Kutluğ ile Edige tarafına geçmişti. Vitovt'un ordusu bozguna uğramış ve kaçarken yağma edilmek üzere galiplere büyük bir ganimet bırakmıştı. Kronikçiye göre: "Tatarlar kampı ve talikaları ve tüfekleri ve silâhları ve topları almışlar ve büyük bir servet, altın ve gümüş kaplar ele geçirmişlerdi." Vitovt, Toktamış ve Almanlar kaçmışlardı. Tatarlar onların peşine

[1] A. y., 173. s.

[2] J. Dlugosz, Dziejow Polskich, II. c., 495. s. Krakow, 1868.

[3] Spuler, Die Goldene Horde. 1943, 138. s.

düşerek,[1] Kiev ve Litvanya topraklarını tahrip etmişlerdi. Kiev'den 3000 ruble vergi almışlardı. Bu vergi, o zaman için büyük bir yekûn tutuyordu. Vorskla ırmağı vadisinde yapılan muharebe, Toktamış'ın mukadderatını kesin olarak tayin etmişti. Bundan sonra, hiçbir zaman Altın Ordu'da şahsî kudretiyle hâkimiyetini yeniden kuracak kadar kuvvet toplayamamıştı.

Cuçi ulusu üzerine ilginç ve değerli bilgiler vermekle beraber, kronoloji bakımından daima birçok yanlışlara düşen İskender anonimine (Muineddin Natanzî) göre, Toktamış, h. 800'de (= 24 eylül 1397 - 12 eylül 1398) Tulin (Tümen) civarında eceliyle ölmüştü."[2]

Bu haber doğrudur; çünkü Rus kaynaklarında da Toktamış'ın Tümen'de öldüğü belirtilmiştir. Yalnız, verilen ölüm tarihini düzeltmek gerekir. İskender anoniminde hiç olmazsa 7 - 8 yıllık bir yanlışlık vardır; çünkü Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre, Toktamış h. 807 yılı recep ayında (= ocak 1405) ölmüştü. Toktamış, Timur'un ölümünden birkaç hafta önce, Otrar'a elçi olarak eski nökerlerinden Kara Hoca'yı göndermişti.[3] Şerefeddin, elçinin görevlerini anlattığı sırada Toktamış'ın bozkırda yalnız kaldığını ve eski silâh arkadaşlarının kendisini terk ettiklerini belirtmiştir.

Bu elçinin, Timur ile Toktamış arasındaki münasebetlerin değişmesiyle ilgili olduğu, Semerkant'a Timur sarayına gönderilen Kastilya elçisi Ruy Gonzales de Clavijo'nun hikâyesinden anlaşılıyor. Clavijo'ya göre: "Tatar imparatoru Toktamış ile Tamurbek barışarak, İdikü'yü aldatmak için birlikte çalışmağa başlamışlardı." Clavijo, münasebetlerdeki bu değişikliği biraz aşağıda bir defa daha teyit etmiştir : "Toktamış ve çocukları Tamurbek'le dostluk münasebetleri kurmuşlardı."[4]

---

[1] Nikonovsk. letop., 174. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 237. s. (Farsça metin), 133. s. (Rusça tercüme).

[3] Şerefeddin Ali Yezdî, II. c., 647. ve müt. s.

[4] Ryui Gonzales de Klavixo, a. y., 341 - 342. s.

Ancak Edige, Vorskla mağlûbiyetinden sonra Toktamış'ı rahat bırakmıyor, onu adım adım takip ediyordu. İbn Arabşah'a göre: "gâh birisi, gâh diğeri galip gelmek suretiyle birbirleriyle 15 defa savaşmışlardı.[1] Nihayet on altıncı çarpışmada Edige kesin olarak galip gelmiş ve Toktamış "öldürülmüştü."[2]

O zaman İdike'nin askerî bakımdan ne kadar kuvvetli olduğu Clavijo'nun ifadesinden anlaşılıyor: "Edige Ordusunda iki yüz binden fazla atlı vardı."[3]

İskender anoniminin Toktamış'ın kendi eceliyle öldüğünü belirtmekle aldanıp aldanmadığını bilmiyoruz. Her ne olursa olsun, Rusya'ya ve Maveraünnehir ahalisine bu kadar kötülükler yapan Toktamış, 1405 yılı ocak ayında Otrar'da Timur'a elçi gönderdikten sonra, tarih sahnesini kesin olarak terk etmişti.

Rus tarihçiliğinde Edige eskiden beri en dessas ve haris Altın Ordu hükümdarı olarak telâkki edilir. Bu telâkki, XIV - XV. yüzyıl Rus - Tatar münasebetlerinin en değerli ve en zengin kaynaklarına, Rus kroniklerine dayanır. "En değerli ve en zengin" olarak Rus kroniklerini kabul ediyoruz; çünkü doğu (Arap ve Acem) kaynakları Rus - Tatar münasebetlerinden hemen hemen hiç söz etmeyerek, Edige'nin faaliyetinin ilk ve son devresi üzerine bilgi vermekle yetinmiş, yalnız Altın Ordu'nun durumunu ve Altın Ordu ile Orta Asya ve Kafkasya arasındaki münasebetleri göz önünde tutmuştur. Doğu kaynaklarının Edige'ye karşı hiçbir sempati göstermeyerek, onun verdiği sözü tutmadığını ispata çalışmaları dikkate değer. Bu bakımdan İbn Arabşah bir dereceye kadar istisna edilebilir. Timur'u hiç sevmeyen İbn Arabşah, onun bütün

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 470. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 471. s. — Sofiyskaya vtoraya letopis'in verdiği bilgiye göre, Toktamış'ı Şadibek 1406'da Sibirya'da öldürmüştü (VI. c., 133. s.).

[3] Ryui Gonzales de Klavixo, a. y., 341. s.

düşmanlarına hak vermeğe hazırdı. Gerçekten, tarih biliminde Edige üzerine başka bir tablo çizilemez; ancak, öte yandan onun idealize edildiğini görüyoruz.

Tarih sahnesinde gördüğümüz Edige'ye muvazi olarak, Nogay menkıbesinde de Edige adlı bir kahramanla karşılaşıyoruz. Göçebe aristokratlarının gönlünü yapmak için tertip edilen bu destan, Edige'nin şahsiyeti üzerine tarihî realiteye uygun bir fikir veremez.

W. W. Barthold'ün Otec Edige'ya yazısında Edige üzerine dikkate değer fikirler vardır.[1] W. W. Barthold, Edige'nin şahsiyetini idealize etmekten uzak kalmıştır. Ona göre, menkıbeden uzaklaşılarak tarihe dayanılacak olursa, onun esas özelliği olarak sadakatsizliği kabul edilebilir. W. W. Barthold'ün yazdığı gibi, "Edige, Urus hanı terk edip Toktamış yüzünden (Ebülgazi'nin ortaya sürdüğü gibi, onun, bu sonuncusunun nökeri olup olmadığı, Timur tarihinden anlaşılmıyor) babasıyle münasebetlerini kestikten sonra, Toktamış'a iltihak etmiş",[2] fakat sonradan ona tekrar ihanet etmiştir.

Doğu yazarları arasında yalnız İbn Arabşah Edige'nin dış görünüşünü tasvir etmiştir: "Onun [yüzü] gayet esmer olup, orta boylu, tıknaz vücutlu, akıllı, cömert, güler yüzlü, basiretli ve dirayetli bir adamdı."[3]

Edige, tarih sahnesine Toktamış'la hemen hemen aynı zamanda çıkmıştı. Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre, Cuçi ulusu emirlerinden Edige, Buhara çevrelerinde bulunan Timur'un karargâhına gelerek Urus handan kaçtığını ve bu sonuncusunun büyük bir ordu ile Toktamış'a karşı sefere çıktığını haber vermişti. Toktamış h. 778'de (= 1376 - 1377) Urus hanın oğlu Toktakiya ile yaptığı muharebede bozguna uğramış ve kaçmıştı.[4]

---

[1] İzv. Tavriç. obşç. ist., arxeolog. i êtnogr., I. (58) c., Simferopol', 1927, 18 - 23. s.

[2] A. y., 21. s.

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 473. s.

[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 148. s. — Farsça metin: Şerefeddin Ali Yezdî, I. c., 277. s.

Bu sırada Edige ile Toktamış arasındaki dostluk münasebetleri bozulmamıştı. Bundan sonra Edige 1391'e kadar Timur'a hizmet ederek Toktamış'la yaptığı mücadelede ona yardım etmişti. Yukarıda gördüğümüz gibi, Toktamış'ın yenilmesinden sonra Edige, Timur Kutluğ ve Künçe oğlan ile birlikte, hâkimiyet emellerine kapılarak hile ile eski yurduna kaçmıştı. Edige'nin enerjik bir şahsiyet olduğu muhakkaktır. Vakit kaybetmeden Altın Ordu'nun yönetimini fiilen ele geçirmek çaresini arıyordu. Cengiz sülâlesine mensup olmadığı için tahta çıkamayacağını biliyordu. Bu sebeple, Urus hanın torunu Timur Kutluğ oğlanı kukla olarak tahta oturtmak istiyordu. İbn Arabşah'a göre, "sultan unvanını alamazdı; eğer buna imkân olsaydı, [bütün] ülkeleri fetheden Timur kendisini [behemehal] sultan ilân ederdi. O zaman [İdigü] bir sultan seçerek başşehirde onu han ilân etmişti."[1] Rogojskiy letopisec, bu yolda daha açık bir dil kullanmıştır. Kronikçi, Edige'nin Altın Ordu'daki durumunu bakınız nasıl tasvir ediyor: "Bütün prensleri mağlûp etmiş ve ülkeyi kendi eline geçirmişti. İstediği hanı tahta oturtabiliyordu."[2]

Timur Kutluğ'un h. 800 (=1397 - 1398) tarihli yarlığı, Edige'nin Cuçi ulusundaki durumunu kesin olarak tayin etmiştir: "Timur Kutluğ sözüm: sağ [ve] sol kanat oğlanları, tümen beyi Edige ile bin, yüz ve on beyleri."[3] Bu suretle, yarlıktan onun, bütün Cuçi ulusu ordusunun başbuğu olduğu anlaşılıyor.

Şimdi Timur Kutluğ'un yönetimine dönelim. Altın Ordu'dan bize kadar gelen birkaç yarlık arasında onun yarlığının önemli bir yer tuttuğunu biliyoruz. Timur Kutluğ'un, saltanatının ilk yılında, h. 800'de (= 1397-1398)

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 469 - 470. s.

[2] PSRL, XV, Rogojskiy letopisec, 179. s. — Rogojskiy letopisec'in Edige'ye ait hikâyesine edebî bir şekil veren Nikonovskaya letopis' de Edige için hemen hemen aynı ifadeyi kullanmıştır (206. s.).

[3] A. Samoyloviç, Neskol'ko popravok k yarlıku Timur - Kutluga. İzv. Akad. Nauk, 1918, 1122. s.

verdiği tarhanlık yarlığını kastediyoruz. Yukarıda zikredilen bütün karışıklıklarla ilgili olarak, Altın Ordu devletinde önemli bir gerileme başlamışsa da, ahaliden türlü türlü vergi ve mükellefiyetler toplayan devlet mekanizması faaliyetine son vermemişti. Birçok araştırmalara konu teşkil etmiş olan bu yarlığın muhteviyatını ve tarihî önemini bir yana bırakarak, yalnız bir meseleye değinmek gerekir. Bu yarlık, Sudak çevresinde yaşayan Hacı Bayram oğlu Muhammet adlı bir toprak sahibine verilmiştir. Yarlıkta verilen tarhanlık, nesilden nesile intikal eder. Tarhanlık hakkını kazanan toprak sahibi, devlete verdiği vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutulur; çiftçilere gelince, çiftçiler, evvelce devlete verdikleri bütün vergileri toprak sahibine verirler.

Bütün Moğol devletlerinde olduğu gibi, vergi ve mükellefiyetler, çiftçiler için çok ağırdı. Vergilerin sıralanması bile, Altın Ordu'nun sosyal tarihini birçok bakımlardan aydınlatabilir. Burada "bağ vergileri", "ambar resimleri", "harman ücretleri", "ark yasakları", işlenmiş tarlalardan alınan "kalan" vergisi, alım satım resimleri, "damga resimleri", "tartı ücretleri", "yol vergileri", araba vermek, "konak", "erzak" ve "yem" temin etmek gibi mükellefiyetler, "olağanüstü vergiler"... sayılabilir. Altın Ordu devletinin yerleşik ve medenî ahalisinden alınan vergilerin ne kadar ağır bir yük teşkil ettiğini anlatmağa lüzum yoktur.

Esasen, Altın Ordu'nun Kırım, Bulgar gibi medenî bölgelerinde yaşayan yerleşik ahaliyi Altın Ordu yönetimine bağlayan şey ne idi? Yerleşik ahali, dil ve din bakımlarından yabancı olan ve daima cebir kullanarak kendisini istismar eden bu hâkimlere karşı nefretten başka bir şey duymuyordu. Altın Ordu'nun kuvveti ve göçebe aristokratları arasındaki birlik devam ettiği sürece etnik teşekkül bakımından ayrılıklar gösteren ahali kolayca yönetiliyordu; karışıklıklar çıktığı ve ordusu yenilmeğe başladığı sırada, Tatar - Moğol hâkimiyetine yabancı kalan kabile

ve kavimler, bu mağlûbiyetleri sevinçle karşılıyorlar ve durumlarını düzeltmek ümidiyle ondan ayrılıyorlardı.

Timur Kutluğ'un (fiilen Edige'nin) iktidarı ele almasıyle Altın Ordu kısa bir süre için yeniden kuvvetlenmişti; fakat bu, sönen bir ateşin son alevini teşkil ediyordu. Eski kudretinin gölgesini 10 - 15 yıl için toplayabilmek maksadıyle Altın Ordu, tarih boyunca tatbik ettiği şiddet ve tedhiş usullerini seferber etmek mecburiyetiyle karşılaşmıştı. Şahsî karakteri sayesinde, Edige bu yolda geniş bir faaliyet göstermişti.

Kronikçiye göre, "Edige bütün Ordu'da büyük bir prens idi; kuvvetli ve dinç ve çok cesurdu."[1] Ayrıca "kurnaz ve hilekâr"[2] olduğu anlaşılan Edige, gayelerine erişmek için hiçbir entrika ve kötülükten çekinmezdi.

Yukarıda belirtildiği gibi, XIV. yüzyılın sonunda ve XV. yüzyılın başında karşılaştığımız olaylar, son bir alev teşkil eder. Ne Edige, ne de onun tahta oturttuğu han, tarihin ters gidişini değiştirebilmişti. Rusya ile Altın Ordu ayrı ayrı yollardan yürüyordu. Rus prenslikleri, dağınık bir halde bulunmakla beraber, artık üretim kuvvetleri bakımından büyük bir gelişme göstermişlerdi. Rus şehirlerinin büyümesiyle birlikte zanaat ürünleri de artmıştı.[3]

Bütün bunlar, ülke içinde alım satım faaliyetinin derinleşmesine ve sağlamlaşmasına ve komşularla yapılan ticaretin artmasına yardım ediyordu. Rusya, artık ekonomik bakımdan kuvvetlenmiş, kendi ihtiyaçlarını karşılamağa başlamış, başka kavimleri soymadan ve baskı yapmadan kendi kaynaklarına dayanarak geçimini sağlayacak duruma gelmişti.

Söylediklerimizi teyit etmek için sadece iki önemli olay verelim. Her halde, askerî teknik bakımından Rus-

---

1 Nikonovsk. letop., 173. s.

2 A. y., 206. s.

3 B. A. Rıbakov'un Remeslo drevney Rusi (1948) adlı değerli eserine bakınız.

ya Tatarlardan yüksek bir düzeye erişmişti. 1399'da Vitovt'un Vorskla'da Tatarlarla yaptığı muharebeyi anlatırken, Litvanya ordusunun askerî teknik bakımından yüksek bir düzeyde bulunduğunu belirtmiştik. Rusya da böyle bir askerî tekniğe malik bulunuyordu. Yeni bir örnek daha verelim. Edige "Tver' prensi İvan Mihayloviç'e prens Bulat ile prens Erikliberdey'i göndermiş ve top ve tüfek gibi silâhlar alarak Moskova'ya gelmesini emretmişti."[1] Bu olay 1409'da geçmiştir. Yüksek askerî teknik, şehir hayatının ve zanaatların gelişmesi ile ilgilidir.

İlginç bir olay daha vardır. XIV. yüzyılda ve XV. yüzyılın başlangıcında Volga'da gemiler Tatarlar tarafından değil, Ruslar tarafından yapılır ve idare edilirdi. Nikonovskaya letopis'e göre, 20 temmuz 1407'de "Tver' prensi İvan Mihayloviç Volga'da gemilerle Ordu'da Şadibek hana gitti."[2] XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başında Avrupa, Rusya ile birlikte kültürel gelişme bakımından Doğu'yu geride bırakmağa başlamıştı. Altın Ordu ise hiçbir zaman Doğu'nun ileri bir bölgesi sayılamaz.

Yukarıda izah edildiği gibi, Timur seferinden sonra Altın Ordu şehirleri, zanaat ve ticaret bakımlarından kesin olarak gerilemeğe yüz tutmuştu. İstihsal kuvvetleri dağılmış, devlet hazinesi ancak yağma ve baskı sayesinde tutunabilmişti. Rusya'dan farklı olarak, Altın Ordu idaresi ile ahali arasında hiçbir iç münasebet kurulamamış, Türk - Moğol göçebe aristokratları arasında kavgalar bitmemişti. Bu şartlar altında feodal Rus prensliklerinin merkeziyetçi bir devlet halinde birleşmeleri, Altın Ordu'nun dağılması için kuvvetli bir amil teşkil ediyor ve Rusya'nın tarihî gelişmesi kolaylaşıyordu.

18 şubat 1405'te, soğuk bir kış gecesi Timur, yukarıda adı geçen Otrar'da, Çin'e karşı giriştiği sefer esnasında ölmüştü. Korkunç Orta Asya hükümdarının ölümü, Ön

[1] PSRL. XI, 209. s.

[2] A. y., 201. s.

Asya tarihi bakımından çok önemli bir olay teşkil eder. Timur devletinde karışıklıklar çıkmış, "Timur'un mirası" için feodaller arasında mücadeleler başlamıştı; bu durumda artık hiç kimse Doğu Avrupa işlerine karışmamıştı. Timur'un ölümünden sonra Maveraünnehir'de Altın Ordu'ya yeni bir darbe vuracak hiç kimse çıkmamıştı. Ayrıca "Timur'un mirası" için yapılan mücadele ile ilgili olarak, Maveraünnehir'de çıkan karışıklıklar sayesinde, Edige birkaç yıl için Hârizm'i zaptetmeğe muvaffak olmuştu. Abdürrezzak Semerkandî'ye göre, Edige, Hârizm'i 1406'da zaptetmişti.[1]

Timur'un haleflerinden biri olan büyük bilgin Uluğbek (1409 - 1449), bilindiği gibi, Ak Ordu ve onun talepleri ile dahi başa çıkamamıştı. Altın Ordu devletini tasfiye etmek görevi, şimdi tamamıyle Moskova Rusyasına düşmüştü. XV. yüzyılda bu önemli görev Moskova tarafından yerine getirilmişti; ancak, Tatarlardan tamamıyle kurtulmak için henüz birçok engelleri yenmek gerekiyordu. Bunlardan kronolojik bakımdan sonuncusu olarak, emir Edige'nin Rusya'ya karşı yeni soyguncu akınları yapmak için Altın Ordu'yu canlandırmak maksadıyle giriştiği teşebbüs zikredilebilir. Kroniğe göre, 1400'de "Ordu'da Temir Kutluy han öldü ve ondan sonra Volga Büyük Ordusu tahtına Şadibek çıktı."[2]

Timur Kutluğ'un hükümdarlık devri üzerine doğu ve Rus kaynaklarında verilen haberler nümizmatik verileriyle teyit edilebilir. Timur Kutluğ, Ordu el - Cedid'de, Saray'da, Belad Kırım'da, Saray el - Cedid'de, Hacı Tarhan'da, yani bütün Altın Ordu alanında h. 800 - 802'de (= 1397 - 1400) para bastırmıştı.

Yukarıda anılan "İskender anonimi" (Muineddin Natanzî) Timur Kutluğ'un ölümü üzerine dikkate değer birtakım bilgiler vermiştir: "Timur Kutluğ o kadar çok içi-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 253. s. (Farsça metin), 193. s. (Rusça tercüme).

[2] Nikonovsk. letop., 183. s.

yordu ki bir defa uzun bir sarhoşluktan sonra uyanmamıştı."[1]

Cuçi ulusunda karışıklıklar çıkmış, Edige, Cengiz neslinden yeni bir han aramağa başlamış ve Kutluğbek'in oğlu Şadibek'i bulmuştu.[2] Şadibek, hükümdar olarak selefi Timur Kutluğ kadar bile bağımsız kalamamıştı. "İskender anonimi" ne göre, Şadibek bütün hayatını zevk ve eğlencelerle geçirmişti.[3] Emir Edige, Altın Ordu'ya kesin olarak hâkim olmuş, bütün işlere karışmış, durumunu sağlamlaştırmış ve "halk bolluktan sıkıntıya düşmüştü."[4] Bu durumu beğenmeyen Şadibek, bu diktatörden kurtulmak istemişse de, Edige bunu öğrenerek karşı tedbirler almıştı. 1407'de Altın Ordu'da "kargaşalık" ın derinleştiği sırada, Volga yoluyle Tver'den gemilerle büyük Tver' prensi gelmişti.[5] Yapılan mücadeleyi Edige kazanmıştı. Mağlubiyete uğrayan Şadibek, Derbent'e kaçmış ve Derbent emiri Şeyh İbrahim'in yanına sığınmıştı. Burada sürgünde ölmüştü.[6] Edige, elçilerle Şeyh İbrahim'den Şadibek'in iadesini istemişse de, Derbent emiri buna müsaade etmemişti.[7]

Yazılı kaynaklarda ve Rus kroniklerinde verilen haberlere göre, Şadibek 1400'den 1408'e kadar hüküm sürmüştü. Bu haberler, nümizmatik verilerle de teyit edilebilir. H. 807, 809 ve 810'da Hârizm'de para bastırılması, Hârizm'in bu devirde Altın Ordu'ya bağlı olduğunu gösteriyor. Gerçekten Abdürrezzak Semerkandî, Edige'nin h. 808

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 63. s. (Muizz'e bakınız).
[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 238. s. (Farsça metin), 133. s. (Rusça tercüme).
[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 253. s. (Farsça metin), 133. s. (Rusça tercüme).
[4] Nikonovsk. letop., 201 - 202. s.
[5] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 253. s. (Farsça metin), 133. s. (Rusça tercüme).
[6] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 238. s. (Farsça metin), 134. s. (Rusça tercüme).
[7] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 238. s. (Farsça metin), 134. s. (Rusça tercüme).

yılı recep ayında (= 23.XII.1405 - 21.I.1406) Hârizm'i ele geçirdiğini bildiriyor.

Şadibek tarafından Kafkasya'da bastırılan paralar çok dikkate değer. Şadibek, Derbent'te ve Bakû'da para bastırmıştı. Derbent paraları h. 811, 813 ve 815'te bastırılmıştı. Onun burada para bastırması, Altın Ordu'da başka bir han bulunduğu devirde bile kendisini onun kanunî hükümdarı saymağa devam ettiğini gösteriyor.

Nikonovskaya letopis'e göre, Altın Ordu'da Şadibek'in yerini Bulat Saltan almıştı.[1] Kronik, onun menşei üzerine hiçbir şey söylememiştir. Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre, Şadibek'in oğlu olan Bulat,[2] daha doğrusu Polat, doğu kaynaklarında Polat han adıyle tanınmıştır. Edige, Altın Ordu'nun kudret ve prestijini yıkmak için büyük bir gayret göstermiş ve Tatarlar tarafından tecrübe edilmiş bütün usullere müracaat etmişti. Bulat Saltan (Polat han), Rus prenslerinin eskiden olduğu gibi Ordu'ya gelerek hüküm sürmek için hanların elinden yarlıklar almalarını, hediyeler getirmelerini, aralarındaki anlaşmazlıkları halletmek için en yüksek makam olarak Altın Ordu hükümdarlarına müracaat etmelerini istiyordu. Örnek olarak, Bulat Saltan'ın (Polat hanın) saltanatının ilk yılında, yani 1407'de, İvan Mihayloviç Tverskiy ile Yuriy Vsevolodoviç Tverskiy arasındaki büyük Tver' prensliği davasına bakılmıştı; han, davayı birincisinin lehine halletmişti. 1408'de Bulat Saltan Litvanya'ya karşı sefere çıkmıştı. Çok geçmeden Altın Ordu'da Moskova'ya karşı bir sefer için hazırlıklar yapıldığı söylentileri Rusya'ya gelmeğe başlamıştı. 1409 yılı kasım ayında "Ordu'dan Moskova'ya bir Tatar gelerek prens Vasiliy Dmitreeviç'e: 'Ordu prensi Edige senin yurdunu zaptetmek istiyor' demişti."[3] Gerçekten bir ay sonra, 1409 yılı aralık ayında, Edige'nin emri altında bulunan büyük bir Tatar ordusu Rusya'ya hücum etmişti. Edige ile birlikte kumandan sıfatıyle dört prens ve Ordu'nun en seç-

[1] Nikonovsk. letop., 202. s.
[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., 146. s.
[3] PSRL, XI, 205. s.

kin emirleri de gelmişti. Nikonovskaya letopis'in bu sefere tahsis edilen sayfaları çok ilginç ve değerlidir. Edebî bakımdan esaslı olarak işlenen bu hikâye, derin bir yurtseverlik ideolojisi taşımaktadır. Ancak, edebî şekli, onun güvenilir bir kaynak olarak değerini azaltmaktadır. 1556 sıralarında yazılan Nikonovskaya letopis'in 1409 olaylarına ait hikâyesi, Rogojskaya letopis'e dayanmaktadır. Bu kronik, zaman bakımından araştırdığımız devre yakındır. Buna rağmen biz Nikonovskaya letopis'i göz önünde tutmayı tercih ediyoruz; çünkü bu kronik, olayları daha açık bir dil ile anlatmış ve Rogojskaya letopis'te hikâye edilen olaylardan başka, birçok güvenilir bütünleyici bilgi vermiştir.

Hikâye, kronikçinin sadece Rusya olaylarını değil, Altın Ordu siyasetinin esaslarını da etraflı olarak bildiğini gösteriyor. Tatar hayatının birçok özelliklerini bildiği, Edige'nin 1409 seferine katılan Tatar prens ve emirlerini sıralarken, Türk adlarını telâffuza yakın bir transkripsiyonla yazmasından anlaşılıyor. Bu transkripsiyona ait birkaç örnek verelim: knyaz' Obryagim Timiryazev sın, knyaz' Erikliberdey, Bulad cereviç v. b.

Edige'nin Rusya seferi, Ruslar için ağır bir imtihan teşkil ediyordu. Tatarlar büyük bir merhametsizlikle yakıyor, yağma ediyor ve öldürüyorlardı. Bu suretle, Tatarların kazandıkları başarıların, Rusların bir birlik kurmamış olmalarına, prensler arasında feodal kavgaları çıkmasına ve hilekâr Tatar prensi Edige'nin söz ve vaatlerine son derece itimat etmelerine dayandığı anlaşılıyordu. Yoksa Rusya askerî bakımdan zayıf sayılamazdı. Kronik, trajik olaylar üzerinde bu bakımdan uzun uzun durarak bu yolda derin fikirler ileri sürmüştür.

Tatarları kurnaz ve hilekâr politikacılar olarak tasvir eden kronik, onlara İsmailî adını veriyor; çünkü bu devirde, yani XV. yüzyılda Tatarların hâkim sınıfı artık İslâmlığı kabul etmişti.

Kronikçi, onların diplomatik usul ve âdetlerini bakınız nasıl tasvir ediyor: "İsmailîler icabettiği takdirde dalkavukluk ederler, hediyeler gönderirler ve bu suretle kötü niyetlerini örtmeğe çalışırlar, barış vaat ederlerdi."[1]

Kroniğe göre, Tatar dış siyasetinin yukarıda belirtilen çizgileri, Edige'nin siyasetinde en açık bir şekilde ifade edilmiştir. Rus prensleri arasındaki münasebetleri esaslı olarak bilen ve her ne pahasına olursa olsun Rusya'yı zayıflatmak isteyen Edige, Moskova prensi Vasiliy Dimitrieviç'le o zaman Kiev'e hâkim olan Litvanya prensi Vitovt'u çarpıştırmak amacını güdüyordu: "Prens Vasiliy Dimitrieviç'e karşı büyük, fakat sahte bir sevgi gösteriyor ve ona sık sık birtakım hediyeler veriyordu."[2]

Edige, Vasiliy Dimitrieviç'te Vitovt'a karşı husumet uyandırmağa çalışmış, onu savaşa kışkırtarak Tatar ordusunun yardımını vaat etmişti. Moskova prensinde husumet uyandırmağa muvaffak olacağını anlayınca Litvanya prensine gizli olarak bir elçi göndermişti: "Sen bana dost ol, ben de sana dost olurum. Moskova prensi Vasiliy Dimitrieviç başka ülkeleri almak istiyor. Bu prens senin topraklarına da göz dikmiştir. Bana ve hana gümüş ve altın hediyeler göndererek Ordumuzun yardımıyle senin topraklarını almak ve yakmak istiyor..."[3]

Edige maksadına erişmiş, Vasiliy Dimitrieviç Litvanya'ya karşı sefere çıkarak ona yardıma gönderilen Tatar birliğinden yararlanmıştı. Litvanya ve Moskova prensleri arasında çetin bir mücadele başlamıştı. Sonuç olarak, her iki taraf çok kan dökmüş, çok insan kaybetmiş, birçok şehir ve köyler tahrip edilmişti. Yalnız Tatarlar kazanmıştı.

Edige bununla yetinmeyerek bir darbe ile Moskova prensliğine son vermeye karar verdi. Vasiliy Dimitrieviç'e yeniden elçi göndererek "Bulat Saltan hanın büyük Orduşuyle Vitovt'a hücum ettiğini" haber verdi.[4]

---

[1] PSRL, XI, 205. s.; Rogojskiy letopisec, 179. s.

[2] Nikonovsk. letop., 206. s. — Ayrıca bakınız: Rogojskiy letopisec, 177 - 178. s. 1922. — İki metnin mukayesesi sayesinde Nikonovskaya letopis'in Rogojskiy letopisec'i hemen hemen aynen tekrarladığı anlaşılıyor.

[3] Nikonovsk. letop., 206. s.

[4] A. y., 208. s.

Edige, hile ile bu defa da gereken sonucu almış ve yaklaşan tehlikeyi Moskova prensinin gözünden kaçırmıştı. Kronikçi, "büyük prens Vasiliy Dmitreeviç'in ufak bir ordu toplamağa bile muvaffak olamadığını" acınarak haber veriyor.[1] Ansızın hücum eden Tatar ordusunun Rus topraklarında yarattığı dehşeti tasvir ederken kronik, hiçbir şeyi esirgememiştir. Prens Vasiliy Dimitrieviç, Edige'nin Rusya'ya karşı sefere çıkacağını bir ay önce haber almışsa da, Edige, Moskova prensini ordusunun Litvanya'ya yöneltileceğine inandırmağa muvaffak olmuştu. Birçok alanları tahrip eden Tatarlar, Moskova çevresine girmişler ve başşehri sarmak için hazırlık yapmağa başlamışlardı. "Prens Edige Moskova şehrine hücum etmiyordu; fakat her ne pahasına olursa olsun şehri almak istiyordu. Tver' prensi İvan Mihayloviç'e prens Bulat ile prens Erikliberdey'i göndermiş ve top ve tüfek gibi silâhlar alarak Moskova'ya gelmesini emretmişti." Tver' prensi ihanet etmeyerek Edige'nin taleplerini yerine getirmekten çekinmeğe çalışmıştı. Moskova kuşatılamamıştı. Edige'ye "bu sırada Ordu'dan Bulat Saltan handan elçiler gelerek, derhal geri dönmesini haber verdiler", çünkü yeniden "kargaşalık" başlamış, Bulat Saltan'ı öldürmek ve Cengiz soyundan han tahtına oturmak isteyen bir prens ortaya çıkmıştı.[2] Edige, Moskova kuşatmasını kaldırmak ve 3000 ruble vergi alarak ordusuyle Volga'ya dönmek mecburiyetiyle karşılaşmıştı.

Doğu kaynakları, beklendiği gibi, Edige'nin 1409'da Rusya'ya yaptığı seferden habersiz kalmışlardır. Buna karşılık Altın Ordu'dan Herat'ta Şahruh'a bir elçilik kurulu gönderildiğini haber vermişlerdir. Bilindiği gibi, 1409'da Orta Asya'da "Timur'un mirası" için yapılan mücadele ile ilgili karışıklıklar henüz sona ermişti. Bu olay, Orta Asya tarihinde önemli bir yer tutar. 1409'da bu mücadeleyi kazanan Timur'un oğlu Şahruh, oğlu Uluğbek'le birlikte Semerkant'a gelmiş ve Timur'un torunu olan Uluğbek'e Maveraünnehr'i vermişti. Bu önemli olay dolayısıyle Semerkant'ta büyük bir bayram yapılmıştı. Abdürrezzak Semerkandî'ye göre, Şahruh Herat'a döndüğü vakit, Polat hanın (Bulat Saltan'ın) ve emir İdigü bahadırın (Edige'nin) elçileri ona gelmişlerdi. Edige ile Polat hana aynı gözle bakan Abdürrezzak Semerkandî' onların "Deşt-i Kıpçak'ta ve Özbek ülkesinde hüküm sürdüklerini" kaydediyor.[1] Şahruh, Edige'nin elçilerini doğu diplomasi âdetlerinin bütün kurallarına göre kabul etmişti. Karşılıklı olarak hediyeler verilmişti. Altın Ordu elçileri Şahruh'a sungurlar ve İran ve Orta Asya saraylarında çok değer verilen başka av kuşları takdim etmişler, Şahruh ise elçilere "değerli kalpaklar ve kemerler" vermişti. Bundan başka, Polat han ile Edige'ye de değerli hediyeler göndermişti. Altın Ordu elçilerinin, Timur ve Toktamış zamanından beri kesilen münasebetlerin düzeltilmesi amacını güttükleri anlaşılıyor. Altın Ordu'nun geçici başarılarının o sırada doğuda yaptığı yankıyı anlamak için, Şahruh'un Bulat Saltan'ın ve Edige'nin elçilerine, oğlu mirza Muhammet Cuki bahadırla evlenmek üzere Altın Ordu'da Cengiz soyundan bir prens aramalarını teklif ettiğini söyleyelim.[2] Büyük bir ün kazandığını sanan Edige, durumundan memnundu. Onun siyasî görgüsüzlüğü burada göze çarpar. Dış başarılarına pek fazla kapılmış, Toktamış'a tabi alanlardan başka, XIV. yüzyılın 60. yıllarında Altın Ordu'dan ayrılan Hârizm'i ilhak ettiğini, Rusya'yı zayıflattığını ve 1409-1410 yıllarındaki Şahruh gibi Müslüman doğunun en büyük hükümdarları tarafından sayıldığını sanmıştı. H. 812'de (= 1409-1410) al-Melik az-Zâhir Berkuk'un oğlu Mısır sultanı al-Melik an-Nasır Farac tarafından Polat hana gönderilen elçilik kurulu da Edige'nin cüretini artırmıştı.[3] Altın Ordu'nun başarısı zâhirî idi. Çünkü 1409

[1] A. y.

[2] Nikonovsk. letop., 209. s.

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 252. s. (Farsça metin), 192. s. (Rusça tercüme).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 252. s. (Farsça metin), 192. s. (Rusça tercüme).

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 397. s. (Arapça metin), 407. s. (Rusça tercüme).

faciasına rağmen Rusya büyük bir hızla kuvvetleniyor, Altın Ordu içindeki ayırıcı kuvvetler de artıyordu. Feodal "kargaşalık"lar devam ediyordu. Edige'nin başdüşmanı, Toktamış ölmüş, fakat çocukları kalmıştı. Yukarıda anılan "Muizz" e göre,[1] Toktamış'ın muhtelif karı ve cariyelerinden 13 oğlu kalmıştı; bunlar arasında en büyük otorite sahibi olan Celâleddin, kroniklerde Zaleni Saltan Tohtamışeviç adıyle tanınmıştır.

Moskova prensi Vasiliy Dimitrieviç, Edige'nin Rus topraklarına yaptığı sinsi hücumdan sonra cesaretini kaybetmeyerek mukavemet göstermeğe başlamıştı. Edige'nin aldığı haberlere göre, "Toktamış'ın çocukları" Moskova'ya kaçmışlardı. Vasiliy Dimitrieviç'in bu Altın Ordu prenslerini Edige ve Polat hana karşı kullanmak istediği açıkça göze çarpıyordu. Fazla olarak, Moskova prensi Altın Ordu elçilerine hiçbir değer vermemeğe başlamıştı. Nikonovskaya letopis'e göre, Edige Moskova'nın bu hareketine dayanamamış ve Toktamış'ın çocuklarını geri istemekle yetinmeyerek, Moskova'nın elçilere ve Altın Ordu tacirlerine gösterdiği kötü muameleden de şikâyet etmişti. Edige'nin daha 1409 yılında yazılmış mektuplardan birine kronikçi aşağıdaki sözleri atfetmiştir: "Hanın elçileriyle Ordu tacirlerine hakaret ediyorsunuz. Halbuki vaktiyle elçilere saygı gösterilir ve misafirlere hakaret edilmezdi."[2]

Kroniğin, Edige'nin mektubuna atfettiği bu sözler Moskova'nın Ordu'ya karşı açık bir mukavemet göstermeğe başladığını anlatabilir. Çok defa yersiz bir ihtiyatkârlık ve hatta bazen doğrudan doğruya kararsızlık gösteren Moskova prensi, nihayet en ağır bir anda, yangın, tahribat ve kıtlık yılında kesin bir durum almıştı.

Bu defa olaylar onun için elverişli bir şekilde gelişmişti. Altın Ordu'daki "kargaşalık" derinleşmiş, Toktamış'ın oğulları, Celâleddin'in (Zeleni Saltan'ın) yönetiminde yardım için Moskova'dan Litvanya'ya, prens Vitovt'a gitmişlerdi. Abdürrezzak Semerkandî'ye göre, Polat han

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 62. s.

[2] Nikonovsk. letop., 209 - 210. s.

(Bulat Saltan) 1410'da ölmüş ve Altın Ordu tahtına Timur Kutluğ hanın oğlu Timur han çıkmıştı.[1] Abdürrezzak'a göre, Timur han Edige'ye karşı caphe almıştı.[2] Gayet kısa olmakla beraber kronikte de bu yolda kayıtlara tesadüf edilir : "Bu kış Ordu'da Temir han tahta oturdu ve prens Edige kaçtı."[3] H. 810 ile 816 (= 1407 - 1413) arasında Polat han adına para basılmıştır. Ancak, onun 1410'dan sonra da hayatta kaldığını sanmak doğru olmaz; çünkü ondan sonra gelen Altın Ordu hükümdarı paralarını h. 813 - 814'-te (= 1410 - 1412) bastırmıştı. Timur hanın ayaklanmasından sonra Edige'nin Polat han adına para bastırmağa devam ettiği düşünülebilir. Polat han paralarını Saray el - Cedid'de, Bulgar'da, Bulgar el - Cedid'de, Ordu Kefe'de, Azak el - Mahrus'ta, Hovarezm'de, Sarayçuk'ta, Hacı Tarhan'da ve Racan'da bastırmıştı.

Edige ile Timur han arasında yavaş yavaş rekabet başlamıştı. Bu Altın Ordu hanını da Edige tahta oturtmuştu. Fazla olarak, yeni hana kızını vererek onunla akraba olmuştu. "İskender anonimi" olayları bu suretle özetlemiştir.[4] Ancak, Timur han göçebe aristokratlarının teveccühünü kazanarak, emir Edige ile mücadeleye girişmişti.

XV. yüzyıl doğu tarihçilerine ve Rus kroniklerine göre, bu mücadelenin başlangıcında Celâleddin kardeşleri ile birlikte Cuçi ulusuna hücum etmişti (1411). "Bu yıl [1411] içinde Tohtamış'ın oğlu Saltan (Zeleni Saltan - A. Ya.) Ordu uluslarını almış ve yağma etmişti."[5] Celâleddin'-in başarısında Litvanya büyük bir rol oynamıştı. Tokta-

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 253. s. (Farsça metin), 193. s. (Rusça tercüme). "İskender anonimi" Timur hana Timur sultan adını veriyor (V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 134. s.).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 193. s.

[3] Nikonovsk. letop., 215. s.

[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 238 - 239. s. (Farsça metin), 134. s. (Rusça tercüme).

[5] Nikonovsk. letop., 215. s.

mış'ın 1395 mağlûbiyetinden sonra Altın Ordu'nun büyük bir devlet olmaktan çıktığı yukarıda belirtilmişti. Edige birtakım başarılar kazanmışsa da, hâkimiyetini sağlamlaştıramamıştı. Esasen, bu başarıları her şeyden önce Litvanya ile Moskova arasında hüküm süren ayrılıklar kolaylaştırıyordu. Eğer bu iki devlet XV. yüzyılın başında Tatarlara karşı yapılan savaşta birleşmiş olsalardı, Edige muvaffak olamazdı. Vitovt tamamıyle ayrı bir istikamet tutuyordu. Tatarlara karşı bağımsız bir siyaset takip etmeğe çalışıyor ve hanlar arasında dostlar ve hatta vassallar kazanmak istiyordu. Bu sebeple, başlangıçta Toktamış'ı ve oğullarını ve her şeyden önce Celâleddin'i enerjik bir şekilde desteklemişti. Edige devrinde, tahta çıkmağa ve onu emir olarak ortadan kaldırmağa muktedir rakipler peyda olduğu anlaşılınca, Altın Ordu yeni karışıklıklara sahne olmuştu. Bu karışıklıklara yabancı kuvvetler de kolayca müdahale edebilirlerdi. Vitovt da bunu bekliyordu. Altın Ordu'nun artık büyük bir devlet sayılamayacağını açıkça anlamış, Doğu Avrupa siyasetinde onun rehberlik rolünü kaybettiğini görmüş ve Moskova'ya, yani Ruslara karşı beslediği emelleri gerçekleştirebilmek maksadıyle Altın Ordu'dan yararlanmağa karar vermişti. Vitovt, planlarını gerçekleştirebilmek için Tatar devletine muhtaç olduğunu biliyordu.

Bu sebeple, kısa bir süre Rusya'da kalan Toktamış'ın oğullarını ve her şeyden önce Celâleddin'i tekrar Litvanya'da görüyoruz. Vitovt onları Troki'ye yerleştirmişti. Vaktiyle Vitovt Altın Ordu siyasetinde alet olarak Toktamış'ı kullanmıştı. Şimdi bu rol Celâleddin'e düşmüştü. Vitovt, 1411'de tahta oturmağa bile muvaffak olmuştu.

Bu teşebbüs derhal sonuç vermişti. Spuler'in adı geçen eserinde, Litvanya - Tatar münasebetleri meselesi etraflı olarak işlenmiştir. Onun belirttiği gibi, Vitovt bu sırada güneyde başarılar kazanmıştı. Spuler'in anlattığına göre, Vitovt Karadeniz kıyısında bir kale ve pazar kurmağa bile muvaffak olmuştu.[1] Fakat Edige'ye dönelim. 1410-

[1] Spuler, a. y., 149. s.

1411 yılları onun hayatında bir dönüm noktası teşkil etmiş, yıldızı sönmeğe başlamış ve eski kudretine artık hiçbir zaman erişememişti. Timur hanı yenmek için kuvvet bulamayan Edige, Hârizm'e kaçmıştı. Çünkü ancak burada durumunun sağlam kaldığını ümit ediyordu. Abdürrezzak Semerkandî'nin anlattığına göre, Edige yolda, Hârizm'den on günlük uzaklıkta Timur hanın bir kolu tarafından yenilmişti. Edige, taraftarlarından ufak bir grup ile birlikte h. 814 yılı başında (= 25.IV.1411 - 12.IV.1412) Hârizm'e varmıştı. Burada Timur han ordusu onu altı ay kuşatmıştı. Bu sırada Celâleddin'in, Edige ile mücadele etmek maksadıyle Hârizm'e gelen Timur hanın gaybubetinden yararlanarak, Altın Ordu tahtına çıktığı haberi gelince, karışık bir durumla karşılaşılmıştı. Birbirine karşı husumet besleyen Timur han ile Celâleddin'in birlikleri Edige'ye hücum etmişlerdi. Timur hanın kumandanlarından biri, Gazan, hükümdarına ihanet etmek suretiyle bu "karışık durumu" halletmeğe çalışmıştı.[1] Gazan, nökerlerinden birine Timur hanı öldürmesini emretmiş ve bundan sonra Celâleddin'in (Zeleni Saltan'ın) hizmetine geçmişti. Bu suretle, bir rakip ve bir düşman azalmıştı. Timur han ancak iki yıl hüküm sürmüştü (1410 - 1412). Celâleddin, kumandanlarından Kaculay bahadıra Edige'yi öldürmek emrini vermişti. Edige'nin askerleri daha azdı; fakat buna rağmen, yapılan muharebede Kaculay yenilmişti. Abdürrezzak Semerkandî, bu olayı uzun uzun anlatmıştı. Edige, her zaman olduğu gibi, kurnazlığa müracaat etmişti. Göçebelerin pusu kurmak alanındaki eski tecrübelerine dayanan Edige, birliğini iki grupa ayırmıştı. Gruplardan birini Kaculay'ın askerlerine karşı sevk etmiş, diğerine pusu kurdurmuştu. Birinci grupa muharebenin en ateşli anında kaçmak ve düşmanı Edige ordusunun bozulduğuna inandırmak maksadıyle "at çullarını ve torbalarını" ve sair at koşumlarını atmak emrini vermişti. Bu grup emirin direktifini yerine getirerek kaçınca, Kaculay, Edige'nin

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 253 - 254. s. (Farsça metin), 193 - 194. s. (Rusça tercüme).

yenildiğini sanarak telâşa kapılmadan ilerlemişti; o vakit pusu kuran Edige ortaya çıkmış ve kasırga gibi ona hücum etmişti. Bu muharebede Kaculay öldürülmüştü. Edige birçok esir ve büyük bir ganimet aldıktan sonra muzaffer olarak Hârizm'e dönmüştü. Edige esirleri zincire vurmuş ve onları 1391'de onarılan Ürgenç şehri ahalisine teslim etmişti. Muhafızlara, her kaçan esir için yalnız onun nöbetçisinin değil, bütün mahalle halkının öldürüleceğini bildirmişti.[1] Şehir ahalisinin geçirdiği korkuyu anlatmağa lüzum yoktur. Bu olay h. 815'te (=1412 - 1413) vuku bulmuştu.

Edige'nin en güçlü günlerinde, Şahruh'un, onun elçilerine büyük bir saygı gösterdiğini ve hatta onunla akrabalık münasebetleri kurmağa hazır bulunduğunu yukarıda görmüştük. Şimdi Edige'nin ünü sona erince, Şahruh Hârizm'i Timurluların hâkimiyeti altında bulunan topraklara ilhak etmek maksadıyle kuvvet göndermişti. Hârizm'e büyük bir değer veren Şahruh, buraya Uluğbek'in eski vasisi Şah Melik'in emrinde ikinci bir birlik yollamıştı. Şah Melik, Hârizm için yapılan mücadelede büyük bir kabiliyet ve siyasî itidal göstermişti. Edige ile oğlunun Hârizm ve Ürgenç'te kurdukları yönetim sisteminin zayıf taraflarından (mükellefiyet ve baskı) yararlanarak ahaliyi kendi tarafına çekmişti. Abdürrezzak Semerkandî'nin anlattığına göre, "şehrin seyit, bilgin ve memurları [onları] hediye ve armağanlarla karşılayarak, şehri [yani Hârizm başşehri Ürgenç'i] teslim etmişlerdi."[2]

Bu suretle, h. 816'da (= 3.IV.1413 - 22.III.1414) Edige, mahdut sayıdaki arkadaşlarına ve nökerlerine dayanarak baskı yapmak suretiyle elde tuttuğu Hârizm'den çıkmıştı.

Edige'nin Hârizm'i kaybetmesinden bir yıl önce, Altın Ordu'da yeni bir han değişikliği olmuştu. Kroniğe

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 254. s. (Farsça metin), 194. s. (Rusça tercüme).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 255. s. (Farsça metin), 195. s. (Rusça tercüme).

göre, 1412'de "bizim zalim düşmanımız Zeleni Saltan Tahtamışeviç, muharebede kardeşi Kirim Berdi tarafından vurulmak suretiyle öldü."[1]

Doğu kaynaklarında Celâleddin'in ölümü üzerine hiçbir tafsilâta tesadüf edemedim. Fakat Rus kroniğinin verdiği bu haber, nümizmatik verilerle tamamıyle teyit edilebilir.

Kerim Berdi Altın Ordu hâkimiyetini kesin olarak ele geçirememişti; çünkü kardeşi Kepek hanın rekabetiyle karşılaşmıştı. Doğu kaynakları arasında, XVI. yüzyılda Farsça bir eser yazan Gaffarî, Kepek handan söz etmiştir.[2]

Spuler'e göre, Latin dilinde yazılan Leh kaynaklarında Kepek hana Betsabul adı verilir.[3] Birbirleriyle rekabet eden her iki han, Edige'ye karşı husumet duyuyor ve ona birçok güçlükler çıkarıyorlardı. Ne yazık ki 1412 ile 1419 arasındaki devrede Edige'nin hayatında birçok karanlık noktalar kalıyor. Altın Ordu'da hâlâ rol oynamağa devam ederek onun bir kısmına, belki de Kırım'a bile hâkim olduğu anlaşılıyor. XV. yüzyılda yaşayan ve yukarıda adı geçen Leh tarihçisi Jan Dlugosz, Edige'nin 1416'da Kiev'e ve çevresine hücum ederek yakıp yağma ettiğini haber veriyor.[4] Uzmanların fikrine göre, Dlugosz'un haberlerini ihtiyatla karşılamak gerekir. Kontrol edilmeden onun hikâyesine inanılamaz. Mamafih XV. yüzyıl tarihçilerinde Edige'nin karısı üzerine yine 1416'ya ait çok ilginç bir haber vardır. Al - Makrizî'ye göre, 1416'da Edige'nin karısı, kendisine kocası tarafından verildiği anlaşılan 300 atlı ile birlikte Mekke'ye hacca gitmek üzere Şam'a gelmişti.[5] Al - Askalanî, ilâve olarak, Edige'nin bu karısı-

---

[1] PSRL, XI, 219. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 271. s. (Farsça metin), 212. s. (Rusça tercüme).

[3] Spuler, a. y., 151. s.

[4] J. Dlugosz, a. y., IV. c., 182. s.

[5] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 428. s. (Arapça metin), 442. s. (Rusça tercüme).

nın Suriye kervanı ile hacca gittiğini söylüyor.[1] 300 atlının refakatinde hacca gitmek için her halde büyük bir hâkimin karısı olmak gerekirdi. Bu olay, Edige'nin herhangi bir bölgenin hâkimi olarak oynadığı önemli rolü gösterebilir. Bizim tahminimize göre, bu bölge Kırım olabilir; çünkü Altın Ordu'nun doğu bölgelerinden 300 atlı ile yola çıkarak düşman topraklarından geçmek tehlikeli olurdu.

Jan Dlugosz'ta Edige üzerine 1419'a ait bir haber daha vardır. Leh tarihçisinin haber verdiğine göre, 1419'da Edige Vitovt'a büyük hediyelerle bir elçilik kurulu göndermişti. Bu hediyeler arasında 3 deve ve kırmızı örtülü 27 güzel at da vardı. Edige kurula barış ve ittifak teklifinde bulunmak görevini vermişti.[2]

Bu, Avrupa kaynaklarında Edige'ye ait son haberdir. Doğu kaynaklarına gelince, bu kaynaklar yine 1419'da artık Edige'nin ölümünden söz ederler. Burada iki hikâye vardır : İbn Arabşah ve al - Aynî. İbn Arabşah, Edige'nin boğulduğu yerden söz eder: "Kıpçak hanları arasında karışıklık ve anlaşmazlıklar devam ediyordu; nihayet İdikü yaralanarak batmış, fakat ölmemişti. Onu Sarayçuk'ta Seyhun ırmağından çıkarmışlar ve kendi başına bırakmışlardı."[3]

Yine Edige'nin çağdaşı olan XV. yüzyıl Mısırlı Arap tarihçisi al - Aynî daha bol bilgi vermiştir. Ona göre, Edige 1419'da Toktamış'ın oğullarından biri, Kerimberdi'nin ölümünden sonra Edige ile sık sık savaşan Kadirberdi tarafından öldürülmüştü. İbn Arabşah'ın söz ettiği gibi, bu olayın Sarayçuk'ta geçtiği anlaşılıyor. Kadirberdi ile karşılaşan Edige, onun emri üzerine kılıçtan geçirilmişti.[4]

---

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 451. s. (Arapça metin), 545. s. (Rusça tercüme).

[2] J. Dlugosz, a. y., 220. s.

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 473. s. — İbn Arabşah, Sarayçuk'un yeri meselesinde nasıl aldanmıştır? Onun bu yerleri bildiği muhakkaktır. Bilindiği gibi, Sarayçuk Yayık (Ural) ırmağının güney kesiminde bulunuyordu.

[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 500. s. (Arapça metin), 552 - 553. s. (Rusça tercüme).

Büyük bir irade kuvvetine, enerjiye, şahsî kabiliyete sahip olan, ancak yaşadığı devrin siyasî şartlarını anlayamayarak, tarihin objektif gidişine bakmaksızın Altın Ordu hâkimiyetini siyasî entrika ve oyunlarla sağlamlaştırmağa çalışan bu kurnaz ve hilekâr adamın hayatı, bu suretle sona ermişti.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Altın Ordu'nun dağılışı

Yukarıda gördüğümüz gibi, Edige hayatının son yıllarında sıkıntılı günler geçirmişti. Altın Ordu'daki karışıklıklar gittikçe derinleşiyor, rekabet eden hanlar arasında duruma hâkim olan hükümdarı bile seçmek güçleşiyordu. Gerçekten, Altın Ordu artık bütün Tatar uluslarını kucaklayan birleşik bir devlet sayılamazdı. İlk anlamıyle Altın Ordu artık sona ermiş, sadece Tatarlar ve Batu veya Şeyban sülâlelerine, yani Altın Ordu'ya veya Ak Ordu'ya mensup hanların Tatar ulusları kalmıştı. Altın Ordu hükümdarları arasında Edige, Doğu Avrupa'da eski Tatar hâkimiyetini, son olarak, fiilen gerçekleştirmeğe muvaffak olmuştu. Timur han ile Celâleddin arasındaki mücadeleden, yani 1411 - 1412'den sonra Edige de siyasî rolünü kaybetmişti. Tatarlar henüz medenî komşularını — Rusya, Litvanya ve Lehistan — rahatsız edecek kadar kuvvete sahip bulunuyordu.

Altın Ordu bu karışıklık ve siyasî anarşi yıllarında yerleşik, ziraî bölgelerde nüfuzunu gittikçe kaybediyordu. Yukarıda gördüğümüz gibi, Hârizm Uluğbek devrinde ikinci defa olarak Altın Ordu hanlarından ayrılmıştı. Bundan sonra Hârizm'i tekrar ilhak etmek fırsatı bulunamamıştı. Köy ekonomisi alanında ciddî bir gelişme gösteren Hârizm'de geniş bir alım satım faaliyetine sahne teşkil eden büyük ticaret şehirleri kurulmuştu. Orta Asya'ya, İran'a, Moğolistan'a ve Çin'e giden kervan yolları bu zengin ve medenî bölgeden geçiyordu. Hârizm'in Timurluların eline geçmesiyle bu ticarete son verilmişti. Halbuki Edige'nin Timur devrine kadar han haznesine ve Altın Ordu tacirlerine büyük kazanç sağlayan bu ticareti canlandırmak istediği anlaşılıyor.

Venedikli gezginlerin — Josafo Barbaro (1436) ve Ambrogio Contarini (1476) — yukarıda sıralanan gözlemleri, Volga şehirlerinin 1395 Timur akınından sonra hiç gelişme göstermediğini anlatıyor. Esasen, sık sık savaşlara, mücadelelere ve komplolara sahne teşkil eden aşağı Volga havzasında herhangi bir gelişme beklenemezdi. Sık sık bir handan başka bir hana geçen Kırım da buna benzer şartlarla karşılaşmıştı.

Şehir hayatının yıkılması ve medenî bölgelerde ziraî faaliyetin azalması ile ilgili olarak, bu sıralarda Altın Ordu devletinde göçebe çevrelerinin kuvvetlendiği muhakkaktır. Bu durum karşısında, muhtelif Tatar uluslarının şefleri baş kaldırmışlardı. Bozkırda her şeyden önce Cengiz soyundan gelen prensler dağıtıcı bir rol oynuyorlardı. Bu karşılıklı mücadelenin yönetim sistemine, Bulgar, aşağı Volga, Kuzey Kafkasya ve Kırım şehir ve kasabalarında alınan vergilerin "normal" gelişine tesir ettiği kolayca tahmin edilebilir. Kuvvetli Tatar devletinin yıkılışı sırasında göze çarpan değişikliklere önem vermek gerekir. Altın Ordu hanları XIII ve XIV. yüzyıllarda yaşayan seleflerinin âdetlerine karşı sarsılmaz bir bağlılık göstermişlerdi. Birbirleriyle rekabete girişen hanların saraylarında, Tokta, Özbek, Canıbek gibi kuvvetli hükümdarlar devrinde tesadüf edilen memurlara yer verildiği muhakkaktır. XIV. yüzyıldan kalma yarlıklar bunu açıkça göstermektedir. Fakat bozkır, tabi şehir ve köylere nispetle han haznesine daha az gelir sağlıyordu.

Altın Ordu'nun herhangi bir kısmının değeri, o kısımdaki şehir ve köylerin sağladığı gelirle ölçülüyordu. Tatar hükümdarları Rusya, Litvanya ve Lehistan'ın sınır boyundaki topraklarına yapılan akınları gelir kaynağı olarak telâkki ederlerdi. Altın Ordu'da hanların hâkimiyeti sağlam olduğu devirlerde, halk vergi ve mükellefiyetlerini az çok biliyordu. Karışıklıklar ve feodal kavgaları devirlerinde hiç kimse, vergileri ne zaman ve kime vermek gerektiğini bilmiyordu. Ziraî bölgeler elden ele geçiyordu. İç savaşlar üretim kuvvetlerini yıkıyor, ahali yoksullaşıyor, çiftçi ve esnafın ürünleri azalıyor, buna karşılık, de-

ğişen hükümdarların talepleri artıyordu. Halbuki bu durum ekonomi için bir buhran teşkil ediyordu. Ticaret, transit mahiyetini kaybetmişti: Volga havzasından ve Hârizm'den eskiden olduğu gibi Çin'e kervanlar geçmez olmuştu. Kesin bir gerileme gösteren zanaatlar, ancak yerli pazarları besliyordu. XIII. yüzyılın ikinci yarısında ve XIV. yüzyılda Altın Ordu hanlarının cebrî tedbirleriyle takviye ve himaye edilen (örnek olarak, fethedilen memleket ve şehirlerde kölelerin: zanaatçıların, ustaların, sanatkârların sevki) Altın Ordu üretim kuvvetleri, aralıksız karışıklıklar sonunda XV. yüzyılda kesin olarak azalmıştı. Bu durum karşısında memnuniyetsizlik duyan halk, ancak sürekli ve sağlam bir iktidar ihtiyacını duyarak, bu durumdan kurtulmak için kendi bölgesinde bağımsız bir devlet kurulmasını temenni ederdi.

Doğu Avrupa'da Altın Ordu'nun yıkılışı ile ilgili siyasî olayların gelişmesini anlamak için, komşu devletlerin Altın Ordu'ya karşı güttükleri siyaseti hiç olmazsa ana çizgileriyle göz önünde tutmak gerekir. Orta Asya, bilindiği gibi, XV. yüzyılda Timurluların elinde kalarak, Güneydoğu Avrupa Tatarlarıyle az ilgilenmiş ve bütün dikkatini Ak Ordu göçebelerine, Özbeklere çevirmişti. Uluğbek'ten (1409 - 1449) itibaren Timurlular, yerleşik bölgeleri akınlardan korumak gayesini takip etmişlerdi. XV. yüzyılın 20. yıllarında Uluğbek'in Borak hana karşı takip ettiği aktif, fakat başarısız siyaset istisna edilecek olursa, Timurlular Ak Ordu'ya karşı tecavüze kalkışmışlar, sadece XV. yüzyılın sonuna kadar az çok başarı ile kendilerini savunmuşlardı.

Altın Ordu'nun batı ve kuzeybatı komşularına gelince: Moskova, Litvanya ve Lehistan artık XIV. yüzyıl durumundan uzaklaşmışlardı. Birincisi ekonomik ve kültürel bakımlardan gelişmiş, ayrıca Rusya'nın feodal dağınıklığını da geniş ölçüde tasfiye etmişti. Üretim kuvvetlerinin arttığını dördüncü bölümde belirtmiştik. Bu kuvvetlerin artması ve sosyal ve siyasî alanlarda gelişme göstermesi ile Moskova XV. yüzyılın ilk yarısında Tatarlara karşı aktif bir durum almağa başlamış, Tatarların siyasî

hayatlarının zayıf yanlarını araştırarak, bunlardan kendi çıkarları bakımından yararlanma imkânlarını aramıştı.

Moskova diplomatları, birbirleriyle rekabet eden hanlardan istedikleriyle ittifak yaparak, daha tehlikeli komşularını zayıflatabilirlerdi. Dimitriy Donskoy'un ölümünden sonra bütün halefleri — I. Vasiliy, Kör Vasiliy, III. İvan — az çok başarılı bir şekilde Tatar hâkimiyetinden tamamıyle kurtulmak amacını gütmüşlerdi. Yukarıda belirtildiği gibi, Litvanya, Rus topraklarını almak maksadını takip etmeyerek, bu maksatla Tatar hanlarıyle ittifak yapmayıp Altın Ordu ile yaptığı mücadelede Moskova'yı tutsaydı, Doğu Avrupa'da Tatar meselesi daha önce halledilmiş olurdu. Fakat Altın Ordu'nun yıkıldığı devirde Vitovt, Tatarlardan yararlanabiliyordu. Vitovt'un, Özbek han devrinde olduğu gibi güçlü bir Altın Ordu hâkimiyeti istemediği muhakkaktır; fakat birbirleriyle savaşan Tatar ulusları onun işine yarıyordu; çünkü bu uluslar arasında Moskova topraklarına soyguncu akınları yapmak isteyen avcılar bulmak daima kabildi. Litvanya - Tatar münasebetlerinde bu ihtiyacın kuvvetli bir rol oynadığını aşağıda inandırıcı delillerle göstereceğiz. O zamanki Lehistan'ın hâkim sınıfı da esas itibarıyle aynı görüşü tasvip ediyordu.

Edige 1419'da ölmüştü. Onun ölümünden önce Cabbarberdi Altın Ordu tahtına çıkmıştı. Toktamış hanın dördüncü oğlu olan Cabbarberdi, Abdürrezzak Semerkandî'ye göre, 1416'da tahta oturmuştu.[1]

Cabbarberdi enerjik bir mücadele yapmış ve 1417 muharebesinde düşmüştü.[2] Kaynaklara göre, Cabbarberdi Doğu Avrupa'nın güneydoğu bölgelerinde faaliyet göstermişti. Ölümünün kesin tarihini bilmiyoruz; Spuler, Edige gibi onun da 1419'da öldüğünü tahmin ediyor.[3]

---

1 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 155. s. (Farsça metin), 195. s. (Rusça tercüme).

2 V. G. Tiesenhausen, a. y., a. s.

3 V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 454. s.

Edige'nin ölümünden sonra Ordu'da birbirleriyle rekabet eden birkaç han görüyoruz. Bu hanlar arasında her şeyden önce Uluğ Muhammet'in adını anmak gerekir. Kazan hanlığının kurucusu sayılan Uluğ Muhammet'in adına Rus kroniklerinde XV. yüzyılın 60. yıllarının sonuna kadar tesadüf edilir. Uluğ Muhammet hemen hemen hâkimiyetinin ilk günlerinden itibaren Vitovt'la dostça münasebetler kurmuş ve ona birlikleriyle birçok defalar yardımda bulunmuştu. Uluğ Muhammet'in ilk rakiplerinden biri olarak Devletberdi'yi anmak gerekir. XV. yüzyılın 20. yıllarında kaynaklarda onun adına da sık sık tesadüf edilir. Batı Sibirya bölgelerinden göçebelerin gelmesi, Tatar bozkırlarının — veya doğu kronikçilerinin kullandıkları eski adıyle söyleyelim — Deşt-i Kıpçak'ın hayatında önemli bir olay teşkil eder. Bu göçebelerin başında Özbek hanı Borak bulunuyordu. Abdürrezzak Semerkandî'nin anlattığına göre, 1419 yılı rebiyülevvel ayının sonlarında (yani nisanın son yarısında) prens Borak Semerkant'ta Uluğbek'in sarayına gelmişti.[1] Uluğbek, Özbek bozkırlarından (Ak Ordu'dan) kaçan prensi anlayışla karşılamış ve Özbek ulusunda hâkimiyeti elde etmesi için kendisine çok yardım etmişti. Uluğbek, vaktiyle Timur'un Toktamış'a karşı güttüğü siyasetten ayrılmıyor, yani Borak oğlanı vassal yaparak, onu kendi siyasetine alet etmek istiyordu. Bu yardım, Timur'un Toktamış'a yaptığı yardımın verdiği sonucu vermiş ve Borak, han olduktan sonra Uluğbek'e borçlu olduğu şeyleri çarçabuk unutarak, bağımsız bir siyaset takip etmişti. Sırderya havzasında bu siyaset doğrudan doğruya Maveraünnehr'in çıkarlarına karşı yönelmişti.[2] XV. yüzyılın 20. yıllarında doğu kaynaklarında Altın Ordu işleriyle ilgili olarak verilen bilgiler, Şahruh (1404-1447) ile Abdürrezzak Semerkandî'nin Muhammet han adını verdiği Uluğ Muhammet arasında teati edilen elçiler sayesinde kısmen artmıştır. 1421'de Uluğ Mu-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 255. s. (Farsça metin), 196. s. (Rusrça tercüme).

[2] V. V. Bartol'd, Ulugbek i ego vremya, 75. ve müt. s.

hammet'e Karabağ'dan Şahruh'tan Sultan Kuşçu adlı bir elçi gelmişti. Uluğ Muhammet elçiyi büyük bir memnuniyetle karşılamıştı. Elçi bu konukseverliği Şahruh'a bildirmişti. Ertesi yıl, 1422'de Uluğ Muhammet'in elçileri — Alim Şeyh oğlan ve Polat — Herat'ta Şahruh'u ziyaret etmişlerdi. Şahruh'a büyük hediyeler takdim eden ve gereken nezaketi gösteren elçiler,[1] aynı yıl içinde Altın Ordu hükümdarının yanına dönmüşlerdi. Yaptıkları görüşmelerin ne ile ilgili olduğunu bilmiyoruz. Uluğ Muhammet'in batıda Vitovt'la, doğuda da Şahruh'la münasebete girişmesi, rakiplerine rağmen onun Altın Ordu'da bir süre duruma hâkim olduğunu anlatıyor. Lâkin Uluğ Muhammet'in rahatı uzun sürmemiştir. Yine Abdürrezzak Semerkandî'ye göre, 1423'te Şahruh yazı geçirdiği Badgis'te, Borak hanın, Uluğ Muhammet'in ordusunu yendiği ve onun topraklarını işgal ederek kendisini han ilân ettiği haberini aldı.[2]

Mağlûp olan Uluğ Muhammet'in Litvanya'ya kaçarak Vitovt'tan yardım istemesi dikkate değer. Uluğ Muhammet, Vitovt'un sarayına 1424 sonunda gelmişti. Onun Litvanya'ya kaçmasından önce Toktamış'ın yukarıda anılan oğlu Kepek han da bozkırlardan kuzeye, Ryazan topraklarına kaçmıştı.[3] Altın Ordu tahtına çıkmak ve daha fazla kendi ulusunun istiklâlini kazanmak için uzun süre mücadele etmiş, fakat muvaffak olamamıştı.

Borak han, yukarıda anılan Devletberdi'yi de yenmişti. Devletberdi, ordusuyle birlikte Kırım'a gitmişti. Bu göç olayı, aşağıda göreceğimiz gibi, sonradan büyük bir önem kazanmıştı; çünkü onun akrabalarından Hacı Girey 1449'da resmen Kırım hanlığını kurmuştu. Vitovt'un yanında bir süre kalan Uluğ Muhammet tekrar kuvvet toplamağa muvaffak olmuş ve prensin dostça yardımı sayesinde bozkırda hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Her hal-

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 256. s. (Farsça metin), 196. s. (Rusça tercüme).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 256. s. (Farsça metin), 196. s. (Rusça tercüme).

[3] Spuler, a. y., 157. s.

de, Borak handan Saray'ı geri almağa muvaffak olmuştu.[1] Bu suretle, bir süre için Tatar bozkırında rekabet eden hanlar arasında en önemli yeri Uluğ Muhammet tutmuştu. Borak hana gelince, onun hâkimiyeti 5 yıldan fazla sürmemişti. Abdürrezzak Semerkandî'ye göre, Borak han h. 832'de (= 1428 - 1429)[2] Moğolistan'da yapılan bir muharebede Sultan Mahmut oğlan tarafından öldürülmüştü. Gaffarî'nin verdiği başka bir habere göre, Borak han bundan bir yıl önce, h. 831'de (= 1427 - 1428), hem de savaşta değil, emirler tarafından düzenlenen bir komplo sonunda öldürülmüştü.[3]

Bu olayların Mısır'a kadar yayıldığını ilâve edelim. Eski geleneklere göre Mısır, Altın Ordu olaylarını ilgi ile takibe devam ediyordu. Al - Aynî'nin anlattığına göre, 1427 ilkbaharında, Kırım'ı alan Devletberdi'den bir mektup gelmişti. Mektubu getiren elçi, Deşt-i Kıpçak'ta karışıklıkların devam ettiğini ve üç kişinin tahta çıkmak için mücadele ettiğini haber vermişti. "Bunlardan biri, Devletberdi, Kırım'ı ve komşu alanları almış, diğer biri, Muhammet han, Saray'ı ve komşu toprakları işgal etmiş, üçüncüsü, Borak Timurlenk toprakları yanındaki alanları ele geçirmişti."[4] Uluğ Muhammet ile Borak arasındaki mücadele ile ilgili olayların anlaşılması, Uluğ Muhammet'in Türk sultanı II. Murat'a gönderdiği 14 mart 1428 tarihli mektupla kolaylaşmıştır. Uluğ Muhammet bu mektubunda, selefleri tarafından Türkiye ile kurulan münasebetlerin, Deşt-i Kıpçak'ta geçici olarak hâkimiyeti ele alan Borak'ın çıkardığı karışıklıklarla kesildiğini bildiriyor. Uluğ Muhammet'in anlattığına göre, şimdi ordusu galip gelmiş

[1] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 502. s. (Arapça metin), 534. s. (Rusça tercüme).

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 258. s. (Farsça metin), 198. s. (Rusça tercüme).

[3] V. G. Tiesenhausen, a. y., II. c., 271. s. (Farsça metin), 212. s. (Rusça tercüme).

[4] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 502. s. (Arapça metin), 534. s. (Rusça tercüme).

ve "Borak ile Mansur'u kaçırmıştı." Bu suretle, Borak hanın Altın Ordu hâkimiyetini 14 mart 1428'den önce kaybettiği anlaşılıyor. Fakat Uluğ Muhammet'in, Borak hanın ölümünden haberdar olmadığı göze çarpıyor. Aksi takdirde II. Murat'a gönderdiği mektupta bunu behemehal kaydederdi.[1] Borak'ın hezimete uğradıktan sonra öldürüldüğü çok muhtemeldir. Yukarıda anılan tarihçilere borçlu olduğumuz haberler de bunu gösteriyor.

Bu haber, başka kaynaklardaki verilere de tamamıyle uymaktadır. Borak hana ait haber de doğrudur; çünkü Borak han Mısır'a gönderilen mektuptan biraz önce Sığnak'ı ve Sırderya ırmağının Maveraünnehir'le sınırdaş bölgesini işgal etmişti. Devletberdi'nin Mısır'da Memlûk sultanına mektup yazması, Kırım'ın bu devirde onunla münasebette bulunduğunu gösteriyor. Bu münasebetler, Kırım şehirleri ve özellikle Cenevizlilerin elinde bulunan Kefe ile Karadeniz kıyılarında bulunan ülkeler arasında yapılan büyük ticaretle kolaylıkla izah edilebilir. Al - Makrizî'nin verdiği haberlere göre, Deşt-i Kıpçak'ta 1428'de başlayıp 1430'a kadar devam eden vebanın yayılmasının da bu münasebetlerle ilgili olduğu düşünülebilir. Bu afet Kırım'ı kaplamış, Batı Avrupa'ya geçmiş ve Mısır'a gelmişti.[2]

Mamafih Uluğ Muhammet'e (Muhammet hana) dönelim. Uluğ Muhammet, Vitovt'un yardımıyle Kırım'a hücum ederek, onu Devletberdi'den almak istemişti. Onun Kırım'da Edige'nin akrabaları ve Şirin sülâlesi mensupları tarafından desteklendiği anlaşılıyor. 1430'da Vitovt'un ölümünden sonra Uluğ Muhammet'in durumu kesin olarak kötüleşmişti. Keystut'un oğlu Zigmund, Vitovt'un halefi Svidrigaylo ile rekabete başlamıştı. Uluğ Muhammet'in Svidrigaylo ile münasebetlerini kesmeğe yol açan amilleri bilmiyoruz; fakat 1433'te onun Svidrigaylo'yu terk ettiği

[1] Akdes Nimet Kurat, a. y., 8. s.

[2] V. G. Tiesenhausen, a. y., I. c., 428. s. (Arapça metin), 442. s. (Rusça tercüme).

ve Zigmund'un grupuna iltihak ettiği muhakkaktır.[1] Litvanya prenslerinin Tatarlarla ittifak yapmaktan geri durmadıkları anlaşılıyor. Bu suretle, Ordu işlerine karışmak ve Tatarları Moskova ile yaptıkları savaşa alet olarak kullanmak imkânını buluyorlardı. Svidrigaylo, Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyeti elde etmeğe çalışan yeni adayı, Toktamış hanın oğlu Seyit Ahmet'i desteklemeğe başlamıştı.

Daha 20. yılların ikinci yarısında Uluğ Muhammet büyük başarılar kazanmış ve Borak hanı yendikten sonra artık hiçbir hanın kendisiyle rekabete kalkışamayacağı ümidi kuvvetlenmişti. Fakat dağıtıcı kuvvetleri yenmek imkânı yoktu; Litvanya ve özellikle Rusya, Altın Ordu'nun kuvvetlenmesini istemiyordu. Ordu'daki durum üzerine bol bilgi alan Kör Vasiliy, kendisine karşı düşmanca bir hareket hattı takip eden Uluğ Muhammet'i zayıflatmak için Seyit Ahmet'i bulmuştu. Şimdi birkaç rakibin, Uluğ Muhammet'in, Seyit Ahmet'in ve Temir hanın küçük oğlu Kiçik Muhammet'in iştirakıyle yeni bir siyasî karışıklık başlamıştı. Dağıtıcı kuvvetlerin faaliyeti sayesinde Uluğ Muhammet'in durumu aydan aya kötüleşiyordu. Zigmund, Vitovt kadar sadık bir dost çıkmamış, ayrıca Litvanya'da hüküm süren şartlar, Zigmund'un Svidrigaylo ile anlaşmasını gerektirmişti. Böylelikle, Uluğ Muhammet tecrit edilmişti. Eski Kırım'ı zaptettikten sonra, Seyit Ahmet'in durumu düzelmişti. Özet olarak, rakibi tarafından kazanılan başarılar karşısında Uluğ Muhammet (Rus kronikçilerinin transkripsiyonuna göre Maxmet, Ulu - Maxmet) Deşt-i Kıpçak'ı terk ederek, yukarı Volga alanına çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Burada 1437'de Belev şehrini fethetmiş, fakat şehre hâkim olamamıştı; çünkü Kör Vasiliy'in topladığı Rus askerleri, 1438'de Belev çevresinde Tatarları yenmişlerdi.[2]

---

[1] Spuler, a. y., 161 - 162. s.

[2] PSRL, VIII, Voskresenskaya, 107; VI, Sofiyskaya vtoraya, 150 - 151. — V. V. Vel'yaminov - Zernov, İssledovanie o Kasimovskix caryax i careviçax, 7. s.

Burada Altın Ordu'nun yıkılışı ile ilgili olarak ilginç bir safhaya giriyoruz. Rus tarihçiliğinde uzun süre devam eden bir görüşe göre, Uluğ Muhammet 1437 - 1438'de Kazan'ı almış[1] ve Kazan hanlığını kurmuştu.

V. V. Vel'yaminov - Zernov, şimdiye kadar lâyık olduğu ölçüde takdir edilmeyen İssledovaniya o Kasimovskix caryax i careviçax adlı araştırmasında, Uluğ Muhammet'i Kazan hanlığının kurucusu saymak gerektiği yolundaki iddiaya katılmamış ve Kazan hanlığının 1445'te kurulduğunu kabul etmek lâzım geldiğini ileri sürmüştür. Birçok kroniklere göre, Kazan şehri bu tarihte Uluğ Muhammet'in oğlu Mahmutek tarafından ele geçirilmişti.[2] V. V. Vel'yaminov - Zernov'un görüşüne ister iştirak edelim, ister etmeyelim, Uluğ Muhammet'in Moskova devleti yakınlarında yaşadığı ve bu sıralarda Moskova'ya büyük kötülükler yaptığı muhakkaktır. Örnek olarak, 1439'da Moskova varoşlarını ateşe vermiş ve şehir surlarında on gün kalmıştı.[3] Birkaç yıl sonra onu Nijniy Novgorod'da görüyoruz. 1445 yılı ilkbaharında Kör Vasiliy'e karşı iki oğlunu, Yusuf (Rus kronikleri ona Yakup adını verirler)ve Mahmutek'i göndermişti. 7 temmuz 1445'te Efim manastırı yanında yapılan muharebede Kör Vasiliy, yalnız yenilmekle kalmayarak, esir düşmüştü. Fakat esareti uzun sürmemişti: Uluğ Muhammet büyük bir fidye alarak onu serbest bırakmıştı.

Her halde, daha XV. yüzyılın ilk yarısında, en zengin ve en medenî iki bölgenin, Kırım'ın ve Bulgar'ın Altın Ordu'dan ayrıldığına tanık oluyoruz. Göçebe ve yarı göçebe feodallerin, oğlanların (prenslerin), hanların, emirlerin oynadıkları oyun, bu olayla sona ermişti. Kırım ve Kazan hanlıklarının kurulması, Altın Ordu'nun hemen tamamıyle göçebe bir devlet şeklini alması anlamına geliyordu. Şimdi Kuybışev'den Ejderhan'a kadar uzanan Volga bölgesi, ge-

---

[1] V. V. Vel'yaminov - Zernov, a. y., 5. s.

[2] V. V. Vel'yaminov - Zernov, a. y., 6 - 7. s.

[3] V. V. Vel'yaminov - Zernov, a. y., 7. s.

çici olarak Altın Ordu sınırları içinde kalmıştı. Gerçekten bu, Altın Ordu'nun biricik tarım ve şehir bölgesini teşkil ediyordu. Bu bölgenin, Altın Ordu'nun gelişme döneminde Bulgar topraklarından ve Kırım'dan başka, köy ekonomisi ve şehir hayatı bakımından büyük bir gelişme gösteren Hârizm'i kucakladığını unutmayalım. Bütün bu ülkelerin ayrılmasına sebep olan feodal karışıklıklarla Altın Ordu, yalnız Rusya'nın, Litvanya'nın ve Lehistan'ın değil, ayrılan üç bölgenin, Timurluların hâkimiyeti altına giren Hârizm'in, Kırım'ın ve Bulgar veya Kazan hanlıklarının gelişmesine de set çekmişti. Tarih kitaplarında bu hanlıklar Altın Ordu'nun devamı olarak telâkki edilir ve bunlara Tatar adı verilir. Kırım için bu durum realiteye oldukça uymaktadır. Yalnız XV. yüzyılda Tatarların ana kütlesinin göçebe olduğunu saklamayalım. Kırım'ın köylerinde ve özellikle şehirlerinde yaşayan ahaliye gelince, burada önemli bir etnik karışıklık göze çarpar. Şehirlerde büyük Ermeni, Rum, Yahudi kütlelerinden başka, Avrupa kolonileri, özellikle Ceneviz ve Venedik kolonileri, bir de Rus kolonileri vardı. Ziraatle uğraşan halk etnik bakımdan henüz kâfi derecede araştırılmadığından bu yolda kesin bir şey söylenemez. Kırım'da göçebe Tatarlara da tesadüf edilirdi. Tatarlar arasında Moğollardan başka, Kıpçaklar da vardı. XV. yüzyılda Tataraların bir kısmının (başlıca yoksul katların) yerleşik ziraat faaliyetlerine (en çok meyvecilik ve bahçıvanlığa) başladığı anlaşılıyor. Bulgar veya Kazan hanlığı ayrı bir manzara gösterir. Bu ülke eskiden, hiç olmazsa X. yüzyıldan beri ziraat hayatına geçmişti. Köy halkının çalışmaları ekonomik ve kültürel hayatın temellerini meydana getiriyordu. Bulgar bölgesi Orta Çağın ilk yarısında aşağı Volga havzasına ve geniş Kıpçak bozkırlarına hububat sevk etmişti. XIII - XIV. yüzyıllarda ve XV. yüzyılın ilk yarısında Bulgar ahalisi, gerek etnik, gerek kültürel bakımdan Moğol tesirinden uzak kalmıştı. Buna karşılık, Bulgar ve ahalisi, aşağı Volga şehirlerini ve bozkırı hem ekonomik, hem kültürel bakımlardan baskı altına almıştı. İki yüz yıldan çok süren Tatar hâkimiyeti boyunca Bulgar bölgesine birtakım Kıpçak - Moğol un-

surlarının yerleştiği inkâr edilemezse de, bu yolda yapılan antropolojik araştırmalar çok zayıf sonuçlar vermiştir. Bu durum karşısında Kazan hanlığının kuruluşu bir Tatar hanlığının kuruluşu gibi telâkki edilemez. Yalnız sülâle ve ordu Tatardı. Ancak, ahalinin ana kütlesi, Kıpçak - Tatar dilinin sürekli baskısı altında kalmakla beraber, yerli Bulgar menşeinden geliyordu. Bu suretle, Bulgar bölgesinin iç tarihi bakımından Kazan hanlığının kuruluşunu, Bulgar kavminin, Uluğ Muhammet'in veya onun oğlu Mahmutek'in Tatar ulusu tarafından 1437'de veya 1445'te kesin olarak istilâsı gibi telâkki etmek lâzımdır. Kazan hanlığı Moskova'ya yakındı. Buna karşılık, 1449'da Hacı Girey tarafından kurulan Kırım hanlığı Moskova'dan uzaktı. Tabiî olarak, Kazan hanlığı ile dostluk güçtü; Moskova prensliğinin sınırlarına dayanan bu hanlıkla savaşmak lâzım geliyordu; fakat Kırım'dan müttefik sıfatıyle geçici olarak yararlanmak ve hatta onu Rus çıkarlarına alet etmek kabildi. Kör Vasiliy ve özellikle III. İvan siyasî faaliyetlerinde bu imkânları göz önünde tutmuşlardı.

Altın Ordu'nun çökmesi, en medenî bölgelerinin ayrılması ve birtakım bağımsız hanlıkların kurulması ile sona ermemiş, ayrıca Rusya alanında ve Litvanya'ya tabi Rus topraklarında birtakım vassal Tatar hanlıkları da ortaya çıkmıştı. Moskova'nın vassallığı altında bulunan Kasım hanlığı ve Litvanya'nın vassallığı altında bulunan küçük Jagoldai hanlığı gibi.[1] 1438 dolaylarında Kursk eyaletinde kurulan bu hanlığın hayalî olduğu anlaşılıyor. Kasım hanlığı uzun süre yaşamış (200 yıldan fazla) ve işgal ettiği alanda önemli izler bırakmıştı. Bu hanlığın tarihi üzerine birkaç söz söyleyelim.

Kasım hanlığı, Uluğ Muhammet'in oğlu, Mahmutek'in kardeşi Kasım tarafından kurulmuştu. 1446'da Kasım, diğer kardeşi Yakup (gerçek adı Yusuf'tur) ile birlikte Mahmutek'in takibinden kurtulmak maksadıyle birlikleriyle beraber Kör Vasiliy'in yanına kaçmışlar ve birlikleriyle Moskova prensine altı yıl hizmet etmişlerdi. On-

---

1 Spuler, a. y., 160 - 161. s.

ların sadakat ve hizmetleri Moskova için yararlı olmuştu. Bu meselenin yetkili araştırıcısı V. V. Vel'yaminov - Zernov'a göre, Kör Vasiliy, Ryazan eyaletinde, Oka kıyısında bulunan Gorodec veya Meşçerskiy gorodok'u 1452'de Kasım'a vermişti.[1] Sonradan bu kasabaya Moskova'nın vassalı olan kurucusu Kasım'ın adına izafetle Kasimov adı verilmişti. Kör Vasiliy'i bu çok kesin ve bir dereceye kadar tehlikeli teşebbüse sevk eden şey ne idi? Meşçerskiy gorodok'u çevreleyen alanda başlıca Mordvalar ve Mişerler yaşıyordu. Bu geri kavimlerin çokluğu putperest olmakla beraber, İslâmlığı kabul edenlere de rastlanıyordu. V. V. Vel'yaminov - Zernov'a göre: "Burada açık bir maksat gözetilmişti: Kazan hanının akrabası olan prensi, onun hareketlerinden sorumlu olmaksızın gerektiği takdirde Kazan'a karşı akına sevk etmek kabildi; onun yardımıyle ülkede karışıklık ve nifak çıkarmak kolaydı. Bütün Tatar ülkelerinde olduğu gibi, Kasım hanlığında da hanların durumu kesin olarak tayin edilmemişti. Prensler, sağlam bir partinin yardımına güvendikleri takdirde tahta çıkmak için mücadele edebilirlerdi. Han uygun bir fırsat kollayarak Kazan tahtını bile elde edebilirdi. Ruslar o zaman başka hanlardan daha uysal bir komşu kazanmış olurlardı."[2]

K. V. Bazileviç, Yarlık Axmed - xana İvanu III adlı ilginç yazısında, Kasım hanlığının kuruluşu üzerine de değerli fikirler ileri sürmüştür. K. V. Bazileviç'e göre: "Meşçerskiy gorodok Tatarlarına Oka'nın aşağı kısmına giden yolların muhafazası görevi verilmişti; bu müstahkem yerin elverişli durumu, bu görevi kolaylaştırıyordu. Tatarlar, Ryazan'a hücum ettikleri veya Kolomna ile Kaluga arasında Oka'ya doğru yöneldikleri takdirde, Kasım Tatarları Don ve Volga'ya giden yolları kesebilirlerdi."[3]

Mamafih Deşt-i Kıpçak'taki olaylara dönelim. XV. yüzyılın 40. yıllarında bozkırın hâkimiyetini Seyit Ahmet

[1] V. V. Vel'yaminov - Zernov, a. y., 26. ve müt. s.
[2] V. V. Vel'yaminov - Zernov, a. y., 27 - 28. s.
[3] K. V. Bazileviç, Yarlık Axmed-xana İvanu III. Vestn. Mosk. Univ., 1948, No. 1, 32. s.

ele geçirmişti. Batı komşularıyle, yani Litvanya ve Lehistan ile münasebetleri fena idi. Tatarların Litvanya ile Lehistan'a karşı güttükleri siyaseti araştıran Spuler, Seyit Ahmet'in sistemli akınlar düzenlediğini belirtiyor. Örnek olarak Seyit Ahmet 1442'de Podoliya ile L'vov'a, 1444'te Litvanya'ya ve 1447'de tekrar Podoliya'ya akın etmişti.[1] Özellikle 1449'da Keystut'un torunu asi Litvanya prensi Mihaluşka'ya Kiev'in zaptında yardım eden Seyit Ahmet, Litvanya'ya ağır bir darbe vurmuştu.[2] Bu dönemde Litvanya Lehistan'la birleşmiş ve 1447'den itibaren onunla ortak olarak IV. Kazimir tarafından idare edilmişti.

XV. yüzyılın 20. yıllarından, yani Devletberdi zamanından beri Kırım muhtariyet kazanmağa çalışıyordu; fakat Uluğ Muhammet ve Seyit Ahmet gibi hanlar Kırım'ı elden çıkarmamağa gayret ediyorlardı. Lâkin Kırım'ın ayrılma gayretleri bu dönemde pek kuvvetlenmişti. Büyük bir alım satım faaliyetine sahne olan eski devletten fiilen en geri göçebe kısmının elde kaldığı bir dönemde, Kırım'ı Altın Ordu'ya bağlayacak bir şey bulunabilir miydi? IV. Kazimir, Ordu'da Seyit Ahmet'e, Deşt-i Kıpçak'ta han unvanını almak isteyen bir rakip değilse bile, onun için her vakit bir tehlike teşkil edebilecek bir hasım aramış ve Kırım'da Hacı Girey'i bulmuştu. Hacı Girey Kırım hâkimiyetini artık fiilen ele almış, fakat kendisini henüz resmen bağımsız Kırım hanı ilân etmemişti. Hacı Girey, 1449'da Kazimir'in müzaheretiyle kendisini han ilân etmişti.[3]

50. yıllarda Seyit Ahmet'in yalnız Litvanya'ya değil, Moskova'ya da akınlar yaptığına tanık oluyoruz. Bu hanın 1451'de Moskova'ya karşı sefere çıktığını ve şehrin varoşlarında büyük tahribat yaptığını biliyoruz. 1455'te Litvanya'ya karşı yaptığı bir akında Kiev prensi Semen Olel'koviç'le savaşmıştı. Bu savaşta mağlûp olmuş ve hatta esir düşmüştü. Esaretten ancak 1457'de kaçabilmişti.

[1] Spuler, a. y., 166. s.
[2] Spuler, a. y., 166 - 167. s.
[3] Spuler, a. y., 168. s.

1459'da Seyit Ahmet'i artık Tatar ordusunun başında, Oka'da Ruslarla karşı karşıya görüyoruz. Ancak, 1460'ta Ryazan'a karşı yapılan sonraki sefer gibi, bu akın da Tatarlara fayda vermemişti.

Doğu Avrupa'da siyasî durum, soygunculuk maksadıyle akınlar yapan Altın Ordu hanı aleyhinde gelişmeğe başlamıştı. Kör Vasiliy ile IV. Kazimir, bir ittifak yapmak ve Tatarlara karşı ortak hareketlere geçmek için durumun çok elverişli olduğunu açıkça takdir ediyorlardı. Fakat bu ittifak gerçekleşememişti; çünkü Kırım hanı Hacı Girey, 1461'de IV. Kazimir'in Novgorod'u almak yolundaki gayretlerini destekleyeceğini vaat etmiş, IV. Kazimir ile Moskova prensi Kör Vasiliy arasında savaş çıkmıştı.[1] 1462'de Kör Vasiliy ölmüş ve III. İvan Moskova tahtına çıkmıştı. Büyük veya Ulu Ordu (XV. yüzyıl Rus kaynakları Deşt-i Kıpçak'taki Tatar Ordusuna genel olarak bu adı veriyorlar) Tatarlarına karşı basiretli ve çok enerjik bir siyaset takip eden III. İvan, Kazan hanlığının en yakın bir düşman olarak kabil olduğu kadar kısa bir süre içinde tasfiye edilmesi gerektiğini açıkça takdir etmekle beraber, eskiden olduğu gibi, bozkırı başdüşman sayıyordu. Seyit Ahmet'in 1465'te yaptığı seferi, Moskova'ya karşı son büyük akın saymak lâzım gelir. Bundan önceki seferler gibi, bu akın da başarısızlıkla sona ermişti; çünkü Rusların kuvvetli darbelerine Kırım tarafından Hacı Girey ordusunun hücumu eklenmişti. Kırım hanının hücumunun bir anlaşmaya dayanıp dayanmadığını kesin olarak bilmiyoruz. Fakat böyle bir anlaşma yapılmadığı ileri sürülebilir. Her halde, bu hücumun Moskova'ya faydası dokunmuştu. Seyit Ahmet 1465'te Rusya'ya karşı yaptığı verimsiz seferden sonra, tarih sahnesinden inerek, yerini Büyük Ordu tahtına çıkmak isteyen yeni adaya, XV. yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ta birbirleriyle rekabet eden hanlar arasında en büyük bir enerji gösteren Kiçik Muhammet'in oğlu Ahmet'e vermişti. Aşağıda göreceğimiz gibi, Ahmet hanın bütün enerjisine rağ-

[1] Spuler, a. y., 172. s.

men, takip ettiği siyasette büyük bir görgüsüzlük göze çarpar; çünkü Rusya ile Büyük Ordu arasındaki kuvvet oranı açıkça Moskova lehinde idi.

Feodaller arasındaki ayrılıkları ortadan kaldıran Moskova, zengin ve güçlü bir devlet şeklini almış, Altın Ordu'nun kesin olarak gerilemesi devrindeki Tatarlardan daha ciddî bir düşmanı yenmeğe muktedir bir ordu toplamıştı. Bu dönemde Moskova akıllı bir siyaset güderek Kırım hanı ile Büyük Ordu arasındaki husumetten yararlanmaya muvaffak olmuştu. Meşhur Girey sülâlesinin kurucusu Hacı Girey 1466'da ölmüştü. Kırım'da Hacı Girey'in oğlu Nurdevlet iki yıl hüküm sürmüş, fakat kardeşi Mengli Girey onunla enerjik bir rekabete kalkışmıştı. Nurdevlet Kırım'da kardeşleriyle uzun zaman savaşmış, sonradan Litvanya'ya kaçmak mecburiyetinde kalmış, Litvanya'dan da Rusya'ya geçmişti.[1]

Burada uzun zaman kalarak, III. İvan'a sadakatle hizmet etmiş ve 1491'de ölmüştü.[2] Kaynaklarda anlatıldığına göre, Ahmet hanla yapılan savaşa Ruslarla birlikte birkaç defa katılmıştı. Bu sebeple, 1486'da[3] Nurdevlet, Kasım veya Gorodec prensi ilân edilmişti. III. İvan ile Kırım hanı Mengli Girey arasında teati edilen mektuplarda Nurdevlet'ten sık sık söz edilmiştir. Moskova hükümdarı, Mengli Girey'in çıkarlarını gözetmeğe çalıştığını ve bu maksatla onun kardeşleri "Nardoulat ile Aydar'ı (Haydar'ı — A. Ya.) kendi hazinesinin önemli masraflarına rağmen" tuttuğunu yazmaktan çekinmemiştir.[4] Mamafih Nurdevlet'in biyografisinde aydınlatılmağa muhtaç birtakım noktalar daha vardır.

III. İvan ile Mengli Girey arasındaki diplomatik münasebetler, Moskova için verimli ve elverişli bir teşebbüs sayılabilir. Bu bakımdan, 1474'te Ahmet han ile IV. Kazimir'e karşı bir ittifak yapmak maksadıyle Mikita Vasil'eviç Beklemişev adlı bir boyarın Kırım hanı Mengli Gi-

[1] V. V. Vel'yaminov - Zernov, a. y., 127. ve müt. s.
[2] V. V. Vel'yaminov - Zernov, a. y., 144. s.
[3] V. V. Vel'yaminov - Zernov, a. y., 138. s.
[4] V. V. Vel'yaminov - Zernov, a. y., 130. s.

rey'e elçi olarak gönderilmesi önemli ve anlamlı bir olaydır.[1]

III. İvan, onu açıkça kendi tarafına çekiyordu. Litvanya ile Lehistan'ın durumu Kırım'da gittikçe kötüleşiyordu. Kırım'da duruma kesin olarak hâkim olan Mengli Girey'in akıllı ve enerjik bir han olduğu muhakkaktır. Ceneviz kolonileri, özellikle Kırım'da Ceneviz ticaretinin merkezini teşkil eden Kefe, Mengli Girey'in gözünden kaçmamıştı. 1474 - 1478 yılları arasındaki dönem, Kırım hanlığı tarihinin en karanlık ve tartışmalı dönemini teşkil eder.

Yalnız 1469 olayları tartışılamaz; çünkü bu yolda belgeler vardır.[2] Örnek olarak, Mengli Girey'in Türk sultanı II. Mehmet'e gönderdiği h. 18 rebiyülâhır 874 (= 25 ekim 1469) tarihli mektuba göre,[3] aynı yıl içinde Yakup'un emrinde bulunan Türk ordusunun Kefe'ye hücum ederek şehri yağma ettiği anlaşılıyor.

Mengli Girey'in, aynı Türk sultanının paşalarından birine hitaben 15 şubat 1475'te yazdığı bir mektupta çok dikkate değer haberler vardır. Mamafih bu haberlerin pek açık olmadığını da ilâve edelim. 1475'te Kefe meçhul bir kimse tarafından zaptedilmiş ve Mengli Girey hapse atılmış. Gedik Ahmet paşanın emrinde bulunan Türk ordusu 1475 yılı başında Mengli Girey'i kurtarmış[4] ve Kefe'yi kendi hâkimiyeti altına almış. Mengli Girey'i kim hapse atabilirdi?

Onun Osmanlı Türkleri tarafından hapsedildiği ileri sürülemez; çünkü Türkler Mengli Girey'in hapse atılma-

---

1 Sb. Russk. istoriç. obşç., 41. c., 1884, 1 - 9. s.

2 V. V. Vel'yaminov-Zernov'un ve V. Smirnov'un araştırmalarından sonra beş yıl süren bu karanlık dönem üzerinde en çok K. V. Bazileviç çalışmış ve Topkapı Sarayı arşivindeki mektuplardan yararlanmıştır.

3 K. V. Bazileviç, a. y., 36. ve müt. s.

4 K. V. Bazileviç, a. y., 37. s. — Topkapı Sarayı arşivinde muhafaza edilen mektupları, Türk bilgini Akdes Nimet Kurat İstanbul'da neşretmiştir: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler (İstanbul, 1940).

sından sonra Kırım'a çıkarak Kefe'yi fethetmişlerdi. Mengli Girey'in Cenevizliler tarafından hapsedildiği de düşünülemez; çünkü onlar buna muktedir değillerdi. Onun, Kırım'ı ve Cenevizlilerin ticaret merkezini ele geçiren başdüşmanı Ahmet han tarafından Kefe'de hapse atıldığı tahmin edilebilir. Mengli Girey'in Kefe'de hapisten çıktıktan sonra ne yaptığını bilmiyoruz.

Doğu kaynaklarına dayanan eski bir geleneğe göre, Mengli Girey, Türkiye'de II. Sultan Mehmet'in sarayına kaçmış ve 1478'de Türkiye'nin vassalı sıfatıyle Kırım hanlığının başına geçmişti. Voskresenskaya letopis'te 1475 - 1476 Kırım olayları üzerine verilen haber, bu şemaya mükemmel surette uymaktadır. Kronikçinin haber verdiğine göre, 1475'te Türkler Kırım'ı ve Kefe'yi ele geçirerek memlekete hâkim olmuşlar ve Mengli Girey'i tahta oturtmuşlardı. Yine aynı kronikçiye göre, 1476'da Ahmet han Kırım'a hücum etmiş ve Mengli Girey'i kovmuştu.[1] Mengli Girey o zaman Türkiye'ye kaçmamış mıdır? Ahmet'in o zaman kendi vassalı sıfatıyle Kırım hanlığına Canıbek'i (Rus transkripsiyonuna göre Zenebek'i) getirdiğini biliyoruz. Canıbek'in Ahmet han adına 1476 - 1478'de Kırım'ı idare ettiği ileri sürülebilir. Her halde, Rus kaynakları bundan söz etmişlerdir.[2] 1477'de Kırım'a Canıbek'e gönderilen Rus elçilik kurulundan söz ederken K. V. Bazileviç de bu olayı belirtmiştir.

Ahmet hanın III. İvan'a 1476'da gönderdiği elçilik kurulunun da Mengli Girey'in bu muvaffakıyetsizlikleriyle ilgili olduğu anlaşılıyor. Ahmet han Moskova'ya Boçyuk adlı bir elçi göndermişti. Elçi ile birlikte değerli eşya ve atlar getiren tüccarlar da gelmişti. Elçi, III. İvan'ın han karargâhına şahsen gelmesini talep etmişti; fakat eski bir

---

1 PSRL, VIII, 181, 183. s. — V. V. Vel'yaminov-Zernov, a. y., 112. s. — Bu eserin 100 - 112. sayfalarına bakınız. Burada 1474'ten 1478'e kadar süren bu karışık dönem üzerine yazılı kaynaklarda (Rus, doğu, Leh) verilen bütün bilgiler sıralanmıştır.

2 V. V. Vel'yaminov - Zernov, a. y., 123. s.

geçmişe çıkan bu âdet, Rus hükümdarının şerefine dokunmuştu. Bu isteği reddeden III. İvan, elçi olarak Bestujevi göndermişti. 1476'da gönderilen elçilik kurulu ile ilgili olarak K. V. Bazileviç aşağıdaki düşünceleri ileri sürmüştür: "Prensin davet edilmesine sebep olarak 'vergi' verilmesi gösterilebilir."[1] Yazar bu iddiasını desteklemek için ciddî deliller ileri sürmüştür. Biz bu iddiayı reddetmek istemiyoruz. 'Vergi' meselesinin büyük bir rol oynadığı muhakkaktır; fakat Altın Ordu hanının bu isteği yalnız III. İvan'ın vermek istemediği 'vergi' ile ilgili değildir. III. İvan'ın başmüttefiki Mengli Girey 1476'da Kırım'ı kaybetmiş ve Türkiye'nin himaye ve yardımını aramak mecburiyetinde kalmıştı. III. İvan'a baskı yapmak için bundan daha elverişli bir fırsat kolayca ele geçmezdi.

Mengli Girey'in Türkiye'nin vassalı sıfatıyle Kırım hanlığını nasıl aldığını bilmiyoruz. Mamafih Büyük Ordu'nun, yani Ahmet hanın vassalları yerine Gireyleri vassal olarak tutmak Osmanlı devleti için daha elverişli idi.

Mengli Girey'in, Türkiye'nin vassalı olarak Kırım'a 1478'de geldiği anlaşılıyor.[2] Bu olayın tarihî önemi o zaman doğru olarak değerlendirilememiştir. Orta Çağ'ın ikinci yarısında Kırım tarihinde Osmanlı devletinin önemli bir rol oynayacağını hiç kimse düşünemezdi. Esasen, XV. yüzyılda Kırım hanının vassallığı onun Doğu Avrupa siyasetini engellememiştir. Bu durum karşısında Kırım hanı, Ahmet hanın Büyük veya Ulu Ordusuna ve IV. Kazimir'e karşı Moskova ile bir ittifak yapmak ihtiyacını duymuştu. III. İvan, güneyde çıkan olayları dikkatle takip etmiş ve olayların müstakbel seyrini göz önünde tutarak İvan Zvenec adlı elçisi vasıtasıyle ikinci defa olarak Kırım hanlığı tahtına çıkan Mengli Girey ile gereken görüşmelere başlamıştı.[3] Buna paralel olarak, karşı tarafta da ittifak görüşmeleri yapılıyordu. Ahmet han ile IV. Kazimir

[1] K. V. Bazileviç, a. y., 34. s.

[2] Spuler, a. y., 180. s.

[3] Sb. Russk. istoriç. obşç., 41. c., 1884, 17 - 24. s. — K. V. Bazileviç, a. y., 42. s.

açıkça Moskova Rusyasına karşı ortak bir taarruz hazırlıyorlardı.

K. V. Bazileviç, sık sık andığımız yazısında, 1480 yılı başında Doğu Avrupa'nın durumunu doğru olarak izah etmiştir: "1478'de Novgorod'un istiklâline kesin olarak son verilmesi, Rusya aleyhindeki kuvvetlerin yeniden ayaklanmasına sebep olmuştu."[1] IV. Kazimir'in, Ahmet hanın ve Baltık denizi kıyısındaki bütün Alman şehirlerinin iştirakiyle Moskova'ya karşı büyük bir koalisyon toplanmıştı.[2] Genç Rus devletini tehdit eden tehlikeyi anlatmağa lüzum yoktur. Baltık kıyısındaki Alman şehirleri, Rus kuvvetlerinin bir kısmını oyalamakla beraber, büyük kayıplar vererek mağlûp edilmişlerdi. IV. Kazimir'e gelince, Litvanya'da karışıklıklar baş göstermiş, birliklerinin akınlarıyle Podoliya'yı dehşet altında tutan Mengli Girey de ciddî bir tehdit teşkil etmeğe başlamıştı. Bu karışıklıklar yüzünden IV. Kazimir'in eli kolu bağlı kalmış ve Ahmet hanın 1480'de Moskova'ya karşı yaptığı meşhur seferde aktif bir rol oynayamamıştı. Bu seferi etraflı surette tasvir eden Rus kroniklerinde birtakım çelişmeler vardır. Kronikçilerin, o zaman çizdikleri tablolarda 1480 olayları bakımından birtakım farklar göze çarpmaktadır. Bu farkları, kronikçilerin III. İvan'a ve onun iç siyasetine karşı aldıkları durumla izah etmek gerekir. Ahmet hanın akını Rus tarihçileri tarafından da etraflı olarak işlenmiştir. Bu bakımdan kırk yıl ara ile çıkan iki değerli araştırma verilebilir: a) A. E. Presnyakov, İvan III na Ugre[3] ve b) K. V. Bazileviç, Yarlık Axmed - xana İvanu III.[4] Oka'ya karışan Ugra ırmağının iki kıyısında karşılaşan düşman kuvvetleri arasında savaş yapılmadığını biliyoruz. Araştırıcılar sık sık bu olayı izaha çalışmışlardır. Bugün bu durumun tamamıyle anlaşıldığını sanıyoruz. Mengli Girey'in faaliyeti ve kuzeyde Rus şehirlerinin başarılı

[1] K. V. Bazileviç, a. y., 43. s.

[2] K. V. Bazileviç, a. y., 43. s.

[3] Sbornik v çest' S. F. Platonova. Peterburg, 1911.

[4] Vestn. Mosk. univ., 1948, No. 1.

savunması üzerine bilgi için III. İvan en elverişli fırsatı kolluyordu. Ahmet han, IV. Kazimir'den yardım bekliyordu.

K. V. Bazileviç'e borçlu olduğumuz son araştırma, bu meseleyi aydınlatmak için Ahmet hanın III. İvan'a gönderdiği yarlığa dayanmakla büyük bir değer kazanmıştır. Yalnız Rusça tercümesi bilinen bu yarlıktan K. V. Bazileviç'e kadar hiç kimse yararlanmamıştı. Yazar, bu yarlığın orijinal bir belge olduğunu ve yeni bir kaynak olarak bilimsel bir değer kazandığını ispat etmiştir. 1480 kışı başında IV. Kazimir'den yardım alamayan Ahmet hanın, bastıran soğukların tesiri altında askerî şartların III. İvan için elverişli bir gelişme gösterdiğini açıkça anladığını biliyoruz. Ahmet han kampta daha çok kalmaktan çekinmiş ve bozkıra dönmüştü. K. V. Bazileviç, Ahmet han yarlığının, Ugra kıyısından hareket edildiği sırada, 1480 yılı ekiminin sonunda veya kasımının başında yazıldığını ileri sürüyor ki bizce de haklıdır.[1] K. V. Bazileviç'e dayanarak bu yarlığın önemli yerlerini biz de tekrarlayalım.

"Şimdi ırmak kıyısını terk ediyorum; çünkü askerlerime giyim, atlarıma çul bulamadım. Kışın doksan günü geçince, ben tekrar geleceğim. Senden öcümü alacağım."[2] Ahmet han adına III. İvan'a sert bir dil ile yazılan yarlık tehditlerle doludur. Ahmet han III. İvan'dan "40 gün içinde 60000 altın vergi toplamasını" istiyordu.[3] Kronikte Ahmet hanın III. İvan'la yaptığı görüşmeler belirtilmiş, Ahmet'in, İvan'ın kampına gelerek ona 'vergi' vermesini talep ettiği anlatılmıştır. Aynı kronik, III. İvan'ın bütün bu istekleri reddettiğini ilâve etmiştir. Yalnız Kazan kroniğinde verilen bir habere göre, Ahmet han "atalarının eski âdeti gereğince Moskova prensine elçi göndererek, bir basma ile geçen yılları için vergi ve haraç talep etmişti. Prens, handan hiç korkmadan, onun resminin basmasını

1 K. V. Bezileviç, a. y., 45. s.
2 K. V. Bezileviç, a. y., 45. s.
3 K. V. Bezileviç, a. y., 31. s.

almış ve üzerine tükürdükten sonra ayakları altında ezmişti."[1] **Contexte**'e göre bu haberin, Ahmet'in 1476'da III. İvan'a gönderdiği elçilik kuruluyle ilgili olduğu anlaşılıyor. Tarih araştırmalarında bu hikâyeye eskiden beri güvenilmediğini söyleyelim. Çünkü burada sözü geçen "onun resminin basması"[2] İslâm telâkkileri bakımından Ahmet han gibi bir Müslüman için pek muhtemel sayılamaz.[3] Mamafih bu hikâye **symbolique** değerini muhafaza etmiştir; çünkü halk, Tatar hâkimiyetinin sonunu ve "Altın Ordu'nun yıkılması" nı 1476 ve 1480 olaylarına bağlamıştı.

1481'de Aybek'le yaptığı savaşta Donec kıyısında öldürülen Ahmet handan sonra, Altın Ordu yeni bölümlere ayrılmağa devam etmişti. Birbirleriyle savaşan hanlardan hiçbiri güçlü bir devlet kurmağa muvaffak olamamıştı. Yalnız, yakın geçmişin sağlam bir mirası olarak akın yapmak ve Rusya'dan vergi almak zevk ve âdetleri henüz terk edilemiyordu. Bu amaçla hanlar arasıra birleşerek, Rusya'da birtakım feodal kuvvetlerin varlığından yararlanmaya kalkışırlardı. Saray'dan veya geçici han kamplarından elçiler Moskova'ya giderler, fakat her zaman orada aradıklarının küçük bir bölümünü bile elde edemezlerdi. Bunun başka türlü olmasına da imkân yoktu. Rusya, güçlü ve bağımsız bir devlet olarak şerefini korumağa çalışıyordu. Kazan kroniğinin, birdenbire 1380'den sonraki olaylarla başlayan 5. bölümüne kronikçinin aşağıdaki adı vermesi tesadüfe atfedilemez: "Altın Ordu'nun kesin olarak yıkılması."[4]

1 PSRL, XIX, Kazanskiy letopisec, 6 - 7.
2 P. Melioranskiy, Çto takoe "basma" zolotoordınskix poslov xana Axmata. ZVO, XVII, 0129. ve müt. s. — K. A. İnostrancev, K voprosu o basme. ZVO, XVIII. c., 0172. ve müt. s. — A. A. Spicın, Tatarskie baysı. İzv. Arxeograf. komiss., 29. fas., 1909.
3 Ancak tanınmış türkolog P. Melioranskiy (yukarıda adı geçen yazısında) basmalara (payzalara) yüz resimleri yapılmasında imkânsız bir şey görmüyor. Bakınız: P. Melioranskiy, a. y., 0131. ve müt. s.
4 PSRL, XIX, 8. s.